

ВЛАДА АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА, КЊИГА ПРВА (1889–1897), 1929.

Садржај

Глава I. Радикални режим

I. Законодавство. Изборни закон – Скупштински пословник – Закон о министарској одговорности – Закон о Државном Савету – Закон о Главној Контроли – Закон о општинама – Закон о уређењу округа и срезова – Закони о судској струци – Закон о штампи – Закон о зборовима и удружењима – Зашто није донет чиновнички закон – Општи поглед

II. Просвета; црква; војска; привреда. Закон о Академији – Закон о црквеним властима – Закон о устројству војске – Привредни закони – Привредна политика радикалне владе – Таушановић као министар народне привреде

III. Финансије. Пореска реформа – Одузимање железнице од странаца – Одузимање монопола – Буџет за 1890, – за 1891. – за 1892. – Финансијска политика радикалне владе – Вујић као министар финансија

IV. Спољашња политика. Односи с Аустријом – са Русијом – са Бугарском – Наша пропаганда у Македонији – Цариградска патриаршија и Бугарски егзархат – Портино држање – Преговори са Грчком владом – Туркофилска политика – Русија према нашој пропаганди – Друштво Св. Саве – Владимир Карић

Глава II. Радикали и њихови противници

Склоп радикалне странке – Њени сељаци – Њени трговци – Њена интелигенција – Начело страначке државе – Организација радикалне странке – Пашић вођ странке – Ристић и радикали – Либерални и радикални говорници – Нов либерални програм – Новинари опозиције: Гарашанин – Пера Тодоровић – Четрнаести мај – Радикални терор – Радикално странчарство

Глава III. Свађа Краљевих родитеља

Повратак Краљице Наталије – Краљ Милан после оставке – Његов повратак – Краљица тражи поништај развода брака – Она се жали скупштини – Ристић противу Краљице – Краљ Милан противу Гарашанина – Споразум Краља Милана и радикалне владе – Резолуција од 30. марта и Краљица Наталија – Краљичино протеривање – Препирке о законитости протеривања – Миланово иступање из краљевског дома и из српског држављанства

Глава IV. Девети Август

Смрт намесника Протића – Сукоб Ристић–Пашићев – Авакумовићева влада – Рибарчева борба са радикалима – Ристићево држање – Држање Русије – Атентат на Пашића – Горачић – Избори од 25. фебруара – Излазак радикала и напредњака из Скупштине – Либерални пораз

Глава V. Први Април

Првоаприлска вечера – Како је примљен први април – Улога Краља Милана – Нови избори – Трговински уговор с Аустријом – Закон о Народној Банци – Финансијско стање – Оптужба Авакумовићеве владе – Напредњачка опозиција – Неслога међу радикалима – Држање Краља Александра и његова личност

Глава VI. Неутралне владе

Миланов повратак и преговори са радикалима – са напредњацима и либералима – Симићева влада – Указ од 17. априла – Укидање устава – Краљ Милан и Светомир Николајевић – Пречишћавање чиновништва – Спољашња политика – Краљев пут у Цариград – Николајевићева влада између либерала и напредњака – Сукоб Николајевића и Краља Милана – Христићева влада – Чебинчева завера – Избори од 7. априла – Правдање државног удара пред Скупштином – Христићеви закони – „Вукашинов зајам” – Милан одлази, а Наталија долази

Глава VII. Напредњачка влада

Напредњачка влада и њен положај у двору – Новаковић председник владе – Карлсбадски споразум – Напредњачки буџет – Напредњачки закони – Русофилство Новаковићеве владе – Питање српских владика у Македонији – Бугарски и црногорски кнез у Београду – Сукоби с Аустријом – Либерална опозиција – Ристић вођ либерала – Радикална штампа и Стојан Протић – Жалбе радикала на Новаковићеву владу – Краљ

Александар према тој влади – Поновно ступање радикала у борбу – Краљеви преговори о промени Устава – Велики радикални збор – Централизам у радикалној странци – Пад Николићеве владе и растурање напредне странке

Глава VIII. Радикална влада

Симићева влада – Ђорђе Симић – Одлагање уставне промене – Миланов долазак – Грчко-турски сукоб – Српско-бугарска „угодба” – Преговори са Портом – Питање наше националне цркве у Турској – Српско-бугарски односи у Македонији – Унутрашња политика Симићеве владе – Пашићево држање – Хајдучија – Краљ Милан противу Симићеве владе – Краљ Александар одваја се од мајке – Пад Симићеве владе – Одлазак Краљице Наталије – Физиономија Краља Александра

Прилози

(1) Четрнаести мај – (2) Јован Ђаја – (3) Девети август – (4) Краљ Александар у Тополи – (5) Светомир Николајевић – (6) Владан Ђорђевић и Ђорђе Симић – (7) Призренско питање – (8) Планови о женидби Краља Александра

инв.бр.
15352

Влада
Александра Обреновића

од
Слободана Јовановића

књига прва
(1889 - 1897)

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1 КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА 1
1929.

ПРЕДГОВОР.

Продужујући своје расправе из уставне историје Србије у XIX веку, ја сам у овој књизи обухватио прву половину владе Александра Обреновића, — од његова ступања на престо фебруара 1889, после оставке његовог оца Милана, па до октобра 1897, када се Милан вратио у земљу са намером да са својим сином подели власт.

Главна грађа за историју Александрове владе, као и за историју Миланове владе, налази се у стенографским белешкама Народне Скупштине и у политичким листовима. Извештаји аустро-угарског посланика у Београду мање су важни извор за Александрову владу него за Миланову, јер Александар није с аустро-угарским послаником говорио онако отворено као Милан.

Од политичких људи Александрова доба, Сава Грујић водио је дневник од кога је, на жалост, већи део пропао за време рата; остатак са писмима Краљице Наталије Сави Грујићу чува се у Државној Архиви. Од Николе Пашића има један одломак аутобиографије, објављен у *Полицији* 1927. Ђорђе Симић оставио је записе о оба своја министровања: записе о министровању од 1894, који се налазе у Државној Архиви, употребио је г. Илија Пржић за своју расправу „Прва влада Ђорђа С. Симића“ (*Српски Књижевни Гласник* 1924). У г. Пржића налазе се записи и о Симићевом министровању од 1896/7. Стојан Новаковић у списима *Балканска питања* (1906) и *Двадесет година уставне политике у Србији* (1912) дао је података о своме посланиковању у Цариграду и о своме министровању од 1895/6. Исто тако Владан Ђорђевић у списима *Србија и Грчка* (1923) и *Србија и Турска* (1928) објавио је документе и успомене из доба свога посланиковања у Атини и у Цариграду. У записима Јована Мишковића

(у С. К. Академији) има података о васпитању Краља Александра и о Мишковићевом министровању од 1896/7. Треба још поменути мемоаре Вукашина Петровића (у С. К. Академији) и Јована Авакумовића (у г-ђице Љубице Авакумовић). Јован Ристић није оставио забележака о Александрову добу, али Живан Живановић *Политичка Историја*, књига III (1924) и Бранко Петровић *Јован Ристић* (1912) забележили су доста његових казивања.

Велика преписка Краља Милана, Краљице Наталије, Краља Александра и Драге Машин највећим делом је упропашћена или затурена. Што је од ње сачувано и прикупљено, налази се у Државној архиви и у Министарству иностраних дела.

Један од извора за историју Александрове владе јесу казивања савременика тога доба, којих има још доста у животу. Ја сам употребио и тај извор, у колико ми је било могућно.

Г. Живан Живановић у трећој књизи *Политичке историје Србије* говори о истом периоду наше историје који сам и ја овде проучавао. Његова ми је књига била од велике користи, и може се сматрати као главно дело о Александровој влади.

Својим услугама обавезали су ме, у првом реду, г. г. Д-р Војислав Маринковић, министар иностраних дела, и Д-р Коста Кумануди, заступник министра иностраних дела. Они су ми допустили употребу архиве министарства иностраних дела, без које читави одељци овога дела остали би нерађени.

Обвезали су ме, даље, својим услугама г-ђа Јелена Данић, и г. г. Д-р Лудвиг Битнер, генерални државни архивар у Бечу; Д-р Војислав Јовановић, главни архивар министарства иностраних дела; Василије Симић, члан Апелационог суда у пензији; проф. Д-р Гргур Јакшић; проф. Д-р Алекса Ивић; Илија Пржић, и Божидар Ковачевић. Ја их молим све да приме изразе моје усрдне захвалности.

Београд, марта 1929.

С А Д Р Ж А Ј.

Страна

Глава I. Радикални режим	1
I. Законодавство. Изборни закон 1 — Скупштински пословник 7 — Закон о министарској одговорности 9 — Закон о Државном Савету 10 — Закон о Главној Контроли 13 — Закон о општинама 14 — Закон о уређењу округа и срезова 18 — Закони о судској струци 25 — Закон о штампи 28 — Закон о зборовима и удружењима 30 — Зашто није допет чиновнички закон 32 — Општи поглед 33.	
II. Просвета; црква; војска; привреда. Закон о Академији 35 — Закон о црквеним властима 36 — Закон о устројству војске 39 — Приредни закони 42 — Привредна политика радикалне владе 54 — Таушановић као министар народне привреде 58.	
III. Финансије. Пореска реформа 60 — Одузимање железнице од странаца 63 — Одузимање монопола 65 — Буџет за 1890, 69 — за 1891, 69 — за 1892, 72 — Финансијска политика радикалне владе 73 — Вујић као министар финансија 74.	
IV. Спољашња политика. Односи с Аустријом 75 — са Русијом 82 — са Бугарском 86 — Наша пропаганда у Македонији 88 — Цариградска патријаршија и Бугарски егзархат 91 — Портно држање 93 — Преговори са Грчком владом 94 — Туркофијска политика 95 — Русија према нашој пропаганди 96 — Друштво Св. Саве 98 — Владимир Карић 100.	
Глава II. Радикали и њихови противници	103
Склоп радикалне странке 103 — Њени сељаци 104 — Њени трговци 105 — Њена интелигенција 105 — Начело страначке државе 109 — Организација радикалне странке 110 — Пашин вођ странке 112 — Ристић и радикали 115 — Либерални и радикални говорници 118 — Нов либерални програм 121 — Новинари опозиције; Гарашанин 124 — Пера Тодоровић 125 — Честнаести мај 127 — Радикални терор 132 — Радикално странчарство 134.	
Глава III. Свађа Краљевих родитеља	139
Повратак Краљице Наталије 139 — Краљ Милан после оставке 145 — Његов повратак 148 — Краљица тражи поимштај развода брака 152 — Она се жали Скупштини 154 — Ристић про-	

тиву Краљице 157 — Краљ Милан противу Гарашићина 157 — Споразум Краља Милана и радикалне владе 160 — Резолуција од 30 марта и Краљица Наталија 162 — Краљичино протеривање 165 — Презирке о законитости протеривања 170 — Миланово иступање из краљевског дома и из српског држављанства 175.

Глава IV. Девети Август 180

Смрт ванесника Протића 180 — Сукоб Ристић-Пашићев 181 — Авакумовићева влада 183 — Рибарчева борба са радикалним 186 — Ристићево држање 191 — Држање Русије 192 — Атентат на Пашића 194 — Горачић 195 — Избори од 25 фебруара 197 — Изазак радикала и напредњака из Скупштине 199 — Либерални пораз 200.

Глава V. Први Април 205

Првоаприлска вечер 205 — Како је примљен први април 208 — Улога Краља Милана 211 — Нови избори 219 — Трговински уговор с Аустријом 220 — Закон о Народној Банци 223 — Финансијско стање 225 — Оптужба Авакумовићеве владе 228 — Напредњачка опозиција 239 — Неслага међу радикалним 239 — Држање Краља Александра и његова личност 242.

Глава VI. Неутралне владе 255

Миланов повратак и преговори са радикалним 255 — са напредњацима и либералима 256 — Симићева влада 258 — Николајевићева влада 264 — Укид од 17 априла 265 — Укидање устава 267 — Краљ Милан и Светомир Николајевић 271 — Пречишћавање чиновничтва 273 — Спољашња политика 275 — Краљев пут у Цариград 277 — Николајевићева влада намећу либерала и напредњака 281 — Сукоб Николајевића и Краља Милана 283 — Христићева влада 284 — Чебинчева завера 285 — Избори од 7 априла 290 — Правдање државног удара пред Скупштином 294 — Христићев закон 296 — „Вукашинов зидан“ 297 — Милан одлази, а Наталија долази 301.

Глава VII. Напредњачка влада 309

Напредњачка влада и њен положај у двору 309 — Новаковић председник владе 312 — Карлсбадски споразум 315 — Напредњачки буџет 319 — Напредњачки закони 320 — Русофилство Новаковићеве владе 327 — Питање српских владика у Македонији 330 — Бугарски и црногорски кнез у Београду 333 — Сукоби с Аустријом 335 — Либерална опозиција 341 — Ристић вођ либерала 342 — Радикална штампа и Стојан Протић 343 — Жалбе радикала на Новаковићеву владу 344 — Краљ Александар према тој влади 346 — Поновно ступање радикала у борбу 347 — Краљев преговори о промени Устава 349 — Велики радикални збор 351 — Централizam у радикалној странци 353 — Пад Новаковићеве владе и растурање напредне странке 354.

Глава VIII. Радикална влада 358

Симићева влада 359 — Борбе Симић 360 — Одлагање уставне промене 361 — Миланов долазак 363 — Грчко-турски сукоб 365 — Српско-бугарска „угодба“ 367 — Преговори са Портом 368 — Питање наше националне цркве у Турској 370 — Српско-бугарски односи у Македонији 374 — Унутрашња политика Симићеве владе 377 — Пашићево држање 385 — Хајдучија 387 — Краљ Милан противу Симићеве владе 390 — Краљ Александар одваја се од мајке 393 — Пад Симићеве владе 397 — Одлазак Краљице Наталије 398 — Физиономија Краља Александра 399.

Прилози 402

(1) Четрнаести мај — (2) Јован Баја — (3) Девети август — (4) Краљ Александар у Тополи — (5) Светомир Николајевић — (6) Владан Ђорђевић и Ђорђе Симић — (7) Призренско питање — (8) Планови о женидби Краља Александра.

СКРАЋЕЊА.

Аустроугарски посланик = Извештаји аустроугарског посланика у Београду министарству иностраних дела у Бечу (датуми по новом календару).

Живановић, *Историја* = Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века. Написао Живан Живановић. Четири књиге. 1923—1925.

Неделковић = Историја српских државних дугова од д-ра Милорада Неделковића, 1909.

Новаковић, *Двадесет година* = Стојан Новаковић, Двадесет година уставне политике у Србији (1883—1903). 1912.

ГЛАВА I. РАДИКАЛНИ РЕЖИМ.

Намесништво које је, по оставци Краља Милана, преузело краљевску власт, позвало је одмах на владу радикале, за које се, и без скупштинских избора, знало да су најмногобројнија странка у народу. Радикали су остали на влади од фебруара 1889 до августа 1892. За то време од скоро три и по године, они су створили један нов режим који се битно разликовао од режима Краља Милана.

I. ЗАКОНОДАВСТВО.

Крајем 1888, Краљ Милан је са Великом Скупштином начинио нов Устав, — т. зв. Устав од 1888. Неколико недеља касније, он је одступио, и не чекајући да се начине бар главнији закони који су са новим Уставом стајали у вези. Доношење тих закона био је најпречи задатак првог намесничког министарства. Устав од 1888 био је заједничко дело свих странака, које је Краљ Милан како тако ради тога посла сложио. Закони, пак, који су с тим Уставом стајали у вези, били су искључиво дело радикалне странке, која је имала огромну већину у Скупштини, и којој Намесништво није смело да се много одупире.

I.

Од ових закона, на прво место долази закон о изборима народних посланика од 25 марта 1890, — с изменама и допунама од 28 јануара 1891.

Тај изборни закон покушао је ублажити уставне прописе о бирачком порезу, т. зв. цензу. Устав од 1888 давао је бирачко право само оним грађанима који су, на име свих облика непосредног пореза, плаћали најмање петнаест динара.

Приликом израде изборног закона, радикална странка, која је од увек тежила општем праву гласа, гледала је да једним широким тумачењем Устава смањи овај ценз од петнаест динара. На пр. по гласу Устава, задругари су имали бирачко право маколико непосредног пореза плаћали. Пошто је Устав говорио о „задругарима“, а не о „задрузи“, то је, по строгом тумачењу, изишло да, у недостатку задругара, бар њихова задруга мора плаћати петнаест динара. Изборни закон, на против, прихватио је бирачко право свима задругарима, маколико непосредног пореза плаћали било сваки за себе, било сви укупно“. Овим прописом, чију је уставност Државни Савет оспоравао, ценз је у ствари укинут за лица која живе у задрузи. Како је задруга била још доста раширена у народу то је овим повлашћивањем задругара укупан број бирача знатно повећан. — У вези са наведеним прописом изборног закона стајао је и овај пропис пореског закона од 20 децембра 1889: „Као део непосредног пореза сматра се и савни државни прирез од 46 од сто, али он не утиче на повлашће личног пореза нити макојих приреза.“ Величина личног пореза зависила је од укупне суме разрезане на име свих облика непосредног пореза; стални државни прирез, према наведеном пропису пореског закона, није се урачунавао у ту укупну суму; каква потреба онда да се и тај прирез огласи за саставни део непосредног пореза? Ово је учињено само с тога, да би се бирачко право обезбедило и оним грађанима који су тек са сталним државним прирезом плаћали петнаест динара непосредног пореза. Министар унутрашњих дела Јован Ђаја рекао је отворено у Скупштини да се ишло на „смањивање ценза“.

С једне стране, смањивао се ценз; с друге, појачавао се утицај сеоских гласача на штету варошких. По члану 79 Устава, сваки округ бирао је онолико посланика колико је на њега долазило према броју пореских глава. Изборни закон додао је: „рачунајући у тај број и број пореских глава свих засебних изборних тела у округу.“ Засебна изборна тела, то су биле оне вароши које су, одвојено од свог округа, бирале посланике. По мишљењу Државног Савета, било је „саобразније“ Уставу да се пореске главе вароши не урачунавају у укупан број пореских глава округа. Али Скупштина је хтела да повећа овај последњи број, да би тим путем повећала број

посланика које су окрузи бирали. Њој се чинило да је Устав покварио ону сразмеру која је требала да постоји између варошких и окружних посланика. На име, он је обвезао округе, да од својих посланика морају двојицу бирати са факултетском спремом, — т. зв. квалификовани посланици. Другим речима, сељаци, који су чинили огромну већину бирачког тела у окрузима, морали су узимати двојицу посланика из варошког реда, јер кандидати са факултетском спремом налазили су се само међу варошанима, — у толико, наравно, смањивао се број сељачких посланика, а повећавао број варошких. Изборни закон мислио је да то исправи на тај начин, што ће број пореских глава у округу повећати додавањем варошких пореских глава. Услед тога повећавао се број оних посланика које је округ бирао, и од овако повећаног броја посланика сељаци су могли, без штете за себе, дати двојицу варошанима.

Противна цензу и варошанима, радикална странка била је такође противна пропорци, који је увео Устав 1888. Изумимајући неколико вароши које су бирале само једног посланика, у свима осталим изборним телима избори су се вршили по начелима сразмерног представништва. Укупан број гласача једног изборног тела подељен укупним бројем његових посланика давао је изборни количник; колико се пута количник садржавао у укупном броју гласова једне кандидатске листе, толико се њених кандидата узимало за посланике. Она посланичка места која се на би могла поделити између листа по количнику, делила су се између њих по остатку, — т. ј. она листа којој би преостало највише број гласова, добијала би прво неподељено место; листа која би после ње имала највећи остатак, добијала би друго неподељено место и т. д. У овој деоби посланичких места по остатку учествовале су и оне листе које нису имале количник, долазећи испред оних листа с количником чији би остатак био мањи него њихов број гласова.

У овом изборном систему који је у појединостима био утврђен Уставом, Изборни закон није могао ништа мењати. Али он се огрешио, ако не о слово, а оно о дух Устава, у другом једном питању, — питању квалификованих посланика. У одбору који је спремао нацрт Устава од 1888, помишљало се у први мах да избор квалификованих посланика не буде

истог дана кад избор обичних посланика, или, како је Устав говорио, посланика с општим условима. Најзад је одлучено да се обе врсте посланика бирају истога дана, али одвојено једни од других, због чега је прописано да се за сваку врсту посланика количник израчунава за себе. Привремени изборни закон од 26. априла 1889. предвиђао је поред два количника још и две куглице: сваки бирач добио би две куглице; једном би гласао за квалификоване, а другом за обичне посланике. Али, кад је затим ваљало израдити стални изборни закон, Скупштина, после дуже препирке, усвојила је гласање једном куглицом. Приликом препирке се водила око тога, шта боље одговара Уставу: једна или две куглице? Уствари, питање је било више од политичког него од правног значаја. Код гласања двама куглицама, гласач би могао једном куглицом гласати за обичне кандидате једне листе, а другом куглицом за квалификоване кандидате друге листе. Код гласања једном куглицом, гласач је морао усвојити једну листу целокупну, са свима њеним кандидатима, — и обичним и квалификованим. Говорило се да је уставотворац одвојно избор квалификованих од избора обичних посланика, зато што је желео да се избор квалификованих посланика врши с погледом на њихову личну вредност, а не на њихово страначко обележје. Радикална странка, на против, уводећи у Изборни закон гласање једном куглицом, наметала је бирачима кандидатску листу као нераздељиву целину, и доводила их у потпуну зависност од страначких одбора који су кандидације вршили. Радикална странка обезбеђивала је слободу бирача од притиска власти, али је није обезбеђивала и од притиска страначких организација.

Устав од 1888. обратио је нарочиту пажњу изборном поступку. Да би ускратио свако мешање полиције у изборе, он је предвидео ове мере:

(1) Непосредно бирање у свима изборним телима. Тиме је укинута бирање преко повереника, које је догле постојало у срезовима. Повереничке скупштине, као малобројне, нису се показале отпорне према полицијском притиску.

(2) Тајност гласања. У уставотворном одбору, радикали су нерадо примили тајно гласање. Приликом израде изборног закона, један од њихових главних људи, Димитрије Катић, хтео је да тајност гласања начини од обавезнога факултативним, али према гласу Устава оно се није могло примити.

(3) На место срезова, окрузи су узети за изборна тела. У навикама нашега народа лежало је гласање по срезовима; ако су они ипак замењени окрузима, то је било стога што је притисак полиције био слабији у већим, него у мањим изборним јединицама.

(4) Све претходне изборне радње, као и руководство самих избора, изузето је из надлежности или стављено ван утицаја полицијских власти. Нарочито су биле важне одредбе о бирачким одборима. По дојакошњим законским прописима, те су одборе одређивали сами бирачи пред почетак гласања. Дешавало се често да владине присталице, уз припомоћ полиције, изберу бирачки одбор искључиво из своје средине. С тога је Устав од 1888. прописао, да ће чланове бирачкога одбора именовати с једне стране општинске власти, а с друге стране, једно нарочито тело, т. зв. Државни одбор, који су састављали представници Државнога Савета, Народне Скупштине, и Касационог суда. Поред тога у бирачки одбор улазио је и по један представник од сваке кандидатске листе. Није се дакле могло десити да мајсторијом полиције опозиција остане незаступљена у бирачком одбору.

Овим уставним прописима Изборни закон додао је следеће прописе:

(1) Заведено је гласање куглицама. Гласање цедуљом давало је више слободе бирачима; на цедуљи могла су се дописивати и брисати имена кандидата. Куглицом, напротив, морало се гласати за кандидатску листу без икаквих измена. Гласање куглицом усвојено је место гласања цедуљом због неписмености великога броја бирача.

(2) Сва власт на биралишту пренета је на председника бирачког одбора. Ни државна ни општинска власт није се смела без његова позива ту појавити.

(3) По ранијем Изборном закону, кажњавало се само присиљавање и поткупљивање бирача. Сада је установљен читав изборни казни законик, са врло строгим казнама за органе власти који би се противзаконно мешале у изборе и спречавале слободу бирача.

То је, у главним цртама, изборни закон од 1890. Уколико је то било могућно у границама Устава, он је спустио ценз, повећао сеоско представништво, појачао утицај страначких организација на бираче. Његова је главна хвала била

да је искључио државну полицију из избора; искључујући државну полицију, он је тим више маха дао општинским властима. Један од вођа опозиције, Стојан Рибарац рекао је: „Кад уђете у нов изборни систем; кад оцените, кад прочитате нов изборни ред, ви ћете признати да се цео изборни лабораторијум налази у суштини у рукама кметова општинских“... Општине су подиле бирачке спискове, издавале бирачке карте, чувале изборни материјал, биле заступљене у бирачким одборима.. Као некада срески начелници, тако сада кметови држали су изборни механизам у својим рукама... Ово не би било незгодно да су општинске власти биле непристрасне. Али страначка борба по селима и паланкама водило се поглавито око кметовских места: кметови су били исто тако партизани као и срески начелници, с том разликом само што су кметови, уколико их је народ слободно бирао, били партизани већине, докле су срески начелници, често, били партизани једне мањине коју је Круна довела на владу. Уз партизанство ишла је и извесна алкавост и неспретност примитивне сеоске администрације у многоструким формалностима писменог изборног поступка који је Устав од 1888 завео.

Први скупштински избори по новом закону нису се одликовали великом правилношћу. Радикали су имали огромну већину у народу, и неправилности њихових кметова нису им биле потребне. Ипак зато тих неправилности било је доста, нарочито у погледу бирачких спискова и издавања бирачких карата. Просто из страначког хатара, општинске власти издавале су бирачке карте и оним својим људима који нису били платили порез; на неким местима њихов порез привремено је плаћан из општинских прихода; отуда песма: „Плати порез за мене, па да гласам за тебе.“

Бесумње, полицијски притисак није се више осећао на изборима као за време либерала и напредњака. Али у место полицијског притиска јавио се други један. Чим су се полицијске власти повукле у страну, стали су се дилитати разни страначки агитатори. По неки пут, ти агитатори прелазили су меру допуштене агитације, постајали насртљиви, служећи се чак и насиљем. Овај агитаторски притисак био је знатно слабији и безопаснији него ранији полицијски притисак, али тек постојао је.

Узимајући све скупа, Устав од 1888 и Изборни закон од

1890 учинили су много за слободу избора увођењем тајног гласања и непосредних избора, и искључењем државне полиције из изборног поступка. С друге стране, тај Устав и тај закон завели су велика изборна тела, у којима се гласало куглицама за напред истакнуте кандидатске листе; тиме је сужена слобода бирача, јер су стављени у зависност од страначких одбора који су кандидатске листе састављали.

II.

Закон о пословном реду у Народној Скупштини од 1 новембра 1889 с изменама од 28 јануара 1891 долазио је по својој важности одмах после Изборног закона.

Под Уставом од 1869 скупштинско учешће у законодавству сведено је на најмању меру. Ова није имала, у правом смислу речи, ни право иницијативе ни право амандмана. Њена законодавна власт састојала се у томе што је давала или одрицала пристанак на Владине предлоге. Због тога што је сав претходни посао око израде закона остављен Влади, законодавни поступак у Скупштини могао се јако упростити. У томе упрошћавању ишло се дотле да су, по потреби, законски предлози могли бити усвојени без упућивања у одбор и без вођења претреса; то је било т.зв. усвајање акламацијом.

Устав од 1888, дајући Скупштини право законодавне иницијативе и право амандмана, изједиачио је у области законодавства Скупштину са Краљем. Бојазан је настала да ли ће се наша сељачка Скупштина показати дорасла овако проширеној законодавној надлежности; у недостатку горњег дома, који би је надзиравао и умеравао, њој је наметнут сложен и спор законодавни поступак.

Изузимајући буџет и финансијске законе, Скупштина није могла узети у претрес ниједан законски предлог — ни Владин ни посланички — без саслушања Државног Савета. После тога предлог се упућивао одсецима (Скупштина се сваког месеца коцком делила на седам одсека). Одсеци су прво претресали предлог у опште, па онда бирали нарочити одбор за проучавање предлога у појединостима. Владини предлози пролазили су кроз један одбор, а посланички кроз два: први одбор имао је само да види да ли предлог заслужује узимање у претрес. Тек ако би се ово претходно питање

решило повољно, предлог се упућивао у други један одбор, који га је у појединостима проучавао.

По изласку из одбора, о сваком предлогу водио се у Скупштини један начелни претрес и два посебна, — т. зв. два читања. При сваком посебном претресу цео предлог претресао се и решавао члан по члан. Том приликом посланици су могли предлагати измене и допуне. После другог читања, о предлогу се гласало у цело, — тзв. коначно гласање.

Текст предлога, мишљење Државног Савета, извештај одбора, — све се то штампало и раздавало посланицима: писменост увлачила се у законодавни поступак у дотле невиђеној мери.

Поједине фазе законодавног поступка одвајале су се једна од друге дугим роковима; између два посебна претреса остављао се рок од пет дана.

Никада наш законодавни поступак, ни раније ни доцније, није био тако сложен. Пре него би дошао до скупштинског пленума, предлог је пролазио кроз Државни Савет, кроз одсеке, кроз један одбор, ако је Владин предлог, — кроз два, ако је посланички. У пленуму, водила су се три претреса, св четири гласања. Овај сложени поступак важио је за све законске предлоге; неки краћи поступак за хитне предлоге није установљен.

Колико је год Скупштина била стегнута у свом законодавном поступку, толико су се, с друге стране, опозицији остављала широка права. На пр. претрес је могао бити закључен тек пошто би сви пријављени говорници употребили своје право речи. Према томе, ако би опозиција већ почетком претреса пријавила све своје говорнице, скупштинска одлука о закључењу претреса била би у напред изиграна. Поред овако широке могућности да учествује у претресу, опозиција је добила још и право питања и интерпелације. Влада је била дужна одговорити на поднета питања и интерпелације. Овај пропис поштован је доста савесно под радикалним режимом. Дуги и бурни претреси поводом интерпелација ушли су тек тада у обичај.

Претрес буџета, који се водио по спором поступку законодавних предлога — један начелни претрес и два посебна — такође је давао опозицији многобројне прилике за

нападе и критике Владе. Под радикалним режимом буџетски претреси били су чувени са своје дужине.

И ако је нови пословник био врло подесан за опозицију, под његовим окриљем ипак се није развила опструкција. То је било нешто због малобројности опозиције, а нешто због чедности парламентарних нарави. Ни Влада ни опозиција нису се још осмелиле да злоупотребљују своја права.

III.

Радикална Скупштина обратила је нарочиту пажњу Закону о министарској одговорности, који је донет 30 јануара 1891. Сељачки посланици говорили су да ће Устав од 1888 остати, као год и Устав од 1869, мртво слово на хартији, ако се један пут не установи да министри одговарају исто онако за своје незаконитости као и остали органи власти.

Устав од 1888 проширио је појам кривичне одговорности министара. Задржавајући све кривице из Устава од 1869, — веленздаја, повреда Устава, примање мита, оштећење државе из користољубља, — Устав од 1888 додао је да ће министар одговарати још и за све оне кривице које буде предвидео закон о министарској одговорности.

Пошто су Устав и Закон о министарској одговорности побројали све случаје министарске одговорности, то је изилазило да министар не одговара за она дела која се не налазе у тој листи. Међутим, у тој листи нису била предвиђена сва дела из Казненог законика, него само нека. Шта онда, ако би министар учинио један злочин или преступ који не би био предвиђен ни у Уставу ни у Закону о министарској одговорности? Да ли ће се узети да за ту кривицу, па ма то био један од најтежих злочина, министар не одговара, — или ће се узети да министар ипак одговара, — ако не по Уставу и закону о министарској одговорности, а оно по општим прописима Казненог законика... Питање је остало нерасправљено.

Право оптужбе министара припадало је и Краљу и Скупштини. Решавање о предлогу оптужбе у Скупштини било је врло приметно. Прво се подносио предлог потписан од двадесеторице посланика; ако би Скупштина тај предлог усвојила, бирало се један одбор са свима правима истражног судије. Тек на основу извештаја тог одбора, Скупштина је, већином

од две трећине присутних, решавала да ли ће подићи оптужбу противу министра.

Министрима је судио т. зв. Државни суд, састављен коцком пола из чланова Државног Савета, а пола из Касационог суда. По старом закону о министарској одговорности, Државни суд могао је изрећи само казну лишења звања и неспособности за државну службу; ако би министар, по нахођењу суда, заслужио казну из Казненог законика, он се предавао редовном суду. Министарска одговорност пред Државним судом била је, дакле, схваћена као једна врста дисциплинске одговорности, а не кривичне. По новом закону, Државни суд примењивао је како казне из закона о министарској одговорности, тако и казне из Казненог законика. Казне из закона о министарској одговорности, јако поопштрене према старом закону, пеле су се до десет година затвора, лишења звања, и губитка грађанске части.

Осуђеног министра Краљ, без пристанка Скупштине, није могао помиловати. По Уставу од 1888, Краљ је осем права помиловања имао још и право амнистије; питање се постављало да ли му је и за амнистирање министара потребан пристанак Скупштине.

Министар је могао бити оптужен у року од четири године, рачунајући од дана учињенога дела. По старом закону, министрова кривица застаревала је ако прва Скупштина, сазвана после учињенога дела, не би министра оптужила. Због овако кратке застарелости, цела установа министарске одговорности постала је под Уставом од 1869 привидна. Из тога разлога, под Уставом од 1888, усвојена је много дужа застарелост од четири године. Од ове одредбе о продужењу рока застарелости очекивало се више него и од једне друге, да министарску одговорност начини једном и у нас стварном.

IV.

Радикална странка, докле у опозицији, викала је на Државни Савет, као на једну од најнепотребнијих установа бирократскога система. Али како је Устав од 1888 задржао Државни Савет и преко њене воље, радикална Скупштина морала је донети један закон и о Државном Савету (2 фебруара 1891). Под Уставом од 1888 надлежност Савета знатно је проширена.

(1) Савет је био врховни законодавни одбор, кроз који су пролазили сви законски предлози. Он је личио на један горњи дом који би имао само саветодавни глас.

(2) Савет је био управни суд, и то првог и последњег степена. Њему су се могле подносити само жалбе противу министарских решења. Из његове надлежности били су искључени, с једне стране, Краљеви укази; с друге, акти управних органа нижих од министара. Противу аката ових последњих појединац се могао жалити министру, па онда противу министровога решења Државном Савету. Противу Краљевих указа није било правнога лека.

Поступак код Савета био је повољнији за министра него за жалиоца; министар је позиван у саветску седницу да усмено брани своје решење; жалилац, на против, давао је своје разлоге само писменим путем. Ако би Савет нашао да жалиоцу треба дати задовољења, он је позивао министра да према саветским примедбама изда жалиоцу ново решење. Саветске примедбе биле су за министра обавезне, али ако он не би хтео по њима поступити, Савет га не би могао на то принудити. Ипак према ранијем законодавству био је велики напредак што су саветске примедбе, макар и без санкције, проглашене за обавезне.

За развитак управног судства имало је још доста да се учини: на име, требало је допустити жалбе противу указа, и требало је у саветском поступку ставити министра и жалиоца на исту ногу као равноправне парничне странке.

(3) Савет је био дисциплински суд за све чиновнике. Дотле чиновницима су судиле комисије виших чиновника постављене од Владе на годину дана. За чиновнике је без сумње било боље да им суди једно независно тело као Државни Савет него чиновничке комисије.

(4) Савет је вршио врховни надзор над општинама. Решавао је у последњој надлежности о жалбама противу општинских избора, о уклањању општинских часника са дужности, и о њиховим дисциплинским казнама. Спорове између надзорне државне власти и општинске власти о законитости општинских аката решавао је такође Државни Савет. Чувар законитости и дисциплине у општини није више била Влада, него Савет, — и ако он не би хтео стегнути општину, нико други не би могао то учинити.

(5) Савет је учествовао у избору чланова Главне Контроле, Касационог, и Апелационог суда.

Поред ових главних, Савет је имао још и многобројне споредне дужности. Сматрајући Савет за дембелану, радикална Скупштина непрестано је товарила на њ нове дужности.

У законодавству, Савет није много значао, јер Скупштина се није много обазирала на његова мишљења о законским предлозима. Али са својим правом да разматра министарска решења, са својом дисциплинско-судском влашћу над чиновништвом, и са врховним надзором над општинама, Савет је држао кључ целе администрације. Без њега, Влада није могла одржати у важности ниједно своје решење, није могла казнити ниједнога чиновника, није могла ватерати општину на послушност и законитост. непријатељски расположен према Влади, Савет је могао да јој чини тешкоће на сваком кораку. Баш стога Савет је требао бити независно и непристрасно тело које се држи само закона. Устав, који је дао његовим члановима судијску независност, није се постарао и за њихову непристрасност. Постављање саветника оставио је политичким чиниоцима: једну половину бирала је Круна из кандидатске листе Скупштине, — другу половину бирала је Скупштина из кандидатске листе Круне. Први Савет под Уставом од 1888 састављен је по чисто страначкој погодби између либералног Намесништва и радикалне Скупштине. Осем једнога јединога, сви остали саветници узети су или из либералне или из радикалне странке. Прва је послала у Савет своје старе ministre, а друга своје младе професоре. Од скоро на власти, радикална странка још није имала своје бирократске интелигенције, и морала је попуњавати њен недостатак професорима, којих је имала изобила. Број правника био је несразмерно мали, — на шеснаест саветника свега тројица. Том неправничком Савету председавао је један доктор медицине.

Било је опасности да овакав Савет политичара не дође брзо у сукоб са Владом и не укочи целу администрацију. Под Уставом од 1888, Савет је могао исто тако бити кочица за Владу као што је био и под Уставом од 1838. У пракси, међутим, за све време радикалнога режима Савет није правно неприлика Влади, — из престога разлога што радикална странка, која је била на влади, имала је већину и у Савету.

Страначка солидарност Савета и Владе доводила је у склад ова два чиниоца.

V.

Закон о Главној Контроли од 1 маја 1892 заменио је један закон из 1862, допуњен и измењен 1868. По закону од 1862, Главна Контрола није стајала под Владом него под Саветом, и кандидовала је сама своје чланове. Закон од 1868 ставио је то тело под Владу: чланови Главне Контроле постављани су и зависили су од Владе исто као и остали чиновници. Устав од 1888, да би успоставио независност Главне Контроле, пренео је избор њених чланова на Државни Савет и Народну Скупштину. Пошто је Главна Контрола била помоћни стручни орган Скупштине у надзору Владиног извршења буџета, било је логичније да њене чланове одређује Скупштина, него Влада. Да би се потпуно обезбедила независност чланова Главне Контроле од Владе, њима је дана непокретност какву су имале судије.

Рачуноиспитаче и ниже особље Главне Контроле постављала је Влада, али из кандидатске листе саме Контроле. Пре Устава од 1888 њих је постављала Влада; говорило се да је она трпала у Главну Контролу најслабије чиновнике који нису били ни за какву другу службу, и да је то изазвало затрпаност Главне Контроле; 1889, доиста, било је хиљадама несвршених предмета, и рачуна непрегледаних још од десет година.

Устав од 1888 и закон од 1892 јако су развили буџетске послове Главне Контроле. Она је мотрила да се не прекорачују буџетски кредити, и да се не преносе суме из једне партије у другу. Завршни рачун, из кога је Скупштина имала да види да ли је буџет извршен правилно, — подносио се Скупштини са примедбама Главне Контроле.

До Устава од 1888, преглед свих рачуна био је усредсређен код Главне Контроле. Сада је извршен извесна децентрализација, с установљењем окружне и средње контроле; поред тога, при оним надлештвима која су имала велика примања и издавања, на пр. министарство војно, железничка дирекција, итд. налазио се изванредно број рачуноиспитача који је вршио преглед рачуна на лицу места, — т. зв. месна кон-

трола. Рачуни осталих надлештава прегледали су се сви од једном, при крају године, у самој Главној Контроли.

Закон од 1892 знао је само за контролу већ закључених рачуна, или, јасније речено, већ учињених издатака.

Неки посланици предлагали су установу претходног надзора (превентивне контроле). Боље је било спречити да се неправилни издатци учине, него, пошто су већ учињени, узимати на одговор наредбодавце и рачунополагаче. Народна Скупштина није то усвојила, него је само органима месне контроле, тамо где су постојали, дала право примедба противу неправилних издатака. Ако Влада не би те примедбе усвојила, Главна Контрола није могла дотичне издатке спречити; све њено право састојало се у томе да на те издатке сврати пажњу Народној Скупштини.

Главне одлике закона од 1892 биле су, дакле, давање независности Главној Контроли према Влади, развијање њеног надзора над извршењем буџета, децентралисање њене службе, увођење једне врсте половног претходног надзора.

VI.

Закон о општинама од 25 новембра 1889 имао је да оствари општинску самоуправу, давнашњу жељу радикалне странке. Али пре тога ваљало је расправити питање о величини општина. Напредњачки закон од 1884 створио је велику општину од најмање 500 пореских глава, и на основу тога извршено је груписање дотадашњих малих општина, које су далеко изостајале иза овога броја. Народ се жалио да је груписање вршено без обзира на жеље становништва и месне прилике. У исту општину спајана су села на великом растојању једно од другог; нека села морала су пешачити по два до три часа до општинске суднице. По напредњачком закону, кмет је добијао на име плате по два динара с главе на главу; у многољудним општинама било је кметова са по три хиљаде динара плате; неписмен сеоски кмет био је плаћен као професор средње школе. Велике кметовске плате критиковане су као узрок кметовске корупције. Само да би сачувао плату, кмет је пристајао да ради све што му полиција нареди.

Радикална Скупштина била је засута народним жалбама противу великих општина. У новом добу политичких слобода, тражило се у глас раздвајање насилно спојених општина. Ако

су пре напредњаци претеривали са великом општином, сада је народ претеривао са малом. Свако је село хтело бити општина за себе. Како ће тако мајусне општине подносити трошкове општинске администрације, и како ће средња власт држати надзор над тако великим бројем малих општина, о томе се није бринуло.

Радикална влада одупирала се донекле овом мало-општинском покрету. По њеном напрту, општина је морала имати бар 300 пореских глава, да би могла покрити неопходно потребне издатке, — издатке на кметове, писаре и пандуре, издатке на апсане, кошеве и амбаре. ... Скупштински одбор свео је овај број на 200; неким посланицима и ово се чинило много, па су тражили потпуну слободу образовања општина; и најмање село, ако хоће, нека буде засебна општина. Скупштина је усвојила предлог свог одбора, са додатком да у врлетним местима може бити општина и испод 200 пореских глава. Спајање и раздвајање општина одобрава је Народна Скупштина: то је било последње обезбеђење противу микроскопских општина, сувише нејаких чак и за основне општинске задатке. Скупштина се слабо користила својим правом надзора; прве две године после новог општинског закона, раздвајање општина било је у пуном жеку; велике општине свугде су се распадале на по две три мање општине.

Ови радикали који су се још сећали писања Светозара Марковића о великој општини, нису били задовољни овим обртом ствари; само велика општина била је економно тако јака да се у њеном оквиру могла развити права самоуправа, али ти разлози нису вредили ништа пред хуком који се у народу подигао противу велике општине.

После питања о величини општине, дошло је на ред питање њене самоуправе. У Народној Скупштини нису били пречишћени појмови о самосталном и пренесеном делокругу општинске власти. У самосталном делокругу, општина стоји под надзором, али не и под упутствима државне власти. Другим речима, државна власт може спречавати незаконности општинских органа и може их натеривати на вршење њихових законских задатака, али не може им издавати упутства. У границама закона, општински органи слободни су да раде по своје властитој разумевању општинских интереса. У пренесеном делокругу, општински органи потчињени су државним органима као нижа

власт вишој, и морају радити по упутствима државних органа, а не по својој слободној иницијативи.

Што је самостални делокруг шири, а пренесени ужи, у толико је и општинска самоуправа потпунија. Закон од 1889 није повукао јасно разлику између два делокруга, — и не зна се управо, у којим пословима општина ужива самоуправу, а у којима не ужива. По тексту закона, изгледало је да цела полиција (дакле, не само старање о реду и безбедности, него и старање о здрављу, наравствености, саобраћајним средствима итд.) лежи у пренесеном делокругу. Исто тако, по тексту закона, изгледало је да је управа општинским имањем главни посао самоуправе, — што је скроз погрешно. Самоуправа се састоји у вршењу локалне управне власти; управа општинским имањем састоји се у вршењу приватно-правних послова, какве и обичан појединац врши у управи својим имањем; то нису акти власти него акти пословања.

Али ако за законодавца није била јасна разлика између самосталнога и пренесеног делокруга, шта је онда за њега значила та реч: самоуправа? Из радикалних беседа и чланака о општинској Самоуправи, види се јасно да су радикали, под самоуправом, мислили искључиво на изборност општинских органа. Главно је било да општинске органе не поставља власт, него бира народ. Колико ће ти органи у своме даљем раду бити независни од државне полиције, на то се није нарочито мислило.

Врло неодређен у обележавању самосталног општинскога делокруга, закон од 1889 био је врло брижљив у обезбеђивању слободних општинских избора. Сви општински часници бирани су на општинском збору, јавним гласањем, и савршеном већином гласова. Пропорц и тајно гласање Устав од 1888 прописао је код скупштинских избора као средство којим ће се умањити бројна надмоћност радикалне странке, и онемогућити не само притисак полицијских власти на бираче, него и притисак радикалних агитатора. Што се тиче општинских избора, Устав је оставио законодавцу да их уреди како буде хтео; законодавац се тиме користио да из општинских избора искључи и пропорц и тајно гласање.

Општински часници бирани су на одређено време, али и пре истека тога рока могли су бити збачени, ако би им општински збор изјавио неповерење. Због превелике завис-

ности од збора, општински часници нису имали много ауторитета. Поред овог општег узрока који је важио за све општинске часнике, био је још и један нарочити узрок којим се објашњавало умањење ауторитета кметова понаособ. По старом општинском закону, кметовска плата одређивала се према броју пореских глава у општини. Нови закон оставио је општинском одбору да одређује кметовима плату од случаја до случаја. Општински одбор скомрачно је са кметовском изградом; људи се нису више грабили за кметство, и на кметовске положаје долазила је махом лошија врста људи који су пристајали да служе за мале паре. Ти јевтини кметови нити су имали много ауторитета нити су заслуживали да га имају.

Надзор над општинама постао је сложенији него што је био. Општина је стајала под троструким надзором: надзор окружне самоуправе, надзор Државног Савета, надзор државне полицијске власти.

Окружна самоуправа вршила је надзор над општинама преко сталног окружног одбора, који је решавао у првом степену о жалбама противу општинских избора и одобравао општински буџет. До извесне стопе он је одобравао и општински прирез.

Државни Савет је решавао у другом и последњем степену о жалбама противу општинских избора и о жалбама оних општинских часника чије би збачење општински збор изгласао. Он је одобравао општински прирез преко оне стопе за коју је окружни одбор био надлежан, и одобравао је одлуке надлежне општинске власти о отуђењу општинске некретности и о задужењу општине.

Државна полицијска власт могла је новчано казнити општинске органе због неизвршења закона, али они су имали права да се жале Државном Савету. Полицијска власт могла је задржати од извршења све општинске акте које би сматрала за незаконите, али и противу тога могло се жалити Државном Савету. Противу оних кметова који нису хтели вршити државне послове који су им поверени, државна власт могла је учинити двоје: (1) свршити те послове сама о трошку одговорних кметова; (2) у поновљеном случају њихове непокорности, могла је предложити њихово разрешење Државном Савету.

На први поглед, државној власти стајале су на располагању јаке мере противу општинских органа: новчана казна, разрешење од дужности и т. д.. Али те мере државна власт није чинила сама: она их је предлагала, а Државни Савет одобравао. Из властите моћи, државна власт није могла ништа општинским органима, — могла је само да се с њима паричи код Државнога Савета. Када се још узме да општински буџет није више ишао на одобрење министру финансија него окружном одбору, онда се слободно може рећи да је државни надзор над општином био јако умањен.

Главне црте новог општинског закона биле су: мала општина са јевтиним кметовима које је општински збор могао у свако доба збацити, — и та општина стављена више под надзор Државног Савета и окружне самоуправе, него под надзор државне полиције.

VII.

Закон о уређењу округа и срезова од 1 јула 1890 (с изменама од 18 децембра исте године) имао је да доврши уређење локалне самоуправе.¹⁾ Све до Устава од 1888, ми смо знали само за једну самоуправну јединицу, — за општину. У окрузима и срезовима сва је управа била код државних чиновника. По радикалном програму, у коме је локална самоуправа била у без мало главна тачка, округе је ваљало укинути, а срезовима дати исту онакву самоуправу какву су имале општине. Као год што су у општини све власти биле биране од народа, тако су требале да буду биране и у срезовима. Другим речима, среска начелства била би укинута, и полицијска власт пренета на народне одборе.

Радикални погледи о локалној самоуправи продрли су само делимично у Устав од 1888. Окрузи нису укинута; државна полиција остала је и даље и у окрузима и у срезовима, али, — и то је био успех радикализма, — поред државних власти установљене су окружне и среске самоуправне власти. Окружни и срески послови нису више свршавани искључиво од државних чиновника, а нису поверени искључиво ни народним изабраницима, како су желели радикали, него су подељени између државних чиновника и народних изабраника.

¹⁾ О овоме закону Федор Никит, *Локална управа у XIX веку*.

Према тим уставним начелима, закон од 1 јула 1890 установио је у окрузима двојство власти: с једне стране, окружни начелник као представник државне власти, — с друге стране, окружна скупштина и окружни одбор као представништво самоуправне власти. Избори за окружну скупштину вршили су се посредним начином: часници свих општина једнога среза састављали су једно изборно тело, које је бирало онолико посланика колико је на њихов срез долазило према броју његових пореских глава. Гласање је било јавно, и за избор се тражила савршена већина. Као у општинским изборима, тако и у изборима за окружну скупштину тајно гласање и пропорц били су одбачени: и општинска и окружна самоуправа остављена је без одбране од прекобројно најаче странке.

Извршни орган окружне самоуправе био је т. зв. стални окружни одбор, који је окружна скупштина бирала из своје средине. Окружни одбор имао је две врсте чланова: једне који су представљали цео округ, и друге који су представљали поједине срезове. Ови последњи били су више органи среске него окружне самоуправе, и долазили су на одборске седнице само од времена на време.

Поред окружног одбора окружна скупштина бирала је још и једнога секретара, који је био старешина канцеларије окружног одбора.

На какав се начин одржавала веза између државне и самоуправне власти у округу? Пре свега, секретар окружног одбора био је у исто време и секретар окружног начелника. С друге стране, писари окружног начелника били су у исто време и писари окружног одбора. Начелник и одбор имали су раздвојене канцеларије, али заједничко канцеларијско особље.

Надлежност између државне и самоуправне власти није била најјасније разграничена. Изгледало је несумњиво да полиција у ужем смислу — одржавање реда и старање о општој безбедности — припада искључиво државној власти. Главни задатак самоуправне власти састојао се у економном развијању и унапређивању округа, и у старању о окружним путевима и грађевинама. Што се тиче народног здравља и просвете, окружна самоуправа учествовала је у тим пословима

само у материјалном смислу, т. ј. давала и одржавала потребне зграде.

Окружни начелник, имајући право да чини предлоге окружној скупштини и да говори на њеним седницама, могао је да се меша колико је хтео у послове окружне самоуправе. Самоуправни органи нису имали исто толико могућности да се мешају у државне послове. Ипак треба поменути да је окружни одбор могао „чинити министрима представке о раду државних чиновника, осим судија, у округу и срезу.“ Министар је био дужан узети ове представке одмах у поступак.

Да би се разумео значај овога законског прописа, ваља имати на уму да је, према првобитној замисли радикала, „самоуправа“ била право народа да сам бира све оне чиновнике који имају с њиме непосреднога додира, — не само стручно особље локалне управе — лекаре, инжењере, професоре, учитеље, — него и све локалне власти, како полицијске тако и судске. Устав од 1888 није хтео дати народу право да бира чиновнике. У накнаду зато, неки радикални посланици предлагали су да се у закон о уређењу округа унесе овакав члан: „Окружној Скупштини припада право контроле над моралом и радом свију државних чиновника... и за кога се изјасни две трећине чланова окружне скупштине да не одговара својој дужности и своме позиву, такав одмах да изгуби службу и сва права чиновничка...“ Ако се народу не да право бирања чиновника, нека му се бар да право збацивања. Али радикална влада одупирала се овом предлогу, и у коначном законском тексту, у место права збацивања чиновника, окружној самоуправи остављено је само право да чини противу чиновника представке надлежним министрима.

Државни надзор над окружном самоуправом овако је уређен. Окружни начелник могао је задржати од извршења сваку одлуку окружне скупштине која би му се учинила незаконитом: коначну одлуку о њеној законитости доносио је надлежни министар. Окружни начелник, у договору с окружним одбором, опомињао је и кажњавао самоуправне чиновнике. Окружни буџет одобравао је министар финансија. За окружни прирез, зајмове, купо-продају имања, чим су веће суме и вредности биле у питању, морало се такође имати одобрење државне власти; у опште, у финансијском погледу

окружна самоуправа стајала је под државним туторством. Најзад, државној власти припадало је право надзора над избором самоуправних чиновника (окружних и среских лекара, инжењера итд.). Те чиновнике, пошто би их изабрала окружна скупштина, требао је да потврди још и надлежни министар.

Надлежност окружне самоуправе била је ограничена у главном на економско развијање и унапређење округа, али њена предузимљивост у томе правцу била је спутана тиме што су јој финансије стајале под државним туторством. У начелу, окружна самоуправа могла је одлучити какве је хтела привредне радове, али када је за њих ваљало наћи финансијска средства, — на пр. закључити зајам или ударити прирез, — за те се акте морало тражити одобрење државне власти. На крају крајева, од ове последње зависило је да ли ће и колико окружна самоуправа моћи употребити своју економску надлежност.

Окружна самоуправа била је слабије ујемчена него општинска. На случај да надзорна државна власт оспори законитост самоуправних аката, о томе је, код општина, решавао у последњој надлежности Државни Савет, — дакле, једно тело независно од Владе; код округа, о томе је решавао сам министар.

Поред окружне самоуправе, постојала је и среска. Као у округу, тако и у срезу, биле су две власти: државна, коју је вршио срески начелник, — и самоуправа, коју су вршили среска скупштина и срески изасланик сталног окружног одбора. Среска скупштина није бирана од народа, него се састојала од изасланика свих општина у срезу. Среског изасланика бирала је окружна скупштина; тај изасланик имао је двојаку дужност: с једне стране, заступао је свој срез у сталном окружном одбору; с друге стране, био је извршни орган среске самоуправе. Он је радио при канцеларији среског начелника и служио се његовим особљем.

За разлику од окружне скупштине, која се на основу закона редовно састајала сваке године, среска скупштина састајала се онда када би је срески изасланик сазвао. Она није имала своје законом одређене надлежности. Среског изасланика, који је био извршни орган среске самоуправе, није бирала среска него окружна скупштина. Исто тако, ни

о среским прирезима није решавала среска него окружна скупштина. О среском буџету није било речи у закону.

У ствари, носилац среске самоуправе није била среска скупштина, него срески изасланик окружног одбора. Његов главни посао састојао се у извршавању оних одлука окружног одбора и окружне скупштине које су се тичале његовога среза. Тај срески изасланик, на коме је лежала сва среска самоуправа, зависио је много више од окружне скупштине, која га је бирала, и чије је одлуке имао да врши, него од среске скупштине, која није имала никакве власти над њиме. По томе би изгледало да среске самоуправе управо није ни било; постојала је само окружна самоуправа, са срезовима као својим „исповастама“. Поједини чланови окружног одбора, под именом среских изасланика, упућени су у срезове да би са својом управом били што ближе народу. То примицање окружне самоуправе народу још није било среска самоуправа.

Тежиште самоуправе лежало је у округу, а тежиште државне управе у срезу. Срески начелници били су непосредни вршиоци државне управне власти; окружним начелницима остајало је само право врховног надзора. По једном распису министра унутрашњих дела о разграничавању надлежности између окружних и среских начелника, окружним начелницима била је, поред врховног надзора, остављена још надлежност из неких техничких закона (закон о водама, шумска уредба итд.). Све остале надлежности пренете су на среске начелнике. Полицијско-судска власт, извршење судских пресуда, надзор над општинама, све оно, дакле, због чега је полиција задавала толико страха поданицима, усредсређено је код среског начелника.

Радикална странка увек је препоручивала једну самоуправну јединицу, али јаку. Устав од 1888 задржао је две јединице, — округ и срез. Морајући закон о локалној самоуправи да подешава према двома самоуправним јединицама, радикална странка развила је само окружну самоуправу; среску самоуправу начинила је само „исповастом“ ове последње. — Радикална странка увек је тражила укидање окружних начелника. Али ни ту тачку свога програма није могла остварити због Устава од 1888, који је задржао две административне јединице. Немогући укинути окружне начелнике, радикална странка јако им је сузила надлежност, остављајући им

од некадашње власти више или мање само право врховног надзора над среским начелницима. — Среска самоуправа и окружна начелства били су лишени готово сваког практичног значаја; и самоуправни живот и државна управа имали су само једно право средиште: самоуправни живот у окружној скупштини и одбору, — државна управа у среским начелствима.

Треба додати да је главни носилац државне управе, срески начелник, имао под собом само једног или два писара и неколико практиканата. Све стручно особље бирала је окружна скупштина; по тексту закона, то особље стајало је под двојним надзором среског начелника и сталног окружног одбора; у пракси, стручно особље више је припадало окружном одбору, јер срески начелник није имао никаква утицаја на његово постављење. Са малим административним особљем и без правог старешинства над стручним особљем, срески начелник био је прилично немоћан.

Закон о уређењу округа и срезова од 1890 усвојен је без великог одушевљења од радикалне Скупштине. Радикали из народа нису крили своје разочарање. Закон од 1890 није одговарао њиховом схватању самоуправе. По томе схватању, ваљало је укинути окружна начелства и оставити само среске власти; те власти, са свим стручним особљем, бирао би и збацивао народ. Кво орган среске самоуправе постојала би само среска скупштина, чији би главни посао био решавање о среском буџету и вршење надзора над среским властима; у малим размерама, она би радила оно исто што Народна Скупштина у великим.

По закону од 1890 испало је сасвим друкчије. Поред среских власти задржане су и окружне. Државне чиновнике у срезу и округу народ није ни бирао ни збацивао. Све што је народ добио, било је то да је уз државну администрацију уведена и самоуправна администрација (стални окружни одбор са својим секретаром, разни стручни чиновници).

Радикали из народа питали су се, да ли је та двојна администрација права добит за народ? Да ли неће значити двојни трошак, јер, најзад, самоуправни чиновници вући ће исто тако плату као и државни. Чули су се гласови противу стављања окружних лекара и инжењера на окружни буџет, и ако је то било природна последица окружне самоуправе. Било је гунђања и противу секретара окружног одбора, у коме

се није видео стожер самоуправне канцеларије, него само један чиновник више.... Радикали из народа бојали су се да се саа говор о проширењу самоуправе не заврши удвајањем чиновничтва и ударањем нових намета на народ. Зато је закон од 1890 примљен доста хладно, и ако је он врх општинске самоуправе створно окружи самоуправу, — и на тај начин дао много више обима и много више важности начелу самоуправе.

Приликом претреса закона од 1890, једно споредно питање дало је повода доста живим препиркама. То је било питање о школској спреми окружних и среских начелника. У начелу, од првих се изискивала факултетска спрема, а од других средњешколска. Али овај законски пропис важио је за нове начелнике; стари су се могли задржати на својим местима с оном спремом коју су имали. Радикална влада бранила је ово прелазно наређење оскудицом школованих кандидата за полицијску струку. Радикали из народа тражили су неодступно школску спрему за све начелнике, и старе и нове. У школској спреми полицијских власти народ је налазио једно јемство за законитост њиховог рада и човечност њиховог поступања. Школску спрему тражила је и либерална опозиција, јер је држала да радикална влада не би могла напустити полицијску струку својим партизанима, ако би сви начелници морали бити школовани људи.

Противници радикализма предсказивали су да ће нов закон о општинама и нов закон о окрузима и срезовима загрозити државном јединству. Нарочито се истицало како је надзор над општинама пренет са државне полиције на окружни одбор и на Државни Савет, како је поред општинске самоуправе установљена и окружна, и како је окружни начелник услед тога изгубио скоро сваки значај. Он није имао више ни свога секретара, него се морао служити секретаром окружног одбора. Тај секретар био је прави руководилац окружне администрације.

Успркос предсказивањима, растројство државе није настало. У недостатку бирократске централизације имала се партијска централизација. Људи једне исте странке, — странке радикалне — седели су и у општини, и у окружним самоуправним телима, и у државним начелствима, и у министарству унутрашњих дела, и у Државном Савету. Везани једним истим

страначким интересом, сва та тела и надлештва функционисала су с онолико склада колико је то државно јединство изискивало.

VIII.

О судској струци донети су ови закони:

1) Закон о изменама и допунама у закону о судијама од 5 фебруара 1891. Судијска независност, установљена законом од 1881, била је утврђена Уставом од 1888. За постављање судија Устав је прописао овај начин. Судије првостепених судова постављао је Краљ, односно Влада, по своје слободном нахођењу. Председници првостепених судова постављали су се по два листама, од којих је једну предлагао Касациони, а другу Апелациони суд. Председници и чланови Касационог и Апелационог суда постављали су се такође по два листама, од којих је једну предлагао Државни Савет, а другу Касациони суд. Учешће виших судова у избору својих властитих чланова било је установљено још законом од 1881. Устав од 1888 учинио је избор виших судова зависним не само од Касационог суда, него и од Државног Савета. Државни Савет био је политичко тело, са радикалном већином; преко њега, отварао се пут страначким утицајима при избору судија.

Пре закона од 1891, министар правде имао је само право оптуживања, али не и кажњавања судија. Предлагајући закон од 1891, Влада је тражила да се министру правде да право кажњавања укором или губитком плате до три месеца. Скупштина је то одбила, из бојазни да министрово право кажњавања не уништи судијску независност. Најзад Влада и Скупштина сложили су се на ово: (1) министру је ипак дано право кажњавања, али не свих судија, него само судија првостепених судова, па и њих само губитком плате до једног месеца; (2) Касациони суд, као дисциплински суд за судије, судио је по убеђењу и познавању ствари. Од ове одредбе очекивало се брже и лакше кажњавање неуредних судија; оно је дотле прилично замињало, и зато је министар правде и предлагао да се бар изрицање мањих казни пренесе на њега.

По предлогу једног опозиционара (Живана Живановића), установљен је државно-судијски испит као једно јемство више за добру спрему судија.

(2) Закон о истражним судијама од 17 априла 1890. Истражне судије биле су нова установа, изазвана жељом да се ислеђење злочина и престапа одузме од полиције. На полицајце никако се да злоупотребљују иследу власт, приварајући људе без праве кривице, да би само искалили над њима свој лични или партијски инат. Истражне судије биле су судећа власт за неке иступе, између осталих и за „опорочавање власти“, које је дотле служило полицији као најзгоднији изговор за кажњавање противника „постојећег стања“. У колико су општинске и полицијске власти и даље судиле по иступима, истражне судије имале су право поништавања њихових осуда.

Либерална опозиција обележавала је закон о истражним судијама као половну меру, јер и после овога закона општинске и полицијске власти судиле су о већем броју иступа, и могле стварати кривице личним и политичким непријатељима. Опозиција није предлагала да се суђење иступа сасвим одузме општинским и полицијским властима; те власти не би имале никаква више угледа ако би им се одузело свако право кажњавања, — чак и над лицима која неће да врше њихове наредбе. Опозиција је дакле остављала општинским и полицијским властима право кажњавања, али га је ограничавала на мање иступе, који нису повлачили код општине већу казну од три дана затвора, а код полиције већу казну од шест дана затвора. Скупштинској већини се чинило да са тако малим казнама општинске и полицијске власти не би могле одржати свој углед. Остало је стога да, осем неколико иступа пренетих у надлежност истражних судија, све друге иступе суде и даље општинске и полицијске власти. Полиција је могла осудити до тридесет дана затвора, што је по мишљењу опозиције било врло много.

Истражне судије нису уживале судијску сталност. Радикална влада мислила је да им ту сталност да, али посланици из народа били су противни. По њиховим мишљењу, истражне судије с ујемченом сталношћу биле би још већа напаст за народ него дотадашњи начелници. За рђавог начелника народ се могао надати да ће, приликом промене владе, бити уклоњен, али ко да уклони једног истражног судију који би био сталнији од сваке владе? Бадава се говорило посланицима из народа, да је незгодно начинити зависним од Владе једног ор-

гана који врши судску власт. Посланицима из народа истражни судија никако није изгледао прави судски орган. Појам судске власти био је код њих тесно везан за судски колегиум; тамо где није било три човека око једнога стола, ту није било ни суда; такав судија појединац као истражни судија лично је посланицима из народа више на среског начелника него на судију, — а непокретни срески начелник, то је био најстрашнији зулум који се дао замислити.

С увођењем у живот закона о истражним судијама није ишло лако. Да би се попунила сва места истражних судија која су законом установљена, тражио се кредит од милион динара. Осим тога, није се имало ни довољно кандидата: за истражне судије била је прописана иста спрема као и за судије првостепених судова Рок за увођење у живот закона о истражним судијама, морао се с тога продужити од једне године на три.

3) Закон о пороти од 31 марта 1892. Овим је законом промењен наш први закон о пороти од 31 октобра 1871. Од пороте се у нас очекивало да заштити сеоско становништво од разбојништва, опасних крађа, и паљевина. Та су кривична дела била честа по селима; њихово доказивање код редовних судова, који су судили по законским доказима, наилазило је на тешкоће, и сељаци су у глас захтевали пороту као бржи и мање параграфски суд. У пракси, порота није испунила наде које су се на њу полагале. Она је била претерано блага, ослобађајући чак и она лица о чијој је кривици била потпуно уверена. С једне стране, поротници нису могли изаћи из хатара породици окривљенога, која је наваливала на њих са молбама; с друге стране, бојали су се освете осуђенога и његових рођака. Ово је нарочито важило за поротнике са села, који су паљевини имња из освете били много више изложени него поротници из вароши. Готово из свих судова стизале су жалбе на поротнике са села да очевидно криве људе ослобађају. Да би дао пороти више моралне куражи, закон од 1892 променио је њен састав: поротници су се убудуће узимали: један из општине одакле је оптужени, један из општине у којој је кривица учињена, двојица из места надлежног првостепеног суда. Половина поротника били су варошани, који су много мање него сељаци ментани стајали

под утицајем родбине окривљенога и били у опасности од њене освете.

У вези са Законом о пороти стајао је Закон о накнади штете учињене злонамерном паљевином и намерним противзаконним поништајем ствари од 20 марта 1892. Овај закон допуњавао је Закон о пороти. Порота је требала да чува сељака од разбојника, лопова и паликућа, али ко да чува поротника од осветничког угарка? По закону од 20 марта 1892, ако се кривац не би ухватио у одређеном року, оштету од злонамерне паљевине и намерног противзаконног поништаја ствари морала је накнадити она општина у којој су се ова кривична дела десила. Државни Савет нашао је да овај закон не одговара правним начелима, јер штету учињену од непознатих криваца ставља на рачун невиним људима.

Али у Скупштини резоновало се друкчије: закон од 1892 није се ту схватао као преваљивање кривице са кривога на некривога, већ као обезбеђење становника исте општине противу неких и сувише учестаних злочина. То је била „солдарна гаранција имовине на отвореном пољу“, како је рекао један посланик из народа. Свакојако, овај закон који је потекао из посланичке иницијативе, а не из Владине, био је тражен од самога народа: приликом једне анкете, велика већина срезова изјавила се за њ. Велика растуреност наших села, оскудица пољских чувара, свако сеоско имање чувано у ствари само од свога домаћина, — све је то олакшавало паљевину и поништај ствари. Под таквим околностима заједничка одговорност села наметала се као једино јемство сеоске имовине.

IX.

То су били у главном закони који су, у духу Устава од 1888, имали да уреде законодавну, управну, судску власт. Према тим законима који су имали да уреде власти, стоји друга група закона, који су имали да обезбеде политичка права грађана.

(1) Закон о штампи од 31 марта 1891. Устав од 1888 много је боље заштитио слободу штампе, него Устав од 1869, који је од свих мера противу слободе штампе искључивао само цензуру. По Уставу од 1888 такође је искључено претходно одобрење власти, кауција, административне

опомене (ова последња мера била је опасна стога што је после ње могла доћи забрана листа). Режим прописан за штампу Уставом од 1888 и законом од 1891, састојао се у овоме. Сваки лист морао је бити пријављен власти; да власт не би одбијањем пријаве омела излагање листа, пријава предана на повратни рецепис сматрала се као пуноважна. Узапћивање листа, и ако полупреентивна мера, било је допуштено, али само у оним случајима које је Устав предвидео, — на име, у случају увреде Краља или Краљевског Дома, у случају увреде кога страног владоца или његовог дома, и у случају позива грађана на оружани устанак. Полицијска власт, која је решавала о забрани, морала је спровести дело суду у року од двадесет четири часа: за друга двадесет четири часа, суд је имао да оснажи или поништи забрану. Противу судскога решења могао се тужени, али не и полицијска власт, жалити Касацији. Није био примљен један посланички предлог, да се пропише казна за полицијске органе чије би решење о забрани пало код суда.

За кривице учињене путем штампе установљен је т. зв. белгијски систем. Извесна напред одређена лица одговарала су по напред утврђеном реду један у недостатку другог. На првом месту одговарао је писац, па уредник, па растурач (у место да по општим казнено-правним прописима одговарају сви заједно као учесници у истом делу). У неким нарочито предвиђеним случајима одговарао је још и власник, и то уз уредника. Никакве мере нису прописане противу привидних уредника.

Кривице учињене путем штампе извиђали су и судили редовни судови. У случају поврата, казна се није повећавала: у случају стицаја, она није могла бити строжа од казне прописане за најтеже дело. Кривица је застаревала за три месеца, али о прекиду застарелости важили су прописи Казненог законика. Напредњачки закон од 1881 био је укинуо те прописе за кривице учињене путем штампе, — и то је био један од главних разлога што су те кривице, у великом броју случајева, застаревале пре осуде.

Систем казни био је по закону о штампи блажи него по Казненом законнику. Влада је већ у своме предлогу ублажила казне, али то Скупштини није било доста, него је с ублаживањем терала још даље. На пр. за увреду владоца Влада

је предлагала казну затвора од једне до пет година; Скупштина је спустила на два месеца до две године. За увреду Владичког дома, влада је предлагала казну затвора од једног месеца до две године; Скупштина је спустила на један месец до једне године.

За увреде и клевете учињене путем штампе важили су само прописи Закона о штампи, — што значи, да се на њих прописи Казненог законика са својим растегљивим дефиницијамa увреде и клевете и строгим казнама нису могли примењивати. Али како су, после оставке Краља Милана, стали ницати на све стране т.зв. револверски листићи, чији је сав интерес био у личним грдњама и увредама, и који нису штедели ни приватни живот политичких људи, — радикална влада хтела је сузбити ове злоупотребе слободe штампе. Она је унела у свој предлог закона о штампи, да се истинитост клевете не може доказивати онда када је у питању приватно лице или приватни живот јавних радника. Скупштина је ово изменила у толико, што је уместо „приватног живота“ ставила „породичне односе“. Исто тако, Скупштина није усвојила ни ону меру коју је Влада предлагала противу посредних и увијених напада. По Владином предлогу, оптужени, ако би одрицао да се „окривљена штампана ствар“ тиче тужиоца, морао је рећи кога се тиче; иначе суд је узимао да се ствар тиче тужиоца. По скупштинској редакцији овог члана, оптужени није био дужан рећи кога се „окривљена штампана ствар“ тиче. Било је довољно да изјави да се она не тиче тужиоца. Као по напредњачком закону од 1884, тужилац могао је доказивати неистинитост ове изјаве; у томе случају, суд је решавао да ли се „окривљена штампана ствар“ тиче тужиоца или не.

Радикални закон о штампи личио је по многим чему на напредњачки закон од 1881, чувен са свога слободоумља. Али радикали су водили рачуна о искуству које се имало са напредњачким законом, и унели су у свој закон, ако не све, а оно бар неке од оних исправака које су напредњаци учинили у закону од 1881, пошто су се, у пракси, уверили о претераности његовог слободоумља.

(2) Закон о јавним зборовима и удружењима од 31 марта 1891. У том закону повучена је разлика између зборова у затвореном простору, за које се није тражила, и зборова под ведрим небом, за које се тражила пријава власти. Ни у ком

случају, власт није могла, под изговором јавног реда и сигурности, или под изговором мирног несметаног саобраћаја, забранити зборове под ведрим небом, — што значи, да власт није имала начина да спречи држање једног збора, ма колико јој он изгледао опасан. Зборови су се пријављивали државној власти (неки радикални посланици предлагали су да се пријава чини код општинске власти). Представници власти могли су присуствовати јавним зборовима, али право одржавања реда није припадало њима него председништву збора. Представник власти могао се умешати само на позив председника збора; чак ни у случају нереда није могао сам својим ауторитетом распустити збор, него је могао само предложити председништву збора, да оно то учини. Пошто би председништво изрекло распуштање збора, збор је постајао обичан скуп на јавном месту, — и одржање реда прелазило је на редовну полицијску власт. Представник власти који би својим ауторитетом распустио збор, кажњавао се губитком службе. И обрнуто, ако, у случају нереда председништво збора не би хтелo распустити збор, оно је — заједно са сазивачима збора — постајало одговорно за све што би се даље десило, као једна врста саучесника. Слобода збора, по схватању не само радикалне већине него и либералне мањине, потпуно је искључивала мешање полиције. Полиција није могла ни забранити ни растурити збор; могла му је само присуствовати. Али ако полиција ни у случају нереда није могла распустити збор, ко је онда одговарао за кривице које би из нереда произашле? Творци закона од 1891 сматрали су да је мање зло учинити за те кривице одговорнима председништво и сазиваче збора, него допустити полицији распуштање збора.

Закон о удружењима, под који нису потпадала удружења ради трговачке добити, био је кратак. Тајна удружења била су забрањена. За јавна удружења није се тражило ни претходно одобрење ни претходна пријава; било је потребно само да се уређење и управа удружења објаве путем штампе. Управној власти није припадало право надзора над радом удружења. Шта онда ако би удружење у своме раду изашло из граница закона? Закон о удружењима огласио је такву повреду закона за кажњиву, али казну за њу није прописао. Према томе имали су да се примене општи прописи Казненог законика, из чега је следовало да је једно удружење могло

бити кажњено само за дела предвиђена у Казненом законнику. У Закону о удружењима није се ништа помињало о узроцима са којима би једно удружење могло бити растурено, — дакле, удружење, ма шта радило, није могло бити растурено, него само кажњено по прописима Казненог законика.

Радикални Закон о зборовима и удружењима ишао је много даље него напредњачки закон од 1881, и ако је већ овај изгледао врло слободоуман. По напредњачком закону, известан надзор полицијске власти над зборовима и удружењима постојао је; над удружењима био је чак доста строг. По радикалном закону, полицијски надзор сасвим је укинут; полиција, чак ни ради одржања јавног реда и безбедности, није смела ограничавати слободу зборава и удружења; зборовима и удружењима, докле не би дошли у сукоб с изреченим прописима Казненог законика, било је допуштено више или мање све. Најјача странка у земљи, радикали су, у свом властитом интересу, тежили да страначки живот који је долазио до израза у зборовима и удружењима, ослободе полицијског надзора што потпуније.

X.

Међу основним законима радикалног режима осећа се једна празнина: нема чиновничког закона. Устав од 1888 укинуо је т. зв. административну гаранцију, — и појединац је могао у будуће, и без претходног одобрења Владе, тужити чиновника суду за кривике учињене у службеној дужности. То је била заштита дана грађанима противу чиновничке самовоље, — али каква је заштита дана чиновницима противу Владине самовоље? Устав од 1888 пренео је суђење дисциплинских кривица чиновника са административних комисија, које су зависиле од Владе, на Државни Савет, који је био независно тело. Тиме су чиновници заштићени од самовољног Владиног кажњавања, али не и од њеног самовољног премештања, пензионисања, отпуштања. Од ових кривих и гоњених могао их је заштитити само нов чиновнички закон, који би под извесним условима обезбедио чиновницима сталност. Радикална влада није журила са доношењем овога закона. С једне стране, она је хтела да, пре новог чиновничког закона, рашчисти старо напредњачко и либерално чиновништво, које је затекла у државној служби. С друге

стране, она није изгледала много уверена о потреби новог чиновничког закона. Зашто се тај закон тражио? Тражио се зато да би се место чиновника који су били слепа оруђа Владе, и од којих је народ толико патео, добили чиновници који ће бити савесни вршиоци закона. Радикални министри говорили су у Скупштини, да услове за ову поправку чиновништва не треба тражити у новом чиновничком закону; ти се услови већ налазе у Уставу од 1888, који је установио парламентарни режим. Чиновници-зулумчари који, натукани од Владе, газе народна права, били су могући онда када није постојао парламентарни режим, и када је Влада, будући независна од парламента, могла терати свој ћеф. Данас када парламент може за тили час променити сваку Владу чијим радом није задовољан, Влада, у властитом интересу, мора пазити да не узима такве чиновнике који ће јој својим безаконима навући мржњу народа. Укратко, по разлагању радикалних министара, што је Влада била зависнија од парламента, тим је и чиновништво требало да буде зависније од Владе.

У ствари, страначка влада и чиновничка сталност не иду заједно. Стално чиновништво, то је чиновништво одвојено од политике и стављено ван странака. Страначкој влади одговарало је сасвим другачије чиновништво, — чиновништво њених „једномисленика“, — и чиновништво променљиво, како би свака нова Влада могла заменити једномисленике старе Владе својим властитим једномисленицима. То није била проста случајност да међу основним законима радикалног режима није било чиновничког закона.

XI.

Узети укупно, основни закони радикалног режима дају ову слику:

(1) Однос између управне и законодавне власти промењен је на корист ове последње. До Устава од 1888, управна власт била је надмоћнија од законодавне, и то из два разлога. С једне стране, Влада је могла преко полиције* утицати на избор посланика, и састав Народне Скупштине у великој мери зависио је од њене воље. С друге стране, над законитошћу управних аката није било правога надзора, — и на пр. решења Државног Савета у административним споровима нису била обавезна за Владу. Од Устава од 1888, све се то

мења. Мешање полиције у скупштинске изборе забрањује се; у место да Влада одређује ко ће бити посланик, слободно изабрана Скупштина одређује ко ће бити министар; тиме је постављена основа за парламентарни режим и подређеност управне власти законодавној. У исто време Влада се јаче стеже у границе закона; Државном Савету даје се право повиштавања незаконитих министарских решења; надзор Главне Контроле над тачним вршењем буџета поштрава се... Зависна од Скупштине, и стегнута у границе закона, управна власт губи дотадашњи претежни положај; тежиште државне организације преноси се с управне власти на законодавну.

(2) Управа се децентралише. Поред општинске самоуправе, која се боље обезбеђује, ствара се још и окружна самоуправа. У локалној управи, државно чиновништво мора да дели власт са народним изабраницима; у једном тренутку изгледа да ће већи део власти допасти овим последњим.

(3) Страначки живот ослобађа се полицијскога надзора. Страначки зборови и удружења не стоје више под превентивним мерама управне власти него под репресивним мерама судске власти.

Народна Скупштина надмоћнија од Владе, локална управа преуређена у духу самоуправе, страначком животу дана пуна слобода, — све су то знаци пропадања старог бирократског система. Тај систем имао је за догму да су чиновници носиоци „државне идеје“. Доследно тој догми, чиновништву је било допуштено да стегне странке, потре самоуправу, па чак и Скупштину сведе на другостепену важност. Под радикалним режимом, руководство државе преузимају од чиновника народни изабраници и страначки људи. У први мах зебло се да државна организација не изгуби са бирократским системом своју чврстину и своје јединство. Постепено ове су се зебње показале, ако не сасвим неосноване, а оно јако претеране. Државно јединство одржало се. У недостатку једне свемоћне бирократије која ће прикупити код себе државну власт, то прикупљање власти вршила је најјача странка у народу, — и после неког времена на њену свемоћ никало се исто тако као раније на свемоћ бирократије. Радикална странка, захваљујући својој бројној снази, постала је неограничени господар у Народној Скупштини и у локалној самоуправи. Преко Скупштине она је довела своје људе за министре, а преко

својих министара попунила и остала места у државној служби радикалима. Један исти страначки дух осећао се и у Влади и у Скупштини, — и код државних и код самоуправних власти, — и код надлештава која су водила администрацију, и код тела која су над њима вршила надзор. Министар и народни посланик; окружни начелник и секретар окружног одбора; шефови министарства и чланови Државног Савета, односно Главне Контроле, — све су то били политички једномисленици. То јединство страначких погледа и интереса одржавало је у потребном складу све делове државног механизма.

II. ПРОСВЕТА; ЦРКВА; ВОЈСКА; ПРИВРЕДА.

За познавање радикалног режима није довољно задржати се само на његовим политичким законима. Ваља такође видети и његове многобројне стручне законе; готово на свима пољима државне управе нов режим оставио је свога трага.

I.

Има само једно поље на коме радикални режим није дао скоро ниједног важнијег закона. То је просветно поље. Ту има да се помене само један закон, па и то не толико са своје стручно-просветне, колико са своје политичко-партијске важности. То је закон о изменама и допунама у основном закону Краљевско-Српске Академије од 10 фебруара 1892. По основном закону Академије од 1 новембра 1886, Академија је била установљена поред и поврх дотадашњег Српског Ученог Друштва као научна установа вишега ступња.

У Ученом Друштву већину су имали либерали, а у Академији напредњаци. Закон од 1892 спојио је Учено Друштво с Академијом, пошто је ову последњу прекрстио од „Краљевско-Српске Академије“ на „Српску Краљевску Академију.“ Спајање Ученог Друштва и Академије извршено је на тај начин, што је повећан број академика, и дано Ученом Друштву право да од тога броја избере осморицу из своје средине. Закон од 1886 хтео је да из великога броја чланова Ученог Друштва издвоји један мањи број озбиљних стручњака који ће се бавити строго научним пословима. Учено Друштво, које је садржавало више списатеља него научника, остало би и даље да ради на популарисању науке. Закон од 1892 није дирао у ову основну идеју; Учено Друштво није са својом масом својих чланова ушло у састав Академије, него је по-

слало у то тело само осморицу својих чланова. Како су у Ученом Друштву већину имали либерали, то се мислило да ће се помбћу тих нових академика променити у неколико политичка боја Академије, у којој је при њеном оснивању дата претежност напредњацима. У закону од 1892 били су већма заинтересовани либерали него радикали. Странка „младих људи“, радикали нису обидовали кандидатима за Академију. Намесник Ристић, као један од оних либерала који су 1886 остављени ван Академије, настојавао је много више него радикални министри да се закон о Академији промени.

Закон од 1892 без сумње је појачао положај либерала у Академији, али није потчинио то тело онако њиховом утицају као што је Учено Друштво било потчињено. Не само на политичком, него и на научном пољу либерали су били стара странка која се гаси. Они нису имали принове међу научницима и књижевницима; та околност онемогућила је њихово господарство над Академијом. Млађи појас научника пагињао је радикалима, премда није био онако тесно везан за радикалну странку као његови старији за либералну или за напредну странку. Наука се све више одвајала од политике; Академија је постајала строго научно друштво; у њој се нису, као некада у Ученом Друштву, делили поводом научних питања партијски мегдани.

Стапање Ученог Друштва с Академијом пренело је на ову последњу сву имовину, све легате и завештања Ученог Друштва, — и то је без сумње била добит за Академију. Али, с друге стране, са нестанком Ученог Друштва нестала је једина установа која се, у границама Краљевине Србије, могла употребити за популарисање науке и просвећивање народа. Рад Ученог Друштва у томе правцу није се нашао нико да прихвати и настави. Случај је хтео да једна таква народно-просветитељска установа као Учено Друштво, потребнија демократском режиму него осталим режимима, — буде укинута баш онда када је са доласком радикала на владу требала да се зацари права демократија.

II.

На црквеном пољу донет је један врло важан закон, — Закон о црквеним властима источно-православне цркве од 27 априла 1890, који је са својих 246 чланова изгледао читав

законик. 1881, Краљ Милан из обзира према Аустрији збацио је митрополита Михаила због његових веза са панславистима. 1882 донет је нов закон о црквеним властима, и на основу њега, 1883, обновљена црквена јерархија. После оставке Краља Милана Намесништво и радикална влада покушали су приближење Русији. Митрополит Михаил, који је добро стојао не само код панслависта него и код руске владе, васпостављен је са старом јерархијом; то васпостављење имало је за последицу укидање закона од 1882.

Из Архијерејског сабора, у који је закон од 1882 увео поред епископа још и један број архимандрита и протојереја постављених од Владе, — закон од 1890 избацио је све оне чланове који нису били епископи. Архијерејски сабор постао је поново оно што је био до закона од 1882, — искључиво епископско тело. Влада није могла преко постављених чланова стварати у Архијерејском сабору већину каква јој је кад требала.

Из закона од 1882 задржана је она одредба по којој се избор митрополита није вршио у Архијерејском сабору као избор епископа, него у једном нарочитом телу, т. зв. Изборном сабору. То је тело, у појединостима, било нешто друкчије састављено по закону од 1890 него по закону од 1882, али главна идеја остала је иста: сабор за избор митрополита нису чинили само епископи, него такође представници осталог свештенства и, што је нарочито важно, представници световне власти. Најважнија разлика између закона од 1882 и закона од 1890 састојала се у овоме: по закону од 1882, од Владе је зависило који ће представници свештенства ући у састав Изборног сабора; по закону од 1890, то није зависило од Владе. Као што Влада није могла стварати већину у Архијерејском сабору, тако је није могла стварати ни у Изборном сабору. Изборни сабор био је подједнако независан и од Владе и од епископа.

Закон од 1890 решио је нека питања која су раније давала повода сукобима између црквене и државне власти. Под напредњачком владом, Архијерејски сабор протестовао је што је Влада хтела без споразума с њиме завести неке црквене таксе: те таксе биле су повод паду митрополита Михаила. Да се овакви сукоби не би понављали, закон од 1890 прописао је да се никакви закони и уредбе о цркви и све-

штенству не могу издати без претходног саслушања Архијерејског сабора. Исто је тако решено и питање о брачним парницама чланова Краљевског дома. Приликом развода брака Краља Милана, Архијерејски сабор ставио се на гледиште да у недостатку нарочитих прописа Милан, маколико краљ, мора расправљати свој спор са женом код редовног духовног суда. Милан је то сматрао као неслагласно са краљевским достојанством, и на крају крајева дао се развести на један начин који није имао никаква основа у закону. С погледом на овај случај у скорој прошлости, закон од 1890 ставио је брачне спорове чланова Краљевског дома у надлежност Архијерејског сабора.

Питање о уређењу духовних судова задавало је великих тешкоћа, јер су се ту тежије митрополита Михаила и радикалне Скупштине највећма разилазиле. Све до 1862 духовним судовима председавали су епископи; те године, кнез Михаило одузео им је председништво духовних судова једним законом који су епископи огласили као противан канонима. У владиној нацрту закона од 1890, који је у главном изражен по назорима митрополита Михаила, духовни судови стављени су опет под утицај епископа. Председник великог духовног суда био је сам митрополит; његове чланове постављала је, истина, Влада, али на предлог Архијерејског сабора. Чланове епархијских судова, пак, постављала је на предлог епархијских епископа. Овако и оволико мешање епископа у духовно-судске послове значило је спајање духовно-управне и духовно-судске власти у истим рукама, и, с тим у вези, претерано појачавање епископске моћи. Народна Скупштина није хтела на то пристати: избор чланова духовних судова она је пренела с Архијерејског сабора и епископа на збор епархијског свештенства. Архијерејском сабору остављено је само право да од пет чланова великог духовног суда бира једнога; председник тога суда није био митрополит, него један од епископа такође изабран од Архијерејског сабора. Овој скупштинској одлуци митрополит Михаило одупро се тако енергично да је изгледало да ће између њега и радикалне владе доћи до сукоба, као некада између њега и напредњачке владе. На изглед тих и благ богомољац који се једва држи на ногама, митрополит Михаило био је један од највlastољубивијих кнезова цркве, и с њиме су све владе

имале муке. Између радикалне владе и митрополита Михаила посредовала је руска дипломатија. Из обзира према њој начињен је овај компромис. Скупштинска одлука није мењана, али је додано једно прелазно наређење, да ће се приликом прве примене новог црквеног закона чланови епархијских судова поставити по споразуму између Владе и дотичних епархијских епископа, — а чланови великог духовног суда по споразуму између Владе и митрополита. Ако ништа друго, а оно бар за свога живота, митрополит Михаило задржао је духовне судове у зависности према себи и епископима.

Радикална Скупштина променила је још у неким тачкама нацрт закона од 1890. Члановима епархијских судова, који су по нацрту имали права државних чиновника, она је дала права државних судија, — и тиме их начинила независним од Владе. С друге стране, члановима епархијских судова Скупштина је утврдила нешто мању плату него што је Влада предлагала. Дотадашња плата епископа од 12.000 динара смањена је на 8000. На захтев проте Милоја Барјактаровића, великог радикалног агитатора у мантији, избачена је из владиног нацрта једна одредба која је у завијеној форми забрањивала епархијским свештеницима бављење политиком.

Закон од 1890 постао је укрштањем супротних тежиња митрополита Михаила и радикалне странке. Митрополит је хтео такво црквено уређење по коме ће сву власт вршити епископи. Радикална странка имала је корена у нижем свештенству, — и још од времена Адама Богосављевића викала је на велике епископске плате и захтевала укидање свих епископских столица осим једне. Радикална црквена политика није се слагала с епископско-олигархијским тежињама митрополита Михаила. Да иза митрополита није стајала Русија, радикална Скупштина не би се много обазирала на митрополита; овако, морала је и она штедети његову осетљивост, — и тако је закон од 1890 био делом по њеном, а делом по његовом укусу.

III.

На војном пољу радикална влада, пошто није успела допети нов закон о устројству војске, учинила је у старом закону измене и допуне од 15 априла 1890. Те измене и допуне надахнуте су истом руководном мишљу као и онај предлог о устројству војске који је био спремно радикални кабинет од

1887. Стајаћа војска, створена Краљем Миланом, задржавала се, али крај ње поново се установљавала народна војска, коју је Краљ Милан укинуо. Повраћај народне војске радикална странка захтевала је како из војних и финансијских тако и из политичких разлога. С једне стране, народна војска мобилисала се брзо и није била скупа; с друге стране, у сукобима између Круне и народа народна војска нагињала је народу, а не као стајаћа војска Круни.

По закону од 15 априла 1890, први позив, под именом редовне војске, остајао је уређен као стајаћа војска; други и трећи позив претварали су се у I и II позив народне војске.

Народна војска није повраћена у живот са свима својим одликама. Прва њена одлика била је та, да њоме нису командовали позивни официри него старешине из народа. По закону од 1890, међутим, не само виша командантска места народне војске, него и нижа, — на име, места команданата батаљона, — заузимали су позивни, или, како је у закону писало, редовни официри. За нижа места само, уз позивне официре, могли су се употребити и резервни официри и старешине из средине самих команди. Дакле, старешине из народа јављали су се тек на нижим командантским местима, па и то тек уз позивне и резервне официре.

Друга одлика народне војске била је та, што је народна војска, као год и стајаћа, имала оружје у рукама, и ако није била прикупљена у касарнама него растурена код својих кућа. Кад год се међу радикалима говорило о установљењу народне војске, замисљало се, на првом месту, да ће оружје бити код народа, уместо да лежи у магацинима. У закону од 1890 било је речи о томе да и редовна и народна војска, и у мирно и у ратно доба, буду „потпуно наоружане, свака према своје задатку“. Али ова законска одредба остала је неизвршена. 1889 раздавано је оружје народу, али само по пограничним окрузима; намесник Ристић спречио је да се раздавање изврши по целој земљи. Противу наоружања народне војске навођени су технички разлози: скупо модерно оружје, које је ваљало брижљиво чувати и чистити, није се смело растурити међу сељаке по њиховим сиротињским кућама.¹⁾ Народна војска била је, дакле, повраћена, али без оружја, — и за то је, априла

¹⁾ Живковић, *Историја* III, 43.

1892, пред крај радикалног режима, један од најодушевљенијих заступника народне војске, прота Милан Ђурић, узвикнуо усред Скупштине да од народне војске нема ни трага ни помена. И доиста, без оружја, народна војска није била војска; закон од 1890 ускрснуо је ту установу више по имену него у ствари.

Радикална влада, која је после напредњачког расипања, морала завести штедњу у државним финансијама, штедела је у буџету министарства војнога као и у буџетима осталих министарстава. Буџет министарства војнога смањен је, прво, од четрнаест милиона на десет, па онда подигнут на једанаест милиона. Како се овако велика уштеда могла од једном остварити? Министар војни признао је отворено у Скупштини: „Војници нису држани у касарни колико треба; двогодишњаци пуштани су после 16—18 месеца; петомесечари после три месеца; резервисти и позиви (т. ј. други и трећи позив) нису сазивани (на годишња вежбања), и тако изилазило се на крај.“ Да се није овако радило, не само да се војни буџет не би могао смањити од четрнаест милиона на десет, него би се морао повећати на шеснаест милиона. Смањење војног буџета омогућено је просто прећутним скраћењем службе у сталном кадру и недржањем годишњих вежбања за резервисте.

У Европи је тих година било озбиљно стање; новине су писале о могућности немачко-француског и руско-аустријског рата; народи су стајали један према другоме „с пушком к ноzi“. Поред све воље да штеди у војсци, радикална влада морала се, по примеру страних држава, спремати за рат. Највећи недостатак наше војске било је њено испотпуно наоружање (нарочито у артиљерији); за допуњење наоружања тражило се десет милиона динара, — и ради покрића тога ванредног издатка установљен је законом од 17 априла 1890 привремени прирез од шест пара дин. на сваки динар непосредне порезе годишње. Законом од 1 јула 1892 прирез је тај повећан на шеснаест пара. На основу ванредног војног приреза ваљало је закључити зајам од десет милиона ради наоружања; када се у томе није успело, државна благајна, која је у име војног приреза наплатила нешто више од једног милиона, издала је преко тога, из редовних прихода, још пет милиона на војне потребе.

Радикална влада помишљала је на пречишћавање офи-

цирскога кора. У бугарском рату, који нас је затекао без довољнога броја официра, нови официри произвођени су на врат на нос; само једним указом произведено их је око 150. Како се у тим приликама мало гледало на способност официра, види се по томе што су до официрскога чина долазили и прости жандарми. Ради пречишћавања официрскога кора одобрен је кредит од 80.000 дина.

За три године радикалног режима променила су се четири министра војна, од којих је сваки ишао другим путем. На пр. један министар завео је нарочите курсеве за оне официре који имају да полагају испите за више чинове. Његов наследник пожурио се да те курсеве одмах укине. Ово је дало повода једној бурној препирци у Скупштини, и министру који је укинуо курсеве, изгласано је неповерење.

IV.

Ни на једном пољу радикална влада није показивала толико активности колико на привредном пољу. Она је донела велики број разноврсних закона, који се морају изближе размотрити да би се њена привредна политика могла оценити.

(1) Закон о уређењу привредног савета од 18 марта 1891. Привредни савет био је светодавно тело при министарству народне привреде, састављено „из редова теоријски и практички спремних људи у привредним и трговинским питањима“. Влада се надала да ће наша привредна политика кренути већом брзином и практичнијим путем, ако се министарство народне привреде буде редовно саветовало са заинтересованим привредним круговима. Скупштина је увиђала потребу привредног савета, али из вечитог страха од нових издатака оставила је његове чланове без новчане награде, због чега је успех саме установе дошао под питање.

(2) Закон о трговачкој школи од 22 јануара 1892. Пре тога закона постојала је приватна трговачка школа са државном помоћи. Закон од 1892 установио је државну трговачку школу, са задатком да подигне општи ступањ образованости и спремности трговаца. Дотадашњој приватној школи замерано је да не даје довољно спреман трговачки подмладак.

(3) Закон о занатлијским школама од 27 марта 1892. Овим законом министар народне привреде овлашћен је успостављати државне занатлијске школе са радницима. То

нису биле шегртске школе, јер се у њих ступало тек по свршеној основној школи. Имале су интернатско уређење, и издржавале су се нешто од онога што су плаћали ученици, а нешто од онога што је држава доплаћивала. Настава је била више практична него теоријска, — са вежбањем у радницима под управом нарочитих мајстора. Осамдесетих година, врло се много говорило о пропадању наших заната. Међу узроцима њихове пропасти наводио се: (1) трговински уговор с Аустријом, који је нашу земљу преплавио производима стране фабричке индустрије; (2) застарелост еснафске уредбе, коју је ваљало што пре заменити савременим законом о радњама; (3) неспремност и невештина самих занатлија. Закон о занатлијским школама требао је да отклони бар овај последњи узрок пропасти заната. Томе се закону замерало што је завео средње занатлијске школе, без основних школа које би шегрти у слободним часовима посећивали. Није одобрано ни то, што су занатлијске школе стављене добрим делом на терет државног буџета; због тога могле су примити ограничен број ученика, и, по једном рачуну, нису биле кадре дати ни онолико мајстора годишње колико је требало да би се попунила сва места умрлих занатлија.

(4) Закон од 17 априла 1890, којим је прописана новчана казна за држање отворених радњи и дућана о празницима. Овај закон служио је сличном циљу као и закон о занатлијским школама. Његови предлагачи говорили су да затварањем радњи и дућана о празницима желе дати трговачкој и занатлијској омладини могућности да посећује недељне школе. Закон од 17 априла 1890, и ако предложен од посланика из народа, међу којима се истицао Димитрије Катић, оштро је критикован од једне друге групе посланика из народа. Наводило се да ће сељак, који је обично пазарио недељом и празником, довијати се на све начине да изигра закон. Он ће богорадити код дућаније да га пропусти кроз ардију и из авлије, — и при том потајном пазару биће још више ољачкан него иначе. Због ове замерке, у закону је повучена разлика између великих празника, када су се радње и дућани затварали целога дана, и малих празника, када су се затварали само за време службе. Поједини посланици пред сказивали су да ће закон од 17 априла теже погодити варошке дућаније него сеоске, јер је у селима било теже мо-

трити на његово тачно вршење него у варошима. Ипак не изгледа да су предлагачи закона, и ако махом са села, били руковођени жељом да нашкоде варошким дућандијама.

(5) Закон о уређењу државног сточарског завода од 29 фебруара 1892. Потреба оваквог завода доказивала се тиме што наши коњи нису били ни снажни ни лепо ни издржљиви, што наша говеда нису била ни крупна ни гојазна, што наше овце нису имале фино вуну, што се наше свиње, и ако крупне и гојазне, нису развијале тако брзо као неке стране расе. Изгледало је да се наша стока, не само не поправља, него још и кварн, — и да је пре двадесет до тридесет година била много боља. У тако првенствено сточарској земљи као нашој, где је стока, као главни предмет извозне трговине, била главни извор и народног и државног буџета, назад сточарства морао је свакога забринути. Димитрије Катић говорио је: Капитал сељака, то су земља и стока; губитак капитала у стоци вуче собом и губитак земље, — и онда је са сељаком свршено.

Закон од 29 фебруара 1892 имао је да створи велики сточарски завод, у коме ће се одгајивати „одлични сојеви“ коња, говеда, оваца, свиња. Ми смо већ имали неколико сточарских завода, али у скромном облику и за локалне потребе. Сада се помишљало на стварање једног великог завода за целу земљу, коме би се доделило земљиште од 3000 хектара, и у коме би се усредредио сав рад на побољшању домаће стоке.

Било је посланика којима се баш ово усредсређивање није свиђало: они су предлагали стварање пољопривредних станица по целој земљи или стварање неколико сточарских завода на неколико разних тачака. Стручњаци су доказивали, да пољске станице претпостављају један средишни завод од кога ће добити већ готову опробану приплодну расу. У недостатку таквог завода, ми бисмо као и до сада морали набављати приплодна грла са стране, што се показало „вашарски посао“. И ако смо та грла прескупо плаћали, никада нисмо били сигурни да ће се она одржати на нашем земљишту. Само домаћи завод, на основу стручног проучавања на лицу места, кадар је одгојити сојеве за наше прилике.

Нови сточарски завод био је критикован не само са свога централизма, него и са свога бирократизма. Таква установа није се дала ни замислити без стручних чиновника. Зар

смо дотле дотерали, јадао се један посланик, да нам чиновници пате стоку? Посланици из народа били су пуни прича о томе, како су већ дотадашњи сточарски заводи обелоданили све махије „бирократског сточарства“. Један је посланик развезао читаву причу о овцама, свињама, говедима које је гледао у Топчидеру. „Оно је, господо, грехота... Нека та господа не уче мене како се гаје овце: нека они дођу у моје село, па да виде какве су то овце: то је светиња! Нека виде говеда, — то су говеда! Нека виде коње какви су, — то су коњи!“

Разуме се, сточарски завод без стручних чиновника није могао постојати. Али ако Скупштина није могла те чиновнике укинути, она је могла да им смањи плате, па је то и учинила. На пр. плату управитеља завода, која се по првобитном нацрту делила на три класе од 4000 до 6000 динара, Скупштина је поделила на четири класе од 2000 до 5000, и ако је Влада тврдила да се са малом платом никада добар стручњак неће примити за управитеља завода. Код посланика из народа било се дубоко усадило уверење, да чиновници уопште не раде ништа, и да су све канцеларије господске дембелане, у којима се হাসка, пуши, пије кава. Отуда иржња сељачких посланика, не само противу чиновника полицијских и судских, него чак и противу стручних чиновника привредне управе. Код привредних установа Скупштина је показивала исте тежње као и код политичких установа: наиме, бежала је од великих усредсређених тела, тражила мале локалне организације, и мислила да те организације могу пословати са малим бројем слабо плаћених чиновника.

(6) Закон о општинским кошевима од 19 децембра 1889. Стара установа која се у нашем законодавству јавља још 1836, општински кошеви посрнули су услед турских ратова, када је војска развукла све што је у њима било хране. Радикална влада желела је да спасе ту установу коју је сматрала као једну прсту сељачког обезбеђења и сељачке банке. Трговац се обезбеђивао улозима код чиновничких завода; чиновника је држава обезбеђивала пенсијом; за сељака општински кошеви били су једино обезбеђење од неродних година. Уместо да се тих година задужује и упропашћује код зеленаша, он се исхрањивао из кошера, и то по истој цени по којој је плаћао храну и родних година.

Радикална влада одушевљавала се општинским кошевима; радикална Скупштина гледала је на ту установу много критичније. Неки су посланици доказивали да су кошеви велики терет за народ, — нарочито тамо где ваља оправдати старе или градити нове кошеве. Нашто наваљивати тај терет на народ у доба железнице, када се храна тако лако преноси из крајева где је има, у крајеве где је нема? Кошеви су постали у оно доба када је због неразвијеног саобраћаја сваки крај живео о својој жетви. Неки други посланици предлагали су место кошева стварање нарочитог општинског фонда, одакле би се неродних година куповала храна. Ми смо већ прешли из природне привреде у новчану, и зато уштеду у природним производима ваља заменити уштедом у новцу.

Ово разлагање учинило је утисак на Скупштину. Она је оставила варошким општинама на вољу да ли ће подићи кошеве или установити фонд. Што се тиче сеоских општина, оне су имале да остану при кошевима. Сматрало се да установна фонда не би за њих била корисна. Из тога фонда општина би куповала храну у време нероднице, — значи, куповала би је по цени неродних година, па би по тој цени и сељака задуживала. Сељак би имао да се одужи кад дођу родне године, — када, дакле, цена храни падне. Могло би му се према томе десити да за један товар врати четири (ако је на пр. за време неродних година један товар вредео четири пута више него у време родних). Задуживање код општинских фондова било би опет једна врста зеленашког задуживања које се баш хтело избећи установом општинских кошева. Из тих кошева сељак је неродних година добијао храну по цени родних година, јер су се они пунили резервама ових последњих.

(7) Измене и допуне у закону о сеоским дућанима од 20 фебруара 1891. Закон који је 1870 донет о сеоским дућанима хтео је олакшати сељаку набавку најнужнијих намирница; уместо да за сваку ситницу потеже „преко брда, река и планина“ у најближу варош, често четири до шест сати удаљену, сељак би код своје куће, у сеоском дућану, налазио све што му је неопходно потребно. Да би спречило утакмицу сеоских и варошких дућана која је могла сметати привредном напретку вароши, закон од 1870 допустио је

отварање сеоских дућана само на растојању од четири сата од вароши. Али упркос овој забрани сеоски дућани отворани су у непосредној близини вароши; варошка трговина је патила, и међу варошанима осетио се покрет противу сеоских дућана. Покрет овај узимао је за изговор моралне разлоге. Сеоски дућани шире луксуз и неморал по народу, навикавају женски свет на белило и ђинђуве, сатиру у корену стару патриархалну скромност... Сеоске дућане отварају обично варошке пропалице; онај ко у вароши није могао прокопсати, силази у село са педесет до сто дуката капитала, сав му је еспап на једном кљусету, и његов дућан, то је у први мах једна чатрља у којој су повешане којекакве крпе и драгулије. Он не продаје сељаку за готов новац него за пољопривредне производе, — кукуруз, пшеницу, јаја, кајмак. Узимајући од сељака потребно за непотребно, ценећи своје крпе прескупо, а његове производе прејевтино, дућанија је за сељака иста онаква пијавица као и зеленаш. Један од узрока сељачке беде јесу и сеоски дућани.

Сељаци су одговарали варошанима, да би варошани хтели „да све одузму од сељака, па сведу у варош... „Ако треба болница, касарна, све је у вароши; сељак једино што је добио дућан, па и то хоће да му одузму“. Варошани иду на то да приграбе сав сељачки пазар, терају сељака силом на своју пијаву и на своје дућане, — и још при улазу у варош наплаћују од њега ћерам. Ради тога ћерам, а не ради спасавања сељака од луксуза, варошани предлажу укидање сеоских дућана.

Радикална влада није посматрала питање сеоских дућана ни са гледишта сељака ни са гледишта варошана, него са гледишта опште привредне политике. По њеном уверењу, сеоски дућани упропастили су сеоску кућевну индустрију. На место домаћих ручних тканина, у село су продрли производи стране фабричке индустрије; сеоски дућани били су један од главних путева којим се страв индустрија ширила по нашој земљи. *Одјек* је писао: „Преко сеоских дућана шири се страначки укус и страначке потребе... Ти су дућани најопаснији посредници туђинског економског освајања и најжешћи помагачи у испирању наше народне моћи.“

Радикали су били националисти у привредној политици; њих је тиштало пропадање домаћих заната услед утакмице

стране индустрије. Трговински уговор с Аустријом није им давао да се од стране индустрије бране заштитним царинама; они су морали да се служе другим, посреднијим и заобилазним средствима, као што је био овај закон о сеоским дућанима.

Привредној политици радикалне владе најбоље би одговарала потпуна забрана сеоских дућана. Овако далеко нико није смео да иде, из страха да сељаци не схвате то као економско подјармљивање села вароши. Сеоски дућани задржани су и даље, али предмети које су могли продавати, изречно су назначени у закону од 20 фебруара 1890. Све су то били предмети сељаку несумњиво потребни, — со, зејтин, јексери, алати и справе, гвозђарија, ужарија, катран и т. д. Тако звани луксузни предмети, — белило и руменило, мараме и ципели, — били су строго забрањени. Чешљеви и сапуни могли су се продавати, али огледала не. Дућаница у кога би се нашала забрањена роба, плаћао је велику новчану казну, и после треће казне дућан му је затворан.

Нов закон о сеоским дућанима изазвао је извесну пометњу код сељачких посланика. Неки од њих били су му одсудно противни; по њиховим речима, то је био покушај варошке њифтарије, која се увукла чак у радикалну странку, да у своје интересу сузи привредну слободу сељака. Други опет посланици остали су под утиском Владинога разлагања да земљу ваља сачувати од најезде стране трговине и индустрије, јер иза економне зависности долази политичка. Код сељачких посланика настало је колебање између класних сељачких интереса и економскога национализма, — и на пр. докле је један од најстаријих радикалних трибуна, Милија Миловановић, говорио противу закона о сеоским дућанима, дотле су друга два, исто тако чувена трибуна, Димитрије Катић и Ранко Тајсић, говорили за тај закон.

(8) Закон о шумама од 30 марта 1891. После уредбе Кнеза Михаила од 1860, није било других покушаја да се питање шума обухвати и реши у својој потпуности. Ни либерали ни напредњаци нису обележили своју владу никаквим законом о шумама. Међутим, самовласно сечење и пустошно сатирање шума продужавало се из године у годину. Законски прописи о чувању шума нису се поштовали. Сељаци, пошто би извадили одобрење да могу сечи дрва за личну употребу, продавали су дрва и нашим и страним шпекулантима. Многа

лица која су имали одобрење за сечу горе ради трговине у земљи, продавала су дрва за извоз. Гора се немилице секла ради шпекулације; полицијске власти изгледале су немоћне да то спрече; половина наших шума, како се причало, била је сатрвена. Србија, некада сва обрасла у шуму, претварала се у камен и крш.

Ово су биле главне одредбе закона од 30 марта 1891. Установљене су комисије за поделу и разграничење свих шума. Које су шуме државне, које општинске, које сеоске, које манастирске, које црквене, које приватне, то се није тачно знало. Због несређених правних односа, били су чести сукоби и парнице, нарочито између државе и општине, и између општине и приватних лица. — Установљене су окружне шумске управе, у које је улазио окружни шумар, који је био државни чиновник, са потребним бројем подшумара и шумских чувара. Дотадашњи шумари били су, по речима министра народне привреде, прости шумски пандури, који су пазили да се шума не разноси. Нови шумари требали су да буду стручњаци са вишом спремом који би се старали о унапређењу и размножењу шума. — Са државним шумама имало је у будуће да се поступа по привредним плановима израђеним у министарству народне привреде. — Општине су такође биле дужне поступати са својим шумама по привредним плановима које би одобрило министарство народне привреде. Пошумљавање оголелих и сувише проређених места било је обавезно за општине. Општине су морале, према величини својих шума, држати потребан број шумара бар са нижом пољопривредном школом. — Бесплатна сеча дрва за домаћу потребу допуштала се у општинским шумама само сиромашним грађанима. Све молбе за горосечу, било бесплатну било по тарифи, прегледао је поред општинске власти још и окружни шумар. По старом шумском закону, земља под шумом могла се давати сиромашним људима на крчевину. Нови закон укинуо је овај пропис због велике злоупотребе које су чињене у пракси: земља је лувана не само сиротињи, него и добрим газдама; било је примера да су општински часници поделили сву општинску земљу између себе. — За шумске кривице, исцрпно побројане, биле су предвиђене строге казне. Општински часници који би се огрешили о своје дужности из шумског закона, такође су се подвргавали казни.

Циљ закона од 1891 био је да прекине „вандалско са-тирање шума“, и да управу и надзор над шумама пренесе са полицијских и општинских власти на стручне шумаре, пошто су се поменуте власти показале не само небрижљиве, него и несавесне. У начелу, Скупштина је одобравала ове тежње; у појединостима, правила им је сметње. Пре свега сама Влада, из страха од Скупштине, није смела одредити окружним шумарима онолике плате колике су биле потребне; из тог разлога један наш човек с одлично свршеном шумарском школом отишао је за шумара у Аустрију, где је добио три пута већу плату. За тим Скупштина је одбацила предлог да се плата општинских шумара одреди законом; њихова плата зависила је, дакле, од општинског одбора, и зато се могло десити да општинске шуме буду поверене рђаво плаћеним и неспособним шумарима. Најзад, кад је дошло до извршења шумскога закона, Скупштина је збрисала три четвртине кредита за комисије које ће вршити поделу и разграничење шума. Место петнаест комисија колико је ваљало поставити, постављено је само три.

Закон од 1891 није много променио дотадашње стање ствари. Са разграничавањем шума ишло је врло споро, докле 1894, после пада радикала, није престало сасвим: онда је настало захватање и сатирање горе још бешње него раније. Школованих шумара нашло се врло мало, и читави крајеви остали су без стручне шумске управе. Од петнаест округа само их је осам имало окружне шумаре; од 79 срезова само их је девет имало средње подшумаре. Шумарима дани су сувише велики комплекси на управљање: под окружним шумаром стајао је некипут простор од 100.000 хектара (у Угарској, само од 10.000); а под средњим подшумаром простор од 15 до 20.000 хектара (у Угарској, само од 2000). Из тог разлога, шумари су били сувише заузети шумским кривцима, и уместо да се баве шумским газдовањем, они су се претворили у стручне помоћнике полицијске власти.

(8) Једна од главних одлика радикалне привредне политике било је давање привредних повластица. Повлашћена предузећа, обично, ослобађана су извесних пореза и царина, добијала су од државе потребно земљиште на бесплатно уживање и право на бесплатну сечу у државним шумама и т. д. У неким случајима повлашћено предузеће добијало је чак и

монополска права, на пр. Руском паробродском друштву дано је искључиво право за подизање у Београду и Кладову резервоара за смештај и претакање петролеума; једном лондонском синдикату дано је искључиво право за рафинацију минералног уља и производа из парафинског шкриљца; неком Еразму Марију из Италије дано је искључиво право за фабричку израду свиле, или тачније речено за трговину са чаурама свилених буба итд. Од повластица радикалног режима ове су биле најчувеније било по своме успеху било по своме неуспеху.

а) Српско бродарско друштво установљено законом од 6 априла 1890. Том акционарском друштву, које је имало да служи саобраћају на Сави и Дунаву, држава је, поред осталих повластица, јемчила 6% дохотка на уложени капитал. Друштво је стајало под надзором министарства народне привреде, коме је своју подвозну тарифу подносила на потврду. Бродарско друштво имало је задатак да нас ослободи зависности од страних паробродских друштава. Повластице дане бродарском друштву требале су да му омогуће утакмицу са страним друштвима. Скупштина, а с њоме и јавно мњење, поздравила је закон од 1890 као један покушај нашег економског ослобођења од Аустро-Угарске.

б) Српска државна класна лутрија, установљена законом од 25 априла 1890, ради потпомагања народне привреде. Та државна установа имала је монопол издавања срећака. Половина издатих срећака морала је бити извучена са добитком; од сваког добитка држава је узимала 20%; одатле су не само покривани сви трошкови Класне лутрије, него је остајао још и један вишак који се имао употребити на потпомагање народне привреде. Најмање привредна страст, коцка, обрнута је на корист народне привреде на тај начин, што је држава путем монопола срећака порезала коцкарске добитке у интересу једног фонда за потпомагање народне привреде.

в) Законом од 10 децембра 1890 дана је А. В. Маршалу из Лондона искључива петнаестогодишња повластица за клање свиња и прераду свињских производа по америчком начину (т. ј. с употребом машина). Маршалу, који се обвезао клати и прерађивати у својој кланици најмање 100.000 свиња, ујемчева су сваковрсна ослобођења, попусти, олакшице, бесплатности. То је без сумње био најповлашћенији од свих повла-

стичара. Маршалову повластицу изазвале су тешкоће на које је наша сточна трговина наилазила у Аустро-Угарској. Те исте године када смо дали Маршалу повластицу, угарска граница била је затворена за наше свиње под изговором заразе. Међу свињарским трговцима говорило се да се више не исплаћује извоз живих свиња, и да ваља помишљати на извоз прерађеним свињскога меса. Маршалова кланица требала је да припреми овај преображај извозне свињарске трговине, који је због кињења суседне монархије изгледао неопходно потребан.

Међу повластицама радикалне владе нарочито падају у очи повластице дане странцима. Оне нису многобројне, али су важне по своме предмету: клање свиња, трговина са чаурама свилених буба... Повластице странаца Влада је с муком провела кроз Скупштину. Њени властити људи говорили су: напредњаци дадоше странцима државне монополе, радикали сада стварају за њих монополе на пољу приватне индустрије; зар ти приватно-индустријски монополи неће бити само један начин на који ће страни капиталисти глобити домаће потрошаче?... Радикална влада била је сва у идејама економског национализма. Она је хтела да развије индустрију у Србији, јер јој се чинило да ће само тако ослободити Србију економске зависности од иностранства. Наша индустрија није се дала подићи без страног капитала и страног техничког знања. Да бисмо приволели странце да дођу у нашу земљу са својим новцем и својом науком, морали смо им ставити у изглед много већу и много бржу добит него што су је они имали код своје куће. Та добит изгледала је многим посланицима проста отимачина и глобљавање; радикална влада, пак, сматрала ју је као данак који се мора платити страном капиталу за подизање домаће индустрије.

У теорији радикална влада могла је имати право, али у пракси она није била срећне руке са страним повластичарима. Готово ниједан од њих није испунио обвезе које је био узео на себе. Ти повластичари изговарали су се да наша неразвијена саобраћајна средства и трома администрација коче и ометају свако веће привредно предузеће. У ствари главни узрок који је спутавао стране повластичаре, лежао је у њима самимма. Они нису били финансијски онако јаки као

што су причали, — и за послове које су намеравали да крену, нису имали довољно капитала.

(9) Има два питања привредне политике која радикална влада није успела решити. Оба су се тичала валуте.

Ми смо имали 10.000.000 златног новца, 9.600.000 сребрног новца, 5.000.000 бакарног и никленог новца. Ситног новца било је сувише; ажија на сребро јавила се; она је била знатна нарочито онда када је сељак имао већа плаћања у сребру, на пр. о пореским роковима. Радикална влада предлагала је повлачење свег бакарног новца из оптицаја, и његово замењивање новим сребрницима искованим у предности од шест милиона динара. Противу овога плана наводило се у Скупштини, да ће се ковањем нових сребрника укинути ажија на сребро, али ће се изазвати ажија на злато, што ће бити незгодно не само за увозну трговину, него и за саму државу, која је годишњине својих зајмова плаћала у злату. Министар финансија доказивао је да ажија на злато не зависи од веће или мање количине сребрног новца, него од јаче или слабије извозне трговине. Он није спорио да се може јавити нека мала ажија на злато, али, по његовом мишљењу, она би била мањи терет за народну привреду него ажија на сребро, која је притискивала цео сељачки ред. 15 марта 1890 донет је закон о замени бакарног новца сребрницима новог кова. Због великог скакања цене сребра на светској пијаци, закон је овај остао неизвршен.

Ажија на сребро било је прво питање валутне политике које је радикална влада имала да реши. Друго питање било је ажија на злато. Ова ажија се јавила, и ако нови сребрници нису били исковани, — и износила је око 5⁰/₀. За ажију на злато многи су кривили Народну Банку. Од како је 1885 Народна Банка добила право да поред златних новчаница издаје и сребрне, она је издавала искључиво ове последње. 1891, било је у оптицају 24.737.000 новчаница сребрних, а 84.000 новчаница златних. У целој земљи није било ни 10.000.000 сребрнога новца; од тога кованог сребра Народна Банка унела је у своју касу око четири милиона; на основу те металне подлоге она, према законским прописима, није могла издати више од десет милиона сребрних новчаница; она их је, међутим, издала преко двадесет четири милиона... Чиме је покривала тај вишак од четрнаест милиона? Одговор је

прост. Народна Банка, у колико није имала за своје новчанице покрића у сребру, покривала их је у злату. До златног покрића долазила је на овај начин. Она је, прво, на основу сребрне подлоге издавала сребрне новчанице; тим новчаницама, затим, куповала је злато, — и онда, на основу те златне подлоге, издавала нове сребрне новчанице. Купујући злато онда када је било најјевтиније, Банка је увукла у своју касу седам до осам милиона злата, — и, како се говорило, исцрпила све злато које је било код нас у оптицају. Њена сребрна новчаница постала је искључиво средство плаћања; злато се повукло и сакрило у банчином трезору.

Због оваквог рада Банка је јако критикована. Њене заслуге за народну привреду нико није спорио; она је интересну стопу оборила од 12⁰/₀ на 8⁰/₀ (просечно); есконтвала је менице са 5⁰/₀, давала новчаним заводима зајмове по 4¹/₂⁰/₀, и захваљујући њој, новчани заводи који их је раније било само пет шест, умножили су се на педесет. Али све што је учинила доброга народној привреди, Банка је покварила тиме што је великим бројем сребрних новчаница и извлачењем злата из оптицаја изазвала ажију на злато од прилике од 5⁰/₀.

Радикална влада спремила је нов закон о Народној Банци; чим је претрес закона почео у Скупштини, видело се да ствар није зрела за решавање, — и закон је повучен.

Радикална странка, још од времена Светозара Марковића, доказивала је да су економска питања важнија од политичких, и замерала је осталим странкама, нарочито либералима, да се не брину довољно о материјалном благостању народном. У борби са Краљем Миланом, радикали су били принуђени да се и сами баве више политичким него економским питањима, пошто се њихова борба са Краљем Миланом водила у главном око уставног положаја владаоачевог. После Устава од 1888 и оставке Краља Милана, радикали су сматрали да је свршено са политичким борбама, и да је дошло време економским реформама. За разлику од либерала и напредњака, они су имали амбицију да њихов режим буде нарочито плодносан на пољу привредне политике.

У одређивању привредног програма радикалне странке прву су реч водили радикални министри, — дакле, интелектуалци странке. Њихове пак мисли биле су ове. Највеће зло

нашег привредног живота, то је примитивизам. Ми смо искључиво пољопривредна земља, и не само да се у нас осим пољопривреде нису развиле друге, више врсте привредне радљивости, на пр. занати и индустрија, него и сама пољопривреда находила се на ниском ступњу. Ми морамо гледати да нашу пољопривреду унапредимо (отуда међу радикалним привредним законима, закон о сточарском заводу); морамо обратити већу пажњу на занате (отуда закон о занатлијским школама), и морамо помишљати на подизање наше индустрије.

У својој младости, дакле још под утицајем социјалистичког учења Светозара Марковића, радикали су нагињали индустријализму, јер с индустријализмом заједно ишао је и раднички ред, из кога се рекрутовала социјалистичка војска. Али крајем осамдесетих година, када су дошли на владу, радикали нису више бранили свој индустријализам разлозима социјално-политичким, него с једне стране општим економским, а с друге, национално-политичким разлозима.

Они су тврдили две ствари: (1) Као пољопривредна земља, ми се обогатити не можемо; у данашње време, велике паре не доноси пољопривреда него индустрија. Пошто се без индустрије не можемо обогатити, то се без ње не можемо оспособити ни за виши културни живот. У бедноти и немаштини, културно одгајивање немогуће је. (2) Као пољопривредна земља која извози сировине, ми смо осуђени на економску зависност према иностранству које наше сировине купује. Да бисмо се те зависности ослободили, морамо почети да своје сировине сами прерађујемо, — другим речима, морамо се од пољопривредног ступња економског развитка уздићи на индустријски. Ми морамо учинити то што пре, јер питање економске самосталности јесте у исто време питање националне самосталности. Та страна држава која извлачи наше сировине, и која нас је преплављивала производима своје индустрије, — та страна држава јесте Аустрија, главни непријатељ наше националне слободе. Она тежи да нас прво економски, па онда и политички потчини.

Ови назори радикалне странке били су назори готово целе наше интелигенције седамдесетих и осамдесетих година. Осим напредњака, па и то не свију него само једнога њиховог дела, сви су остали држали да наш економски напре-

дак изискује ограђивање од иностранства и развијање домаћих заната и индустрије. Исто тако било је скоро опште уверење да нашу тек извојевану националну слободу не можемо сачувати без економске самосталности, коју би Аустрија хтела да нам одузме. Под утицајем ових идеја либерали су, почетком осамдесетих година, помишљали на царински рат с Аустријом. Радикали, крајем осамдесетих година, били су се у економским питањима јако приближили либералима.

У економском национализму радикала, као у сваком економском национализму уосталом, било је више политике него економије. Они нису то увиђали; њима је изгледало да је баш с економског гледишта њихова привредна политика добра. Радикални економисти осамдесетих година, нарочито Михаило Вујић и Стеван Р. Поповић, читали су много америчкога писца Карија, и дошли до закључка да нам ваља ићи истим путем којим Сједињене Државе Северне Америке. Те су се државе оградиле високим заштитним царинама од осталог света, и прегле да развију домаћу индустрију пошто пото. Наши каријевци губили су из вида једну ствар. Сједињене Државе биле су велика земља, са унутрашњом пијацом која је сама била довољна за велико-потрошњу индустријских производа. Ми смо били мала земља којој је за развитак индустрије недостајао не само капитал и техничка знања, него још и велика потрошачка публика.

Остварење привредног програма радикалног изискивало је заштитне царине: да бисмо могли развити нашу индустрију, морали смо пре свега затворити домаћу пијацу страном индустрији. И данас, у теорији, радикали су били протекционисти исто тако као и либерали. Али, у пракси, и поред најбоље воље они нису могли водити протекционистичку политику какву су желели. Трговински уговор с Аустро-Угарском, закључен 1881 под напредњацима, везивао им је руке: увоз индустријских производа из Аустрије у нашу земљу био је не само слободан, него повлашћен. Ако смо хтели подићи индустрију, ми смо, у место заштитних царина, морали употребити нека друга средства. Још пре доласка радикала на владу, било је пречишћено, да та друга средства могу бити само повластице које би држава давала домаћим индустријским предузећима. Оригиналноост радикала лежи у томе што су у давању повластица били много шире руке него раније владе. Сав њихов угушени протекционизам избио је у томе правцу.

Привредни програм радикални, смишљен од интелектуалаца странке, одмах је схваћен и прихваћен од њених трговаца и пословних људи. Не само међу радикалним трговцима, него у целој нашој чаршији било се, независно од економске теорије и независно од Карија, створило уверење, да великих послова и великог ћара нема без државе: „коме држава не пљуне у кесу, тај се неће обогатити“. Пословни људи који су и пре облетали око државних лифериција, били су просто одушевљени када су осетили да држава узима у своје руке подизање наше индустрије, и да се отвара ера државних повластица. Повластичар је добијао пореске и царинске олакшице, железничке попусте, бесплатно право горосече итд. Дали су те повластице биле довољне за подизање индустрије, то је друга ствар. За једног пословног човека било је главно да се помоћу тих повластица могло доћи до ћелспира.

Сељачки посланици разумевали су и одобравали националистички правац радикалне привредне политике, али за систем повластица нису се много загревали. Њима се чинило да ће од повластица видети вајде само „ћифтарија“, а не и сељак. Али код сељачких посланика осећала се потпуна неспособност да на супрот привредном програму радикалне владе противставе неки свој програм. Они су имали свој финансијски програм који се састојао у смањењу чиновничких плата и олакшању оних пореских терета који су падали на сељака. Они нису имали свој привредни програм. Из области привредне политике радикални трибуни дали су врло мало предлога: још најважнији био је предлог Димитрија Катића о празничном затварању дућана и радњи, али ни тај предлог није учињен у интересу земљорадника, него у интересу трговачке и занатлијске омладине. Код оних предлога које је Влада подносила у интересу сељака, сељачки посланици вршили су разорну критику. Они су — то се нарочито видело код закона о сточарском заводу и закона о шумама — немилосрдно кресали плате привредних чиновника, и ако се за привредне чиновнике није могло тврдити као за остале чиновнике да постоје ради госпде, а не ради народа.

Први министар народне привреде у радикалној влади, Стеван Р. Поповић био је раније професор народне економије на Великој Школи. Протекционист и каријевац, он је сливао

о заштити наших заната и индустрије, и био врло издашан у давању повластица. Код њега се већ јасно виде главне црте радикалне привредне политике, али њему је недостајала стваралачка снага: он је у министарству народне привреде био више професор него администратор.

Коста Таушановић, који је после њега дошао на чело тога министарства, био је послован човек. Са мање система у идејама него Поповић, он је имао више одлучности у раду. Од свих радикалних министара, он је показивао највише предузимљивости и устаоштва. Он се није ограничавао, како се каже у канцеларијском језику, на „отправљање текућих послова," него је једнако кретао нове послове. Његови чиновници с усхићењем су причали како под његовом управом нумере деловодног протокола непрестано расту. Он је стварао и десно и лево привредне установе и сипао повластице као из рукава, налик на трговца великог замаха који једнако шири радњу, јер налази прилике за посао тамо где је други не виде. Од Таушановићевих установа више је пропало него што се одржало. Потомство, гледајући ове које су се одржале, — на пр. Бродарско друштво и Класну лутрију, — склоно је да прецени Таушановићев рад у министарству народне привреде. Савременици, гледајући како послови које је он с највише ларме кретао, испадају наопако, склони су били да његов рад потцене. Њему је код савременика нарочито шкодила Маршалова повластица. Од ове повластице која је била дана ради подизања свињске кланице, очекивало се ни више ни мање него да нашу свињарску трговину ослободи зависности од Аустрије. Али акционарско друштво на које је Маршал пренео повластицу, и чије су акције уписиване и у Србији и у Енглеској, ликвидирало је пре подизања кланице. Говорило се да је Маршалов рачун био погрешан, и да се такво предузеће какво је он замислио, није исплаћивало. Како по свему изгледа, Маршал није био озбиљан човек; он је тражио повластицу у намери да је одмах пренесе на једно акционарско друштво од кога би се добро наплатио. Због Маршала дигла се на Таушановића велика вика, нарочито од наших акционара несудејеног кланичног предузећа који су се сматрали за опљачкане. Осим Маршалове ствари, било је и других које су Таушановићу уписиване у грех. Од самих радикала поднета је интерпелација у којој се о њему говори

као о министру колико небрижљивом толико самовољном. Таушановићев друг у влади, министар финансија Михаило Вујић није био нимало задовољан његовим радом: 1891, Вујић-Таушановић сукоб изазвао је министарску кризу.

Као што се често дешава пословним људима када се нађу на челу администрације, Таушановић се није много обазирао на законске прописе и није имао бирократске тачности и уредности. Он је запустио читаве гране своје управе; усредсредно снагу само на неколико ствари које је водио више са трговачком него са чиновничком предузимљивошћу. Гурао је пошто пото напред, и играо на срећу више него што је то у уредној администрацији допуштено. Ипак, са свима махнама, он је имао заслуге да је једно прилично мртво и безначајно министарство какво је било министарство народне привреде, раздрмао и оживео.

Са својом привредном политиком, Таушановић је вршио известан утицај не само на наш привредни живот, него и на развитак радикалне странке. Некадашњи дуванџија са радњом преко пута Коларца, Таушановић је по везама и појмовима припадао београдској чаршији. Интерес трговаца, индустријалаца, новчаних завода, он је боље разумевао и ревностније бранио него интересе земљорадника. Гледиште на које се стављао, изгледало је сељачким посланицима и сувише чаршијско. Али стога баш око њега су се кунили пословни људи, који су га хвалили до неба као јединог практичног човека међу радикалним министрима. Постојала је читава Таушановићева група коју су чинили велики извозници, заступници новчаних завода, државни лиферанти и закупци, — и утицај те групе осећао се у радикалној странци.

Таушановић, који је увек био дружеван и гозбен, добио је сасвим начин живота новчаних људи с којима је друговао. Наместио се господски, држао своја кола и коње, правио велике гозбе, трошио као да је трговац из Кнез Михаилове улице, а не бедни министар који нема ничега другог до плате. Његов начин живота дао је повода да се, већ од почетка 1891, у опозиционој штампи почело сумњичити његово поштење; он се обележавао као носилац радикалне корупције.

Таушановић је много учинио за измирење радикалне странке са домаћим капитализмом. Из почетка странка социјалистичка, па онда странка сељачка, радикали нису имали

много додирних тачака са буржоазијом. Тек после њиховог доласка на владу, нешто индустриализам њихове привредне политике, а нешто Таушановићеве везе са пословним светом, привлаче буржоазију на њихову страну. Радикални трибуни негодовали су што „варошка њифтарија“ продира у њихову странку, али то продирање, када је једном започело, није се дало више зауставити. Радикали су имали власт, а „њифтарија“ новац: те две ствари — власт и новац — узајамно се траже и привлаче.

III. ФИНАНСИЈЕ.

Радикална влада наследила је од својих предходника тешко финансијско стање: близу 300 милиона дуга, један буџет у коме су према приходима од 36 милиона предвиђани расходи од 40 милиона, у коме је стварни дефицит просечно износио, не четири него шест милиона, и у коме је на годишњину државног дуга ишло 17 милиона, на војску 14 и по милиона, а на све остале потребе остајало, од стварних прихода, само четири и по милиона.

У једном од својих првих говора у Скупштини, Јован Ђаја овако је обележио финансијску политику радикалне владе: „Уместо је овде да обратимо пажњу на разанку између наше финансијске политике и прошлих владавина. Либерали мисле да треба само домаћински стегнути кесу, па оставити државу да чами у застоју. Напредњаци, напротив, расипају на све стране и траже само зајмове без обзира под којим погодбама и како ће држава платити. Наша политика није ни тврдичка ни расипачка“. Другим речима, расходи се нису могли много смањивати, али опет зато нови зајмови нису се смели правити. Одакле да се покрију расходи? Остало је да се покрију повећаним државним приходима. Повећавање државних прихода требало је да буде главно обележје радикалне финансијске политике.

1.

Прва реформа радикалне странке тицала се закона о непосредном порезу од 1884, који је измењен и допуњен прво законом од 20 децембра 1889, па онда законом од 30 марта 1891. Закон од 1884 постао је после Тимочке буне на једној Скупштини на којој је радикална опозиција била скоро

сасвим угушена. Радикали су тврдили да је тај закон одвећ слабо порезао чиновнике и трговце, и сав порески терет свалио на сељаке. Из народа су стизале жалбе на премер и класификацију земљишта; земљиште није каквоће порезано је као земљиште више каквоће; сељак није био кадар да плати толики порез, — и због неплаћене порезе продавале су се „ћерамиде са крова и бакрачи из куће“. Радикална влада решила је, за првих осам месеца, неких осам хиљада жалби противу разреза пореза на земљиште, — и опет није решила све жалбе које су биле поднете. Измене од 20 децембра 1889 наређивале су нов премер и нову оцену земљишта, после чега је дошао нов разрез пореза. Нови разрез скинуо је са земљишта око милион и по динара; по мишљењу Ранка Тајсића могло се скинути још толико; најзад и ово што је скинуто, било је осетна олакшица за народ.

Докле су измене од 20 децембра 1889 смањиле порески терет који је лежао на сељаку, дотле су измене од 30 марта 1891 повећале терет који је лежао на чиновнику и на трговцу. Закон од 1884 установио је порез на земљиште, на зграде, на принос од капитала, на приход од рада, и на личност. Већ 1886, из разлога што је принос од капитала јако „измицао“ порезу, уведен је, под именом пореза на обрт, допунски порез на принос од капитала. Измене од 1891 дометнуле су врх пореза на принос од капитала и врх пореза на обрт још и порез на капитал уложен у радњу. Овај су порез плаћале трговачке радње, кредитни заводи, акционарска друштва. Код трговачких радњи порез је био прогресиван са највишом стопом од 8‰; кредитни заводи и акционарска друштва плаћали су 4‰ годишње на капитал, без обзира на његову величину: код њих, дакле, порез није био прогресиван.

Порез на принос од личног рада остао је у главном непромењен, али су повећане пореске стопе. На сталне плате или пензије, на које се раније плаћало 1‰ до 3‰, сада се плаћало 1‰ до 8‰. Они који су имали променљив приход од свога рада, подељени су у две групе: они са мањом зарадом (књижевници и новинари, којима су, по некој чудној класификацији, додане бабице) плаћали су од 1.5‰ до 4.5‰; они са већом зарадом (лекари, адвокати итд.), — од 3‰ до 8‰.

Тежиште пореске реформе лежало је у томе, што је на трговачки капитал и на чиновничке плате ударен прогресивни

порез, који је код чиновника ишао до 8%. По речима једног посланика, требало је навалити порез на оне „који нити ору нити копају, нити им пак што скакавци, гусенице и филосере поједу, него имају сигуран приход и чекају двадесет шести“.¹⁾ Један од главних радикала из народа, Ранко Тајсић налазио је да трговци и чиновници још нису довољно порезани. Он је предлагао да се највиша пореска стопа подигне код трговаца на 10%, а код чиновника на 12%. По Тајсићевом предлогу, највишим чиновницима ваљало је узети двомесечну плату за порез. Чиновници су криви, говорио је Тајсић, што је земља запала у овакво тешко финансијско стање; право је с тога да они понесу већи део нових пореских терета, који су постали потребни ради поправке финансијскога стања.

Пословни људи радикалне странке чиновнике нису хтели, а трговце нису смели да бране од сељачких напада. Они су усредсредили напоре на то да, жртвујући трговце, спасу новчане заводе. Заузимањем једнога од главних пословних људи радикалне странке, великога шабачког трговца, Јована Ж. Јовановића, пореска стопа на капитал уложен у новчане заводе, спуштена је од 8‰, како је скупштински одбор предлагао на 4‰.

С пореском реформом треба довести у везу и смањење плата виших чиновника. Већ је поменуто како је, после Устава од 1888, плата епископа смањена од 12.000 на 8.500; на исту цифру сведена је и плата државних саветника, која је дотле износила 10.000. На тај начин извршено је бар нешто од старог радикалног програма који је предвиђао опште смањење чиновничких плата: када се није могла поткресати плата свима чиновницима, поткресала се бар онима највишим.

Измене у Закону о непосредном порезу допуњене су Законом о трошарини од 16 марта 1891. Од повећаног пореза на чиновнике и трговце и од повећане трошарине очекивали су се нови извори за покриће буџетског дефицита од неколико милиона. Трошарина је повећана на предмете на које је већ постојала; поред тога ударена је и на неке нове предмете. Сељачки посланици одобравали су трошарину као намет на београдску господу, која троши „деликатесе“, пије „шампањ“, и једе „којекакве пужеве“. Трошарина на те предмете које

¹⁾ У то време чиновницима се издавала плата сваког двадесет шестог у месецу.

је трошила само господа, није давала много. Морали су се порезати и они предмети које је трошила маса, на пр. шећер, кава, зејтин за јело, пиво, сапун, свеће, петролеј. Код неких предмета, трошарина је била знатна, на пр. код шећера, где је од четрнаест динара повећана на двадесет и пет.

II.

Све то није било довољно за покриће дефицита. Морали су се тражити издашнији и сигурнији извори прихода. Радикална влада одважила се на крупну ствар: одузела је од страних друштава експлоатацију железница и управу монопола соли.

Прво су дошле на ред железнице које су одузете страним друштву указом од 20 маја 1889. Између друштва и државе било је трења од самога почетка. Држава је пребацивала друштву да не испуњује ни најбитније законске прописе о уредности и сигурности саобраћаја. Друштво је, изгледа, хтело да што више уштеди на трошковима експлоатације; држава му је на име тих трошкова давала сваке године једну утврђену суму; у колико би трошкови експлоатације били мањи, у толико би друштву остајала већа добит. Повод за раскид између државе и друштва био је нов возни ред од 1 маја 1888 који је предвиђао ноћну службу. Друштво које је хтело да штеди на гасу и особљу, вршило је ноћну службу као од беде: возови су јурили ноћу, просто на срећу; сигнали и скретнице биле су неосветљене, као уосталом и станице у којима није било никога да возове дочека. Из мрака, возови су упадали у станице у којима се такође није видело ништа, и које су зврјале пусте.

25 априла 1889, код Грејачке станице, један путнички воз искочио је из колосека; после извиђаја који је утврдио небрижљивост друштва у вршењу ноћне службе, изишао је указ од 20 маја којим се друштву одузима експлоатација железница. Указ је већ сутра дан извршен.

Одузимање железница примљено је у земљи добро, а на страни рђаво. На страни се писало да је наша држава навалице тражила повода за раскид уговора, и да је после првог искакања воза, без икаквога покушаја споразума са друштвом, брже боље узела железницу у своје руке. Зашто спор са друштвом није извела пред изборни суд, како је била

дужна по уговору о железничкој концесији? По речима француског министра иностраних дела који се интересовао за друштво, наше самовласно раскинуће уговора и одузимање железнице силом власти, без претходне судске одлуке, личило је на разбојништво.

Друштво је потраживало од нас двадесет милиона, — десет милиона на име возног материјала и других ствари које су му одузете, а десет милиона на име накнаде штете коју је друштво имало због превремена раскида уговора. Ми нисмо давали ништа на име накнаде штете; на име одузетог возног материјала нудили смо само 7.300.000. Преговори између нас и друштва дошли су на мртву тачку. Онда се умешала француска влада. Захваљујући њеном посредовању, дошло се до споразума. Друштво се одрекло права на накнаду штете, али зато смо морали да му возни материјал платимо по његовој а не по нашој процени. Вредност возног материјала утврђена је, најзад на 9.250.000 динара. Када се овоме додао интерес и друга нека друштвена потраживања, цела сума нашега дуговања друштву изнела је близу 11 милиона. На оволику суму ми смо пристали само под притиском француске владе.

Да би исплатила друштво, Влада је на основу законског овлашћења од 1 марта 1890 закључила „зајам за откуп експлоатације српских државних железница“, назван такође „железничка рента“. Његов номинални износ био је 26.665.500, а стварни 20.000.000; интерес 5⁰/₀; годишњина 1.406.000. Као јемство зајма служили су бруто приход железница, возни материјал, приход од пореза на обрт и од такса. Дотадашња засебна каса железничких зајмова задржана је, али њоме нису више управљали странци него наши чиновници. Ми смо дуговали друштву око једанаест милиона, а закључили смо зајам од двадесет милиона; по исплати друштва, преостало је око девет милиона. Ова сума имала се употребити поглавито на исплату краткорочних државних дугова. Обвезнице железничке ренте уступљене су по курсу од 75⁰/₀ (стварни курс износио је 74⁰/₀)¹⁾ нашој Народној Банци, која је узела пет милиона номиналних, и Хоскију и компанији, који су узели остале четири петине зајма. И ако је поводом одузи-

¹⁾ Нелелковић, стр. 140.

мања железница страна штампа гракнула на нас, курс железничке ренте био је повољнији од просечног курса ранијих зајмова, — и што је главно, Хоскије је железничку ренту врло добро растурио. Одузимање железнице без сумње шкодило је нашем кредиту на страни, али не толико колико се мислило.

Радикална влада се надала да ће одузимање железнице, и поред повољног зајма, олакшати сређивање наших финансија. Докле под управом странаца, железница није давала чисте добити, и држава је доплаћивала друштву на име покрића дефицита око милион и по динара. Пошто је држава узела железницу у своје руке, одмах прве године имало се милион и по добити. Толико је износила и годишњина железничке ренте, што значи да се зајам закључен ради откупа железнице исплаћивао из железничких прихода. Државни буџет не само није оптерећен новим теретом, него је још олакшан. На који начин? На тај начин што је отпао онај издатак од милион и по динара колико је држава давала годишње друштву ради покрића дефицита. Другим речима, у буџету је начињена уштеда од милион и по динара.

Ипак, железница је још увек притискивала буџет. Узета укупно, годишњина свих железничких зајмова, почевши од Бонтуовог зајма од 1881 па до железничке ренте од 1890, износила је око осам милиона. Чист приход од железнице износио је око милион и по. Укупни железнички дуг није се могао исплаћивати из железничких прихода, него се морало додати око шест и по милиона годишње.

За одузимањем железнице дошло је убрзо одузимање монопола соли (10 фебруар 1890). Под напредњачком владом, 1881, монопол соли дао је у закуп Англо-Аустријској банци на петнаест година. Закупнина је утврђена на 535.110 динара годишње, — управо колико је износила годишњина зајма на наоружање. Рачунало се да докле истече рок закупа Англо-банке, биће и зајам исплаћен. По општем мишљењу, монопол соли уступљен је Англо-банци врло јефтино. Уз то Банка је чинила неправилности, — продавала со скупље него што је смела по уговору са државом, имала лакше мере, није водила уредно књиге и т.д. Влада је 1889 одлучила да раскине с Банком уговор, који је имао још осам година да траје. Банци је за откуп соли у магацинима, за откуп зграде и инвентара, и на

име накнаде штете дано око шест милиона. Да бисмо могли исплатити Англо-банку, закључили смо код наше Народне Банке, Хоскија, и Берлинског трговачког друштва зајам од 6,000.000 ал раг са 6% интереса. Годишњина зајма, стављена на терет прихода монопола соли, износила је 925.320 дин. На терет монополских прихода падала је и годишњина ранијег зајма на наоружање од преко пола милиона, — обе годишњине заједно чиниле су суму од близу милион и по динара. У последњем радикалном буџету, чист приход монопола соли прелазно је два милиона; то је не само било довољно за исплату обе годишњине, него је остајао још вишак преко пола милиона.

Одузимање монопола дувана извршено је још пре оставке Краља Милана. Одлуку о томе донела је прва радикална влада од 1887, али ту одлуку нису извршили радикали него Христићево министарство од 1888. Ради откупа монопола дувана, Христићева влада закључила је код Wiener Bankverein зајам од десет милиона номиналних, а 6,100.125 стварних. Из тога зајма исплаћено је не само што је дуговано за откуп монопола дувана, него још и неке привремене позајмице код страних банака. Годишњина зајма од 350.000 ујемчена је приходима монопола дувана из којих се већ плаћала годишњина једног ранијег зајма, тзв. дуванске ренте. Због тога што је закључен у облику обвезница с поготцима, овај зајам носио је име лутријског зајма. Он је остао познат у историји наших зајмова са свога ниског курса (стварни курс није био већи него 60%).¹⁾ Од монопола дувана имало се у буџету за 1892 чистог прихода око пет и по милиона. Годишњина оба зајма ујемчена тим приходима — како она дуванске ренте тако и она лутријског зајма — износила је у округлој цифри 2,500.000; по одбитку те суме, од чистог монополског прихода остајало је преко три милиона.

С узимањем железница и монопола соли и дувана у државне руке, радикална влада створила је девет до десет милиона нових прихода, који су, истина, већим делом служили за исплату годишњина државних зајмова, али од којих је, по исплати тих годишњина, код монопола соли и дувана остајао вишак од неколико милиона.

¹⁾ Недељковић, стр. 133.

Пошто је пренела на државу управу железнице и монопола, радикална влада морала је донети нарочите законе о тим новим гранама државне управе.

Закон од 31 марта 1892 установио је под именом „Дирекције српских државних железница“ ново надлештво које је имало да се стара о грађењу и експлоатацији државних железница.

Закон од 17 марта 1890 дао је држави искључиво право увоза соли и њене продаје на крупно. Продаја на ситно остала је слободна, али продавци могли су набављати со само из државних стоваришта, по законом утврђеној тарифи.

Закон од 14 марта 1890 дао је држави искључиво право увоза и извоза дувана, његовог прерађивања, његове продаје и на крупно и на ситно. Производњом дувана могла су се бавити само она лица која би добила дозволу од монополске управе. Целу њихову бербу откупљивала је монополска управа по ценовнику прописаном од министра финансија; у комисији која је утврђивала каквоћу дувана од које је зависила његова цена, монополска управа била је заступљена са два члана, а произвођачи са једним. Дуван се прерађивао у државним фабрикама. С изузетком Београда, продаја дувана вршила се преко великопродаваца који су право продаје добијали путем оферталне лицитације.

Управа монопола дувана, с којом је спојена и управа монопола соли, уређена је као самостално државно надлештво. На њеном прху стајао је један управник и један управни одбор постављени од Владе за одређени број година; макар само за то ограничено време они су уживали сталност, која се извуче административним чиновницима није признавала.

Закон о монополу дувана није био популаран. Њему су чињене ове замерке. (1) У комисијама за откуп дуплна монополска управа била је јаче заступљена него произвођачи; ови последњи морали су се на крају крајева задовољити оном ценом коју би управа дала; економски интереси произвођача жртвовани су финансијским интересима државним. (2) Лични издатци у буџету државних монопола били су врло велики; они су превазилазили суму од 1,300.000 дин., — и управник монопола био је за наше прилике несразмерно награђен. Влада је доказивала да се управник монопола не може награђивати онако као државни чиновници, него онако

како се награђују руковођаци привредних предузећа, јер монополи нису државно надлежство него привредно предузеће. Владини разлози нису убедили публику; она је остала при своме да је монополска управа преплаћена. (3) Великопродавцима дувана створена је прилика за велику добит, док су произвођачи дувана подвргнути цепидлачком надзору, и свако њихово огрешење о закон одмах кажњавано строгим казнама. Произвођачи дувана, махом сељаци, роптали су на монопол дувана као да би он био установљен ради чиновничке господе која су се наместила у монополској управи, и ради варошких хифта који су закупили великопродају дувана.

Главне заслуге радикалне владе на финансијском пољу састојале су се у одузимању железнице и монопола од странаца. Тиме су створени нови приходи за државу, и то такви приходи који су се, са развитком нашега привредног живота, морали повећавати из године у годину. Избацивање странаца из железничке и монополске управе имало је колико финансијски толико и политички значај. Тиме је пресечен покушај страних банака да завладају вашим финансијама, — и радикали су се могли хвалити да су извршили финансијско ослобођење земље.

Докле су радикали непрестано истицали како су створили држави нове приходе, дотле су њихови противници исто тако неуморно тврдили да под радикалном управом стари приходи подбацују. Извесна лабавост у купљењу непосредног пореза без сумње је постојала. С једне стране, сама радикална влада жалила се на немарност општинских власти у купљењу пореза; с друге стране, она се хвалила како су, под њоме, престале продаје имања због дуговане порезе, — што је такође значило извесну немарност, али не више код општинских него код државних власти. Са победом радикализма који је ослабио полицијску власт и ојачао локалну самоуправу, настало је куражење општине према држави, а појединца према општини. То се одмах осетило на непосредном порезу: 1889, наплаћено је непосредног пореза мање него што је разрезано 4,260.923 дина.; 1890, 3,681.041; 1891, 3,102.457... Ако је радикална влада повећала приходе од непосредних пореза (монопола), она је смањила приходе од непосредних пореза, — и то је била слаба страна њених финансија.

III.

Први радикални буџет, буџет за 1890, утврдио је расходе на 46,196.864 дина.; на толику исту цифру утврђени су и приходи, али ова равнотежа била је привидна. Министар финансија признавао је дефицит од три до четири милиона. У ранијим напредњачким буџетима дефицит се неки пут пео до осам милиона; према томе дефицит од четири милиона, по мишљењу министра финансија, није био тако велики; нарочито је било утешно то што се дефицит није увећавао него смањивао; тако велики дефицит какав су напредњаци оставили иза себе, није се могао одједном, него тек постепено искоренити.

Радикална влада учинила је једну велику уштеду, сводећи војни буџет од 14,000.000 на 9,646.104. Остале уштеде биле су ситна закидања на чиновничким платама и канцеларијским трошковима. С друге стране, као и приликом сваке промене режима, тако и приликом доласка радикала на владу осетио се пораст ванредног кредита на пензионовање који је повећан од 25.000 на 50.000, — дакле, удвојен. На крају крајева расходи у радикалном буџету не само да нису били ништа мањи, него су били чак и нешто већи него у напредњачком буџету: од 44 и по милиона они су се попели на 46,196.864. Пораст расхода радикална влада објашњавала је тиме што су увети у буџет и они расходи које је напредњачка влада чинила ван буџета, на основу нарочитих законских овлашћења.

Опозиција је критиковала овако велики буџет расхода наводећи да су се последње три године стварни приходи кретали између 34 и 37 милиона, и да је буџет од 46 милиона, — дакле, десет милиона изнад стварних прихода, — просто немогућ. Влада је одговарала да на годишњине државних дугова иде 20 милиона, а на војску око 10 милиона, — свега 30 милиона; ако би се, како опозиција тражи, цео буџет свео на 37 милиона, онда би на све друге издатке остало свега седам милиона, што би било сасвим неповољно. Ми нисмо криви, говорили су радикали, ако смо затекли тако велики државни дуг, и ако је спољашња ситуација таква да не допушта веће уштеде у војсци.

У буџету за 1891, расходи су утврђени на 57,527.084 дина. Према прошлогодишњем буџету расходи су одједном

скочили на 11 милиона. Министар финансија је разлагао како је, противно дотадашњој пракси, унео у буџет не нето него бруто приход железница и монопола, — другим речима, у буџет су поред прихода тих устава унети и њихови расходи; само услед тога укупна сума државних расхода повећана је за 7,200.000. Али тиме није објашњен сав пораст расхода који није износио седам него једанаест милиона. Министар финансија морао је признати да поред расхода железничких и монополских који представљају само привидно повећање буџета, има и других расхода који представљају његово стварно повећање. Те друге расходе он је правдао неодољивом потребом. Услед промене Устава, ваљало је извршити преуређење многих надлештава, и с тим у вези обновити њихово особље, што је повукло собом повећавање кредита на пензионаре. Разне економске реформе које је цео свет тражио, изазвале су нове издатке у министарству народне привреде. Буџет министарства просвете такође је растао, и то услед отварања нових основних школа и услед аутоматских професорских повншица. Узимајући све скупа, нови буџет, по признању министра финансија, био је од прилике за четири милиона стварно већи од старог буџета.

Где да се најде покриће за нове издатке од четири милиона? Чак ни у прошлогодишњем буџету који је био мањи, није се могла постићи равнотежа. Министар финансија поновио је своје омиљено разлагање, како је под напредњацима дефицит терзао до осам милиона, и како од њега није тражити да толики дефицит од један пут збрише. Ако га у први мах сведе на четири пет милиона, — и то је доста: то је смањење за 50%. Министар је гледао с поуздањем у будућност, и предсказивао доста скоро уравнотежење буџета. Он није веровао да се расходи могу много смањити, али је веровао да се приходи могу повећати. Говорио је да ће преуредити пореску администрацију и завести „нарочите финансијске органе за правилно разрезивање и благовремену наплату непосредног пореза“. Та поправка администрације имала би за последицу нестанак пореске вересије која је врло много учинила да се у буџету залегао дефицит. Друга мера којом је министар финансија мислио отклонити дефицит, била је повећање царинских прихода. Наш трговински уговор с Аустријом, који је уставно царине по вредности, престајао је

да важи 1892; министар финансија чекао је само то, па да место царина по вредности заведе царине по тежини. Тиме се надао да ће онемогућити дотадашње прикривање вредности увезене робе, и одмах удвојити царинске приходе. Поправка пореске администрације и царине по тежини имале су, по мишљењу министра финансија, довести у скорој будућности буџет у равнотежу.

Било је доста народних посланика, чак и од радикалне странке, који пису делили министров оптимизам. Они су резоновали просто: када наши приходи једва достижу четрдесет милиона, како смемо терати расходе до педесет милиона (буџет расхода за 1891 толико је од прилике износио по одбитку железничких и монополских расхода). Све што министар предлаже као лек противу дефицита, то је политика будућности. За садашњост он не зна никаква лека. По мишљењу неких посланика, противу дефицита ваљало је одмах нешто учинити; било би одвећ лакоумно, у ишчекивању нове пореске администрације и царина по тежини, продужавати буџетирање са дефицитом. Најбрже средство противу дефицита било је смањење државних расхода, — али, и ако је било доста посланика који су причали о уштедама, само један од њих дао је себи труда да изради потпун план уштеда које би се могле одмах учинити. Тај посланик био је Ранко Тајсић. По његовом плану, укупан износ уштеда био је 6,253.791 дин., — буџет се, дакле, смањивао, у округлој цифри, од педесет милиона на четрдесет четири. Тајсић је свео министарске плате од 12.630 на 10.000; укинуо два посланства, а у трећем оставио посланиково место непопуњено; оставио такође једну владичанску столицу непопуњену; скресао све додатке виших официра, и свео војни буџет од десет милиона на седам.... Тајсић је смањио све кредите на материјалне издатке и на неуказно особље, све додатке, дневнице и попутнице. Кредите на отварање нових звања просто је брисао, није давао чак ни да се упражњена звања попуне. Штедео је у свима министарствима без разлике, не само у министарству унутрашњих дела, где је број писарва, практиканата и послужитеља свео на најмању меру, него такође у министарству просвете, где је смањио кредит на питомце, и у министарству народне привреде, где је смањио кредите на помагање домаће привреде и привредних школа. Тајсић је

кресао више или мање од ока; обично од оне суме коју је Влада предлагала, остављао је половину. Поред свега тога, ни он није био кадар свести буџет на четрдесет милиона, него на четрдесет четири. По тврђењу његовом и његових једномисленика, наши стварни приходи нису били већи од четрдесет милиона; према томе, и у његовом предлогу буџета крио се дефицит од четири милиона. У току буџетског претреса Тајсић је често устајао да образложи своје предлоге уштеде, али је доста слабо подржаван чак и од својих једномисленика. Противу Владиног буџета остао је скоро сам на мегдану.

Буџет за 1892, који је предвиђао државне расходе у износу 60,110.595, био је већи за три и по милиона него буџет за 1891. Министар финансија извињавао се тиме што је храна поскупила скоро два пута, због чега су се морали повећати кредити за војне набавке. Он је признавао дефицит од милион и по; финансијски одбор није хтео оставити тај дефицит у буџету, него је покушао да га отклони повишавањем продајне цене монополских артикала.

И поред пораста буџета, радикална већина ценила је наше финансијско стање као повољно. Њу је окуражио завршни рачун за 1890, који је показивао да је на име државних прихода наплаћено стварно 43,590.522 дин. Тиме су побиијени наводи опозиције да ми не можемо поднети буџет већи од четрдесет милиона. Приходи од железнице и монопола, нарочито од монопола дувана, расли су стално. Услед новог закона о трошарини очекивао се пораст и трошаринских прихода. Радикална већина била је уверена да су наше финансије на путу опорављења.

Опозиција је говорила, да ако су стварни приходи за 1891 износили близу 44 милиона, то још није разлог да расходе за 1892 попнемо на 60 милиона. Она је свраћала пажњу да је у буџету за 1892 равнотежа постигнута на тај начин што се у приход урачувало и пет милиона ненаплаћене порезе од прошлих година: таква буџетска равнотежа постигнута помоћу пореске вересије, није била ни мало сигурна. Ранко Тајсић, који је, и ако радикал, ишао у буџетском питању с опозицијом, правно је овај рачун. Стварни приходи из 1890 показали су, без сумње, да је могућан буџет не од четрдесет милиона, како су финансијски песимисти узимали, него од

четрдесет четири милиона. Претпоставимо да се пораст прихода продужи, и да 1892 приходи скоче још за девет милиона, — ипак и у случају тако претераног и посве невероватног повећања прихода, ми бисмо могли издржати само буџет од 53 милиона, а не од 60 милиона колико је Влада предлагала. Тајсић је предсказивао за 1892 дефицит од седам милиона. Његово предсказивање обистинило се у длаку, али како су августа 1892 радикале одменили на влади либерали, то радикали нису примали на себе одговорност за дефицит те године.

Узимајући укупно радикалну финансијску политику, може се ово рећи. Радикали су наследили од напредњака стални дефицит од неколико милиона, који су покушали да отклоне стварањем нових прихода. Они нису успели да дефицит сасвим отклоне, али су успели да га смање. Тај дефицит, који је, и ако смањен, остао и даље у буџету, како је радикална влада покривала? Њено је начело било да не закључује зајмове за покриће дефицита, и одиста, ниједан од зајмова које је она закључила, није намењен томе циљу. Она је у опште хтела да пресече са напредњачким навикама задуживања на страни; закључила је свега два зајма: један за откуп железница, а други за откуп монопола соли; годишњине зајмова покривене су из прихода ових установа. Али, ако радикална влада није хтела покривати дефицит из зајма, на какав га је други начин могла покривати? У ствари радикална влада опет се задуживала, али испод руке. Она је дуговала по неплаћеним рачунима, по потрошеним депозитима, по благајничким записима, по краткорочним зајмовима код страних банака... Дефицит који се крио у радикалним буџетима, испољавао се на другој страни у виду летећег дуга. После пада радикалне владе у августу 1892, одређена је комисија која ће утврдити финансијско стање. Она је нашла да је у очи пада радикалне владе укупна сума летећег дуга износила 31,496.640 динара. Радикална штампа нападала је комисију да је урачунавала у летећи дуг и оно што у тај дуг не спада (на пр. позајмице на рачун сталних зајмова), али у своме власитом израчунавању летећег дуга радикална штампа била је врло колебљива: један пут га је рачунала на 4½ милиона, други пут на 9 до 10 милиона, трећи пут на 13 милиона. По рачуну аустријских листова, тачна сума летећег дуга износила је од прилике 12 милиона, дакле половину

оне суме коју је комисија утврдила. Свакојако летећи дуг постојао је, и то знатан.

Радикална влада нити је успела да уравни тежи буџет нити да пресече даље задуживање. Она је само смањила дефицит који је затекла као сталну појаву нашег буџета, — и уместо сталних дугова правила привремене. Њена је тежња била да буџетску равнотежу постигне без великог зајма на страни и без великих уштеда на државним расходима, — другим речима, њена је тежња била да буџетску равнотежу постигне искључиво повећавањем државних прихода. Приходи које је она повећавала, биле су посредне порезе, — на пр. монопол дувана и соли, трошарина. У блиској будућности овим посредним порезима имале су да се придруже царине по тежини. Радикална влада кубурила је са непосредним порезима, од којих је са лабавости пореских власти доста остало на дугу. Због тога радикална влада тражила је спаса нашим финансијама у развијању посредних пореза. Докле су били у опозицији, радикали су осуђивали посредне порезе, и доказивали да ти порези не падају на терет имућних редова, него на терет народној маси. Када су дошли на владу, радикали су силом прилика били принуђени, не само да задрже посредне порезе установљене од напредњака, него да их даље развијају и повећавају. Одузимање од странаца оних посредних пореза који су им за напредњачке владе били уступљени, и неговање тих пореза као главног средства за успостављање буџетске равнотеже, — то су биле битне црте радикалне финансијске политике.

Министарство финансија у радикалној влади држао је најдуже време Михаило Вујић. Он је дошао за министра право са катедре народне економије, још као млад човек испод четрдесет година, без икаква политичка и административна искуства. Почео је одмах једном енергичном мером, — одузимањем монопола од страних банака, према којима је био одважан и непопустљив како то може бити само млад теоретичар потпуно чистих руку. Противу његовог идеализма банке су биле немоћне да се боре, и њима је за увек остао страх од тога човека кога су испрва омаловажавале као „професора“, а који им је, покрај све своје професорске наивности, за трен ока истргао из руку монополе који су били њихов златни мајдан.

Са Народном Скупштином Вујић је био искрен и поштен, и говорио о нашем финансијском стању с отвореношћу која код наших министара финансија није била обична. Он је унео у буџет и оне издатке који су се до њега прикривали ван буџета, и није много забашуривао дефицит кога је још увек било. Његов финансијски програм имао је три тачке: (1) одузети од странаца све државне приходе који су им под напредњацима били уступљени; (2) установити нарочите органе за разрез и наплату пореза који ће учинити крај пореској вересији, пошто је са немарности општинских власти нарасла на неколико милиона; (3) завести царине по тежини и у опште повећати царинске приходе. Ова последња тачка одговарала је економским уверењима Вујићевим који је тежио индустријализацији наше земље посредством заштитних царина. Од свога програма Вујић је стигао да оствари само прву тачку.

Као министар финансија, Вујић је имао један велики недостатак: није био тврда срца ни чврсте руке. Замерало му се да је немаран и лабав старешина који, зато што не уме да рукује нашем финансијском администрацијом, кука непрестано на њену несавршеност. Приликом прављења буџета није био отпоран према друговима у Влади, и зато су се државни расходи повећавали из године у годину, и то у великим скоковима. Неумољив према страним банкама, он је према својим друговима и према својим чиновницима био прилично добричина.

Код Скупштине стајао је испрва не може бити боље. Његов сукоб са страним банкама донео му је велику популарност. Његова стручна спрема и она честитост која се осећала у његовом држању и говору, признаване су и цењене и од пријатеља и од непријатеља. Али после некога времена њега су стали критиковати. У његовој борби против дефицита није се осећало довољно прибраности ни чврстине, — и при крају радикалне владе његов је углед био мањи него у почетку.

IV. СПОЉАШЊА ПОЛИТИКА.

1.

Краљ Милан, силазећи са престола, није мислио оставити радикалима исту слободу у спољашњој политици као у унутрашњој. Пре своје оставке продужио је тајну конвенцију

с Аустријом. По жељи Бечког кабинета, намесници су 7/19 марта написмено изјавили да не мисле оспоравати важност конвенције, и да ће је вршити тачно и верно. Ово је била изјава по нужди. Намесник Ристић, показујући касу у којој је конвенција била закључана, рекао је своје секретару: „Овде је на дну сахрањено најфаталније дело Краља Милана, тајна конвенција с Аустро-Угарском. Док сам ја на овоме месту, неће видети бела дана.“¹⁾

Радикални министри нису знали за тајну конвенцију. Они су држали да им ништа не смета упутити нашу спољашњу политику оним националистичким правцем који је у другој половини Миланове владе напуштен. Необавештеност радикалне владе о постојању тајне конвенције и прикривена жеља намесника Ристића да се из њених обавеза измигољи, створили су незгодно стање ствари између нас и Аустрије.

Први сукоб између нас и те силе избио је поводом успостављања бившега митрополита Михаила на митрополитско достојанство. Тајном конвенцијом ми смо се обвезали, „да нећемо трпети политичке, верске нити друге какве мутње које би са нашег земљишта ишле противу Аустро-Угарске монархије, подразумевајући ту Босну, Херцеговину и Новопазарски санџак.“ Убрзо по закључењу конвенције, Краљ Милан је нашао изговора да збаци митрополита Михаила кога су у Бечу сумњичили да врши панславистичку пропаганду преко свештенства у Босни. Збацивање митрополитово било је у очима Русије један од највећих грехова Краља Милана, и кадгод је за његове владе било говора о поправци српско-руских односа, Русија је одмах покретала митрополитово питање. После оставке Краља Милана, намесници и радикална влада, да би задовољили Русију, одлучили су да врате митрополита Михаила на чело наше цркве. Аустрија се одмах узбунила. Она нам је поручила да је митрополит њен „политички противник“, и да ће се „направити центром свих сплетака противу монархије, а нарочито противу Босне и Херцеговине.“ Под таквим околностима „дојаконски интимни одношаји“ између Аустрије и наше земље неће се моћи продужити.²⁾ Када је, и поред тога, наша Влада остала при својој одлуци, Аустрија је тра-

¹⁾ Бранко Петровић, *Јован Ристић*, стр. 79.

²⁾ Бранко Петровић, стр. 143.

жила јемства за исправно држање митрополита, чинећи намесника Ристића одговорним, ако митрополит буде „интригирао“.³⁾ Са гледишта тајне конвенције Аустрија је имала право, — и њена претња Ристићу објашњује се тиме што је бар он, ако не радикална влада, знао за ту конвенцију. Радикална влада, не знајући ништа о тој конвенцији, имала је утисак да се Аустрија, непозвана, меша у наше унутрашње ствари.

Митрополит је успостављен маја 1889; јуна исте године ми смо се поново замерили Аустрији, овога пута због свечаности којима је прослављана петогодишњица Косовске битке. Та прослава од великог националног значаја пала је скоро истовремено са раздавањем оружја народној војсци у некојим окружим. Аустрија се опет обратила на Ристића, од кога је имала црно на бело да ће вршити тајну конвенцију тачно и верно. Њен посланик имао је да му изјави, ако не будемо водили рачуна о њеним саветима, да она може једног дана „изгубити сваки интерес за очувањем српске независности.“⁴⁾

Писање наше штампе стално је изазивало негодовање у Бечу. После Устава од 1888, који је ујемчио слободу штампе, о питањима спољашње политике почиње се много слободније писати, и националистичке идеје, угушиване за владе Краља Милана, долазе поново до израза. Главни предмет новинарских чланака, то је стање наших покрајина под туђинском влашћу; о томе стању писало се без обзира на осетљивост Аустро-Угарске, више или мање у тону наших родољубивих здравица. Између писања *Одјека*, листа радикалне владе, и обичне шовинистичке штампе, није било велике разлике. У Бечу су држали да иза *Одјека* стоји сам начелник министарства иностраних дела Јован Ђаја. Барон Темел, који је у јулу 1889 дошао у Београд за аустро-угарског посланика, пратио је као какав цензор писање наше штампе, и брижљиво обележавао не само сумњиве чланке, него и сумњиве изразе, као на пр. „народне аспирације“, „словенска солидарност“, „подјармљена браћа“; чак ни израз „Српство“ није се свиђао барону Темелу. Пре него ће прећи у дипломатију, Темел је служио у тајној полицији. Нешто та његова више полицијска него дипломатска нарав, а нешто писање *Одјека*, које такође

³⁾ Граф Калноки аустро-угарском посланику у Београду, 3 маја 1889

⁴⁾ Бранко Петровић, стр. 98.

није било врло дипломатско, довели су до велике затегнутости између нас и Аустрије.

Темел је био права мора за наше ministre иностраних дела. Сава сед, дугачак и мршав као хрт, са срдитим црвеним носем, и дрским чкиљавим погледом зле жене, он је држао нашим министрима бескрајне предике о нашој сељачкој неотесаности и неисправности, о нашем општем расулу, о смешној супротности између нашег националистичког лудила величине и наше привредне, културне и моралне назадности... Српство би хтело бити југословенски Пијемонт, а иде још у опанцима или босонога.

Овакво стање између нас и Аустрије није се могло продужавати, а да једнога дана не прсне. То се десило у мају 1890, поводом погребца Стевана Каћанског, познатог родољубивог песника и директора националистичког листа *Велика Србија*. Погреб је извршен о државном трошку, са војним почастима, уз учешће неких министара, ђенерала и других великодостојника. У цркви је говорио Драгутин Илић. Он је почео овако: „Доле с Аустријом!“ то је било мото великог покојника...“ Објављивање Илићевог говора у новинама било је сиречено; ипак зато барон Темел је протествовао: Шта значи такав говор на једном погребу који се чини о државном трошку, и с војним почастима?*) Ми смо се морали извинити, и наш посланик у Бечу изјавио је министру иностраних дела графу Калнокију наше „дубоко жаљење“. Калноки се тиме није задовољио; он је сматрао да је већ крајње време да се Србији да добра лекција.

Говорећи у аустријској делегацији о спољашњој политици, граф Калноки поменуо је да су од доласка радикала на владу српско-аустријски односи постали мање пријатељски, не толико кривицом радикалне владе, колико кривицом српске штампе, која је тако распуштена да шкоди угледу саме Владе. Калноки је додао да је слобода штампе само за високо образоване народе, — што је значило, посредним начином, да за нас није.

Одмах после Калнокијева говора, угарско министарство одлучило је да забрани сваки транспорт наших свиња, ако би се у њему нашао ма и један болестан брав. Председник

*) Аустро-угарски посланик, 23 маја 1890.

угарске владе Векерле рекао је отворено нашем бечком посланику да је ова одлука изазвана рђавим стањем српско-аустријских односа. Осим тога у Пешти су били кивни на нас, што приликом набавке соли за наш монопол нисмо узели угарску со.!) Када ми нећемо мађарску со, неће ни Мађари наше свиње.

Под изговором заразе враћање наших транспората свиња почело је одмах: угарске власти, по признању самога Темела, поступале су при томе сувише преко.?) Ипак та мера није нанела тако велике штете нашој извозној трговини. Сезона свињског извоза била је позна јесен, а не месец мај, када су Мађари почели враћати наше транспорте свиња. Тада је била сезона извоза рогате марве, али овој нису чињене никакве сметње.

Граф Калноки хтео је, без сумње, да нам да осетити да Аустрија има начина да нам на претераности нашег национализма одмах одговори економским одмаздама. Али он није намеравао да са тим одмаздама иде до царинског рата. Радикална влада, међутим, рачувала је и са могућношћу царинског рата. Два министра, — Вујић, министар финансија, и Таушановић, министар народне привреде, — не само да се нису бојали царинског рата, него су га чак желели.?) Радикали, су писао је Темел, довољно „луди и неискусни“ да улете у царински рат; нарочито је опасан Вујић са своје луде куражи младог теоретичара и са своје већ посведочене безобзирности према странцима.4)

Криза у нашим односима с Аустријом избила је крајем маја, када су Мађари затворили границу нашим свињама. У августу већ почињу преговори између нас и Пеште о поновном отварању границе, и крајем септембра, пред почетак познојесене сезоне, граница се поново отвара. Од прилике у то време, угарска влада приређивала је свечаности поводом почетка својих радова око прокопавања Ђердана; на свечаности позвана је и наша влада, и сусрет наших и угарских министара тумачен је као знак да су односи између нас и суседне монархије опет постали исправни.

1) Наш посланик у Бечу, 1 јула 1890.

2) Извештај од 18 јуна 1890.

3) Наш посланик у Бечу, 7 августа 1890.

4) Аустроугарски посланик, 12. јула 1890.

Почетком идуће године, 1891, имали смо нов спор с Аустријом. Она је налазила да се наш нови закон о трошарини не слаже са трговинским уговором који је она с нама закључила; чак се чудила како смо могли тај закон донети без предходног споразума с њоме (међутим, пројект закона био је њој достављен, али она се о њему није изјаснила).¹⁾ Докле се не би тај спор окончао, Аустрија није хтела почињати преговоре о новом трговинском уговору. Радикална влада желела је створити у Бечу што повољније расположење пре почетка преговора о новом трговинском уговору, — и зато је, према опет не врло брзо и не врло лако, попустила Аустрији у питању трошарине. Трошарина је укинута за оне артикле који се нису производили у земљи, него се увозили са стране.

После доласка Николе Пашића на владу у фебруару 1891, писање наше штампе према Аустрији доста је ублажено. Ипак од времена на време промакло би по нешто што би могло разгневити аустријску дипломатију. У јуну 1891, граф Калноки је претио, ако не престанемо са шовинистичким писањем, да ће бечка и пештанска штампа објавити истину о финансијском стању Србије.²⁾ Као што је пре дао један удар нашој свињарској трговини, тако је сада хтео дати удар нашем кредиту на страни. Али овога пута остало је само на претњи.

У лето 1891, малолетни Краљ Александар ишао је у походе руском цару. У повратку из Русије, походио је и аустријског цара у Ишлу. После тога граф Калноки, у једном говору у угарској делегацији, забележио је извесну поправку у српско-аустријским односима.

Крајем 1891 почели су преговори о нашем новом трговинском уговору с Аустријом. За време преговора, и ми и Аустријанци избегавали смо све што би могло дати повода сукобима.

Последња година радикалне владе, 1892, прошла је у главном на миру између нас у Аустрије. 1892 била је боља него 1891, а 1891 боља него 1890. Изгледало је да се Аустрија навикава на радикале, а и они на њу.

¹⁾ Министар иностраних дела посланику у Бечу, 2 новембра 1890.

²⁾ Граф Калноки аустроугарском посланику у Београду, 2 јула 1891.

У то време пажња аустријске дипломатије није била управљена на Србију него на Бугарску. Графу Калнокију није било до јачања аустријског утицаја у Србији, него до слабења руског утицаја у Бугарској. Да би потиснуо Русе из Бугарске, он је говорио да Балканске народе ваља оставити саме себи, и био је готов да, претходећи примером, олабави аустријски надзор над Србијом. Он никада није веровао у способност српског народа за културни развитак; после Устава од 1888, када су се у нас страначке страсти разбуктале, њему се чинило да је наше политичко распадање већ почело; јако конзервативан по својим назорима, он је демократију не само у нас, него и иначе, сматрао као почетак државног растројства. Он је рачунао да ми нећемо моћи сами уредити своју државу, и да ћемо пре а после морати молити Аустрију да дође и учини крај безвлашћу које се међу нама зацарило. Калноки је био вољан да нас привремено остави саме себи, и да се не меша у наше унутрашње ствари док наш неред и растројство не досади нама самим.

Али ако Калноки није хтео да се много бави Србијом, наша штампа није му давала да на нас заборави. Она је из дана у дан развијала велико-српски програм, у који је улазило и ослобођење Босне и Херцеговине. Противу аустријског режима у тим покрајинама објављивани су чланци босанско-херцеговачких избеглица, који су после оставке Краља Милана стали тражити прибежишта у Србији, и међу којима није било само православних него и муслимана. У уредништвима београдских листова један од најомиљенијих предмета за разговор било је уједињење православних и муслимана против Аустријанаца као заједничког душманина. Радикална влада бадрила је босанско-херцеговачку емиграцију да би помоћу ње држала отворено питање окупираних покрајина. Та радикална политика није била опасна за Аустрију, али је била незгодна. Ми нисмо могли истерати Аустријанце из Босне и Херцеговине, али смо им могли сметати да ту утврде своју управу која ни иначе није била популарна. Тајна конвенција искључивала је нашу агитацију преко Дрине, — и пошто је та конвенција још била у важности, Калноки је могао с правом протестовати противу шуровања радикалне владе са босанско-херцеговачком емиграцијом. Он није само знао да прави кривац нису били радикали него Ристић, који им није о тајној кон-

венцији ништа ни наговестио. Све што је Аустрија тражила од нас за време радикалног режима, сводило се на то да не агитујемо у Босни. Под тим условом она би пристала да се не меша у наше унутрашње ствари које су, по њеном нахођењу, биле узеле један ток мање опасан по њу него по нас саме.

II

Намесништво и радикална влада били су сагласни да пријатељске везе са Русијом, прекинуте за Миланове владе, паља што пре обновити. Ради тога позван је натраг митрополит Михаило, кога су руска влада и руско јавно мињење сматрала за главног браниоца православа и словенске мисли не само у Србији него на целом Балкану. Али, и ако су у начелу намесници и радикали били русофили, ипак између намесника Ристића и радикалног вођа Пашића било је неке разлике, макар само у инанси њихова русофиљства.

У своме русофиљству Ристић је био кочен тајном конвенцијом, за коју је он знао, а Пашић није. Поред тога Ристић, у току свога дугогодишњег рада, дошао је до уверења да један српски политичар мора непрестано врдати између Русије и Аустрије, ако неће да при њиховим честим сударима буде смрвљен. Зар Краљ Милан није пропао стога што је сав нагнуо на аустријску страну, уместо да држи равнотежу између Русије и Аустрије? Најзад, као стари дипломат, Ристић је увиђао да је тренутно Аустрија, као члан Тројнога савеза, у јачем положају него Русија, која је била тако осамљена да је руски цар назначио једном приликом црногорскога кнеза као свога јединог пријатеља.

Много одлучније него Ристић, Пашић је завеслао у руске воде. Осамдесетих година, као вођ радикалне опозиције, он није изгледао тако велики русофил; његова слободоумна, полусоцијалистичка уверења забрањивала су му одушевљавање за царистичку Русију. Уместо наслона на Русију, који су препоручивали либерали, он је узимао Балкански савез за руководно начело наше спољашње политике. После Тимочке буне, као избеглица у Бугарској, он је тражио једног заштитника који ће му дати пушака и новаца за нову буну против Краља Милана. Захваљујући митрополиту Михаилу, ухватио је везу са панславистима, и од тада његова завереничка радња пала је на њихов буџет. Његове праве везе са

Русијом ишле су, дакле, преко панслависта, и имале су за циљ обарање Краља Милана, кога су панслависти гонили као отпадника од Словенства.¹⁾

Фебруара 1890, као председник Скупштине и председник Београдске општине, Пашић је кренуо на пут у Русију. Био је примљен од Цара и одликован орденом Св. Станислава. На свечаном скупу Словенског добротворног друштва представљен је од графа Игњатијева „као угледан радник на словенском делу и као руски пријатељ.“ Том приликом изабран је за доживотног члана Словенског добротворног друштва.²⁾ Ристић и митрополит Михаило старили су; панслависти означавали су за њиховог наследника Пашића. Са панславистима, како изгледа, Пашић је продужавао старе завереничке разговоре. Код панслависта, због Краља Милана биле су угашене симпатије за династију Обреновића. Црногорски кнез или какав руски принц давао им је више јемства да ће се српска политика водити у словенском духу. Бугарски министар Стамболов тврдио је да се Пашић обвезао у Русији да ће свим силама радити да се Обреновић збаци и на њихово место дође руски принц. Пашић је то порицао.³⁾ Сигурно је само то, да се Пашић вратио из Русије са неограниченим поверењем панслависта. Могућно је да он није узео никакве обвезе, него мирно слушао вападе панслависта против Обреновића, и својим климањем главе и бrade, као и својим несвршеним двосмисленим реченицама оставио утисак да у сваком случају он није тај који ће заклањати Обреновиће од руских напада. Пашић је гледао на све начине да се удобри Русима; ономе који му је требао, он није противуречио ни онда када се с њиме није слагао; то је била иста она политика лукавог повлађивања и пресамићеног подваљивања коју су Кнез Милош и његови савременици водили према Турцима.

Приликом свога бављења у Русији, Пашић је тражио и

¹⁾ Краљ Милан је имао оригинал једнога Пашићевог писма из 1885, писаног једној личности у Русији, о томе како би на српски престо идлао поставити једнога руског великог кнеза.

²⁾ Посланик у Петрограду, 23 фебруара и 1 марта 1890.

³⁾ В. *Мале Новине*, 31 јули 1894, и *Одјек*, 2 август 1894. Пашић је у одговору Стамболову спорно да је са „руским двором“ водио разговоре о збачењу Обреновића. Стамболов није никада тврдио да је Пашић такве разговоре баш са „руским двором“ водио.

добио од Руске владе на поклон нешто пушака и муниције: „75.000 пушака берданака и по 25 бојевих метака на сваку пушку, — свега 1,875.000 фишека.“¹⁾

Осем тога изradio је код Руске владе зајам од три милиона за војне циљеве.²⁾ Пашић је покренуо, али без успеха, питање о трговинском уговору с Русијом и о закључењу једног великог зајма помоћу кога би се извршила конверсија наших државних дугова. Прва мера требала је да нас ослободи економске, а друга финансијске зависности од Аустрије. Ниједна од ове две мере није била практично смишљена. Упућивати нашу извозну трговину која се састојала из пољопривредних производа, у једну огромну пољопривредну земљу као Русију, није имало смисла. Исто тако није имало смисла покушавати конверсију нашега државног дуга у Русији, која је и сама имала велику потребу страног кредита. Али, и ако непрактични, Пашићев планови допали су се Русима због својих политичких тежњи. Економско-финансијска зависност у којој смо стајали према Аустрији, спречавала је вођење наше спољашње политике у словенском духу, и борба противу Аустрије на економском пољу била је само припрема за борбу противу те силе на политичком пољу. Не само панслависти, него и Руска влада била је задовољна што је нашла у Пашићу исто онако великог противника аустријског утицаја као што је био и митрополит Михаило.

Докле је Ристић приступио Русији са свима дипломатским опрезностима и обезбеђењима, Пашић се хватао за њен скут без мамо као један балкански револуционар, који тражи само пушку, па да јурне у борбу за словенску мисао. Пашић је не само почео хватати корена у Русији, него је изгледало да ће у кратком року стајати ту чвршће од Ристића.

У то време Русија је бринула готово искључиво о томе како ће одржати под својим утицајем Бугарску, која је и преко руске воље изабрала себи за кнеза Фердинанда Кобуршкога. Руска дипломатија успела је да Кнез Фердинанд не буде признат од Сила, али, и ако непризнат споља, он се, захваљујући енергији свога министра Стамболова, утврђивао

¹⁾ Министар иностраних дела посланику у Петрограду, 13 марта 1890.

²⁾ Према извештају комисије која је имала да утврди наше финансијско стање на дан 1 августа 1892.

унутра. Око Бугарске водила се стална и потмула борба између Русије и Аустрије. Ова последња, потпомагана од Енглеске и Италије, ишла је из потаје на руку Кобургу, и ако га јавно ни она није признавала за бугарскога кнеза.

Када се после оставке Краља Милана Србија почела приближавати Русији, та је сила дошла на мисао да и нас употреби за циљеве своје бугарске политике. У непосредном суседству Бугарске, Србија је била згодна и као тачка са које се могу вршити проматрања, и као основа са које се могу чинити напади. За време Краља Милана радикали су бежали у Бугарску, где их је одмах прихватио руски консул; сада су противници Кобурга и Стамболова бежали у Србију, где их је у руском посланству чекала сигурна заштита. Аустријанци су држали да оно наоружање и онај зајам који смо добили у Русији, има за крајњи циљ једну војну акцију коју би Русија кренула преко Србије противу Кнеза Фердинанда и његовог режима. Када смо ми још стали утврђивати границу према Бугарској (Пирот и Зајечар), граф Калвоки обележио је то као васалску службу коју Србија чини Русији.³⁾ Навјзад руска дипломатија, као што ћемо видети доцније, узела је под своје окриље српску пропаганду у Македонији: Македонија је била најосетљивија тачка бугарске политике, и зато је Русија покушавала с те стране притисак на Бугарску. За време радикалног режима, Русија се служила нама поглавито за своје маневрисање противу Бугарске, или тачније речено противу њенога кнеза Фердинанда.

Јула 1891 малолетни Краљ Александар, у пратњи намесника Ристића и министра Пашића, био је примљен у Петрограду од Руског цара. Дочек је био пријатељски, али потпуно засењен великим свечаностима које су у то исто време чињене поводом доласка француске флоте у Кронштат. Наша публика била је прилично разочарана што од тога пута није одмах видела неке веће дипломатске добити. И Ристић и Пашић говорили су Русима о нашим националним интересима у Босни и Македонији. За Босну, цар је рекао да неће допустити да је Аустријанци анектују.⁴⁾ Нашој пропаганди у Македонији обећавана је потпора. Дипломатски значај пута

³⁾ Аустроугарски отпраник послана, 21 октобра 1890. Граф Калвоки аустроугарском посланику у Београду, 4 јула 1891.

⁴⁾ Живановић, *Историја*, III, 107.

у Русију састојао се у томе, што се утврдило да исправно суседство према Аустрији не искључује добре односе са Русијом. Политика Краља Милана: или Русија или Аустрија, — одбачена је. С Аустријом нисмо прекидали, и ако смо противу ње водили новинарски рат за велико-српску идеју. Русији смо нудили пријатељство, али она га је примала само у толико у колико јој је оно требало за њене планове у Бугарској. Оваква спољашња политика — неискрена од наше стране према Аустрији, не сасвим искрена и од руске стране према нама — није задовољавала наше јавно мњење. Светомир Николајевић био је његов тумач, када је рекао да се наша спољашња политика свела „на новинарско подруживање Аустрији и нешто званичније намигивање Русији“.

III.

Наши односи са Бугарима задавали су нарочитих тешкоћа. Оставка Краља Милана пала је за време руско-бугарског сукоба, — и у Софији су се плашили да се нова влада у Србији не обрне под руским утицајем противу Бугарске. Председник бугарске Скупштине дотрчао је у Београд да се обавести о нашим расположењима. Ми смо га умирили потпуно. Радикални министри били су присталице Балканског савеза, који су по њиховом мишљењу имали да почну Срби и Бугари као два најсроднија балканска народа. У истом смислу утицао је на њих и италијански посланик.¹⁾ Италија, подједнако противна и руској и аустријској превласти на Балкану, тражила је Балкански савез као најбољу одбрану Балкана и од рускога и од аустријскога надирања. У јесен 1889, радикални вођ Пашић ишао је у Софију ради закључења једног бугарско-српског споразума који би се доцније раширио у Балкански савез. Чим је почео о томе говорити шефу бугарске владе Стамболову, овај га је пресекао. Балкански савез, резонувао је Стамболов, био би у ствари управљен противу Турске: међутим, у томе тренутку за Бугарску нису били опасни Турци, него Руси, који су је хтели начинити својом сатрапијом. У борби противу Русије, Стамболову су Турци изгледали поузданији савезници од Срба. Турци нису мислили Русима добро; Срби, после оставке Краља Ми-

¹⁾ Аустроугарски посланик, 9 јуна 1889.

лана, подали су се руском утицају. Стамболов, не само да је одбио Пашићеву понуду савеза, него је о свему известио Порту: нека се један пут види у Цариграду које балканске државе заслужују, а које не заслужују турско поверење... О нашем трошку Стамболов се правио верни васал Султанов.¹⁾

После овога пропалог покушаја Балканског савеза, српско-бугарски односи почели су да се кваре. Спорови и сукоби низали су се један за другим. 1890, шеф бугарске агенције у Београду, Минчовић подговорио је неке ђаке из Македоније да са пасошем и парама које им је он дао, пребегну у Бугарску. Када га је наша Влада притегла, он се извинио, — и то врло понизно, — али када је његово извињење објављено, он га је опореквао. Ми смо затражили од Бугарске владе да замени Минчовића подеснијом личношћу. Бугарска влада је то учинила, али тек на наваљивање Енглеске, која се бојала да се српско-бугарским спором не користи Русија.

У пролеће 1891 пуцано је на министра Стамболова; место њега убијен је његов друг Белчев. Неки од учесника ове завере измакли су гоњењу бугарских власти; бугарска штампа напала је у глас Србију да она прима и заштити убице Белчевљеве; изгледало је као да је Србија постала зборно место бугарске емиграције која, са руским парама и оружјем, не престаје радити о глави кнезу Фердинанду и Стамболову. Осамдесетих година ми смо врчали на Бугаре због гостопримства које су указивали нашој емиграцији; сада су они врчали на нас због сличне ствари, — премда су њихове оптужбе противу нас биле, по мишљењу аустро-угарског посланика, прилично претеране.

Почетком 1892 и у Бечу и у Софији чуло се да бугарски емигранти у Србији спремају атентат противу кнеза Фердинанда и Стамболова. Аустрија, забринута за Фердинанда, кога је желела одржати на бугарском престолу, захтевала је од нас енергичне мере противу бугарских емиграната; иначе чинила је нас одговорнима за оно што би се десило у Софији.²⁾ Ни овога пута, по мишљењу аустро-угарског посланика, сумњичења наше Владе нису имала много основа.³⁾ Али и у Бечу и у Софији били су се препали од једне велике завере спрем-

¹⁾ Аустроугарски амбасадор у Цариграду, 3 фебруара 1890.

²⁾ Граф Калиони аустро-угарском посланику у Београду, 6 јануара 1892.

³⁾ Аустро-угарски посланик, 17 јануара 1892.

љене тобоже руском тајном дипломатијом, — и како Аустрија није могла ништа Русији, она је ухватила за гушу Србију. Никада дотле граф Калноки није говорио радикалној влади тако оштро као овога пута када нису били у питању интереси Аустрије, него интереси Бугарске. Очевидно Аустрија, као год и Русија, била је у то време много више заинтересована у бугарским стварима него у српским.

Онда када је граф Калноки бацао на нас одговорност за могуће атентате у Бугарској, у нас није било много бугарских емиграната, али оно мало што их је било, значило је много. У нас је био Димитрије Ризов, један од најопаснијих балканских револуционара. Пријатељ Пашићев, он је знао тајне његовог изгнаничког живота у Бугарској. Аустрија је наваљивала да се Ризов удаљи из Србије; Ризов није хтео да иде, а Пашић није смео да га тера. После дуге препирке и натезања, нашло се ово решење које је задовољавало и Аустрију и Ризова: Ризов је остао у Србији, али интерниран. Његово интернирање трајало је све докле се није указала прилика за његово пребацивање у Русију.

Ове непрестане трзавице опомињале су на оно стање ствари које је постојало између нас и Бугара у времену од Брговске афере до рата од 1885. Ситуација је била иста, али изврнута. Онда је у Србији била аустрофилска влада противу које су бушвали српски емигранти у Бугарској, бадрени од Руса. Сада је у Бугарској била аустрофилска влада противу које су бушили бугарски емигранти у Србији, бадрени од Руса. Наши радикални министри искрено су тежили споразуму са Бугарима, али општа дипломатска ситуација била је јача од њихове воље, — и они су се једнако сукобљавали са тим народом према коме су иначе били добро расположени.

IV.

Био је још један узрок са кога није могло доћи до српско-бугарског споразума: то је Македонско питање које је сваким даном све више привлачило пажњу наше Владе и нашег јавног мишљења.

Наша пропаганда у Македонији почела је под Намесништвом од 1868. Које у Старој Србији које у Македонији наших школа било је на шездесет седам, — и то у овим местима: Кичеву, Гостивару, Велесу, Дебру, Кривој Паланци, Кочану,

Кратову, Крушеву, Куманову, Скопљу, Тетову...¹⁾ Поред тога ваља поменути богословско-учитељску школу основану 1871 у Призрену народним добротвором Симом Игумановим. Саветници Намесништва од 1868 за македонске ствари били су Милош Милојевић и Панта Срећковић. Обојица су пропутовали Македонију, и стекли уверење да је сва државна област Немањинске Србије остала до XIX века овејана српска земља. Наш рад у Македонији прекинут је силом прилика 1876, када су почели наши ратови са Турском. До тога доба Турци нису чинили сметње нашим школама: ми смо могли имати онолико школа колико смо били кадри издржавати. Од 1876 име *Србин* добија у Отоманској царевини значај бунтовника; турске власти прогањају српске учитеље; српске школе задржавају се само северно од Шар планине; јужно нестају сасвим. У то време, земља северно од Шара називана је у нас Стара Србија, а јужно Македонија, — према тим називима, могло се рећи да су, после турских ратова, наше школе ишчезле из Македоније.

Сан Стефански уговор, који је у састав Велике Бугарске унео целу Македонију, предочио је свима нашим политичарима опасност побугаривања Македоније. Краљ Милан није ту опасност сметао с ума, и тајном конвенцијом од 1881 гледао је да нам обезбеди дипломатску потпору Аустрије за надирање у правцу Македоније. Осем тих дипломатских мера не види се да је чињено што друго за обезбеђење наших македонских интереса. Нарочито, није чињено ништа за отварање школа јужно од Шара.

Почетком 1885 аустро-угарски министар Калај, жељан за цело да одврати наше мисли од Босне, свраћа нам пажњу на ширење бугарштине у Македонији.²⁾ Наша влада спрема читав програм просветно-културнога рада у Македонији, али извршење тог програма морало се одложити због српско-бугар-

¹⁾ О тим школама има два списка: један код Јована Ристића, *Свољашти Одмачаји Србије*, III, 278. — други код П. Балканскога (Мих. Г. Ристића), *Српски народ у Скопљанској епархији*, стр. 119. Нама се овај други чини поузданији. Јован Ристић послужно се без проверавања овим списком који је 1874 Нићифор Дучић, као председник саветодавног одбора за македонске ствари, поднео Влади.

²⁾ Наш посланик у Бечу, 10 фебруара 1885.

ског рата који је избио под јесен те исте године. Тај рат, замишљен од Краља Милана као рат за Македонију, свршио се по нас рђаво, али баш стога што на бојном пољу нисмо имали среће, ми смо се морали на просветно-културном ухватити са Бугарима у коштац. За посланика у Цариград послан је Стојан Новаковић, један од главних људи напредњачког режима. Њему је дан задатак да закључи три уговора: железнички, трговински, консулски. Железнички уговор који се тичао везивања наше и турске железнице код Врања, требао је да нам отвори пут за Македонију; трговински уговор требао је да нам олакша привредни саобраћај са том земљом, а консулски уговор требао је да нам омогући отварање консулата који ће бити средишта наше пропаганде у Македонији. 1888, закључени су уговори железнички и трговински, али не и консулски. Ипак зато ми смо још 1886, на основу једног привременог споразума са Турском, отворили два консулата: један у Скопљу, а други у Солуну. Те исте 1886 године основано је у нас, по примеру грчкога Силогоса и бугарског друштва Св. Кирила и Методија, патриотско друштво Св. Саве. То друштво, које је радило на јачању националне свести у свима српским земљама, мислило је на првом месту на Македонију. Поред све популарности друштва Св. Саве, Влада му није остављала искључиво руководство македонске пропаганде. Марта 1887 установљено је у министарству просвете нарочито одељење за „српске школе и цркве ван Србије“.

1887 и 1888, наше посланство у Цариграду штампало је календаре и букваре полу на чистом српском језику полу на македонском дијалекту; друштво Св. Саве школовало је ђаке из Македоније, и то је било све. Наша македонска пропаганда још је тражила свој пут.

После оставке Краља Милана, она се нагло развија. Пре свега довршује се њена организација; јуна 1889, одељење „за школе и цркве ван Србије“ премешта се из министарства просвете у министарство иностраних дела, где му је и било место, јер цариградско посланство и консулати у Турској, преко којих се водила пропаганда, нису стајали под министарством просвете, већ под министарством иностраних дела. То просветно-црквено одељење министарства иностраних дела обележавано је у службеним актима скраћеницом *ПП* (поверљива пропаганда), а у обичном говору називано је „пропаганда“.

Те исте 1889 године створена су још два консулата у Турској: један у Битољу, а други у Приштини. Као што ћемо видети доцније, ова државна пропаганда са *ПП* одељењем у министарству иностраних дела, са посланством у Цариграду и четири консулата у Турској, — потиснула је брзо друштво Св. Саве.

Тек када је пропаганда организована и почела свој рад, тешкоће које је ваљало савлађивати, откривале су се једна за другом у скоро недогледном низу. Пре свега, нама је недостајала основа за просветни рад која је за наш народ у Турској, исто онако као и за наш народ у Аустро Угарској, могла бити само у црквеној аутономији. У Македонији није било српске цркве. Васељенска патриаршија у Цариграду која је имала да буде заједничка црква православних хришћана у Отоманској царевини, изметнула се у грчку народносно цркву чији је духовни притисак био исто тако тежак негрчким народностима као и зулуми турских власти. Шесетих година прошлога века избио је међу Балканским Словенима покрет противу Цариградске патриаршије, који се, захваљујући руској дипломатији, завршио стварањем засебне словенске цркве. Њен поглавар имао је столицу у Цариграду као год и грчки патријарх, али се није звао патријарх него егзарх. Цариградски егзархат, уместо да буде опште словенска црква, подједнако наклоњена и Србима и Бугарима, начинио се убрзо онако искључиво бугарском црквом, као што се Цариградска патриаршија начинила искључиво грчком црквом. Срби у Турској имали су да бирају између двога: или да се даду појединити од Патриаршије, или да се даду побугарити од Егзархата.

У Турској још су владали средњевековни појмови да је просвета и у опште културни живот брига цркве, а не државе. Отварање школа и старање о њима спадало је у делокруг црквених власти. Грци и Бугари, захваљујући својим црквеним организацијама, имали су својих школа по целој Македонији. Што се тиче Срба, они од њих који су били пристали уз егзархијски покрет, морали су слаати децу у бугарске школе, — и док су се они осећали још Србима, њихова деца већ су се називала Бугарима. Они Срби који су остали верни Патриаршији, били су у нешто бољем положају. Грчке владике дале су се склонити да узму под своју заштиту и српске школе, али само северно од Шара. Сав простор између Шара

и Белага мора улазио је у сферу грчких интереса, и зато су грчке владике тврдиле да ту нема Срба.

Са оскудице самосталне цркве, Срби нису могли доћи у Отоманској царевини ни до признања своје народности. У турским пописним књигама становништво се није разврставало по народности него по вери; Грци и Бугари, који су имали своју признату цркву, долазили су кроз ту цркву и до признања своје народности, и то на тај начин што су бележени као припадници *грчке*, односно *бугарске* цркве. Срби, немајући своје признате цркве, остали су без своје рубрике у турским пописним књигама. Ови су завођени као Грци или као Бугари, према томе да ли су били патриаршисти или егзархисти.

Прекид нашега рада у Македонији трајао је неких десет година, од почетка турских ратова 1876 до бугарског рата 1885. За то време Егзархат, добро снабдевен новцем из Софије, ухватио је у своју мрежу целу Македонију. У тренутку када смо ми поново почињали пропаганду, Егзархат још није имао својих владика у Македонији, али је ипак зато имао своје епархије потпуно уређене, са протојерејима на челу и црквено-школским саветима. Егзархат је приграбио старе српске цркве и манастире, и поотварао многобројне школе како основне тако и средње. На линији Тустендил-Охрид Егзархат је похватао најважније тачке: Штип, Скопље, Велес, Прилеп; Охрид постали су средишта бугарштине. Много мање пажње него варошима бугарска пропаганда поклањала је селима; ту је још тињао српски дух, али и ту се из дава у дан све јаче осећао утицај побугарене варошке интелигенције... Може бити бугарска пропаганда никада није изгледала моћнија него онда када смо се ми спремали за утакмицу с њоме. Бугарски министар Стамболов са својом отвореном и доследном туркофилском политиком стекао је неограничено поверење Порте. У лето 1890 Порта је дала берате бугарским владикама у Скопљу и Охриду: тиме је испуњена давнашња бугарска жеља да се на челу егзархијских епархија виде владике исто онако као што су се видели и на челу патриаршијских епархија. Постављење бугарских владика у Македонији изгледало је смртан удар задан нашој пропаганди у самом почетку. Поред све своје надмоћности, Бугари су се устремили на нас као да им од нас прети нека голема опасност. Њихов владика Синесије, како је дошао

у Охрид, дао је убити из заседе поп Стојана Крстића, вођа српског живља у свој Охридској околини. То мучко убиство показало нам је одмах да ће се у Македонији борба између нас и Бугара водити на нож.

Противу Бугара ми смо тражили потпоре код Патриаршије, доказујући јој да се њени интереси потпуно поклапају са нашим. Ми смо је молили да у епархијама претежно словенским отвори српске школе и уведе словенску службу у црквама. Тиме би се не само пресекао даље побугаривање Македоније, него би се вратили Патриаршији многи од оних Словена који су отишли под Егзархат само због словенске службе које није било у патриаршијским црквама. Ако је у нашем интересу било да спасемо наше људе од побугаривања, интерес је Патриаршије био да поврати бар један део оне пастве коју јој је Егзархат преотео.

Патриаршија је била глува за наше разлоге. Она није желела да задржава Словене под својим окриљем; што их буде мање имала, све ће боље моћи очувати свој јелински карактер; српски план да помоћу српских школа и словенске службе привуку Македонске Словене натраг Патриаршији био је опасан, јер Словени као многобројнији могли су једнога дана преотети Грцима господарски положај у Цариградској патриаршији.

Из тих разлога држање грчких владика било је, после обнове наше пропаганде, мање пријатељско према нашем народу него дотле. Они су прогањали словенску службу чак и у оним местима у којима су је дотле трпели, — и свештеницима који су служили на словенском језику, одузимали су свештенодејство. Чак у Скопљу где су огромну већину патриаршијске пастве чинили Срби, словенска служба укинута је 1890, словенске књиге избачене су из цркве, и свештеник Јован Бурковић, који је хтео по њима да служи, изгубио је право на вршење свештеничке службе. Ово је направило велику узбуну међу нашим људима у Скопљу: неки су отишли под Егзархат, неки су престали долазити у цркву, и све црквене обреде — крштења, венчања, опела — вршили су код својих кућа.

Подухваћена једновремено и од Патриаршије и од Егзархата, наша пропаганда имала је још муке и са турским властима. Ако бисмо успели да новцем задобијемо кога грчког владика и он се стао заузимати за наше школе, онда би

се испречиле турске власти. По њиховим схватању, Цариградска патријаршија била је грчка црква, и на основу њених просветних повластица могле су се отворати само грчке школе, а не и српске. Народ који је желео српске школе, имао је да тражи за њих дозволу од турских власти на основу закона о јавној настави. Наши су људи тако и учинили. Када су њихове молбе, састављене тачно по законским прописима, дошле пред надлежне турске власти, те власти су их одбиле. Зашто? Зато што, по службеном турском гледишту, јужно од Шара није било Срба: када није било Срба, није могло бити ни српских школа. Другим речима, јужно од Шара, — т. ј. у скопском санџаку косовског вилајета, у целом битољском и у целом солунском вилајету, — српске школе биле су од турских власти забрањене.

Наша пропаганда била је доспела у хор-сокак. Ми смо штампали и цензурисали школске књиге у Цариграду, и отварали по Македонији књижаре које не те књиге растурати, — шта је све то вредело када није било српских школа у којима не се те књиге трошити?

Цариградски посланик Стојан Новаковић предлагао је уз пркос свему споразум са Патријаршијом. Он је знао добро да Патријаршија српско питање сматра као политичко питање — питање односа Јелниства и Словенства; зато је налазио да споразуму са Патријаршијом мора црпходити споразум са Грчком владом. Захваљујући наклоности Портиној, Бугари су започели културно освајање Македоније; није требало много увиђавности нама и Грцима, па да разумемо да нам се ваља удружити против бугарштине као против заједничке опасности. Разуме се српско-грчки споразум претпостављао је разграничење наше и грчке сфере у Македонији.

Наша Влада примила је Новаковићев предлог. Октобра 1891 послан је у Атину као наш посланик Владан Ђорђевић са нарочитим задатком да начини с Грцима политички споразум. Преговори су почели у јулу 1892. У начелу и ми и Грци признавали смо потребу заједничке радње противу Бугара, али са разграничавањем сфера ишло је тешко. Ми смо тражили цео косовски и цео битољски вилајет и северни део солунског вилајета. Остављали смо Грцима Мелник и Неврокоп, али смо задржавали за себе Струмицу. Узимали смо такође Битољ, и спуштали се јужно од њега све до Костура и Фло-

рине. Од своје стране, Грчка је осем Неврокопа и Мелника тражила још и Струмицу као булевар Сереза. Тражила је затим безусловно Битољ, и као његов булевар Прилеп и Крушево. На случај да се погодимо о границама, Грци би нам предали школе и владике у сфери која би била призната за нашу; ми пак повукли бисмо из њихове сфере наше консуле. Строго узимајући, ми смо имали повући консуле из Битоља и Солуна, али због економске важности Солуна за нас Грци су настојали само на укидању битољског консулата.

Наш преговорац имао је утисак да Грци не би правили питање ни од Струмице ни од Прилепа ни од Крушева, али да од Битоља неће нипошто одустати. Ми опет нисмо давали Битољ, и преговори су с тога прекинути.

Грци се нису у овој прилици показали непоустљиви. Они су пристајали да деле с нама Македонију, у којој су они имали своје школе и владике, а ми само своје консуле. Они су нам давали више него Бугари 1912; давали су нам без речи Велес и Охрид, и вероватно попустили би и за Прилеп. Истина, тражили су пошто-пото Битољ, али по њиховом уверењу Битољ је био онако неоспорно грчки, као што је по нашем уверењу Скопље било неоспорно српско.

Ако је Новаковић био поборник гркофилске политике, Владимир Карић, наш консул у Скопљу, био је поборник туркофилске политике. Зашто се ми не бисмо погодили с Турцима, када су у Отоманској царевини они господари, а не Грци? Од њих не бисмо могли добити владике, — бар не докле се не бисмо решили на одвајање своје цркве од Патријаршије, — али од њих бисмо могли добити школе. Пример македонских Румуна у том је погледу врло поучан. Они су отворили своје школе мимо Патријаршију, на основу дозволе турских просветних власти. Истина, покушаји које смо ми чинили код тих власти, нису успели, али то само значи да питање наших школа јесте политичко питање које се не може решити са просветним властима на лицу места, без претходног споразума са Султановом владом. Ми морамо учинити Турцима неке политичке уступке. Ти би се уступци састојали у томе што бисмо прекинули са револуционарним патриотизмом из доба Кнеза Михаила и Турских ратова, па се вратили на туркофилску политику Кнеза Милоша. Својом туркофилском политиком Стамболов је добио бугарске владике

у Македонији; зашто не бисмо и ми могли на исти начин добити српске школе?

Наша Влада чинила је огледе са туркофилском политиком. Један нарочити тон удварања продро је не само у наше службене односе с Портом, него чак и у чланке наше патриотске штампе. Ми смо попустили Порти у свима питањима њенога честољубља, на пр. у преговорима о консулском уговору одрекли смо се консулског судства, које су иначе хришћанске државе уживале у Турској, а у преговорима о школама пристали смо подврћи наше школе у много већој мери турским законима него што су то чинили Грци и Бугари. На наше удварање и уступке Порта је одговарала комплиментима свога источњачког стила; обећавала нам све што смо тражили, — и скоро ништа од тих обећања није испуњавала.

Ми смо то испрва објашњавали непоправимом спорошћу и јавашлуком турске администрације. После смо видели да је код Порте правило да не чини уступке коме не мора. Од нашег неуспеха у бугарском рату 1885 ми смо јој изгледали безопасни, — и она нас је ставила у ред оних држава којима је давала само празна обећања, јер их се није бојала.

Немајући сами угледа у Цариграду, ми смо покушавали да се закачимо за Русију која је угледа имала, и то врло много. Пашић, када је 1890 ишао у Русију, Ристић и Пашић, када су 1891 водили Краља Александра руском цару, употребили су ту прилику да говоре са Руском владом о нашим школама и владикама у Македонији, и молили су за заштиту руске амбасадe и код Порте и код Патриаршије. Русија, која је 1878 у Сан Стефанском уговору дала целу Македонију Бугарима, била је сада склона да бар у некој мери подупре нашу пропаганду у тој области.

Почетком 1890 Словенско добротворно друштво објавило је једну карту словенских народности, израђену од генерала Комарова. На тој карти означена је као Бугарска земља не само цела Македонија, него и један део Старе Србије, па чак и наш пиротски округ. На нашу жалбу, председник добротворног друштва генерал Игњатијев, некадашњи творац Сан Стефанског уговора, оградно се од Комаровљеве карте, и настао је да се спреми од ње ново, исправљено издање. Наш посланик у Петрограду јављао је да и цар и министар иностраних дела Гирс осуђују Комаровљеву карту;

Гирс је чак рекао „да неће никада фаворизирати великобугарске тежње на штету српских права и интереса.“¹⁾

Овај обрт у руској политици изазван је држањем Бугарске која се под Стамболовом стала отимати од руског утицаја. Русији је било јасно да се за своје балканске планове не сме ослонити искључиво на Бугаре; хотећи да има два гвозђа у ватри, она је потпомагала нашу пропаганду у Македонији, али с извесном уздржљивости како не би озлоједила бугарско јавно мњење.

1891 између Порте и Патриаршије изродио се сукоб око тумачења патриаршијских повластица. Русија, која се заузимала за патриаршијске повластице код Порте, захтевала је од Патриаршије на име награде постављење српских владика у Скопљу и Охриду, — дакле, у оним истим местима у којима је у то доба Порта поставила бугарске владике. Тиме би се одржала у Македонији она равнотежа између Срба и Бугара којој је руска дипломатија тежила. Патриаршија обећала је руској амбасади српске владике бар у пола, али је после гледала да изврда ствар. У Скопље је послан један Грк који је знао нешто српски; када се Руси нису тиме задовољили, томе Грку дан је за помоћника Србин архимандрит. Питање владике у Охриду заташкано је.

Русија је остала последња нада наше пропаганде. И гркофили и туркофили како је кад требало, ми смо били уверени да нам без русофилства ни гркофилство ни туркофилство неће много вредети. У јесен 1891 за нашега посланика у Цариграду постављен је, на место Стојана Новаковића, генерал Сава Грујић, који је био код Руса врло омиљен. Уздање је било велико да ће он помоћу Руса кренути напред нашу пропаганду, која је изгледала закована на једном месту.²⁾

Радикална влада није се могла похвалити својим успесима у македонском питању, али њена је заслуга да се тим питањем озбиљно бавила. Његове тешкоће јасно су уочене и тражило се начива како да се отклоне. Чињени су покушаји од сваке руке. Преговарало се са Цариградском патриаршијом

¹⁾ В. његове извештаје од 24 и 25 јануара 1890.

²⁾ Главна дела о нашој пропаганди у овом времену: Стојан Новаковић, *Балканска питања* 1906; Владан Ђорђевић, *Србија и Грчка* 1923; Владимир Карић, *Цариград, Св. Гора, Солун* 1889; *Србија и Балкански Савез* 1893; П. Балкански (Мих. Г. Ристић), *Кроз Гробије* 1894.

и с Атинском владом; удварало се Султану; падало се на колена пред Русијом. Наши захтеви постављени су и на Порти и на Патриаршији; истина ни од Порте ни од Патриаршије нису успојени, али ми смо се тешили тиме да је програм наше македонске политике најзад израђен, и да ћемо, радећи на њему постојано, једнога дана успети.

Приближавајући се ради Македоније и Русима и Грцима и Турцима, ми смо се неосетно удаљавали од Бугара. Радикали су осуђивали Краља Милана због његове антибугарске политике: њихова политика, када су дошли на владу, била је скоро исто толико антибугарска колико и његова. Они су непрестано нешто петљали са Балканским савезом у који би имали ући и Бугари, али њихова радња у Македонији стварала је све дубљи јаз између њих и Бугара. Убиство попа Стојана Крстића извршено подстицајем бугарскога владике, силно је узрујало наше јавно мишљење; супротност између наших и бугарских тежњи осетила се јаче него за време бугарскога рата. Тај рат водио је Краљ Милан без одобрења јавнога мишљења; за главу поп Стојанову освету није тражила само Влада него и јавно мишљење.

V.

Када је 1886 основано друштво Св. Саве, мислило се да ће оно руководити нашом пропагандом, као што је на грчком пропагандом руководило тајно патриотско друштво *Силогос*. Али већ 1887 отвара се у министарству просвете одељење за српске школе и цркве ван Србије; задатак је тог одељења да одржава везу између Владе и друштва Св. Саве и да над овим последњим води надзор 1889, после доласка радикала на владу, то се одељење преноси из министарства просвете у министарство иностраних дела: отада нашом пропагандом руководи сама Влада, према којој друштво Св. Саве долази у подређен положај.

1890 осећа се извесна хладноћа у односима Владе и друштва. 1891 долази између њих до прекида, и то овим поводом. Још 1888 друштво је основало пансионат за младине који би из Македоније, Босне и Херцеговине и других српских земаља дошли у Србију на школовање. 1890 друштво је за те младине отворило нарочиту богословско-учитељску школу. И пансионат и школа стајали су под управом Милоша

Милојевића, чувеног зналца македонских ствари. Врховни надзор над тим двема установама вршили су заједнички друштво Св. Саве и министарство иностраних дела (ово последње сносило је углавном трошак тих установа). „Отварање пансионата и богословско-учитељске школе“, рекао је председник друштва Св. Саве Светомир Николајевић, „дало је новог живота и полета друштву Св. Саве.“ Број друштвених добротвора и завешталаца стао је да расте, и цео свет се већма заинтересовао за друштвени рад. Уједанпут, августа 1891, министарство иностраних дела затвара и пансионат и школу; њаке размешта по приватним становима, и преводи у државне просветне установе. Шта је ово имало да значи?

Министар је тврдио да ни школа ни пансионат нису људски уређени; осим тога друштво Св. Саве и његове установе били су тако озлоглашени код Турака да они младине који су се спремали за учитеље и свештенике у Турској, морали су бити одвојени од друштва Св. Саве. Друштво се жалило да је министарство поступило на врло прек начин, и не покушавајући да несугласице с њиме отклони лепим путем.

Друштво је, и после прекида с министарством, продужило рад. Оно је из властитих средстава издржавало једну вечерњу школу, која је била једна врста скраћеног учитељског курса, и у којој је четири петине њака било из Македоније; друштво је издавало један годишњак, растурило књиге по народу, имало својих питомаца и на средњим и на вишим школама... Ипак главна средства македонске пропаганде друштво је изгубило услед затварања пансионата и богословско-учитељске школе. То је био тежак удар за друштво, јер се у те две установе било усредредило одушевљење и љубав публике. Од како су оне ишчезле, говорио је Светомир Николајевић, настала је свуда у земљи малаксалост у одушевљењу и заузимању за друштво Св. Саве.

Сукоб између министарства иностраних дела и друштва Св. Саве имао је свога политичко-партијског значаја. Радикална влада замерала је друштву да је „узелo партиске страсти у свој рад“, и постало „прибежиште пропалог напредњаштва“. У ствари радикалима је бола очи личног друштвеног председника Николајевића, који је деведесетих година био један од њихових најистакнутијих противника. Страначке страсти биле су онда тако јаке да људи запађени у пита-

њима унутрашње политике нису могли сложено радити ни у питањима спољашње политике.

Ова страначка супротност између друштва и министарства појачана је још и тиме што министарство и друштво нису имали исте погледе на методе наше пропаганде. У министарству иностраних дела, у питањима пропаганде, прву је реч водио Владимир Карић који је до краја 1889 био шеф одељења за пропаганду, а после тога консул у Скопљу.

Карић је видео јасно, као што је у осталоме видео и Новаковић и сви они који су службовали у Турској, да се нашој пропаганди мора дати строго законски изглед. Наше молбе за школе ваљало је саобразити прописима турских закона, наше школске књиге ваљало је очистити од патриотске фразеологије и дати штампати и цензурисати у Цариграду, наше учитеље ваљало је школовати по могућности на оним заводима који су постојали у Отоманској царевини. Она лица која би дошла са дипломама српских школа, ваљало је да се понашају што смирије пред турским властима, и да се са што мање ларме, готово нечујно, наместе за учитеље...

Друштво Св. Саве није у први мах разумевало потребу оваквог кријумчарског начина рада. Успех тога друштва зависио је од његове способности да заталаса јавно мишљење: оно је стога морало радити јавно, па чак и са парадом. Оно је држало велике скупове, штампало извештаје о своме раду, бележило и објављивало своје успехе. Његови питомци провођени су и приказивани по целој земљи као апостоли народне мисли и једна врста културних комита. Кад би по свршеном школовању који од њих пошао у Македонију, патриотска штампа одмах је то ударила у таламбасе... Све је то Карића страшно једило. По његовом мишљењу, друштво Св. Саве требало је бити тајно друштво које се не види и не чује. Он је имао утолико право што је друштво својим јавним радом донста пробудило неповерење турских власти, које су узеле гонити друштвене питомце као српске агенте и бунџије. Друштвени питомци постали су скоро неупотребљиви у Турској. Ради извињења друштва Св. Саве ваља рећи да је његова патриотска ларма, која нам је стварала неприлике код турских власти, била потребна код нас у земљи да једну прилично успавану публику поново растресе и загреје за националне ствари.

У оцени људи друштво Св. Саве имало је много оптимизма, а Карић много песимизма; то је такође био повод њихову неслагању. Друштво је примало више или мање свакога ко би закуцао на његова врата, и веровало је у свачији патриотизам докле се не би о противном уверило. Оно је имало разочарања са бугарашима који су се издавали за Србе, и са беспосличарима који су пали на његов буџет под изговором неког патриотског рада за који нико није знао у чему се састоји.

Карић је налазио да елементи са којима наша пропаганда ради, личи на „својевољачке чете“. То су „егзистенције које се нигде нису могле скрасити, које су при свима предузећима у животу остале само при почетима, које је каква било страст у равнотежи моралној пореметила, — у опште, лакле, егзистенције проблематичне...“¹⁾ Његов се поглед нарочито заустављао на тзв. експлоататорима патриотизма, — једна врста људи којој је он то име дао и о којој је читаву расправу написао. То су били људи који су спекулисали са народносном борбом у Македонији, који су имали неколико пасоша а ниједну народност, — данас Срби, сутра Бугари, прекосутра Грци, — готови да служе свакоме ко их плати, али готови да се исто тако лако препродаду као што су се и продали. Овај тип политичке варалице постојао је у Карићево доба, али он га је сувише уопштио и од вероломства и превртљивости начинио главну црту македонског карактера. Он није запазио овај фанатизам уверења, оно пожртвовање за идеју, овај борбени, готово самоубилачки идеализам који је такође постојао међу Македонцима.

Карић је предусретао наше националне раднике са највећим неповерењем, и држао их у залпу онако како се „својевољачке чете“ држе. Са полицијским напухом улазио је у траг лажним исправама и лажним рачунима, изобличавао уходе и прописете, ладолеже и шињарџије. Он је јако прецизно, али и јако сузио особље наше пропаганде. Он није видео да се такви послови као пропаганда не воде с одабраним мањинама, и да се ту новац мора расипати као у рату муниција. То је посао, писао му је Новаковић, који се игра à fonds perdus. Бугари, са много старијом и искуснијом про-

¹⁾ Реферат министру иностраних дела од 26 августа 1889.

пагандом, жалили су се да имају велике излишне трошкове због агената који су то само на платном списку.

Болезљив, мрзовољан, заједљив, са натуштеном физиономијом и ретким, као изболованим осмехом, Карић је имао кратак, крт начин изражавања, злокобна ћутања, напрасне изливе гнева, горке као изливе жучи. Он није био саздан за заједнички рад ни за прикупљање људи. Али као кабинетски радник био је користан, јер поред свега црног гледања и сатиричног претеривања имао је дар опажања и осећање стварности.

Друштво Св. Саве и министарство иностраних дела представљали су две разне методе у нашој пропаганди, — једна идеалистичка, друга реалистичка. Под радикалним режимом, друштво Св. Саве сасвим је одстрањено од послова пропаганде; ти послови постали су монопол министарства. Наша пропаганда бирократисала се; њу су водили државни чиновници више или мање без надзора јавнога мњења, јер таква чиновничка пропаганда морала се брижљиво крити као државна тајна. Поред све тајности наша пропаганда није имала ничега бунтовничкога. Она се борила за школе и аладине, и то строго законитим средствима, са свом потребном, па чак и са свом непотребном пажљивошћу и исправношћу према Султану и његовим властима.

ГЛАВА II.

РАДИКАЛИ И ЊИХОВИ ПРОТИВНИЦИ.

I.

Радикална странка, основана неколицином ђака социјалиста, брзо се раширила по народу, и од идеолошко социјалистичке странке постала класна сељачка странка. У борби са Краљем Миланом, који је по њезином тврђењу бранио интересе војске и чиновништва, она је непрестано истицала интересе сељаштва. Када је после Миланове оставке дошла на владу, њен унутрашњи склоп постао је много јаснији него онда када је била у опозицији. Сада се видело да она није толико сељачка колико је изгледало.

Међу радикалним посланицима разликовале су се три групе: сеоске газде (Димитрије Катић, Ранко Тајсић); паланачки трговци (Риста Поповић, из Голупца; Јован Ж. Јовановић, из Шапца; Арса Дреновац, из Крушевца), и најзад варошка интелигенција. Те три групе распознавале су се већ по спољашњем изгледу. Сељаци су носили сукно: гуњ и чакшире; на ногама опанци, неки пут чизме. Интелектуалци су носили дуг прии капут — рендгот — који је још од уставо-бранитељскога доба био свакодневна чиновничка хаљина; са том чиновничком униформом спајали су често мек прии шешир са великим ободом који се сматрао као обележје социјализма. Трговци су се носили, као и чиновници, немачки, али уместо рендгота, кратак капут; често без вратне махрине и у чизмама. Сељаци су по старом патриархалном обичају бријали браду; интелектуалци су били брадати.

Те три групе имале су свака свој правац. Политика сељачка била је негативна: да се од народа узима што мање за државу. Народ и држава остали су за сељачка, као у турско

време, две непријатељске силе: што држава богатија, тим народ сиромашнији, — и обрнуто. Велики народни трибуни, Димитрије Катић и Ранко Тајсић викали су под радикалном владом, исто онако као и под Милановом владом, противу тешких пореза и великих чиновничких плата. Сељачка група успела је да се порез на земљиште смањи, да се порез на чиновнике увећа (то је у ствари значило смањење чиновничких плата), да се поткрешу плате саветника и епископа. То су били једини успеси сељачке групе. Ако она није постигла веће успехе, то је било из ових разлога:

(1) Та група није била организована. Сељачки посланици нису се договарали један с другим, него је сваки гурао за свој рачун. На пр. када је, 1891, Ранко Тајсић почео напад на Владин предлог буџета, он се у ствари борио сам; остали сељачки посланици потпомагали су га или врло слабо или никако. Тако је било и у другим стварима; један или два посланика смисле неки предлог, — и пре него су обавестили другове, пожуре с њим пред Скупштину. Наступајући као разбијена војска, сељачки посланици нису могли добити победе.

(2) Сељачка група била је оскудна политичким идејама; осем штедње у државним финансијама није знала шта друго да предложи; подстрек и надахнуће за велику творачку политику најмање су могли доћи од ове групе. Ни Катић ни Тајсић, који су као опозиционари изашли на велики глас, нису по доласку своје странке на владу умели да се нађу у новим приликама. Катић је ретко говорио, и у један мах повукао се на положај председника Скупштине. Тајсић је продужио да говори на свој стари демагошки начин, терајући радикалној влади скоро исто овако опозицију као раније напредњацима. На пр. када је министар просвете у одбрани буџета Народног Позоришта поменуо комаде из народне историје који буде у гледалаца патриотске врлине, Тајсић му је одвратио да „Карађорђе, Кнез Милош, Курсула, Мутап, нису никада позоришта ни видели, нити су се у њему спремали за бој...“ Другом приликом приметио је за чиновничке додатке да му изгледају „као кад се човек сит наједне, па онда није још поврх тога и меланж, што би место тога требало мало воде, па после да легне да спава“. Све је ово на свој начин било занимљиво и могло је развеселити Скупштину,

али ко је хтео не само да је забавља него да је и води, морао је знати нешто више и нешто боље од ових преклапања и доскочица из сеоских механа. Радикална странка увидела је сву жаловост Тајсићева вечита опозиционарства и недовољност његове сељачке бистрине и чапкундука за вођење државних послова; странка се постепено одвајала од њега, и он је морао иступити из њеног клуба. Један од вођа радикалне странке док је она била у опозицији, Тајсић се од ње одметнуо чим је она дошла на владу. Тај његов лични случај био је најбољи доказ о малим политичким способностима сељачке групе.

Трговачка група била је утицајнија од сељачке групе, и неки радикални чистуници кукали су како „лифтарија“ нагриза странку. Докле су сељачки посланици гуњали противу своје властите владе и ње се туђили, посланици трговачког реда повлађивали су Влади и лепили се за њу више него што је она желела. Неки од њих користили су се својим положајем у владиној већини да свршавају приватне послове. Једни су узели великопродају дувана, други право горосече у државним шумама, трећи какву државну лиферацију... Отуда надимци који су понекима од њих остали, као „кукурек“, „граф од Таре“ итд. Нападани од опозиције, ти су се људи бранили да све што су добили, добили су строго по закону. Јавно мњење било је тек упола задовољно овом одбраном, јер по патриархалним појмовима који су у нас још владали, чисте политике није могло бити ако се трговина с њоме помеша. Сваки режим у нас имао је своје пословне људе, који су му од времена на време приређивали веће или мање скандале. Између радикалних режима и ранијих режима разлика је била само у томе, што су под радикалним режимом ти пословни људи чешће него под ранијим режимима иницијали из редова самих народних посланика.

Најпретежнији чиналац радикалне странке била је њена интелигенција. Ма колико да су се радикали приказивали као народна странка, они своје ministre нису бирали ни између сељака ни између пословних људи него искључиво између интелигенције. Од радикалних министара, само је о Таушиновићу могло бити спора да ли више припада интелектуалцима или пословним људима. Сви остали министри били су чисти интелектуалци.

Либерали и напредњаци исмењали су радикалну интелигенцију као малобројну и сасвим осредњу. Да ли је и колико ово омаловажавање било оправдано? Радикални министри били су исто тако академски образовани као министри друге две странке. У радикалној влади од 1889 био је истина један министар без факултета, али сви остали имали су факултет; тројица били су професори Велике Школе. Некоји од радикалних министара, као Глиша Гершић, Михаило Вујић, Андра Николић, убрајани су у цвет интелигенције; сва тројица постаће доцније чланови Академије наука.

Али и ако радикалима није недостајала интелигенција, њихова интелигенција није била истоветна с интелигенцијом напредњачком и либералном. У ове две странке преоблаћивали су француски ђаци. Код радикала, на против, узимајући у обзир све њихове министре од 1889 до 1892, наћи ће се само један који је слушао у Паризу; сви остали били су немачки ђаци (школовани било у Немачкој царевини било у Аустро-Угарској било у немачкој Швајцарској). Наши ђаци школовани у Немачкој добијали су исто тако добру стручну спрему као и они школовани у Француској, али они други били су веома напојени западњачким духом. Наши млади људи тек у Паризу осетили би дубље и присније Запад и преобраћали се од Балканаца у Европљане. Радикална интелигенција, у којој „парвизија“ готово није било, представљала је у упоређењу с интелигенцијом других двеју странака исти ступањ образованости, али и не исти ступањ западњаштва.

За западну културу радикали су показивали мање одушевљења него либерали и напредњаци. Своје политичко образовање они су махом црпili из списа немачких и руских социјалиста; у западној култури видели су производ капиталистичког друштва; социјалистички покрет имао је једног дана да је разори заједно са тим друштвом. О значају западне културе за духовни живот појединаца нису разбировали; по њиховим социјалистичким појмовима, материјалне потребе масе биле су преча и важнија ствар него духовне потребе појединца. Код радикалне интелигенције, и ако школоване на Западу, осећала се нека отпорност према Западу.

Испод горњег слоја радикалне интелигенције био је и један доњи слој, који су чинили професори средњих школа. Адвокати и лекари били су прилично равномерно распоре-

ђени на наше странке; професори средњих школа припадали су великом већином радикалима. Ти професори били су васпитаници Велике Школе, од којих је тек понеки ишао на страну ради усавршавања; бачени са службом у унутрашњост, они су се утопили у партијску политику као једину разоноду младог човека у паланци. Код овога доњег слоја радикалне интелигенције одсуство западњаштва било је још приметније него у врховима странке; то је била сасвим наша домаћа, или, како се онда говорило, паланачка интелигенција. Либерали и напредњаци говорили су са подсмехом о радикалним „професорчињима“ који су међутим својој странци много ваљали. Они су у њој вршили дужности подофицирског и нижег официрског кадра. Либерали и напредњаци имали су много већи број виших официра него нижих, и то је била њихова слабост.

Сељачки елемент радикалне странке хтео је да смањи народна давања држави; трговачки елемент хтео је да се користи државом за своје привредне послове; шта је хтела интелигенција?

Долазећи 1889 на владу, радикална странка имала је за собом двадесет година јавног рада. За то време њена је интелигенција прошла кроз неколико мена. Седамдесетих година она је била надахнута социјалистичким идејама, прихватајући једно за другим идеје руских револуционара, Париске комуне, немачке социјалне демократије. Почетком осамдесетих година, радикална интелигенција претвара програм социјалне демократије у програм сељачке демократије. У том програму основно је начело општинска самоуправа.

„Општинска самоуправа“, тумачно је Пера Тодоровић, „то је така уредба: да сам народ одређује колика пореза треба да се плати. Сама општина одређује и колику плату да да каквом свом чиновнику. Па још општина сама и намешта и скида све своје чиновнике. А кад је така уредба, онда ти ту и нема много чиновника, као што је код нас сад. Јок брата. Два три човека, па то ти је све. Општина, ако јој треба, погађа сама попа, учитеља, инжењера, доктора и све. Они од општине добијају плату, па у нас сељаци морају и да гледају, морају да се старају да за нас буду добри. Јер неће ли, богме му ми дадосмо пут. „Нећемо те, брате, не ваљаш нам, иди!“ велимо му ми, па свршена работа, нема ти

ту, да ти морамо питати министра, начелника и сваког ђавола. Кад је права општинска самоуправа, онда ти и нема те велике госпде што само вичу: „дајте пара, дајте пара“, а не знају, како се пара крваво тече. Сад чиновници добијају плату из касе, министар их и поставља и скида, зато они за нас неће ни да знају. Зато се чиновништво онако и натреса над нама сељацима, што му ми, брате, не можемо ништа. Нити можемо да им одузмемо плату, нити да их истерамо из звања, ни ништа. Све то данас раде министри, зато чиновници све и чине по вољи министрима, а за народ неће ни да чују¹⁾

Укратко, држава се разбијала на мање локалне заједнице, у којима је народ водио целу управу преко изабраног чиновништва, и пазио да се порез троши на његове потребе а не на награђивање чиновничке госпде. Крајем осамдесетих година, радикална интелигенција домеће на идеју локалне самоуправе идеју западно-европског парламентаризма. Парламентаризам је схваћен као проширење самоуправе. По начелима самоуправе, народ поставља и збацује локалне чиновнике: по начелима парламентаризма, Народна Скупштина одређује највише чиновнике у држави, — одређује министре, јер за министре Краљ не сме узети никога кога Скупштина неће. Парламентаризам, то је влада народних људи; када народни људи буду засели на чело државне управе, онда чиновништво неће смети да се натреса над народом, него ће морати да народ за свашта пита, То ће онда бити „сељачка држава“ која за разлику од бирократске државе није власничка установа, него више личи на задругу * којој се послови свршавају међусобним договором.

Докле су радикали били у опозицији, њихове идеје биле су прилично замагљене. Ипак било је јасно да они желе две ствари: (1) да државну управу децентралишу; (2) да државна звања попуне народним људима. Дошавши на владу, радикали нису онако децентралисали државну управу како су раније говорили; углавном задржали су бирократски систем, унеколико само ублажен начелом самоуправе; али, задржавајући бирократски систем, они су гледали да га понароде на тај начин што ће његова звања попунити народним људима.

¹⁾ Историја једног француског сељака, стр. 30

Другим речима, бирократски систем није укинут, него му је господар промењен; у место да њиме рукују чиновничка господа, њиме је руковала једна народна странка. Тако је и у руској револуцији државна власт задржана, па чак и поштрена, али уместо да служи интересима буржоазије, она је служила интересима радништва.

Потчињавајући бирократски систем својој странци, радикали су увели у наш политички живот једно ново начело, — начело страначке државе. И пре њих било је странака које су, када би дошле на владу, задовољавале своје присталице о трошку државе; али раније странке прикривале су своје странчарство као да су га се стиделе. Радикали су га отворено признавали као једино тачно начело државне управе. Они су говорили: зар се сељачка држава може остварити друкчије него на тај начин што ће се државна власт ставити у службу сељачке странке?

То странчарско схватање државе олакшало је измирење сељачке масе са државном идејом. Дуго времена та идеја била је туђа сељаку. Либерали од 1858, насупрот чиновништву које је представљало државу, истичу Народну Скупштину, која је као неки трибунал имала да брани права сељака. Осамдесетих година радикали налазе нешто још примамљивије за сељака, налазе самоуправну општину, која ће му бар у локалним стварима обезбедити независност од државе. И либерална Скупштина и радикална Самоуправа имају нечега противдржавнога; и једна и друга установа представљају покушаје да се поред државне власти и њој насупрот створи једна друга власт, ближа народу.

Радикални парламентаризам није тражио организацију народа ван државе, него у држави. Државна власт предавала се оној странци која је имала већину у народу; Скупштина није била, као по либералним идејама од 1858, само надзорни орган над бирократском владом; Скупштина и Вада стапале су се у једно, јер се влада преносила са чиновништва на прваке скупштинске већине. Не само општинска управа, него и државна долазила је под утицај народа и народних људи. Сељак није имао више разлога да се буни противу државе. Држава, то није више чиновништво које га тлачи и глоби; држава, то је његова властита странка која се доченала власти и гледа њему, сељаку, да угоди. Државна идеја

била је за сељака нешто сувише далеко и високо; идеја странке улазила му је лакше у главу; његова странка, то су били његови људи, нешто налик на његову задругу и његов род. Кроз радикалну странку, коју је сматрао за своју, сељак се приљубио и уз државу, када су 1889 радикали дошли на владу. Страначка држава како су је радикали смислили, начинила је од сељака државотворни елемент: у томе лежи историјски значај радикалнога парламентаризма. Друго је питање да ли то странчарство које је омилило државу сељаку, није у исто време државну организацију ослабило и државну идеју извитоперило.

Страначка држава, то је почевши од 1889 главно начело радикала. То начело нису поставили ни њихови сељаци ни њихови трговци, него њихови интелектуалци.

II.

Радикална странка, организована први пут 1881, била је већ 1883, због Тимочке буне, растурена, и тек 1889, после оставке Краља Милава, могла се поново организовати. Њена нова организација била је већма усредсређена него она ранија. По организацији од 1881, главни одбор странке није решавао ништа важније без споразума са месним одборима: отуда непрестана преписка између Београда и унутрашњости. По организацији од 1889, главни одбор присваја себи управу странке; он није више у сталној измени мисли са месним одборима, — али сваке године држи се странкина скупштина, на коју долазе изасланици месних одбора, и на којој се после извештаја старог главног одбора бира нови. То је прилика за месне одборе да кажу своје мишљење о раду главног одбора, и баш стога што преко године нису имали прилике да изгледе несугласице са главним одбором, они долазе на странкину скупштину са нагомиланом срџбом. Ако не на јавним седницама, а оно на поверљивим састанцима има тако бурних сцена да противници радикалне странке предсказују њен скори распад.

Поред главног одбора и месних одбора постоји још и клуб радикалних посланика. Осамдесетих година посланички клуб био је виша власт од главног одбора. Деведесетих година главни одбор тежи да се уздигне изнад посланичкога клуба. На пр. о искључењима из странке не решава посла-

нички клуб него главни одбор. Ствар такође важна, главни одбор добија све већи утицај на састављање кандидатских листа.

Радикални министри стојали су у већој зависности од своје скупштинске већине него напредњачки и либерални министри. Од првога дана радикални министри ставили су се према радикалном посланичком клубу у положај референата; о свему што су мислили предложити Скупштини, они су у напред обавештавали клуб и тражили његов пристајак. Претреси у клубу били су важнији и судбоносији него претреси у Скупштини; оно што би клуб усвојао, пролазило је лако кроз Скупштину. Под либералима и напредњацима, претходно навијање посланика из владине већине вршило се у канцеларији министра унутрашњих дела; ту су главни људи из већине свраћали пре скупштинске седнице на каву; министар им је више издавао упутства шта ће и како радити, него што се с њима у правом смислу речи договарао. Под радикалним режимом, напротив, министри иду посланицима у њихов клуб на ноге, и морају ваздан да их убеђују; иначе нису сигурни да ће посланици гласати за њихове предлоге. Убеђивање посланика није лак посао; има владиних предлога који због отпора клуба и не излазе пред Скупштину; има других који изилазе, али тек пошто их је клуб добро прорешетао.

Радикални клуб који његови противници називају конвентом, у стању је да наметне своју вољу министрима, али не тако исто и својим властитим члановима. Правило је, истина, да у Скупштини мањина клуба гласа онако како је већина решила, али има посланика који о томе правилу не воде рачуна. Дешавало се да противу Владиних предлога које је клуб усвојио, поједини његови чланови говоре и гласају у Скупштини. На пр. противу Закона о судијама говорила су четири тако угледна радикална посланика као Димитрије Катић, Рајко Тајсић, Милан Ђурић, Павле Вуковић. Клупска дисциплина важи само за владине предлоге; код посланичких предлога оставља се обично члановима клуба да говоре и гласају како хоће. Било је примера да је Димитрије Катић говорио противу Милава Ђурића, Риста Поповић противу Рајка Тајсића. Било је гласања на којима се радикална странка цепала на пола, — на пр. један Катићев предлог одбијен је са 53 гласа противу 42.

Клуб је тежио за све строжом дисциплином и искљу-

чивао је из своје средине оне посланике који су водили мимо клуб неку своју политику. Искључење из клуба било је прва опомена, иза које је долазило искључење из странке, које није изрицао клуб него главни одбор. Ипак зато праве дисциплине у радикалној странци није било. У странци је имало доста људи који су стајали тако чврсто у своме крају, да је странка морала да их трпи па ма шта радили. Ти су људи називани „нахијским кнезовима“; као некада Карађорђево велике војводе, тако су и они спречавали стварање јаке усредсређене управе.

Ако није било много јединства у клубу, није га било ни у влади. У влади од 1889 јасно су се разликовале две групе: група председника владе Саве Грујића и група министра унутрашњих дела Косте Таушановића. Њихове међусобне несугласице преносиле су се са министарских седница на скупштинске; од времена на време поједини министри имали су да издрже у Скупштини нападе и интерпелације које је потстакао који њихов друг из владе. На једној интерпелацији коју је противу Грујића удесио Таушановић, Грујић умало није пао. Поред сталнога трења између Грујићеве и Таушановићеве групе, у Грујићевој влади било је још и малих личних свађа и супарништва: Јован Ђаја није добро са Пером Велимировићем и Михаилом Ђорђевићем, Михаило Вујић није добро са Костом Таушановићем ит.д.

После Грујићеве владе дошла је Пашићева. Вујић и Таушановић продужили су и у њој да се гложе; у јесен 1891 Пашић их пушта из владе обојицу; иначе, њихово гложење довело би до распада владе.

Због унутрашњих неслога радикалних влада, министарске кризе биле су честе: четири за три године, и ако је радикална странка имала неоспорну већину у Скупштини. И сва падања владе бивају „ван Скупштине, веде у будаку, у мраку“, како каже Пера Тодоровић.

Први вођ радикалне странке, када се она 1881 организовала, био је Никола Пашић. После Тимочке буне он је избегао у Бугарску, и од тога тренутка странка је била без правог, признатог вођа све до његова повратка из изгнанства у пролеће 1889. Он је долазио из свога петогодишњег изгнанства са славом великог радикалног страдалиника. У сусрет су му изашле депутације неколико вароши и срезова. Када

је његов пароброд приспео у Београд. Калемегдан и Савско пристаниште црнили су се од света; чим је закорачио на обалу, људи су нагрнули са свију страна; као да је био неки чудотворац, сви су хтели да му се дотакну одеће... У то време он је називан „мученик за убеђење“, „политички борац и паћеник“. Краљ Милан оставио је од свих радикалних бунтовника њега једнога непомилованог; то му је дало изглед највећег и најистрајнијег борца странке. Што год је у странци било страдања, истрајности и храбрости оличило се у Пашићу.

Прва Скупштина под Уставом од 1888 изабрала је Пашића за председника. Његово ступање на чело владе морало се неко време одложити; он је вукао за собом бурну и не сасвим расветљену прошлост бунтовника и револуционара; намесници су више волели да имају за првог министра једног исправног војника-дипломата као што је био Сава Грујић.

Пашић је умео да чека и умео да ћути. Прве две године радикалнога режима Пашић је изгледао једна нема прилика; уздигнут на положај председника Скупштине, он не учествује у претресима, проматра политичку борбу као са неке висине; његово мирно запечаћено лице види се свакодневно на скупштинским састанцима, али његов се глас не чује.

У клубу он не напада владу, али је и не подржава; пушта је да се сама бори са тешкоћама како зна. Министри један за другим долазе у сукоб с клубом; Пашић, који не ради ништа, не замера се никоме, и не губећи ни мало од угледа, стоји као резерва будућности.

Почетком 1891 кабинет Грујићев одступа; за шефа нове владе хоће сви Пашића, — не само клуб него и Намесништво. Намесник Ристић налази да Пашић једини има толико ауторитета у клубу да може пресећи непрестана трења између клуба и владе која коче ток државних послова. Његово мирно држање и избегавање противречења и препирки свиђало се Ристићу. Оно се свиђало такође Краљу Милану и аустријском посланику; обојица у то време говоре да је Пашић бољи него што се о њему мисли.

Пашићева влада требала је да буде јака влада, већ због тога што је Пашић био истовремено и председник владе и вођ странке. Он, доиста, покушава да заведе строжу дисциплину у странци; по његовој жељи, доноси се одлука да нико од радикалних посланика не сме говорити и гласати

у Скупштини друкчије него овако како је клуб решио. Услед тога неки недисциплинованији посланици испадају из клуба. Ова строгост свети се Пашићу на годишњим скупштинама странке. Избачени чланови клуба појављујући се ту са молбама и протестима, — и Скупштина их слуша не без саучешћа. На скупштини у Зајечару 1891 Пашић, иначе вешт у прикривању узбуђености, бледи пред виком и дреком незадовољника, који прете да ће на чело странке поставити Димитрија Катића место њега.

Ни у влади ствари се нису, под Пашићевим руководством, много поправиле. Он, без сумње, има више ауторитета од Саве Грујића, и оно до чега му је стало, кадар је извести с енергијом потуђеном, али неодољивом. Али ван два три главна питања за која се интересује, он пушта остало да иде како иде; са својим тихим говором, спорим мишљењем и великом брадом, он има доста источњачке тромости и фатализма. Он се слабо меша у послове осталих министара; нека ради шта ко хоће, — али ко буде насео, тешко њему! Пашић неће мрдуити ни малим прстом да га спасе; напротив отуриће га одмах од себе као окужена. Он је тако изгуро из владе и Таушановића и Ђају. Таушановић је био његов пријатељ, и по Таушановићевом предлогу он је 1889 поново изабран за вођа странке. Ђаја пак замерио се јавном миљењу у питању Краљице Наталије у коме је радио у потпуној сагласности са Пашићем; то ништа није сметало Пашићу да, када је ствар окренула рђаво, баци сву одговорност на Ђају. Пашић је могао да ради са сваким, а није хтео да се солидарише ни с ким. Због те његове особине ниједан члан његове владе није се осећао сигуран, а цела Влада изгледала слаба и привремена.

Поред све своје вештине, Пашић, чим је дошао на владу, почео је губити углед у странци. Останљајући на страну поједине непопуларне мере као на пр. протеривање Краљице Наталије и погодбе са Краљем Миланом, Пашићу се замерало да није кадар дати полета пословима, него тапка у месту. Грујићево министарство било је састављено од јачих људи и показивало је више предузимљивости. Пашићево министарство, чији се лични састав два три пут мењао, било је у своме последњем издању састављено од људи који нису имали ни много угледа ни много енергије. Од Пашића се

тражило да уведе у владу млађе способније људе, — већ тада помињала су се имена Лазара Пачу и Стојана Протића. Пашић је све нешто очекивао и оклевао. Последњих месеца његове владе, у влади се осећао неки замор и неодлучност; у странци нека безвољност и незадовољство; опште је мишљење било да Пашићева звезда бледи, и да на првој скупштини радикалне странке може бити свачега. Напредњаци и либерали са великом сигурношћу и очевидном злурадешћу предсказивали су распад странке.

На скупштинским изборима од 1889, за радикале је гласало 158.856 бирача, а за либерале 21.829; на изборима од 1890, за радикале гласало је 152.935 бирача, за либерале 23.548, за напредњаке 8.895; од целокупног броја гласача радикали су имали преко 80%. Таква огромна странка могла се одржавати на власти и са дисциплином која није била врло чврста, и са вођством које није било врло смишљено. Као велике државе, тако и велике странке преживљују погрешке које би за мању државу или странку биле смртоносне. Противници радикалне странке узимали су, у ишчекивању њенога слома, све околности у обзир, — само њен број не.

III.

У опозицији према радикалном режиму стајале су две странке: напредњаци и либерали. Либерали су били опаснији од напредњака не само стога што су били у Скупштини многобројнији, него још и стога што је њихов вођ Јован Ристић био први намесник. Истина, после свог уздизања на намесничко достојанство он је иступио из либералне странке, али његови политички погледи нису се услед тога изменили. Једини политичар у једноме намесништву у коме су друга два члана, ђенерал Коста Протић и ђенерал Јован Белимарковић, били војници, — искуснији и вештији од радикалних министара који су у државним пословима били нови људи, Ристић је, и ако нерадикал, био врло важан чинилац радикалног режима.

Ристић је у први мах помишљао на заједничко либерално-радикално министарство, као што је била „савезна влада“ од 1887. Ђенерал Протић, поузданик Краља Милана, томе се одупро. Тек тада Ристић се решио на чисто радикално министарство.

У Ристићевим намерама није било да започиње са радикализмом једну борбу у којој је и сам Краљ Милан подлегао; уместо да се бори са радикализмом, он је хтео да га „умерава“, од прилике онако као што је после убиства Кнеза Михаила умеравео либералну странку. Ту странку која се родила у преврату од 1858 и на коју се сумњало да је умешана у Михаилово убиство, Ристић је сасвим укротио. Зашто не би слично нешто учинио и са радикалима?

Ристић је почео да ломи радикале на питању Државног Савета. По новом Уставу, Савет је вршио надзор над свеколиком администрацијом; баш зато Ристић није давао у томе телу већину радикалима. Он је доказивао да при избору саветника не треба гледати на страначку боју, него на чиновничку спрему и искуство. Радикали, који, као млада странка нису бројали у својим редовима много спремних и искусних чиновника, не би могли имати већину у Савету, ако би се избор саветника вршио по Ристићевом мерилу. Противу Ристића радикали су се позвали на начела парламентаризма: како су они та начела разумевали, странка која је имала већину у Скупштини, требала је да има већину у свима државним установама, па и у Савету.

На саветничком питању избила је министарска криза која се није завршила попуштањем радикала, него попуштањем Ристићевим. Ристић је морао попустити, јер није знао шта да ради ако радикална влада одступи. У то време — почетком 1890 — либерална странка још није имала куражи да прими владу; уосталом, ни сам Ристић није веровао у могућност њене изборне победе.¹⁾

Од шеснаест саветничких места радикали су добили, како су захтевали, десет. Међу радикалним саветницима тројица су били без факултета, тројица су узети из реда средњешколских професора, тројица нису имали још четрдесет година, али све њихове недостатке покривала је њихова странка која је имала већину у народу.

Ова прва битка између Ристића и радикала била је, како се каже у војничком језику, „решавајућа“. Тучени на саветничком питању, Ристић се морао повлачити пред радикалима

¹⁾ О појединоствима ове борбе Ристићеве са радикалима п. Живановић, *Историја III*, 43 и даље.

на целој линији. Имајући већину у Савету, радикали су постали господари администрације, јер о законитости административних аката Савет је коначно решавао. Осим тога, када је Ристић пристао на њихов партијски Савет, он се није могао одупирати њиховој навали ни на друге установе, код којих је непристрасност била мање потребна него код Савета, тога врховног чувара законите администрације.

Од радикалне странке, свемоћне у законодавном телу и администрацији, Ристић је гледао да спасе бар војску. У том је потпомаган другом двојцом намесника који су били ђенерали. Намесници су захтевали, и радикали су им у томе попуштали, да министар војни буде таква личност која ће уживати не само поверење радикалне странке него и Намесништва. Нешто још важније: Намесништво је присвојило себи право непосреднога командовања трупима, на шта није имало права по закону. Од овог права оно је учинило употребу свега једном, у изузетним приликама;¹⁾ ипак то је била опомена радикалима да по потреби Намесништво може, и без министра војног, кренути војску противу њих.

Принуђен да осем војске преда све друго радикалима, Ристић је покушавао да на њих утиче бар својим саветима. Ту је искрсла једна непредвиђена тешкоћа: Ристић је често успевао да убеди радикалне ministre, али после тога требало је да они убеду свој клуб, — и дешавало се да оно на шта би се Ристић и Влада сагласили, клуб одбаци. Ристић није имао непосредног додира са радикалним клубом, и није знао како на њ да утиче. Он је искусио исту ствар са радикалима коју и Краљ Милан: поједини прваци могли су се задобити, али не и цела странка. Странка је била одвећ велика и неприступачна. Краљ Милан је тражио једног посредника између себе и радикалне странке, — посредника који ће бити тако јак да држи странку на својој узди, а и тако кротак да се сам да водити од Краља. Таквог посредника тражио је и Ристић. У један мах њему се чинило да је таквога посредника нашао у Николи Пашићу, и зато се није одупирао Пашићеву доласку на владу.

Ристићева дружба са радикалима била је вечито натазање. Он се није могао наметнути радикалима за вођа и учи-

¹⁾ Аустро-угарски посланик 10 марта 1891.

теља онако као што се пре двадесет година наметнуо либералима. И ако су на власти постајали опортунисти, радикали се ипак зато нису приближавали и потчињавали Ристићу. Они су и даље задржавали према њему своју самосталност: за време намесништва између њега и њих закључено је примирје, — али то примирје могло је свакога часа бити отказано.

И ако остарео пре времена, склеротичан и реуматичан, Ристић је задржао и даље своје старо властољубље. Када се радикали нису дали завилчити од њега, он је узео правити план да их једнога дана обори с владе. Као вршилац краљевске власти, он је могао то учинити: требало је само избрати подесан тренутак. Ристић је чврсто веровао да ће, на влади, радикали пре а после изгубити популарност, јер је судбина сваке владе да чини ствари које се народу не свиђају. Чим криза радикалне популарности наступи, Ристић је био спреман да радикалну владу удави својим старачким бескрвним рукама.

IV.

Либерална опозиција у Скупштини била је малобројна, али врло борбена. Њу нису водили стари либерални министри, који су се, већ сви око шездесете године, склањали из страначке борбе у Државни Савет или у посланства на страни; њихова места на челу странке заузели су нови људи. Међу тим новим људима на прво место долазио је Јован Авакумовић, који је после Ристићева постављења за намесника постао вођ странке.

Почетком радикалног режима Авакумовић још није имао педесет година; вршњак и школски друг напредњачких министара, он је као сестрић ђенерала Белимарковића био везан за либерале породичним везама. Учио је права и у нас и у Немачкој и у Паризу. За време либералног режима, био је начелник у министарству унутрашњих дела под Радивојем Милојковићем, и једно кратко време, пред Ристићев пад, министар правде. Под напредњацима, био је члан Касационог суда, и важио са својих списа из казненог права као један од најспремнијих правника. У либерално-радикалној влади од 1887 био је поново министар правде; после тога отворио је адвокатску канцеларију, и прочуо се својим говорима у кривичним парницама. То је био риђ човек, округле главе,

мудра и доброћудна изгледа, снажан и плећат, у комотном широком оделу, без штапа, и с рукама у џеповима. Његово беседништво било је као и његова личност, — широко и флегматично. Он је био један од најопширнијих говорника; његови говори трајали су обично један до два сата. Све време говорио је истим гласом, без трептања и преливања, и то пословним тоном човека који прелистава акте и казује шта има у њима. Од адвокатске праксе остала му је добра навика да претходно проучи ствар о којој има да говори; он никада није узимао реч неспреман. Али од адвокатске праксе задржао је и неке друге навике које нису потпуно одговарале природи парламентарне борбе. Сувише се задржавао на формалим погрешкама Владиног рада, и цепидлачио са законским текстом као да води противу Владе парницу. Чим би ухватио Владу ма у најмањој супротности са законом и Уставом, одмах је износио ствар пред Скупштину као да би она била судско а не политичко тело.

Поред Авакумовића, у вођству либералне странке било је још неколико адвоката, — и то из унутрашњости: Стојан Рибарац, Живојин Величкивић, Велизар Кундовић, — сви они који ће касније бити чланови Авакумовићеве владе. Од ових „паланачких адвоката“, како су их радикали подругљиво називали, највише се истицао Стојан Јовановић Рибарац, адвокат пожаревачки. Он је говорио адвокатски као и Авакумовић, истина са мање правнога знања, али са више живости и борбености. Имао је јак полемичарски темперамент, нападао право у лице, и одговарао хитро на упадице. Већ његово пењање на говорницу са затуреном главом и састављеним већама, имало је нечега борбеног и изазивачког. Још млад, висок и прав, лице мрко и сувољаво, са мало браде и бркова, у физиономији нешто од бедунца, Рибарац је имао леп мало замагљен певачки глас; због тога гласа човек му је опраштао рђав пожаревачки акценат и извесно палавачко шепурење.

Противу либералних адвоката радикали су изводили своју „професорску легију“. Диста, најбољи говорници радикалне интелигенције, — Глиша Гершић, Андра Николић, Јован Ђаја, Михаило Поповић, — били су професори. Гершић, професор права, остао је и у Скупштини академски беседник чији су говори јако личили на предавања. Он је био најизрађенији и најутлађенији говорник целе Скупштине, али

његови говори нису никада могли да је узбуне и усталасају; она никада није била тако мирна као онда када је он говорио. Он је обично одговарао Авакумовићу, најјачем противнику опозиције. Та два парламентарна противника били су подједнако развучени и равнодушни: њихови беседнички двобоји личили су на правничке препирке, вођене чистом интелигенцијом, без мржње и страсти.

Андра Николић важио је за једнога од највећих радикалних интелектуалаца и беседника. Он је говорио врло течно и одрешито, умео да растресе и објасни ствар, био пун zgodних речи и примера који неки пут дејствују јаче од правих разлога. Као Гершићева речитост, тако и Николићева била је виша академска него парламентарна. Разлика је била само у томе што је Гершић говорио као професор права, а Николић као професор књижевности. У његовим беседама било је више мудровања књижевника и моралиста, него страначке борбе и полемике.

Јован Ђаја био је много ближи парламентарној речитости него Гершић и Николић. Васпитаник језуитске гимназије у Дубровнику, он је једини од скупштинских говорника имао нешто од старе латинске реторике и био полемичар врло вешт, који је својој личној срџби умео за чудо дати начелни вид. За пакост њему су недостајала физичка средства говорника. По изгледу много више професор од Гершића и од Николића, он је имао оборен поглед, збуњене покрете, загушљив глас и скидану дикцију, што му је на говорици јако сметало. Он је могао добро да уједе, — напрасно и љуто као комарац, — али уместо да увреду баца уздигнуте главе, он ју је потурао као постиђен. Као што је Гершић имао да одговара Авакумовићу, тако је Ђаја имао да одговара Рибарцу. По образовању изнад Рибарца, он ипак није излазио с њим далеко на крај. Рибарац је у личним сударима имао онј тореадорски став од кога зависи добар део успеха, и који Ђаја никада није знао узети.

У скупштинским борбама радикалима је још највише ваљао Михаило Поповић, обичан паланачки професор. Тај тежак, гломазан човек са великом разбарушеном главом и широким брадатим лицем дизао се тромо и сањиво са свога места, и почињао говор, гледајући у неке цедуље као професор несигуран са лекцијом. У току говора добијао је мирну

и широку течност; реторике није имао скоро ни мало, али имао је способност логичког рашчлањавања, — и умео је ухватити суштину питања. Он би свом снагом своје аргументације навалио на ту једну тачку, и захваљујући тој усредсређеној дијалектици, често је тучао противнике од више духа и разлога, али у своме говору расуте. Са својим разлагањем исто тако масивним као и његова личност, Поповић је био тешка батерија радикалне странке која се изводила у последњем часу.

Судари либералних и радикалних говорника остављали су неодређен утисак. Либерални говорници били су адвокати који су своје главне разлоге узимали из законског текста. Радикални говорници били су професори који се нису позивали на законски текст него на начела демократије и парламентаризма онаква каква су била популарисана оновременом западно-европском штампом. Нити су радикални професори могли надиграти либералне адвокате у тумачењу параграфа, нити су либерални адвокати могли надиграти радикалне професоре у развијању политичких теорија. Свака се страна борила у другој сфери.

Ово је био први пут да су се у нас виделе праве парламентарне препирке, у којима су већина и мањина учествовале са својим најбољим говорницама, и које су се неки пут продужавале две до три седнице. Између појединих посланика вођени су прави беседнички двобоји, и скупштинска речитост дизала се на виши ступањ. Поред све заоштрениости страначке борбе, опструкције није било. И већина и мањина сматрале су за своју дужност да тумаче пословник поштено: наш парламентаризам још је имао чедност прве младости.

V.

Либерална странка под вођством Авакумовића и Рибарца задахнута је новим духом. Она се угледала на радикалну странку, од које је примила њезине методе, обраћајући много већу пажњу него раније на агитовање по народу. У странци нису више водили прву реч високи чиновници са кућама у Београду, у близини Двора и Теразија, него су прву реч водили паланачки трговци и адвокати, — сваки од њих са својим округом који је „обрађивао“. Програм странки био је промењен. Некадашњи умерени либерализам Ристићев нико

више није узимао у уста. Нови људи либералне странке били су исто тако издашни у обећањима као радикали; у неким тачкама покушавали су чак да надлицитирају радикале. Радикали, дошавши на владу, стали су одбацивати поједине делове свога програма као одвећ демагошке; те одбачене делове либерали су присвајали себи. Као некада радикали, тако су сада либерали тражили да се смање плате министрима, саветницима, председнику Главне Контроле и Касационог суда. Они су се ухватили за старо радикално начело општинске самоуправе, предлагали разгруписавање великих општина, и налазили да државној власти ваља одузети право збацивања општинских органа. У питању народне војске они се нису разликовали од радикала. Докле у опозицији, радикали су осуђивали државне монополе и посредне порезе у опште. Када су дошли на владу, радикали су задржали монополе, али сада су либерали неодступно захтевали укидање монопола соли и дувана. Радикали су доказивали потребу монопола ради уравнотежавања буџета и исплате оних зајмова који су закључени на залози монополских прихода. Либерали су то спорили; по њиховом рачуну, монополи соли и дувана могли су без штете за државне финансије бити замењени увозном царином на со и порезом на пушаче. Либерали су држали да је укидање монопола врло популарна ствар која им може донети већину на изборима; радикали су с гневом говорили о либералној демагогији, као некада напредњаци о радикалној демагогији.

У Скупштини либерали су водили опозицију по сваку цену. Сваку и најмању Владину омашку одмах би дохватили и надували. Ко би њих слушао, морао би мислити да је у раду радикала све да неможе бити горе. На пр. кад су радикали одузели железницу од странаца, либерали су то јако критиковали. Железницу је, истина, требало одузети од странаца, али није требало платити странцима тако велику накнаду: железницу смо, истина, повратили, али смо финансије упропастили...

Радикална влада морала је доста често жртвовати своја начела практичним нужностима. У таквим приликама она је нападана од крајњих елемената странке; либерали су сматрали за добру тактику да се и они придруже тим крајњим елементима... Та тактика није одобравана од старијих либерала

који су се налазили ван Скупштине. Имајући много личног додира и дружбе са радикалним министрима, старији либерали рачунали су да ће се једнога дана радикална странка поцепати, и да ће онда либерали и умеренији радикали образовати једну јаку политичку групу, способну за управљање државом без демагогије. Ови планови старијих либерала ван Скупштине нису се свиђали млађим либералима у Скупштини, који су се надали да својом промењеном тактиком туку радикале све скупа. С том истом тактиком радикали су тукли напредњаке; за што она у рукама либерала не би дала исто тако сјајне резултате као у рукама радикала?

Намесник Ристић више је нагињао гледишту старијих, него гледишту млађих либерала. Од либералних првака у Скупштини само је Живан Живановић уживао његово пуно поверење; Живановић је у критиковању радикалне владе био тиши и разложнији од својих другова; неки пут се чак одвајао од њих при гласању. Либералној опозицији у Скупштини било је криво на Ристића што је дао власт радикалима и пустио их да вршљају по земљи. Ристић се жалио на либералну опозицију да му својом демагогијом смета у извођењу радикала на пут правога државништва: узалуд он вуче радикалну владу на десно, када је либерална опозиција непрестано кори што не иде на лево. И покрај ових узајамних пребацивања ни Ристић ни либерали нису помишљали на потпуно раздвајање. Ристић је знао, да, када се буде решио да тера радикале с власти, њему ће требати либерали ради састава нове владе. Либерали су знали да радикалну владу не могу оборити друкчије него уз садејство Ристића, првога намесника.

VI.

Напредњаци, који на изборима од 1889 нису добили ниједнога посланика, а на изборима од 1890 само једнога, нису значили скоро ништа у Скупштини. Тај њихов једини посланик био је, истина, њихов вођ Милутин Гарашанин, али, осем у питању Краљевих родитеља, он се није јављао за реч. Седео је у последњој клупи крајње деснице, усред самих радикала. Са либералном опозицијом није стајао ни у каквој вези; чак су се једвом он и Рибарац, на велико задовољство радикала, добро дохватили и изгрдили. Гарашанин никога није тако

мрзео као Ристића; отуда његово туђење од либерала у Скупштини, и ако су и он и они имали у радикалној влади заједничког непријатеља.

Борбу противу радикала напредњаци су водили у штампи, а не у Скупштини. Њихов лист *Видело*, под управом самога Гарашанина, постало је у новинарству важнији орган опозиције него либерални лист *Српска Застава*. Гарашанин, који је тек у опозицији открио свој дар политичког писца, имао је у чланцима исти онакав стил као и у беседама, — стил декламаторски, са више фраза него мисли, — једна „међава речи“, како је казао Ристић. У полемици са радикалима није се служио оном плаховитом грдњом која је тада била главно оружје нашега новинарства, — него једном врстом охоче и хладне подсмевке. Тај начин полемисања примило је од њега читаво коло млађих новинара, али нико није био кадар подесити онај нарочити тон Гарашанинове подсмевке, — тон коленивића који са више презирања него срџбе говори о влади гомиле... „Данас се убија“, писао је он, „не само по вртачама и по распутницама, него и под државним кровом. Пре је требало запасти у руке разбојника, а данас је довољно и кад се западне у руке власти...“ Или: „Није то данас више као у оно проклето старо доба, где власт стоји на једној страни, а мангупи на другој, па удри де!! Нема мангупа, све је народ. И кад нема више мангупа, онда разуме се, да нема ни власти, — а и не треба је. И власт је постала народ. Мангупарија се мало подизгла, власт се мало попустила, па се све лепо изједначило, и дошло под лењир.“ Или ово место о министру Ђаји: „Било како му драго, ми смо се, читајући поменути чланак у *Дневном Листу*, веома изненадили, кад смо видели да радикали страхују да Краљ Милан својим говорима не упропасти династију! Мора да су се за ову годину дана појмови у Србији тумбе обрнули, када су ствари дошле дотле да радикали бране династију, и ето ни од кога другог него баш од Краља Милана. Замислите само кроз какав је нургаторијум морао проћи г. Ђаја, док је дотле доспео! Ко зна да у овом свом династичном узлету г. Ђаја не почне бранити династију и од самога Краља Александра!... А судећи по оној изјави коју је г. Ђаја учинио дописнику *Стандарда*... ствар постаје чак и врло вероватна. Г. министар унутрашњих дела сасвим незамотано изјављује да је за њега династично питање „ин-

диферентна ствар.“ Марко или Јанко, њему је свеједно — само ако је он министар, Чвркић кмет,¹⁾ а Дидановић контролор...“

Врло читан од интелигенције, Гарашанин је увео у моду гледање преко рамена на радикале; човек из „доброга друштва“ познавао се по томе омаловажавању радикала, — и бити њихов противник постала је једна врста снобизма. И ако се у друштвеном погледу радикални министри, с малим изузетком, нису разликовали од либералних и напредњачких министара, они су од читалаца *Видела* сматрани готово као мангупарија. То радикалима није ништа шкодило код њихових бирача, али их је ипак зато једило.

Осем Гарашанина, радикали су имала још једног опасног противника у новинарству: то је био њихов некадашњи саборац, Пера Тодоровић. После Бугарског рата он се разишао са својим радикалним друговима на једном питању тактике: он је предлагао мирење са Краљем Миланом, али његови другови нису хтели зато да чују. Доцније, они су усвојили Тодоровићеву тактику, и захваљујући њој, добили Устав од 1888. Ипак зато они су и даље остали у завади са Тодоровићем. Отпуштен од радикалне владе из државне службе у коју га је Краљ Милан увео, Тодоровић се вратио своје старом новинарском занату, и основао *Мале Новине*, први наш лист који ће уобичајити продају на број. Из почетка Тодоровић се околио не толико на радикале колико на Краља Милана који га је, силазећи са престола, оставио на милост и немилост радикалима. Да би стишала Краља Милана, кога је Тодоровићеве писање чинило нервозним, радикална влада забрањивала је *Мале Новине* и хапсила Тодоровића. Он се онда обрнуо свом снагом на своје старе другове, који су га некада избацили из странке што је овлађивао Краљу Милану, а сада га шаљу у затвор што неће да му повлађује. Он је знао и мале и велике мрље њихова карактера и био решен да из освете све то обелодани; чак је претио да ће њихове породичне тајне открити. *Мале Новине* постале су скандалозна хроника нашега радикализма. Радикални вођи приказивани су ту као сасвим обични, чак мали и ништавни људи

¹⁾ Чвркић, један од радикалних кметова, предлагао је да се сви пензионери збију на једно место, па да им се даје као војсци заједничка храна, — али не овако добра као војсци, него „куване главуце, цигериде, црела, бурзи и грљани.“

који су се пуким случајем нашли на челу једног великог народног покрета, који нису умели да воде. Његови описи појединих радикалних вођа, маколико неправедни, чинили су утисак, јер се познавало да долазе од некога ко је имао прилике да те људе годинама изблиза гледа. На пр. овај опис Косте Таушановића, када је још био дуванџија. „Пре кад ми одмери на теразијама за грош дувана, па згодно тресне теразијом, с два прста дохвати вишак, брзо изручи дуван и вешто завије вишек, па ми га онда са два прста пружи и поклони се и учтиво вели „благодарим, хвала“, а другом руком згриуо грош у чекмеце, — не, не, тада је био много учтивiji по сад“. Или ова карактеристика Пашићева која је одмах прихваћена од Пашићевих противника и понављана годинама готово од речи до речи: „Пашић је до века био страشان сметењак, шепртљан и оклевало. Вешто шепртљање и кубура, — то је најбитнија карактерна црта Пашићева. При свакој мало озбиљнијој ствари он се устумара, није се као душа грешника, и не знаш да ли се више ускубурно пред мишљу или пред делом. Он никад не зна јасно ни шта хоће ни шта неће. Он хоће све и неће ништа. Он догађајима не излази на сусрет, он увек гегуца за њима“.

Онда када је покренуо *Мале Новике*, Тодоровић је био потпуно разочаран човек. Није веровао у политичке идеале своје младости, није веровао у захвалност народа, није веровао у искреност пријатеља. Све већи морфиоман због болесне јетре, легао се лево и тремо, са готово угашеним погледом испод оловно сањивих капака. Али, поред све разочараности некадашњег народног борца и све морфиоманске отупелости и успаваности, стара кавгацијска ћуд још је кипела у њему. „Могу да се борим“, говорио је он, „ако треба, и с две руке, да дзјем ударце и десно и лево“... То није више била борба за идеје него мачевање из лична беса, али мачевање врло опасно за Тодоровићеве противнике, јер Тодоровић, изгубивши све што жив човек може изгубити, није више имао милости ни за кога, — и кад би кога ударио, тај је имао остати на ледини.

Гарашанин и Тодоровић били су главни борци противу радикализма у новинарству, као Авакумовић и Рибарац у Скупштини. Та четири човека нападали су стално радикалне вође и радикални режим, као да су се заверили да их сруше.

VII.

Радикалном режиму чињене су у главном две замерке: (1) да није у стању одржати личну и имовну безбедност у земљи; (2) да је завео дотле невиђено партизанство у државну управу.

О умањеној личној и имовној безбедности почело се говорити одмах првих месеца радикалне владе, поводом једног личовања напредњака које је учинило на јавно миње огроман утисак. 14 маја 1889 напредњаци су држали у Београду главни збор своје странке. То је требао да буде одговор свима онима који су, после хајке на напредњаке од 1887 и после њиховог потпуног пораза на изборима за Уставотворну Скупштину од 1888, тврдили да напредњака нема више у земљи.

Збор је држан у башти Велике Пиваре, која је граничила парком министарства финансија. На збор су пуштени само позвани гости; публика, ако је хтела, могла је само преко плота министарства финансија пратити радњу збора. У парку министарства искупило се доста младих људи, — махом ђака, како стоји у радикалним извештајима, — махом дечурлије и мангуарије, — како стоји у напредњачким извештајима. Онда када је збор већ завршен, из парка полетеше каменице као по нечијој команди. Неколико напредњака би погођено и повређено. Полицијски изасланик, који је присуствовао збору, и с њиме неколико напредњака пређоше у парк и растераше изгреднике.

Већи део збора, на коме је било око 2000 људи, разишао се после тога. У Великој Пивари остао је на ручку вођ напредњака Гарашанин са стотину другова. Тек што су сели за постављене столове у башти, каменица стаде опет да пљушти, али она није долазила више из финансијскога парка, него од стране железничке станице. Камење је падало без људске вике и граје, као нека природна непогода, — и убрзо за тим у башту Велике Пиваре „навали гулаферија као мрав“. Поред дечурлије, виделе су се и оне мрачне полунеге прилике које су обично чупале траву и чистиле пијацу пред Главном полицијом. Напредњаци се брже боље склонивше у дворану Велике Пиваре. Њихови гониоци, уместо да се натисну за њима, остадоше код постављених столова и смазаше напредњачки ручак. Тек после тога поче јуриш на зграду

пиваре, — јуриш са каменицама и моткама. Приликом овог новог камењања опет је окрвављено и рањено неколико напредњака.

Утом је наишао управитељ вароши са пандурима; мало доцније, и сам министар унутрашњих дела Коста Таушановић. Управитељ вароши и министар саветовали су напредњацима да изиђу из пиваре, јер им се неће десити ништа. Напредњаци су били неповерљиви; ипак после некога времена они покушаше да се кришом извуку из пиваре. Али на излазу их одмах дочека каменица. Жандармерија на коњима растеривала је гомилу и отварао пут данашњом Милошевом улицом. Од старе зграде министарства финансија до данашњег Краљевог двора, напредњаци су ишли корак по корак, уз страховиту лариу гомиле, непрестано гађани каменицама, које су, по речима једног очевидца, падале на њих као да их неко посила житом. Жандармерија која је пратила напредњаке целим путем, није била кадра да их одбрани.

На Теразијама наста гужва. Један део изгредника избио је, препречним улицама, пре напредњака на Теразије; први редови напредњака који су избили на Теразије, одмах су засути камењем. Напредњаци су се бранили како су могли; било је гушања, потезања стилета, пуцања из револвера. Један метак обори на земљу некога младића; из гомиле привикаше: „Уби га Гарашанин!“ Гарашанин би био на месту личован да га пријатељи нису заклонили својим грудима и одвукли у министарство унутрашњих дела, које је било ту на неколико корачаја. Ту ноћ Гарашанин превоћио је у гостионици, јер код куће није био сигуран. Сутра дан склонио се са породицом чак у београдску тврђаву.

Туча на Теразијама била је око пет по подне. Одмах за тим десно се напад на гостионицу *Касину*, где су многи напредњаци потражили прибежишта. Пред навалом гомиле на *Касину* напредњаци су скакали кроз прозоре, бежали на таван; ко би пао у руке гомили, зло би прошао; један пој, који се једва отео злостављачима, виђен је како јури улицом сав крвав и без чите. Највише је страдала сама гостионица. Прозори, столови и столице, фуруне, врата, огледала, лампе, све је разбијано, крхано, остављано, бацано. Чекмеце са дневним пазаром обијено и испражњено. Главна каса, која се није могла обити, била је од беса преврнута. Цела гостионица са по-

лупаним прозорима и остављеним вратима, са кршом разбијених стакала и изломљене дрвенарије, изгледала је права рушевина. Полиција, и ако се десила на лицу места, није могла спречити пустошење *Касине*. Министар Таушановић покушао је својим беседама да смири гомилу; гомила му је викала: „Живео!“, али *Касина* је ипак зато отишла у парам-парче.

Поред напада на *Касину* била су још два напада, — један на Гарашанинову кућу и други на напредњачку штампарију. Оба су напада прошла са мало штете. Од Гарашанинове куће одвратили су гомилу Гарашанинови пријатељи (поглавито Светомир Николајевић); од напредњачке штампарије гомилу је одбила жандармерија. Око девет часова увече мир је потпуно повраћен.

Сутра дан, 15 маја, око десет пре подне, гомила је напала Пандилову механу, где је чула да има напредњака. Пандилова механа није страдала као *Касина*, али су страдали напредњаци у њој; двојица су повређена тако тешко да су их морали однети у болницу. Жандармерија је потискивала гомилу колико је могла, али изгреди су пресечени тек пошто се појавио Таушановић, који је са својим беседама имао више среће него дан раније код *Касине*.

Тиме су завршени мајски нереди, али не и Гарашанинове муке и невоље. Он је стављен у притвор, под оптужбом да је од његовог револвера погинуо онај младић четрнаестог маја. Пуштен да се из слободе брани, он је са породицом отпутовао из Србије, и дошао натраг тек после годину дана странствовања, када је суд најзад донео одлуку да оптужби противу њега нема места.

По службеним податцима, приликом мајских нереда, повређено је двадесет жандарма (међу њима и један официр), једанаест напредњака, четири изгредника (од којих је један умро). Жандарми и напредњаци повређени су каменицама: изгредници револверским метцима и ударима стилета. По саопштењима напредњачког *Видела*, број повређених напредњака није износио једанаест него тридесет. Ова разлика између службених саопштења и *Виделових* објашњавала би се тиме, што повређени напредњаци нису ишли сви да се туже полицији.

У сваком случају према броју повређених жандарма и напредњака број повређених изгредника јесте несразмерно

мали. Изгредници су повређени од напредњачких револвера и стилета; жандарми се нису служили противу њих оружјем.

У службеним саопштењима и у радикалној штампи, мајски нереди приказивани су као неприпремљени покрет гомиле, који су изазвали сами наредњаци својом непопуларношћу и својим зачикавањем. Напредњачка штампа тврдила је да је мајске нереди припремила полиција, која је напујдала мангупарију на напредњаке.

Учешће полиције у мајским нередима остало је неосветљено.¹⁾ Али да је она, када су нереди почели, била лабави и неспретни, то је ван сваке сумње. Од напада на Велику Пивару па до пустошења Касине полиција је дејствовала на изгреднике само извођењем жандармерије, и ничим више. Када се гомила није дала застрашити самом појавом жандармерије, растеривање гомиле жандармеријском коњицом, која је ту на лицу места била, није наређено. Од Велике Пиваре до Теразија напредњаци су пред очима полиције и њених жандарма засипани камењем; и онда када је гомила хтела линчовати Гарашанина, као и онда када је навалила да руши Касику, полиција је стајала као немоћан посматрач. Тек после пустошења Касине, полиција се ставља у покрет, одбија напад на напредњачку штампарију и на Пандилову механу; чим је код полиције осетила већу одлучност, гомила се стишала и устукнула.

Министар унутрашњих дела Коста Таушановић, висок и снажан Алексинчанин, са косматом главом и јаким вратом који је искакао из огрлице, био је један од великих радикалних букача. Он је имао мајсторије са гомилом, али и неки страх и поштовање према њој. Свака гомила, ма како одрпана, изгледала му је „народ“; с њоме је требало лепо, јер насиље према њој било би повреда „народне суверености“. Приликом мајских нереди он се није понашао као старешина полиције, него као агитатор. Трчао је међу изгреднике и држао говоре као на неком збору. Он је њих поздрављао: „Браћо!“; они њега одпоздрављали: „Живео наш господин Која!“ Под управом једног министра који је толико бригу о својој популарности код масе, полиција није могла бити одважна и одлучна.

¹⁾ В. прилог 1.

14 мај оставио је врло мучан и дуготрајан утисак на публику. Он је постао један историјски датум који се сваки час помињао у политичким препиркама, и који се годинама вукао за радикалима као реп. Посматран без страначког претеривања, 14 мај био је много мање страшна ствар него „народни одисај“ од 1887. Четрнаестог маја разбијено је неколико напредњачких глава, али није погинуо нико; 1887, у неколико округа, напредњаци су убијани као да су стајали ван заштите закона. Ипак зато 14 мај, а не одисај од 1887, остао је запамћен као врхунац радикалног терора. Одисај од 1887 беснео је у унутрашњости, по забаченим селима, далеко од очију Београђана. Мајски нереди десили су се у Београду, у по бела дана, пред многобројном публиком која се искупила као на невидљено чудо. Мангупарија која је хтела линчовати напредњаке, уливала је страх већ својим физиономијама. Мангупске физиономије нису биле реткост на београдским улицама, али никада дотле нису виђене у тако великом броју; у маси оне су изгледале још мрачније, дивљије, животињскије. „Синови греха и јунаци мрака“, писао је један новинар, „какве смо мислили да постоје само у силном уображењу једнога Виктора Хига или највише у подземном Паризу“... Сам намесник Ристић рекао је једном пријатељу, „да се запрепасти човек каквих ту има физиономија, а да се чуди од куда су, као испод земље, изавреле“...¹⁾ Ово је било први пут да Београд види буну фукаре; Београд се није могао повратити од чуда да сокачки олош сме каменати бивше министре и разваљивати Теразијске каване. Због своје новине призор тај чинио се још страшнији него што је био. Људи су са запрепашћењем говорили да и ми имамо нашу санкилотерију, и да су ужаси Француске револуције и код нас могући. Радикална влада, под којом се десило ово „беснило голаћа“, напукла је на себе прекоре целе београдске чаршије без разлике странака. Углед Таушановићев као министра унутрашњих дела био је уништен; после некога времена он је прешао из министарства унутрашњих дела у министарство народне привреде. Што је било најгоре за радикалну странку, 14 мај ударио је на њу једно обележје које није могла годинама скинути. Наиме, она је обележена као странка која није

¹⁾ Житановић, *Историја*, III, 37.

кадра да брани ауторитет власти, јер је до крајности слаба према елементима нереда. И ако се догађаји слични четрнаестоме мају нису више поновили, радикална странка остала је странка четрнаестог маја, странка безвлашћа и уличних нереда.

VIII.

Мајски нереди били су главни докази које је опозиција наводила за умањење правне сигурности под радикалима. Када је усред престонице, у присуству министра унутрашњих дела, напредњачки збор остао незаштитен од мангупарије, — може се мислити како је тек у унутрашњости, у малим сеоским општинама. После мајских нереда, све штогод је писано о „радикалном терору“ у земљи, примало се за готове паре.

Тај израз „радикални терор“ обухватно је три разне ствари: (1) страначки терор у правом смислу речи; (2) хајдучију; (3) општу распуштеност у народу. Сваку од ових појава ваља испитати саму за себе, пре него би се могла утврдити истина о умањеној правној безбедности под радикалима.

(1) Страначког терора, без сумње, било је. Наводио се, нарочито, случај једног учитеља у Лисовићу кога су сељаци премлатили прошћем као пса. Али тај страначки терор, у колико га је било, заостајао је знатно иза одисаја од 1887. Те године, по напредњачкој статистици, пало је преко 140 напредњачких глава. Међутим за целу 1889, опет по напредњачкој статистици, број напредњачких жртава износио је око педесет, — и у тај број урачуната су и она лица која нису страдала од страначког терора, него од хајдучије.

(2) Хајдучија, по казивању полиције, била се јако раширила. По службеним податцима имало је око осамдесет хајдука, који су се кретали у неких једанаест округа. Нарочито се био прочуо неки Маринко Јосовац, велики хајдук, али и велики неваљалац, који је својом смелашћу и свирепашћу држао у страху два три округа. Немогућа порицати постојање хајдучије, радикална влада бранила се да она није изазвала, него наследила хајдучију. Она је чинила све што је могла за њено истребљење; у року од две године број хајдука сведен је на тридесет; углавном, хајдуци су се задржали само још у врлетињим крајевима ужичког и пожаревачког округа. Докле радикали нису успели да колико толико

савладају хајдучију, она је беснела са великом дивљином, — и сва хајдучка зверства од којих су нека, нарочито Јосовчева, превазилазила обичну меру, уписивана су у грех радикалима и њиховој слабој полицији.

(3) Општа распуштеност у народу постојала је, не само по казивању опозиције, него у неколико и по признању Владе. Као министар унутрашњих дела, Коста Таушановић говорио је у Скупштини да се од новог Устава створило код неких људи уверење „да нико не може бити затворен и осуђен, да се у опште може чинити како се хоће и шта се хоће“. Причало се да је у радикалном клубу Димитрије Катић изјавио да је због неспособности Таушановићеве полиције настао такав неред и таква лична и имовна несигурност, да од тога пате не само нерадикали него и радикали. Јован Ђаја, када је заменио Таушановића у министарству унутрашњих дела, жалио се у распису од 29 маја 1890 на лабавост општинских власти у спречавању разбојништва, убиства, паљевина, и крађа. Поред тога општинске власти биле су лабаве и у прикупљању пореза, као што се видело по великим сумама дугованог пореза.

Распуштеност у народу објашњавала се као природан одисај после полицијске стеге која је владала до Устава од 1888. Сада се претеривало са слободом као раније са стегом. По сеоским крчмама се говорило: нема више кулука, нема кажњавања, — радикалија слободија!.. У новом стању, она власт која је имала највише посла са народом, власт општинска била је изгубила много од свог угледа. За напредњачке владе, председници општина, држани под строгим надзором државне полиције, били су постали њена слепа оруђа. Притегнут капетаном, кмет је притезао народ. Под радикалном владом, капетански запит над сеоским кметовима престаје; кмету је сада важније да добро стоји код народа него код полиције; из жеље да се удобри народу, кмет не наваљује много да се пореза плати и затвара очи пред кривицама. Ако је кривац припадник радикалне странке као и кмет, кмету је моралино немогуће да гони свога једномисленика; у радикалној странци важи начело: један за све, а сви за једнога.

Под напредњацима и либералима, за кмета је узиман најбољи либерални или напредњачки газда; под радикалима, за кмета се узима најбољи радикални агитатор. Неки пут тај

агитатор јесте, у исто време, добар газда, али неки пут то је прост сеоски ђилкош или чак пуштеник са робије. Такав кмет голаћ много се мање киди за одржање реда и одбрану правне сигурности него кмет узет из реда великих газда.

Јака општинска власт била је потребна баш у првим данима радикалне владе. За време своје дугогодишње опозиције, радикална странка окупила је око себе масу незадовољника и превратника. Ту су били, пре свега, Карађорђевици и социјалисти; за тим сви они којима је власт учинила какву неправду или их може бити само цепнула по заслуги; даље сви они који су били немирне лармацијске ђуди, готови за час на снагу и тучу... За радикалну странку хватала се неки пут чак и хајдучија, нпр. Солдатовићи у Драгачеву радо су се приказивали као осветници потлаченог радикалског народа. ... Када су радикали дошли на владу, сав тај свет незадовољника, страдалника, одметника и силеџија групује је напред са стихијском снагом; један се хтео наплатити старим душманима, други је хтео да се истуђи „онако радикалски“, трећи је хтео да преврне све власти у земљи: нико није хтео да слуша никога, јер се нико никога није више бојао. Да се та угасана гомила стиша и врати у границе реда и закона, тражила се врло чврста рука. У радикалним сеоским општинама, баш такве чврсте руке није било; отуда у земљи распасаност и побеснелост, која је, по речима Катићевим, најзад дојадила и самим радикалима.

Узимајући све скупа, за владе радикала било је страначкога терора у земљи, али не онолико колико су Београђани, запрепашћени њиховим нередима, претпостављали. За појаву хајдучије радикална влада није била крива; хајдучија се јавила пре а не после доласка радикала на владу, и радикали су се противу ње успешно борили. Највише кривице пало би на радикалну владу за распуштеност народа и слабост општинских власти која је дондта постојала на селима.

IX.

Друга замерка чињена радикалном режиму тицала се његова партизанства. Опозиција је тврдила да су се, на влади, радикали показали већи партизани од напредњака и либерала. Напредњаци су чистили противнике немилосрдно из државне службе него што су то либерали чинили, али радикали су

претекли и саме напредњаке. Пораст буџета пензионера није допуштао сумње о томе. Радикали су говорили да до оставке Краља Милана њихов човек с тешком муком могао је добити службу у администрацији и судству; они су стога морали одједном увући велики број својих присталица у државну службу, — а да би тим присталицама могли начинити места, морали су бацити у пензију дојакосње либералне и напредњачке чиновнике.

Нови радикални чиновници били су махом млади ђуди између тридесет и четрдесет година. Једни од њих нису раније били у државној служби, — нпр. адвокати који су одједном постали окружни начелници; други опет начинили су нагао скок у кариери, — нпр. секретари министарства који су преко ноћ уздигнути за државне саветнике. У централну управу довучено је доста ђуди из унутрашњости; изгледало је као да ће се наше више чиновништво пропаланчити. Ти ђуди који су без постепености искочили на високе положаје, чинили су утисак ратних богаташа и нису умели да се одмах нађу у новом достојанству; једни збуњени и сплетени, други напети и покондирени. У канцеларијама настајали су нови обичаји; раније, долазило се на кафу и разговор само код министра; сада су таква примања заведена више или мање код свих чиновника... Сваки радикал држао је да има слободан улазак у министарства онако исто као у уредништво *Одјека*; преграда између канцеларије и улице дигнута је; канцеларије, због многобројних долазника и бескрајних разговора, личиле су на партијске кафане. У вођењу послова било је испрва устумаралости и несигурности; стари бирократски начини одбацивани су, неки нови нису одмах нађени; због оскудице искуства и извезбаности, губила се глава пред сваком тешкоћом и ствари се заплетале без потребе. Ново сковано радикално чиновништво изгледало је мање способно него чиновништво напредњачко и либерално, које се није тако напречац, него много спорије и постепеније стварало.

Радикали су дошли на владу после дугогодишње борбе и страдања под Краљем Миланом. Ми не знамо, писао је *Одјек*, да ли је гдегод било у свету, али код нас је било, да је једна огромна странка, као што је радикална, без мало сва прошла кроз тамницу. Они њени чланови који нису носили окове, били су иначе гоњени и кињени од власти, и то из дана

у дан, кроз дуги низ година. Као сви мученици и страдалници, радикали су тражили утехе у месијанским веровањима. Они су очекивали један „дан правде“, када ће њихова трпљења престати, и када ће они ликовати над својим гониоцима. Партизанство које им је пребацивано, они нису сматрали за партизанство него за праведну накнаду или заслужену одмазду. Ако је који од радикалних бораца без спреме и способности добио добро место у државној служби, то се правдало његовим страдањем за народ; ако је који од напредњачких чиновника без личне кривице уклоњен из државне службе, то се правдало гресима режима коме је тај чиновник служио.

Узето је ново мерило чиновничке врсноће: није се питало, како се ко показао у државној служби, него се питало; ко је био с народом за време његове борбе противу Краља Милана: тамновање за Миланове владе вредило је више него универзитетско сведочанство. По том мерилу, један судија који је за напредњачке владе осуђивао радикалне новинаре, јер по тадашњим законима није могао друкчије, — тај судија као „оруђе тираније“ није био за државну службу; напротив, онај новинар кога је он осуђивао, био је као осведочен народни пријатељ потпуно оквалификован за државну службу.

Партизанство радикала разликовало се од партизанства напредњака и либерала. Либерали и напредњаци били су партизани из политичког рачуна; у радикалном партизанству имало је нечега од верског одушевљења: савременици су то осетили када су радикално партизанство називали секташћом. Светозар Марковић замишљао је своју будућу странку као странку „нових људи“, — т.ј. таквих људи који доносе моралне идеале у које ваља веровати као у чланове вере. Организатор радикалне странке Пера Тодоровић, под утицајем руских нихилиста, покушавао је да задахне странку духом потајног завереничког фанатизма. Краљ Милан, својим гоњењем, допринео је и сам да се радикална странка развије у једну секту. Јако осећање солидарности којим се одликују припадници једне секте, њихова нетрпљивост и искључивост према странцима, нарочито пак њихова тежња за непрестаним ширењем и освајањем, — све те црте виделе су се јасно код радикала. Они су, буквално, навалили да освоје јавну управу; то је било права најезда и поплава; сва власт имала је да допадне радикалима; за нерадикале је било у држави

места само као за грађане другог реда. Цела радикална странка пела се са снагом великога вала на висину владајуће класе.

Са државном управом ствар је ишла лако: њена звања делила је радикална влада, на коју је будним оком мотрио радикални клуб; чак при избору питомаца, Влада је морала пазити да не промакне који нерадикал. Што се тиче општинске управе, било је неизбежно да у понеким местима она остане у напредњачким и либералним рукама; маколико многобројна, радикална странка није могла имати већину у свима местима. Те усамљене напредњачке и либералне општине биле су радикалима три у оку: без икакве потребе, просто из страначкога беса, радикали су навалили да поотимају опозицији све општине. Њени гласачи су гоњени и затварани; за време избора довођена је жандамерија у село; ако би уз пркос свему изабран опозиционар, са његовим увођењем у дужност ваздан се оклевало. Поред овог притиска озго био је још и притисак оздо, — притисак радикалних букача који су претили премлаћивањем и паљевином. Под овим двоструким притиском, противници радикала повлачили су се, остављајући општину радикалима и тамо где није било радикалне већине.

Отимање општина заразило је целу радикалну странку, почевши од министара па до општинских деловођа. Један радикални министар, питом и образован, имао је смртни случај у породици; обхрван жалошћу, он се гушио у сузама; један рођак из унутрашњости наишао је; два су човека полетели један другоме у наручје и зајецали; али чим је први прекид плача дошао, министар се обрнуо своме рођаку и стао га корети, што је пустио да у његовом месту општина пређе у руке опозиције... Када су ствари тако стајале на врху странке, може се мислити како је било на дну: ту су се ради победе на општинским изборима крали акти и убијали људи.

У току времена радикални фанатизам изгубиће доста од своје жешћине, али првих дана радикалнога режима он је био у пуном жеку. Оно партизанство радикалне владе на које се опозиција жалила, постојало је доиста. Радикали су грабили сву власт за своје присталице, били у освајању државе и општине насртљивији и систематичнији него иједна дота-

дашња странка. И код напредњака и код либерала било је страначког егоизма, и то често врло грубог и суровог, али код радикала је било нешто више од обичног страначког егоизма; било је страначког фанатизма, који је гурао радикале напред са неодољивом снагом и непоколебљивом доследношћу великог колективног нагона.

ГЛАВА III.

СВАЂА КРАЉЕВИХ РОДИТЕЉА.

I.

Радикалној странци њени противници нису правили ни пола оних неприлика које су јој правили родитељи малолетнога Краља Александра. Највећи потреси радикалнога режима били су узроковани од Краља Милана и Краљице Наталије.

Краљица Наталија прва је почела узнемиравати радикалну владу. Помишљајући на оставку, Краљ Милан је хтео спречити да, после његова силаска с престола, његова разведена и готово прогнана жена не дође натраг у земљу, под изговором да не може живети одвојено од свога детета. Он је унео у Устав од 1888 један нарочити члан — члан 72 —, по коме је и после оставке задржавао старање о васпитању малолетнога сина. На тај начин, Краљица Наталија била је не само искључена из тога посла, него је чак и њено састајање са Краљем Александром зависило од Краља Милана. Намесници су спратили Милану нажњу, да би било незгодно ако би се састајање Краљице са сином забранило сасвим. Он је онда допустио да Краљица може виђати свога сина једанпут или више пута преко године, али не у Србији, „него у коме месту у иностранству које ће одредити Краљ Милан у споразуму са Намеснишвом“. Ово је стављено написмено у једном протоколу који су Милан и намесници потписали 23 фебруара 1889.

Краљица Наталија, коју је Миланова оставка затекла у Русији, мислила је да је с Миланом нестала једина сметња њеном повратку у Србију; она није знала за протокол од 23 фебруара, и као да се нада да ће је Намесништво позвати

да у двору заузме положај Краљице матере.¹⁾ Намесништво, које је добило пристанак Миланов само на састајање Краљице Наталије и Краља Александра ван Србије, гледало је на све начине да бар одгоди Краљичин долазак у Србију, и у томе је захваљујући посредовању руске владе успело.²⁾ Затим су почети преговори са Краљицом. Брзо се видело да протокол од 23 фебруара мора бити допуњен: на основу тога протокола њој се могло забранити састајање са сином у Србији, али се није могао спречити њен долазак у Србију. Ни Намесништво ни Влада нису хтели да је силом одбијају од наше границе; с друге стране, знали су да би за њоме одмах појурно у Србију Краљ Милан, и стари скандали поново би избили у краљевском двору. Намесници и Влада предложили су Краљу Милану ову допуњу протокола од 23 фебруара: Краљици се допушта долазити у Србију ради виђења са сином, али јој се не допушта сталан боравак. Она може долазити један пут или два пута годишње и остати две до три недеље: за то време биће гост свога сина у краљевском двору са свима почастима краљеве мајке... На ову допуњу протокола од 23 фебруара Краљ Милан је пристао, али с напоменом да намесници и Влада не познају Краљицу Наталију; они ће имати муке с њом као што је и он имао; ако желе да имају и даље мира, морају јој забранити улазак у Србију.

Краљица Наталија није примила понуђени споразум. Она је сматрала да има неоспорно право сталног живљења у Србији, — као обична грађанка, ако не друкчије; тога права није се хтела одрећи ради краткога боравка у краљевском двору с почастима краљеве мајке. Намесништво се уздало у Руску владу да ће она саветовати Краљици попустљивост. Руска влада није имала ништа да примети противу споразума понуђеног Краљици; ипак зато није хтела саветовати Краљици ништа, јер је Краљица врло рђаво примила ранији руски савет да не хита натраг у Србију: Краљица је тада чак говорила о агентату на њену личну слободу³⁾.

Краљичино одбијање понуђеног споразума покварило је све рачуне Намесништва и Владе. Допуњом протокола од 23

¹⁾ Аустро-угарски посланик 6 маја 1889. Ристићеве писмо Краљу Милану од 18 маја 1889.

²⁾ Посланик у Петроград, 1 марта 1889.

³⁾ Посланик у Петрограду 23 августа 1889.

фебруара они су мислили да коначно реше питање краљевих родитеља, јер Краљ Милан био је готов обвезати се да ни он не долази у Србију под другим условима него Краљица Наталија. Пошто су леви начини остали без утицаја на Краљицу Наталију, употребљена је претња: Влада јој је поручила, — ако дође у Србију на своју руку, без споразума с Владом, она неће бити званично дочекана; двор ће јој бити затворен, и она неће видети сина.

Краљица се, међутим, кренула на пут. Нашем посланику у Букурешту, који је с њоме разговарао, она је изгледала, „врло весела“. Говорила је да се у Београду боје Милана зато што га не познају; „он је силан кад наиђе на меко, а плашљив кад има посла с одважним људима“. Наш букурешки посланик имао је утисак да је Краљица добила окуражења од својих пријатеља из Србије, а може бити и из панславистичких кругова у Русији. Руска штампа била је на њеној страни. Руска влада сматрала је њен пут у Србију за погрешку; ипак препоручивала је нашој Влади умереност: требало је на какав било начин ускладити уставна права Миланова са природним правима Наталије.¹⁾

Краљица Наталија, очевидно, хтела је борбу са Краљем Миланом, и ако је он пристајао на неку врсту примирја с њоме. Око чега се борба водила између њих двоје сада када је она била разведена краљица, а он краљ у оставци? Одговор је прост: око васпитања малолетнога Краља. Краљ Милан је Уставом задржао себи искључиво право да руководи васпитање свога сина; по његовом дубоком уверењу, Краљица би томе васпитању дала погрешан правац. У једном писму које је писао Ристићу 13 септембра 1889, на неколико дана пред Краљичин долазак у Београд, он отворено каже да се боји Краљичина утицаја на младога Краља. Она води собом читав буљук жена и девојака; зар би било добро увући младога Краља, коме нема још ни четрнаест година, у ову женску атмосферу? Краљица има врло јаке симпатије и антипатије, и не устручава се да их пред својим сином каже. Људи из Намесништва и из Владе, с малим изузетком, не спадају у њене симпатије; она не крије да су јој људи из напредњачке опозиције много пријатнији. Чему би то водило

¹⁾ Посланик у Петрограду 21 септембра и 20 октобра 1889.

ако би Краљ Александар, још од ране младости, био напојен тим неразложним женским симпатијама и антипатијама према појединим политичким људима? У питањима спољашње политике, такође, Краљица више суди срцем него разумом; она воли Русе, а не воли Аустријанце; виши државни разлози који нас приморавају на споразум са Аустријом, за Краљицу не постоје¹⁾.

Краљица Наталија била је исто тако уверена о штетности Милановог утицаја на Краљево васпитање, као што је Милан био уверен о штетности њеног утицаја. По њеном мишљењу у васпитању Краљевог главно је пажњу ваљало обратити на његову душу; Краљ Милан не разуме да се без материнске љубави душа Краљева не може однеговати. Милан је окружио свога сина све самим професорима и официјарима, вуче га по логорима и државним светковинама, не изводи га у свет и не даје му никакве разоноде. Развијајући само његов ум а не и срце, начиниће га бездушним политичарем као и сам што је... Уз то Краљ Милан није родољуб; он ће пре времена почети да кљука сина својом аустрофилском политиком и угушиће у њему свако национално осећање.

У борби која се приметно између Милана и Наталије око синовље душе, Милан је имао уза се текст Устава, који је он сам уредно тако да васпитање Краља Александра буде поверено искључиво њему. Како се Краљица Наталија могла надати да и покрај изречних уставних прописа претоме Милану Александрово васпитање? Краљица није много умовала о тешкоћама свога покушаја; она се просто дала носити својим жељама и осећајима. Држала је да, после оставке Миланове, нема више силе која јој може спречити долазак у Србију, а када једном буде у Србији, њу морају пустити да види своје дете; сви људски осећаји узбуњени би се противу оне владе која би се испречила између матере и сина... Из Србије, њој су њене присталице непрестано поручивале да она и не зна колико је популарна: Београд једва чека да је види; Влада не сме ништа, него само прети.

Седмнаестог септембра Краљица је стигла лиђом у Београд. Готово цела варош, нешто из љубави према Краљици,

¹⁾ Ово писмо није објављено. Ја сам га добио из Ристићевих харџија добротом Г. Живана Живановића.

а нешто из радозналости, изашла је на Савско пристаниште и на Калемегдан. Због великог броја девојака и многог цвећа дочек је имао неку сличност са сватовима. Влада није изашла пред Краљицу и чинила се сасвим невешта њеном доласку. Краљица је прошла са својим колима поред Двора; дворска капија била је закључана; прозори застрти завесама; стража, непомична, није поздрављала. Краљица је одсела у приватној кући.

Сутрадан новине из опозиције писале су да је цео свет изишао у сусрет Краљици, само њен син не, — и то не стога што није хтео, него што му нису дали. Песник Змај писао је:

И дађа стаде, и ти руке склопи
У загрљај — празан!
Остани мајко, о тако ти Бога,
Остани где си, близу сина свога;
Близину твоју
Син осетит' мора
И кроз девет врата
Затворени' двора.

Краљ Милан је претио да неће допустити Краљици виђење са сином све докле она не пристане на споразум који јој је понуђен. Ристић је склонио Милана да нешто мало попусти: на две недеље после Краљичина доласка Краљ Александар, по нарочитом допуштењу Милановом, посетио је матер. Он јој је и после тога долазио, али у дужим размацама, обично о великим празницима, и увек по нарочитом Милановом одобрењу; за четрнаест месеца видео се са матером свега седам пута. Краљица Наталија била је и даље жваљена као несрећна мати коју одвајају од детета.

Она се наместила у Београду као да намерава стално остати. Њено присуство било је незгодно за Намесништво и Владу. Око Краљице су се купили махом противници постојећег стања, — напредњаци и либерали, — и то више напредњаци него либерали. Она је била у сталном друштву напредњачких и либералних жена и кћери; од људи њој су најчешће долазили Риста Данић, Драгутин Франасовић, Ђура Хорватовић, Ђорђе Павловић, Алимпије Васиљевић, Милојко Лешјанин. Прва четворица били су истакнути напредњаци, последња двојица истакнути либерали. Од страначких вођа Краљицу је походно

само напредњачки вођ Гарашанин, истина, врло ретко, али његов блиски рођак Данић, а нарочито Данићева жена, у својству дворске госпође, били су уз Краљицу непрестано. По вароши се зучкало да, преко Данића и Данићке, Гарашанин влада Краљицом, и да тај вођ једне пропале странке која на изборима од 1889 није добила ниједног посланика, постаје, захваљујући Краљици, један од најважнијих чинилаца у закулисној политици.

Краљичин дом био је први „салон“ престонице; у том салону говорило се о намесничко-радикалном режиму на онај начин напућеног и неувиђавног омаловажавања како се у салонима француског племства говорило о трећој републици. Краљица се гневела на намеснике и министре што су се у њеном приватном спору са Миланом начинили Миланова оруђа. Њене присталице додавале су на то да су намесници и министри исто тако рђави и у другим стварима; осуда намесничко-радикалног режима добијала је све више политички значај. Било је право утркивање ко ће тај режим више опрнити. Неки су то радили из страначког рачуна да би од Краљице направили барјак опозиције; други су то радили просто из дворанске услужности; било је и таквих који својим опозиционарским јуначењем нису хтели ништа друго него да се допадне којој лепој жени из Краљичине околине. У Краљичином дому стварала се, ако не једна странка, а оно једва клика, — клика необична, у којој је било старих момака и младих девојака, и која је из далека личила на француску „фронду“, када су жене носиле војводске челенке, а људи, из удварања према њима, чинили будалаштине.

Краљица Наталија често се виђала на улици, на јавним скуповима, на свечаностима. Она је као увецелена мајка будила саучешће света, — и то се саучешће, природно, претварало у гнев противу Владе, пошто је она била та која је Краљицу увелила. Све оне жене које су се врзмале око Краљице, говориле су на сва уста о „Краљичином питању“, и са те њихове граје Краљичино питање почело је изгледати најважније од свих питања. Радикални министри су се јадали да мање муке имају са скупштинском опозицијом, него са овим женским чегртаљкама.

Намесништво и Влада, пуштајући Краљицу у земљу, нису предвиђали шта ће се одатле изродити. Самим својим при-

суством Краљица је опомињала свет на своје „питање“ и стално је потхрањивала незадовољство противу намесничко-радикалног режима. Краљ Милан је говорио Влади: држите Краљицу што даље од земље, ако нисте ради да имате с њоме исте муке које сам и ја имао. Влада га није послушала, — и сада није знала шта да ради са Краљицом. У целој ствари било је најгоре то што је после некога времена за Краљицом Наталијом дошао у Србију и Краљ Милан.

II

Краљ Милан сишао је са престола у доста замршеном душевном расположењу које није било сасвим јасно ни њему самом. Заморен својом бурном владом, утучен и обесхрабрен политичким неуспесима и приватним срамотама, Краљ Милан је осећао неоодољиву потребу мира и одмора. Са својих тридесет и пет година, он је био управо у оном добу када се неврастенија лако развија у једну „смртну љубав“. Предмет његове љубави била је Артемиза, жена његова секретара Милана Христића.

Та Гркиња из Цариграда са харемском гојазношћу и бледилом имала је некога левантинскога чара, али врло лепа није била, и чак је изгледала увела. До свога сусрета са Миланом, била је потпуно поштена и сасвим прозаична жена и мајка, која није имала удварача, и која је умела да прави добар пилав. Да је таква жена могла распалити љубавне страсти Краља Милана, томе су се чудили сви савременици. Милан у љубави није био освајач: он није сам налазио жену коју ће волети, него се заљубљивао у ону која је већ била ту у његовој непосредној околини. Према томе није било ништа необично ако се заљубио једнога дана и у жену свога секретара. Артемиза привезала га је за себе баш тиме што није била кокета, него озбиљна мирна жена; он је у њеном присуству налазио онај одмор живаца кога је био жудан. Он је као слабоервни људи потребовао једног слушаоца пуног стрпљења и свучешћа за своја бескрајна причања о себи самоме — полу жадања полу правдања. Артемиза могла га је слушати сатима; она је била трговачка кћи, — и Краљево удварање толико јој је ласкало да није осећала шта је у њему могло бити досаднога. Њено понизно слушање Милан је тумачио као дубоко разумевање

његове природе, — и сав био срећан да је нашао сродну душу.

Милан је био сладострастан и порочан, — и опет зато снебинљив и наиван у љубави. У његовој љубавној осећајности остало је увек нечега од дечака; када би му се учинило да је код неке жене пробудио симпатије, он није добијао према њој дон Хуанску охолост и презирање, него би од једном одвучуо, разнежио се, и у усхићеној захвалности помишљао одмах на женидбу. Он који иначе није био човек од срца и пожртвовања, имао је у оваквим приликама тежњу да своју љубав доказује сасвим неразумним, лудим жртвама.

Већ 1888 у њега је сазрео план да се разведе од Наталије, одрече престола, и ожени Артемизом, која би се у међувремену развела од Милана Христића. Далеко од Србије, позорнице својих и јавних и приватних недаћа, он би се предао тихом породичном животу.

Ипак зато његова политичка амбиција није била сасвим угашена. Решен на оставку, он је држао да ће, после њега, у Србији настати нереди и немири; да ће свет пожелети његову чврсту руку, и да ће се он вратити у Србију као спасилац и диктатор. Његова оставка не би била свршетак него само прекид у његовом политичком животу, — прекид потребан ради одмора његових живаца и обнове његове популарности.

Много доследности у плановима Краља Милана није било: у њима се мешала љубавна наивност са политичком сплетком. С једне стране, он је ради Артемизе био готов да прегоре престо; с друге стране, ту своју оставку сматрао је само као један потез у својој политичкој игри. С једне стране, држао је да Артемиза, жена његова секретара и кћи дрварскога трговца, толико стоји испод њега да се он мора раскраљити, ако хоће да је узме. С друге стране, није му се чинило немогуће да се једнога дана, и ако Артемизин муж, поново јави у политичком животу Србије.... Планови Миланови били су, често, у појединостима оштроумни, а у целини произвољни, па чак и противуречни.

После оставке, Краљ Милан бар у прво време изгледао је руковођен поглавито љубављу према Артемизи. Марта 1889 он је кренуо преко Цариграда у Палестину. Говорио је да жели да види света места и да се поклони гробу

Спаситеља. Он је доиста био у Јерусалиму, али прави циљ његовог пута није био Јерусалим него Цариград, где је тада боравила Артемиза пред порођајем једнога детета које је Милан сматрао за своје. Ово је за цело био јединствен случај да неко загне чак на хаџилук само да би могао успут присуствовати порођају своје наложнице. Артемиза је родила сина Ђорђа. Краљ Милан је био везан за њу чвршће него икада; његовом венчању с њом стајало је на путу само то, што се она још није била развела од Милана Христића. Њена бракоразводна парница трајала је две године. За то време Краљ Милан и Артемиза састајали су се само на махове; он је живео у Паризу, а она у Цариграду, — и као раздвојени љубавници давали су својим осећајима израза у дугим писмима.¹⁾

Уз љубавне јаде на Милана су биле наишле и новчане невоље. Приликом силаска с престола, он је обезбедио себи из цивилне листе свога сина 30.000 динара месечно; поред тога, добијао је од својих непокретности у Србији 75.000 динара годишње. Код бечке Лендербанке имао је на остави, нешто на име своје, нешто на име свога сина, једну суму чији се тачни износ не зна. Он још није био исплатио све дугове, — чак није исплатио ни један дуг према српској држави од 740.000 франака. Колико су укупно износили његови дугови, немамо података. У јесен 1889 признавао је 1.500.000 франака дуга. Влада је узимала да његово дуговање износи много више, и да он само Лендербанци дугује око четири милиона. Свакојзко његово финансијско стање није било повољно.²⁾ Он је, још као краљ, размишљао о томе, како би се могао обогатити. Сада, када је остао и без круне и без новаца, он је причао да ће се настанити у Паризу и почети велике послове између Париза и Истока на којима се дало много зарадити. У ствари, његови покушаји обогатења свели су се на берзанску игру и на коцку у клубовима. Ни на берзи ни у коцкарници није имао среће; уместо да много заради, он је много изгубио.

¹⁾ Нешто од Миланових писама објавио је проф. д-р Гргури Јакшић 1926 у *Полицици*.

²⁾ Блажа обавештења о финансијама Краља Милана наћи ће се у чланцима Гргура Јакшића „Новчане невоље Краља Милана“, *Полицика* 1926.

III.

У мају 1890 Краљ Милан долази у Београд; он је и раније долазио, али овога пута изгледало је да долази са нарочитим политичким планом. Он отвара борбу противу радикалне владе; у исто време, противу њега самога ступа у борбу Краљица Наталија; Краљ Милан се бије на два фронта и постаје за неколико месеца средишна личност политичког живота.

Зашто се Краљ Милан обрће противу радикалне владе? Он се жали на њу да га не брани довољно од напада београдске штампе; зато што га она није хтела бранити, морао је доћи у Београд да се брани сам. Доиста, штампа га је често задиркивала. Пера Тодоровић, нарочито, пратио је у стону његова тумарања по туђини, бележио сваки његов скандал — лажан или истинит, — критиковао сваки његов чин или изјаву. Влада је забрањивала Тодоровићев лист, али забране су код суда падале, јер у нашем Казненом закону није било предвиђено да и Краљев отац спада у чланове Краљевског дома: о њему се, дакле, могло писати сасвим слободно. Новине су се користиле овом празнином у закону, — и преко целе земље 1889 и 1890 доносиле су врло незгодне вести о Краљу Милану; од свих вести, њега су највише мучиле вести о његовим губитцима на коцки.

У разговорима са намесништвом и министрима, Краљ Милан је почињао жалбама на штампу, а завршавао критикама целога радикалног режима. Убрзо радикални режим постао је главни предмет његових жалби. Он је као навлаш давао тим жалбама што више јавности. Говорио је противу радикала пред страним новинарима, који су то одмах објављивали у својим листовима, и говорио је противу њих на „јавним местима“, — један пут, у војничком стану на Бањици, други пут, приликом једне династијске свечаности у Шапцу. Влада је била принуђена да се јавно ограда од његових говора, као од израза његовог личног мишљења које не може имати утицаја „на државне односе ни на правилно утирњење и развијање уставности и парламентарности у Србији“.

Новине су писале шта су хтеле о Краљу Милану; Краљ Милан је говорио шта је хтео о радикалима; чему је подила та полемика између старог Краља и новог режима? Краљ Милан је пао у Србију баш онда када је Аустрија, незадо-

вољна спољашњом политиком радикалне владе, затворила границу нашим свињама. Радикали су се питали, да Краљ Милан није у дослуху са Бечким кабинетом? Краљ Милан је лако могао подбунити противу њих војску; они су и иначе стајали рђаво код официра, јер су им због штедње били укинули додатке. То је почетком 1890 изазвало чак један покрет међу официрима, на који је радикална влада одговорила пензионисањем коловођа. Краљ Милан је имао рећи само једну реч, па да му се незадовољни официри ставе на расположење.

14 јула професори Велике Школе давали су Краљу Милану банкет из захвалности што је поклониво имање „Јевремовац“ за ботанички врт. Ректор Велике Школе Светомир Николајевић осуо је у својој здравици ватру на радикале. „Последњи лист наше историје, — господо колеге, ово на своју одговорност тврдим — који почиње од одступања Вашег Величанства с престола, и за који ће требати перо једног Тацита или Тукидида да испише на њему све злочине почињене у кратком времену од годину дана у вашој домовини, а поред власти која нема никаквог ауторитета; да наслика жалосну анархију у земљи, а ништавило и бедну неодлучност у спољашњим односима; да побележи свакидања гажења закона и Устава; да опише циничко презирање моралности и врлина, а слављење лажи; игнорисање памети, а награђивање порока, незвања, страсти“... У своме одговору Краљ Милан је рекао да се слаже са Николајевићем, „но не у толикој мери“. Одбио је да се меша у политику, али је опет зато осудио струју која је преовладала после његове оставке, и није крио да је незадовољан постојећим стањем ствари. Разуме се, није пропустио ни ову прилику да се пожали на штампу која га грди и клевета.

Сутра дан цела је варош брујала од Николајевићеве здравнице и Миланова одговора. По препричавању чаршије изгледало је као да је Николајевић позивао Краља Милана да отера радикале са власти, — а Краљ Милан није рекао ни да ни не. Радикална влада препала се као да је ту већ државни удар Краља Милана: пошто је прво пустио професоре да навију духове у његову корист, он ће после професора ставити у покрет официре.

Влада је одмах пензионисала Николајевића. Полиција је

узела на око оне личности које су важиле као противници радикалног режима. Нарочита пажња обраћена је на државну штампарију, да једнога јутра не би освануо какав Миланов проглас. Влада је пожурила да поправи односе с официрима; вратила им је укинуте додатке, и обећала повраћај у службу њихових пензионисаних другова. У владином листу, на замотан начин, Краљу Милану претило се дисциплинским казнама којима подлеже сви чланови Краљевскога дома, па и Краљев отац.

Краљ Милан, после професорског банкета, отишао је намеснику Ристићу, рекао му је да је готов да се бори противу радикала свима средствима, али жели да зна како би се Ристић у томе случају држао. Ристић је одговорио да би се у томе случају повукао. Изгледа, Милан је наваљивао на њега да отера радикале с власти, што је Ристић сматрао за бескорисно, јер би радикали, још неистрошени, опет добили већину на изборима.¹⁾

Немогући уклонити Краља Милана из Србије, радикална влада гледала је да га уклони бар из Београда. Краљ Александар био је испраћен на летњи одмор у Ниш; он је повукао собом и Краља Милана; читава два месеца отац и син држани су ван Београда. Краљ Милан је писао из Ниша Ристићу да је куцнуо дванаести час за спасавање Краља и Отацбине; Ристић се чинио невешт; по повратку у Београд, Милан му је рекао: „Дајте ми власт, било у једној било у другој форми, па да ја рашчистим с овим стањем, ако ви нећете“. Ристић је одговорио, — ако Намесници већ морају некоме предавати власт, они је неће предати Краљу Милану него Великој Скупштини. Тај строго званични одговор показао је Краљу Милану да на Ристића не може рачунати.²⁾

Исто тако мало одзива Краљ Милан је нашао у Бечу и Берлину, где се обавештавао како би било примљено његово враћање у политику. Он је био уверен да ће радикална влада

¹⁾ Аустроугарски посланик 28 јуна 1890. Аустроугарски отпратник послера 12 јула 1890.

²⁾ Живановић, *Историја*, III, 55—59. Од приanke у исто време када Ристићу, Милан је и другом једном намеснику, генералу Протићу, поверио своју жељу повратка на власт. Протић му се исто тако одупро као и Ристић. (Јован Мишковић у рукописним забелешкама о „Васпитавању Краља Александра“.)

пасти, ако само Аустро-Угарска буде истрајала у забрани увоза наших свиња. Али Аустрија је, на његово изненађење и љутњу, почела с нама преговоре о отварању границе. У Бечу нису одобравали Миланове поступке; аустријски посланик у Београду добио је упутства да пресече Миланову агитацију.¹⁾

Без аустријског окуражења и без Ристићева саучешћа, Милан није смео ни могао ништа. Да би дао какве такве одушке нагомиланој срџби, он је разрешио од дужности краљевог васпитача, др. Лазара Докића, који је био радикал, и поставио на његово место пуковника Јована Мишковића. Ову промену краљева васпитача Милан је извршио на основу Устава, који му је давао право да руководи васпитање свога малолетнога сина. Немогући да сруши радикалну владу, Милан је ударио по Докићу, једином радикалу који је у своје звању зависио од њега.

Шта је значила сва та праска Краља Милана? Он је говорио, да он не напада, него се брани. У овоме је било нечега тачнога: доиста, када се после оставке хтео повући у тихи породични живот с Артемизом, њега су стали узнемиравати, прво београдска штампа, па онда и Краљица Наталија. Уз то су дошле и новчане невоље у које се заплео одмах прве године странствовања. Дајући оставку, он се није довољно побринуо за свој живот после оставке. Сметнуо је с ума да, и ако Краљев отац, неће по нашим законима бити заштићен од напада штампе; није срачунао да његови приходи неће достизати за његово борављење на страни, није чак ни то запазио да протокол који је 23 фебруара 1889 потписао са намесницима, ускраћује Краљници Наталији само састајање са сином, али не и бављење у Србији. Све то што је пропустио да уреди приликом своје оставке, Милан је хтео уредити накнадно. Довде његове намере јесу прилично јасне: што је неразумљиво, то је његов јуриш на радикале чим је поново закорачио на српско земљиште. Да ли је држао да без предходног застрашавања радикали неће примити његове нове захтеве? Или је држао да их они ни на који начин неће примити, и да је стога министарска криза неизбежна? Или

¹⁾ Аустроугарски посланик 28 јуна и 10 јула 1890; наш посланик у Бечу, 21 септембра 1890.

се сасвим искрено и без икакве скривене мисли разјарио на радикале, када је видео да су и у спољашњој и унутрашњој политици ударили једним правцем који он није никада одобравао. Радикални противници причали су му о радикалном режиму чуда и покорје; њихова преувеличавања Краљ Милан, исто толико лаковеран за новости колико неповерљив према људима, примао је за готове паре, — и могао је помислити да је већ дошао час да се умеша у нашу политику као диктатор-спасилац... Проникнути његове праве намере, тешко је стога што се код њега није знало када глуми а када је искрен. Дешавало се да он само ради застрашавања почне на некога викати, па да се, дижући постепено глас, наљути на њега озбиљно. Дешавало се и то да, усред највеће јарости, лукаво осети како би се могао користити преплашеношћу своје жртве; то би га на мах расхладило и одобровољило, и његова јарост, испрва неодољива експлозија, завршавала се као глума. Све што се може са сигурношћу рећи, то је да су 1890 Краља Милана довеле у Србију велике невоље: напади штампе, Наталијин пркос, новчана оскудица. Радикални режим који је ту затекао, могао је његову раздраженост само појачати. Његова прегња диктатуром била је бар упола искрена, јер та диктатура којом је претио, одговарала је потпуно његовим потајним жељама, зачетим још у тренутку његове оставке.

IV.

Краљ Милан дошао је у Србију месеца маја; већ идућег месеца Краљица Наталија почела је борбу противу њега. Она је покушала да обори акт митрополита Теодосија од 12 октобра 1888, којим је била разведена од Краља Милана. 11 јуна 1890 замолила је архијерејски сабор за његово решење о томе како се има сматрати акт од 12 октобра 1888. Архијерејски сабор, коме више није био на челу митрополит Теодосије него митрополит Михаило, одговорио је 16 јуна, да се поменути акт има сматрати као незаконит и неправилан, пошто је издат „противно постојевшем закону, а без сваког законског основа“.¹⁾

¹⁾ Сви акти о брачној спору Краља Милана и Краљице Наталије објављени су у *Политици* 1927 и 1928.

Митрополит Михаило свршио је ову ствар без знања и питања Намесништва и Владе; чак није рекао ништа ни своме старом пријатељу Ристићу. „Доцније се правдао да је акт од 16 јуна дао Краљици на њено наваљивање, да бар нешто има у рукама, ако би Краљ Милан умро, — и на њену часну реч, да неће чинити никакве употребе док је Краљ Милан жив“.¹⁾

Када је Краљ Милан дознао за акт од 16 јуна, он се разјарио онако како је само он умео: ако би Краљица успела поништити развод брака, његова женидба с Артемизом не би више била могућна. Он се одрекао престола само да би се отресао Наталије: после саборског решења од 16 јуна изгледало је да му је престо измакао, а Наталија остала.

Да би забашурио ствар, Ристић је склонио митрополита да под 5 јулом изда други акт, „да је архијерејски сабор у пуној седници, а поводом жалбе Краљице Наталије због развода брака једногласно решио, да није надлежан да поново расправља једно већ решено и свршено питање“.²⁾ Овај други акт митрополит није завео у протокол нити је ударио печат на њ. Те пропуштене формалности митрополит је испунио тек онда када се у митрополији појавио сам Краљ Милан са својим адвокатом. Три дана доцније митрополит је писао Ристићу, да узме реч од Краља Милана, „да неће предавати јавности оно што је добио, те да не узнемирава овај свет: доста је било бруке“.³⁾

Митрополит је на дну душе био на Краљичиној страни. За Миланове владе страдао је заједно с њоме, и био исто тако велики поклоник Русије као и она. Милана је мрзио и као свога личног душманина и као противника Русије: Милан му је изгледао изрод који је одвојио српски народ од осталог Словенства. Развод брака извршен митрополитом Теодосијем 1888 био је, по мишљењу митрополита Михаила, као уосталом, и по мишљењу многих других, скроз неправилан. Колико је од њега зависило, митрополит је био вољан да помогне Краљици Наталији, али он није смео да се хвата у коштац са Краљем Миланом. Дугогодишње изгнанство и

¹⁾ Бранко Петровић, *Јован Ристић*, стр. 127.

²⁾ Бранко Петровић, стр. 130.

³⁾ Бранко Петровић, стр. 137.

потуцање по туђини јако је начело митрополитову отпорност која је некада била несаломљива. Када је видео да не може помоћи Краљици „испод жита“, како је мислио, он се тргао од отворене борбе са Краљем Миланом, — и све што је једнога дана написао по жељи Наталије, побрисао је другога дана под притиском Милана.

На крају крајева, Краљица није постигла ништа. Добила је од митрополита акт који је гласио у њену корист, али тај акт одмах је потрвен другим једним који је Краљ Милан, идући за њоме у столу, добио од тог истог митрополита. Она се није могла прегонити са Миланом, који од ова два противуречна акта важи. Тиме не би нахудила Милану, него свом пријатељу митрополиту, који би био осрамоћен због очевидног дволичења.

Пошто борба код црквених власти није дала одређеног резултата, Краљица се решила да борбу пренесе на политичко земљиште. Она се спремила да поднесе меморандум или, тачније речено, жалбу Народној Скупштини, која се састајала у новембру. Она се жалила што јој Влада не допушта да се виђа са сином: код Архијерејског сабора, она се борила за своја права жене, — код Скупштине, за своја права матере. Али било на један било на други начин она се парничила са Миланом. Њихов спор, на крају крајева, имала је да реши Влада. Као год што је митрополит Михаило дао, најзад, онакво решење какво је хтело Намесништво, тако је било сигурно да ће Скупштина донети онакву одлуку какву буду хтели радикални министри. Да ли ће победити Наталија или Милан, зависило је просто од тога, ко ће се од њих двоје пре споразумети са Владом.

V.

14 септембра 1890 нови скупштински избори дају радикалној странци огромну већину. У октобру, на сам глас да Краљица намерава поднети жалбу тој радикалној Скупштини, Милан почиње преговоре са радикалима; да би обвезао према себи не само радикалну владу, него и радикалну странку, он увлачи у преговоре Николу Пашића, вођа радикалне странке и председника Народне Скупштине. Он је захтевао две ствари: да се његова личност новим законом о штампи заштити од новинарских напада, и да се Скупштина огласи за ненадлежну

по Краљичиној жалби. О повећању својих примања из државне касе није за овај мах говорио. Ако би се Намесништво и Влада написмено обвезали да ће његове захтеве испунити, Краљ Милан би одмах отпутовао из Београда. Његови су захтеви примљени, — и он је 17 октобра отпутовао.

За Милана је нарочито било важно каква ће успеха имати Краљичина жалба. То га је вероватно и решило на преговоре са радикалима. Он није смео остати у завади с њима, из страха да се они не удруже противу њега са Наталијом. У том случају Краљичино питање које је он 1888 окончао ма и неправилним разводом брака, било би поново отворено.

Радикална влада имала је да бира између двога: или да жртвује Наталију Милану, или да заједно са Наталијом поведе борбу противу Милана. Радикална влада изабрала је оно прво, — и то просто зато што се веома бојала Милана него Наталије. Међу радикалима је владао велики страх од Милана; они су стрепили да их он помоћу војске и Аустрије не отера с власти; само његово присуство у Србији сматрали су опасним за свој режим, — и у лето 1890 на једном њиховом тајном скупу расправљано је о томе како би се Милан уклоњено из Србије, ако не милом а оно силом. Ипак њима је изгледало мање ризично уклонити га лепим начином, и зато чим је Краљ Милан понудио поравнање, они су ту понуду прихватили оберучке.

Споразум који је радикална влада начинила са Миланом, требала је да одобри радикална Скупштина. Скупштина се испрва противила да Милана, као Краљевог оца, заштити новим законом о штампи. У радикалној странци, која је још памтила његова гоњења, било је много пакости према њему. Неки од радикалних првака говорили су: ми смо бранили слободу штампе од Милана докле је седео на престолу; зар да је стежемо њему за љубав сада када он није више на престолу: нисмо се превијали пред краљем, нећемо ни пред раскраљем... Ипак Влада је савладала овај отпор. У новом закону о штампи напади на Краљевог оца били су забрањени као и на остале чланове Краљевског дома. Краљ Милан, како се онда говорило, постао је неприкосновен за штампу.

Што се тиче Краљичиног питања, ту је радикална влада имала много мање муке са својом Скупштином. Краљ Милан није тражио ништа друго него да Скупштина одбаци Краљи-

чину жалбу као ненадлежно поднету. Скупштина је, доиста, била у Краљичином питању ненадлежна. Краљица се жалила што јој се састајање са сином допушта само у дужим размацима. По Уставу, старање о васпитању Краља Александра припадало је Краљу Милану; ако је он, у интересу Александра васпитања, налазио да треба спречити његово одвећ често састајање са мајком, — шта је Скупштина могла противу тога? Васпитавање малолетнога Краља дејалоб је ван њене надлежности. Радикална Скупштина ухватила се тим чвршће за ове формалне законске разлоге, што Краљица Наталија није имала у њој много личних пријатеља. Изузимајући ђенерала Саву Грујића, који јој је био врло одав, остали радикални прваци били су према њој или равнодушни или чак рђаво расположени. Они су јој замерали да се поводи за напредњацима, и да је напредњачки вођ Гарашанин имао удела у састављању њене жалбе.

Краљица је тврдила да је жалба искључиво њено дело, које неоспорно носи њено лично обележје. Али ма ко био писац жалбе, он је није вешто саставио. Ту се није расправљало само о Краљичином састајању са сином, него се износила цела историја Краљичине размирице са Миланом. Тим поводом говорило се без икакве штедње, не само о Милану, него и о свима оним личностима које су биле на његовој страни; и Никола Христић, и митрополит Теодосије, и Јован Ристић поменути су на мало љубазан начин. По тону своје жалбе Краљица није чинила утисак ојађене мајке, него једне Амазонке која, засуканих рукава, корбача своје противнике. Такав један акт, срдит и пркосан, уместо да привуче на њену страну сва срца, могао је само разбудити старе мржње и снађе.

Претрес о Краљичиној жалби водио се у тајној скупштинској седници. За Краљицу говорио је само Гарашанин. Либерали, узимајући за повод једну повреду пословника, нису присуствовали седници.¹⁾ Радикали су били противу Краљице, и њихова већина изгласала је 30 новембра 1890, да се Краљичина жалба не може узети у поступак, јер ни по закону ни по Уставу Скупштина није надлежна за решавање о жалбама те врсте. Краљица је претрпела потпун пораз: њена је жалба

¹⁾ По њиховом мишљењу Краљичину жалбу ваљало је претходно упутити у одбор, што није било учињено.

угушена у тајној седници, — и као Краљичин присталица обелоданио се само вођ најслабије странке, Гарашанин.

Краљичина жалба, која је тако нечујно пропала у Скупштини, изазвала је ван Скупштине две велике препирке. Прва препирка избила је између Краљице Наталије и намесника Ристића. Краљица је била уверена да међу политичарима нема већег противника од Ристића. Почетком јануара 1890 она му је, у великој раздражености, писала да не може допустити *поновни злочин*, да се и син њен васпитава како му је отац васпитан. Ово је била тешка увреда за Ристића, јер он је био тај који се, као намесник малолетнога Милана, старао о његовом васпитању. Ристић није опраштао увреде, али је умео да чека тренутак када ће се за њих наплатити с интересом. На Краљичино писмо писано у јануару 1890, он је одговорио тек у децембру исте године, убрзо после одбијања Краљичине жалбе у Скупштини. У томе тренутку када је Краљица изгледала остављена од целог света, Ристић је нашао за добро да јој прочита буквицу. Он јој је замерио да се понаша према Краљу Милану, како „кћи спахије Кешко“ не би смела да се понаша према „једном Обреновићу, који ју је попео узасе на Српски престо“. Опоменуо ју је да „жена или се покорава мужу или га оставља“; она није учинила ни једно ни друго, и тиме је довела земљу „у непрестану кризу и трзавицу“. Он ју је оптужио да је на двору „сиротне Србије“ завела раскош и уз то такве слободне модерне игре какве се до ње нису виђале „ни у јавним локалимa“. Оспорио јој је праву љубав према Србији, и обележио је као неукротљиву амбициозну жену која све друго потчињава својој амбицији.

Ово писмо у коме је Ристић отурио на страну обзире који се дугују једној краљици и једној жени, Краљица Наталија предала је сама јавности. То је био сав њен одговор.

Друга препирка вођена је између Краља Милана и Гарашанина. Краљица је насртала на Ристића као главног помагача Милановог; Милан је насртао на Гарашанина као на главног помагача Краљичина. Милан је сумњао на Гарашанина да је он научио Краљицу да се жали Скупштини, и да тиме није хтео ништа друго него да напаости њему, Милану. Из Беча, фебруара 1891, он је послао Гарашанину једно бесомучно писмо у коме га је напао за „извртање и

фалсификовање факата", за „акте неверства", за „интриге штетне по интересе земље", за „перфидне и превратничке нападе", за разне „имфамије" итд. После ове бујице погрда он је, у сасвим јасним наговештајима оптужио Гарашанина за убиство Јелене Марковићке и Лене Книћанке, извршено пре неких осам година. Марковићка, са знањем Книћанке, покушала је 1882 да убије Краља Милана; обе те жене освануле су мртве, Марковићка после, а Книћанка пре изречене пресуде. Гарашанин, који сада употребљује Наталију противу Милана, употребљавао је некада Марковићку и Книћанку; када Марковићкин атентат није успео, Гарашанин је уклонио с овог света и Марковићку и Книћанку да га не би одале. То је од прилике што се могло читати између врста Миланових писама.

Гарашанин је одмах одговорио да су Марковићка и Книћанка извршиле самоубиство. Ако би било основа за сумњу да су оне од некога убијене, сумња ни у ком случају не би могла пасти на Гарашанина. У тренутку Книћанкине смрти он није био у Србији него чак у Француској. Што се тиче Марковићке, њена се смрт десила у пожаревачком казненом заводу, који је стојао „изван домаћаја" тадашње Гарашанинове власти (Гарашанин је тада био министар унутрашњих дела). За убијање Книћанке и Марковићке „нужна је била много јача снага него што је у опште снага министарска". „Ја сам крив, рекао је Гарашанин, што сам одвише простодушно поверовао да су то била самоубиства, и што нисам брижљивије потражио овога претходника Џека трбосека..." Писмо Гарашаниново овако се завршавало: „...Сматрам да је нужно напоменути вам, да се више са мном не упуштате ни у какву преписку. Нужно је да вам кажем, да вам то забрањујем, јер и ако сте у вашем писму напоменули да је то последња ваша реч, опет зато, знајући добро колика је тежина ваших речи, које ви према потреби задајете, мислим да ова напомена није ви мало излишна".

И Наталија и Милан показали су се неурачунљиви: Наталија када је говорила о *злочину* који је Ристић учинио са васпитавањем Милановим; Милан када је оптуживао Гарашанина за убиство Марковићке и Книћанке. Испад и Наталијин и Миланов био је такав да су и Ристић и Гарашанин морали узети најоштрији тон, премда се и овога пута обелоданила

разлика њихових темперамената: Ристић је писао као расрђен магистер, а Гарашанин као увређен официр. И један и други били су испали из такта и показали у свом одговору Ристић претерану грубост, а Гарашанин претерану прекост. Обе полемике учиниле су не може бити гори утисак и у земљи и на страни. У земљи, свет је био згранут да један Краљ, једна Краљица, један намесник, један бивши министар-председник могу да се тако грде између себе без обзира не само на дворску него и на обичну грађанску пристојност. На страни, ишло се и даље, па се на основу тога закључивало о ниском културном ступњу наше земље.

У овим саблажљавим полемикама падала је у очи извесна сличност понашања између Краљице Наталије и Краља Милана; начин како је она сукнула на Ристића мало се разликовао од начина како је Милан сукнуо на Гарашанина. Један догађај који се десило од прилике у то исто време још више је истакао ту сличност између завађених супружника. Једнога дана у фебруару 1891 венчавала се у Саборној Цркви дворска госпођица Краљице Наталије. У цркви су била два нарочита стола за владајућег Краља и Краљицу; од оставке Краља Милана оба су та стола била застрта и увезана. Краљица Наталија, како је ушла у цркву, упутила се краљичином столу, раскинула везу, свукла застор, па се посадила у сто пркосно и охоло. Из публике, махом састављене од Краљичиних присталица, чуло се неколико усклика одобравања, међу којима се распознавао крупан мушки глас Гарашанинов.

Овај Краљичин поступак није се, изван круга њених присталица, тумачио у њену корист. Њој се замерало што се ни у цркви није могла обуздати, и што је на тако изазивачки начин присвајала себи почаст владајуће Краљице. Чинило се да ће имати још право Краљ Милан, који је тврдио да се Наталија није вратила у Србију ради виђења са сином, него ради терања њена мужа.

Краљица Наталија имала је све врлине које су Милану недостајале — часност, кураж, поноситост, — и осећала је, и ако туђинка, много љубави према Србији. Али са својим врлинама она је претеривала; њена часност била је крута и непопустљива; њена кураж имала је нечега изазивачког, а њена поноситост нечега деспотског. Та жена са главом лепе Кавкаскиње, али сувише сважнога тела, са топлом источња-

чком бојом лица, али са хладно светлим погледом, није изгледала увевљена поред свих својих несрећа жене и мајке, — и држала се у широким сукњама и великим „турнирима“ тадашње моде право и охолно као једна од оних женских владарки каквих је било у XVIII веку.

Њени пријатељи уверавали су да она има много срца и љубави, али да су је родитељи васпитавали „спартански“. Из детињства она је навикавана да подноси хладноћу и да савлађује осећаје. Њени непријатељи говорили су да је хладноћа на коју се дететом навикавала, продрла најзад до њенога срца, и да она зна само за једну страст, а то је за амбицију. Они су причали једну причу јамачно измишљену. Једнога дана када је, као вереник Наталијин, Милан шетао бечким улицама, нека старија жена приступила му је и рекла: „Ја сам у служби Наталијиној: не узимајте моју госпоњу, јер нећете бити с њоме срећни; она има исту такву нарав као ви, — исто тако воли да заповеда“.

VI.

Крајем фебруара 1891 Краљ Милан дошао је поново у Београд. Споразум начињен између њега и Владе у октобру прошле године није био потпун. Његово новчано питање није било ни додирнуто. Краљичино питање није било коначно расправљено; било је решено да Скупштина њену жалбу одбије, али није решено да ли ће она и даље седети у Србији.

Ово су били Миланови захтеви. (1) Уместо да му се из цивилне листе издаје 30.000 дин. месечно, требало му је један пут за свагда издати једну повећу округлу суму; (2) Краљица Наталија имала је да иде из Србије; ако не би хтела ићи драговољно, требало ју је отерати жандармима.

На случај да се ови његови захтеви приме, Краљ Милан сматрао би се као потпуно задовољан. Не би тражио ништа више и не би се враћао у Србију све до пунолетства свога сина.

Краљ Милан се налазио у новчаној невољи; његова примања из цивилне листе нису достигала за трошкове његовог париског живота; зато је гледао да капиталисањем својих примања из цивилне листе дође до једне суме од неколико милиона, коју би после што плодније употребио. Он је веровао у своје финансијске способности; ако су до сада ње-

гови послови испадали инаопако, то је само стога што није располагао већим почетним капиталом.

Краљичино борављење у Београду било му је још неподносније него новчана оскудица. Он да живи на страни као приватна личност, а она да „торжествује“ у Београду као краљица, то би било за њ и сувише унижења. Ако би је оставио у Београду, она би пре а после довела Краља Александра под свој утицај; то би у прикривеној форми било оно њено „намесништво“ коме је она, по његовом мишљењу, тежила још од Бугарског рата, а које је он свима силама покушавао да осујети.

У Београду Милан је наишао и код Намесништва и код Владе на повољно расположење. Свађа Краљевих родитеља била је дојадила Ристићу и радикалима. Ново стање створено Уставом од 1888 није се могло учврстити докле је Милан једном ногом био у Паризу, а другом у Београду. Било је на крају крајева боље дати му нешто новаца и жртвовати Краљицу Наталију, него живети у вечитим препиркама с њиме и у вечитом страху од његовог државног удара.

На истом гледишту стајала је и руска дипломатија; за њену Балканску политику било је важније уклонити Милана из Србије, него одбрани материнска права Краљице Наталије.

Председник радикалне владе, генерал Сава Грујић био је лични пријатељ Краљичин. Он се одмах успротивио употреби принудних мера противу Краљице; по његовом мишљењу, спор Краљевих родитеља био је њихова лична ствар, у коју Влада није требала да се меша друкчије него давањем пријатељских савета. Грујићева влада одступила је 11 фебруара. Никола Пашић, који је саставио нову Владу, био је вољан да се погађа са Миланом о трошку Наталије. У то време Милан је лепо говорио о Пашићу, и његов долазак на владу означавао као „психолошки тренутак“ за остварење својих планова.

У преговорима између Владе и Милана најтеже је било новчано питање. У радикалном клубу било је посланика којима није ишло у главу да Милану треба дати нешто у готовом за његов одлазак из земље. Зар после своје оставке он није сишао у ред обичних грађана, према којима се, ако неће лепо, може употребити и сила? Каква нужда за велику

радикалну странку да мити једнога раскрала? За Миланове захтеве залагао се највише Пашић. Већ тада он се држао правила да је противу противника боље служити се новцем него силом. Али ни Пашић није хтео дати Милану онолико колико је тражио. Милан је тражио много, — неких шест милиона.¹⁾ После ваздан цењкања дошло се до ове погодбе. На име свих примања из цивилне листе Милан добија један милион; поред тога Влада ће му помоћи да на залози својих некретнина закључи зајам од два милиона, — свега, дакле, добио би три милиона, — половину оне суме коју је тражио.

За ту цену од три милиона Милан је обећао да до пунолетства свога сина неће се враћати у Србију; његови састанци са сином били би у будуће у иностранству, за време школског одмора Миланова реч није се Влади чинила довољно јемство; он се морао одрећи права члана Краљевског дома и иступити из српскога држављанства. Према томе, ако би и поред задане речи покушао вратити се у Србију, Влада би га као свакога странца могла вратити са границе.

Краљ Милан је осетно куда радикали циљају, и њихово држање вређало га је, — али да би дошао до новаца и да би уклонио Наталију из Србије, он је пристајао на све радикалне услове, чак и најнезгодније по себе. Он је уопште био слаб преговарач, јер, кад је нешто желео, није питао шта то стаје. Много вештији од њега, Ристић и Пашић за релативно мале паре узели су од њега сва његова права.²⁾

Споразум између Краља Милана и Владе стављен је на писмено 30 марта 1891. Потписали су га Краљ Милан, намесници, сви министри, и стараоци Краља Александра. Споразум од 30 марта марта чувао се као државна тајна, и тек постепено, кроз разне законе и скупштинске резолуције, дошао је до знања публике. Истога дана када је споразум потписан, у Скупштини је прочитана изјава Краља Милана да се до пунолетства Краља Александра неће враћати у Србију. Одмах за тим Скупштина је донела резолуцију, којом се Миланова изјава узима на знање, и овлашћује Влада, да „издејствује“ код Краљице Наталије да се и она угледа на Милана.

¹⁾ Аустро-угарски посланик 30 марта 1891.

²⁾ О преговорима Краља Милана и Владе, в. Живановић, *Историја*, III, 85 и даље; аустроугарски посланик 10 и 30 маја 1891.

Све је то било готово 30 марта. Сутра дан, 31 марта, решен је један закон којим се овлашћује Влада да за „потребе Краљевског двора“ изда Краљевим стараоцима један милион динара на рачун, цивилне листе. То је био онај милион који се требао исплатити Милану. За овај мах није саопштено ништа о томе да се Милан одриче чланства Краљевског дома и српског држављанства, и да ће му Влада помоћи да начини зајам од два милиона. Те ствари публика ће дознати тек после неколико месеца.

Резолуција од 30 марта била је растегљива; могла се схватити и као проста изјава жеље, и као наредба која се мора извршити. Влада је била овлашћена издејствовати одлазак Краљице из Србије. Којим начином? То је што се није знало. Либерална опозиција предлагала је да се дода да ће се Краљичин одлазак издејствовати са њеним „саизвољењем“. То није усвојено. Влади је остављена слобода у избору средстава; из радикалне већине чуло се мишљење да се, по свој прилици, крајња средства неће употребљавати, јер ће Краљица изаћи скупштинским жељама на сусрет. Изгледа, у Скупштини је преоблађивало уверење да ће се Краљичин отпор сломити чисто моралним притиском.

Закон од 31 марта, за који је било јасно да се не доноси ради потребе Краљевског дома, него ради потреба Краља Милана, изазвао је јавне протесте двојице радикалних посланика. Један од њих био је Ранко Тајсић. Он је рекао да не да Милану ни паре: „нико му није крив што данас он нема, а имао је добру плату за скоро двадесет година: млад делија, стар просијак!“

VII.

Питање Краљевих родитеља сматрало се решено резолуцијом од 31 марта. Остало је само да се та резолуција изврши. Краљ Милан добио је одмах свој милион и отишао из Србије. Са Краљичом Наталијом имало је још да се разговара. Резолуција од 30 марта била је за њу неповољнија него онај споразум који јој је нуђен 1889, у очи њеног повратка у Србију. Тада њој се допуштало да спаке године, један пут или два пута, дође у госте своје сину. Сада се од ње тражило да не долази у Србију све до синопља пунолетства. 1889, она се издала да ће силом своје популарности сапла-

дати све сметње које би Милан, и после изгубљене краљевске власти, хтео чинити њеноме боравку у Србији. Сада се обелоданило да Милан, и ако раскраљ, има још толико снаге да њу уклони из Србије.

У политичком погледу, Краљичин положај био је слаб. Краљ Милан био је привукао на своју страну и Русе и Ристића и радикале. Краљици су остајали само напредњаци и либерали, и то више напредњаци него либерали. Код либерала су се осећале три тежње: тежња Краљичиних пријатеља, тежња Ристићевих пријатеља, тежња оних либерала који нису били ни за Краљицу ни за Ристића, него су се руководили разлозима страначке тактике, — готови да помажу Краљицу, ако је то популарно; иначе, не. Чак и удружени, либерали и напредњаци нису могли одбранити Краљицу од радикалне странке.

Пре него што је Краљици саопштена резолуција, на њу се утицало са разних страна. Чак је дозван граф Хуњади, рођак дома Обреновића по Јулији, жени Кнеза Михаила, да и он говори Краљици. Она је одбијала све савете. У последњем часу, председник министарскога савета Никола Пашић и министар унутрашњих дела Јован Ђаја дошли су да се са Краљицом лично објасне. Краљица је рекла Пашићу да је, пре резолуције, она намеравала, због болести своје тетке, отпутовати из Србије. Њој су тада радикали поручили да не путује; три дана доције изгласана је резолуција: зашто су је радикали одвраћали од пута када су мислили да је терају из земље? Пашић је признао без увијања да је његову странку руководно чист политички рачун: да је Краљица отпутовала пре резолуције, „Краљ Милан не би онда никада отишао, и то би било горе.“

Са политичког гледишта Пашић је имао право: да је Краљица отпутовала из властитих побуда пре споразума од 30 марта, питање је да ли би Краљ Милан пристао потписати тај споразум, који му је био поглавито потребан ради уклањања Краљице из земље. Али ако је држање радикала према Краљу Милану било вешто, оно је према Краљици Наталији било неискрено. Када су јој саветовали да не иде из земље, они нису то чинили из бриге за њене интересе, јер су већ били започели преговоре са Краљем Миланом који су имали да се заврше потпуним жртвовањем Краљичиних интереса.

Међутим, Краљица је могла имати утисак да су савети радикала учињени у пријатељској намери. Ово истовремено преговарање са Миланом и давање савета Наталији било је, очевидно, дволична игра.

Пошто усмени разговор Пашића и Ђаје са Краљицом није довео ни до чега, скупштинска резолуција достављена је, 27 априла, Краљици писменим путем. Краљица је одговорила истог дана да је решена „да се користи правом свакога Србина да живи у својој домовини...“ „Ако буде суђено“, писала је даље, „да се морам за навек уклонити из земље у којој је мој син краљ, ја ћу желети да бар он зна како га нисам добровољно хтела оставити, нити своју материнску дужност олако напустити. Насиље ме је отргло из наручја сина; само би ме насиље могло од отаџбине одвојити.“

Краљица је имала разлога да се љути што се, пре резолуције од 30 марта, преговарало само с Миланом, а не и са њоме. Милан је пре резолуције изјавио да добровољно иде из Србије; њој се пак на основу резолуције више или мање наређивало да иде. Али ако је Краљица имала разлога да се жали на резолуцију, она није имала разлога да се тако упорно одупире њеном извршењу. Остала у земљи или не, она се више није могла виђати са својим сином; зашто се онда хватати тако грчевито за своје право живљења у Србији? Одупирући се резолуцији од 30 марта, Краљица је изазивала Владу на употребу принудних мера; тај јавни скандал Краљица зацело није могла објашњавати ни својом љубављу према сину ни својом љубављу према земљи, јер је тај скандал шкодио како њеном сину тако и њеној земљи. У Краљичином писму јаче су наглашена њена права грађанке него њена права мајке. За разлику од њених права мајке, њена права грађанке била су ујемчена Уставом, који је изречно забрањивао протеривање наших грађана. Краљица је унапред сираћала пажњу на повреду Устава која може произаћи из извршења резолуције од 30 марта. Ово противстављање Устава резолуцији намеће мисао да је у састављању Краљичина писма имао учешћа и који од политичара. Сумњало се на Гарашанина, који је био нарочито подесан да подржава Краљицу до последње границе отпора: колико је год она била својеглава, толико је он био инација.

После Краљичиног писма Влада је одлучила да употреби силу. Шестог маја, око два часа по подне, у Краљичин стан

(улица Краља Милана 87) дошли су инспектор министарства унутрашњих дела, управитељ вароши, и командант жандармерије. Они су позвали Краљицу собом на Савско пристаниште, где је чекао параброд *Делиград*. Краљица, час под овим час под оним изговором, одлагала је полазак; прво, није била обучена за пут; затим, није имала при себи новаца; најзад, није јој се свиђао *Делиград*, о коме је добила доставу да је трошан и несигуран. У разговору с Краљицом представници власти изгубили су више од два часа. За то време улица је већ била закрчена светом. По једном казивању, свет се стао купити сам од себе, због жандарма и коњаника постављених око Краљичине куће; по другом казивању, свет су узбунили Краљичини пријатељи, којима је Краљица дала хабер.

Из Краљичина стана изашла су троја кола: у првима, Краљица са својом дворском госпођицом; у другима, инспектор министарства унутрашњих дела, Сима Павловић; у трећима, један жандармеријски официр одређен да прати Краљицу до границе. За колима, жандармерија коњичка и пешачка.

Чим су кола избила на улицу, настала је гужва; свет се тискао око кола да још једном види Краљицу, која се нагињала и поздрављала; жандарми су одбијали гомилу, гомила је и даље наваљивала, — и у том гурању и ларми Краљичина кола отиснута су како тако улицом Милоша великога. Праћена целим путем једном гомилом која је непрестано расла, Краљичина кола кретала су се врло споро, као да им је сав тај свет писно о точковима. Из Милошеве улице кола су окренула Босанском улицом, која је водила ка Савском пристаништу, — али, кад су дошла до Саборне цркве, кола, у место да ударе низбрдицом на Саву, буду под притиском гомиле обрнута у правцу данашње улице Краља Петра. Једна већа гомила икупљена код Калемегдана, нагла је одмах у сусрет Краљици, и дочекала је на углу Краљ Петрове и Кнез Михаилове улице. Ту је дошло до туче између гомиле и жандармерије. Код Калемегдана се постављала нова калдрма; гомила је дохватила то камење и стала засипати жандарме; за тили час круг жандарма око Краљичиних кола разбијен је; коњи испрегнути, кола обрнута натраг у варош, — и вучена од својих присталица, уз страховити урнебес као после добивене битке, Краљица, бледа, затворених очију, главе за-

вањене у јастуке, враћала се у свој стан одакле је пре једнога часа изведена.

Пошто је Краљица већ ушла у кућу, Влада је ставила у покрет војску. Војска није имала задатак да, место полиције чија се немоћ посведочила, изврши Краљичино протеривање. Њен задатак, много безначајнији, састојао се у растеривању света који се купио око Краљичина стана. Коњица се појавила прва; на својим великим коњима, с исуканим сабљама, она је надирала да прокрчи себи пут кроз гомилу. Опијена скорашњом победом над жандармеријом, гомила је узела да и коњицу гађа каменицама. Код гостионице *Лондона* једном коњичком официру разбијена је глава; неколико војника рањено; једна пушка и неколико сабаља отето. Онда је командовано коњици да сјаши и пуца у гомилу; пред плотуном, који је оборио неколико мртвих и рањених, свет је тргао натраг, и раскршће код *Лондона* остало чисто као длан.¹⁾ У томе је стигла и пешадија, али оружје се није нише морало употребљавати. Престрављен оним једним плотуном, свет се сам од себе растурао.

Влада је до два часа после поноћи држала седницу; официри су непрестано излазили и улазили у зграду председништва владе. На улици војска је начинила себи ноћни логор. Војне и жандармеријске патроле крстариле су целе ноћи и дозивале се. По речима једног страног дипломате, Београд је те ноћи лично на освојену варош.

Пред зору полиција, са жандармима, упала је у Краљичини стан, али на необичан начин, — не на капију која је била добро забрављена, него преко зида, уз који су жандарми прислонили мердевине. Због тих мердевина, инспектор Сима Павловић назван је од београдске штампе „мердевиноносац“. Краљица, исцрпена потресима јучерашњег дана, пошла је одмах за полицијом, само да би, како је рекла, избегла нова крвопролића. У прво свитање док је Београд још спавао, Краљица је, у затвореним општинским колима, одведена на железничку станицу. Дуж целог пута до станице била је постројена војска и жандармерија. Било је четири и по изјутра, када је Краљица ушла у воз који ју је одвезао у Земун.

¹⁾ По службеним извештајима убијен је један, а рањено седморо. По казивању опозиције рањено је једанаест. Аустроугарски посланик (25 маја 1891) даје ове бројеве: четири убијена, двадесет рањено.

Тако је најзад свршено Краљичино протеривање, које је започело једнога дана у два и по после подне, а свршило се другога дана у четири и по изјутра. И пријатељи и непријатељи Краљичини саглашавали су се да је протеривање извршено сасвим невешто. Зашто је тај посао започет у по бела дана, одмах по ручку? Зашто се у преговорима са Краљицом изгубило више од два часа? Зашто се пре извођења Краљице из куће, није рашчистио пут до Савске станице? Зашто се, пошто је Краљица већ праћена кући, почео чистити сокак пред њеном кућом, — и то са толико енергије да је дошло до крвопролића? То крвопролиће било је најнепобитнији доказ о рђавом редитељству Краљичина протеривања. Да би скинула одговорност са себе, Влада је одмах пензионисала инспектора министарства унутрашњих дела, управитеља вароши Београда, и команданта жандармерије.

Протеривање Краљице Наталије, или како се у новинарском језику говорило: „Шести мај“, јавно мњење жигосало је као одвратан, неморални чин. Да је Краљица кришом и по мраку ухваћена и пребачена преко границе, свет би се са њеним протеривањем лакше помирио, јер онда би о њему само читао у новинама, а не би га видео својим очима. Али гледати како жандарми спроводе Краљицу главним улицама, и како људи насрћу на жандарме да Краљицу ослободе, то је био тако мучан приказ да онај ко му је присуствовао, није се дао више убедити о потреби Краљичина протеривања: ствар је била толико ружна да није могла бити оправдана.

Шести мај дао је повода исто тако великој повици на радикале као две године раније четрнаести мај. Ти људи, говорили се, не разумеју ништа у пословима полиције; четрнаестог маја полиција није била кадра спречити каменање напредњака на улицама; шестог маја, полиција је доживела ту бруку да јој гомила отме Краљицу из руку. И када се невештина и немоћ полиције потпуно обелоданила, онда се Влада толико препала од могуће револуције да је извела из улицу цео београдски гарнизон, и коњицу и пешадију, — и тада се десило оно што никада дотле, чак ни у данима најбешће Миланове тираније, — у сред саме престонице, пуцало се плотуном у народ. Први пут тада, крв је просута у Београду по наредби Владе.

Докле је Влада гледала да одговорност пребаци на пот-

чињене органе, публика је кривила, поглавито, првог намесника Јована Ристића. О Ристићу су његови противници увек говорили као о охолом и бездушном властољупцу: то мишљење публика је после шестог маја прихватила као сушту истину. Доиста, само тако охол властољубац могао је наредити да се једна краљица протера као скитница, — и само тако бездушан властољубац могао је извести војску противу београдских грађана. Ниједна крунисана глава није се у употреби силе показала тако безобзирна и саможива као намесник Јован Ристић.

После Ристића, најгоре је прошао министар унутрашњих дела Јован Ђаја. Ристића су више мрзили, али Ђаје су се мање бојали, — и зато су се на њега окомили још немилостивије него на Ристића. Дубровчанин католик, Ђаја је имао ту отежавну околност да је био дошљак и иноверац. Тог добоглицу, говорило се у публици ми смо дочекали братски и начинили чак министром; за сва та добра чиме нам се одужује? Протеривањем Краљеве мајке и крвопролићем по београдским улицама.

Никола Пашић, као прикривен између Ристића и Ђаје, извукао је још најмање. Истина, грдили су и њега као „мрљавка и сметењака“, јер се од некуда било чуло да је он имао ту срећну мисао да се протеривање изврши у по дана, „када је цео свет отишао кући да руча“. Ипак пљусак грдњи није се изручио на њега него на Ристића и Ђају.

Ристић, који је тешко подносио нападе штампе, постао је крајње раздражљив. Ђаја је био сатрвен, — *aigriert, indignirt, degoutirt*, како каже аустријски посланик.¹⁾ Постао је неприступачан и невидљив, као да га је био стид људи.

Напредњачка штампа дигла је грају до неба, као да у нашој историји није било веће бруке и несреће од шестог маја. „Цела држава“, писао је Гарашанин, „била је стављена у покрет да се изврши дело и незаконито и противуствано, — дело и монструозно и гнусно и мрско“. И помињући крвопролиће код Лондона, он је узвикивао: „Мало је срамота, треба још и гробља!“

Либерали, који се раније нису много залагали за Краљицу, писали су о шестом мају у истом тону у коме напред-

¹⁾ Извештај од 10 јуна 1891.

њаци. Што је у догађаје од шестога маја био уплетен и њихов бивши вођ Ристић, то се либерала мало тицало. Протеривање Краљице било је непопуларна ствар која се дала дивно употребити противу радикала; штетети радикале из обзира према Ристићу, била би, са гледишта страначке тактике, права лудост. Први зборови противу шестога маја приређени су од либерала; Стојан Рибарац, покретач тих зборова, није пропуштао ниједну прилику када се радикалном режиму могао задати ударац.

У радикалној странци врело је незадовољство. У основи, сви су одобравали Пашићеву политику, која је ишла на то да протеривањем Краљице одузме Милану снажн повод за бављење у Србији. Али извођење те политике било је тако неспретно да је за свакога постало јасно да се Краљица протерује по Милановом њефу. Радикална странка, која је своју популарност стекла у борби противу Милана, изгледала је сада његово послушно оруђе. Ово измењарење Милану падало је многим радикалима неискључено тешко... Врх свега још десило се крвопролиће од шестога маја, које ниједан прави радикал није знао како да брани. Пуцати плотуном у народ, то није одговарало ни навикама ни начелима радикалне странке, и то је био, по појмовима радикалним, такав акт тираније који се није дао ничим изгладити. Радикални посланици осуђивали су гласно радикалне министре: ето до чега је њихово шуровање са Миланом и попуштање Милану довело радикалну странку, — довело ју је догле да и она, по примеру Милановом, закрви са народом.

VIII.

У првој јарости, осуда шестога маја била је поглавито морална: осуђивале се једна нечовечна влада која оружаном руком раставља матер од сина, и лица на народ који притиче мајци у помоћ. Али пошто је прва јарост минула, осуда шестога маја, место моралнога вида, узела је правни.

Прво се поставило питање, како је војска смела употребити ватрено оружје. По правилима службе, за савлађивање перада коњица употребљује коња и сабљу; пешадија бајонет; употреба ватреног оружја допуштена је само онда када је и сама војска таквим оружјем нападнута. Како је на ударе каменца војска смела одговорити плотуном?

Затим, ко је у опште ставио војску у покрет? Министра војног пуковника Радована Милетића тражили су на све стране да потпише наредбу о покрету војске. Он је нађен и доведен у министарску седницу тек око шест по подне. Он је одбио да потпише наредбу. Око десет у вече потписао је указ којим се поставља за вршиоца дужности министра војног Младен Јанковић. Ко је према томе издао наредбу за покрет војске који је извршен око пет по подне? То није могао бити ни пуковник Милетић, који је одбио потписивање такве наредбе, ни пуковник Јанковић, који је постао заступник министра војног пет сати после извршеног покрета војске. Било је једно међувреме када се војска находила без старешине; ко је тада њоме командовао, јер тада баш она је била нај-активнија? Позвана да се о овоме изјасни пред Скупштином, Влада је рекла да је њено „председништво“ допустило „да се војска може употребити ради одржавања реда и законитости, пошто и по закону о устројству војске она је позвана да чува ред и законитост у земљи“. Председништво владе, то је био председник Никола Пашић; у недостатку министра војног он је издавао наредбе месном команданту; чак наредба о употреби оружја носи његов потпис...¹⁾ С формалног гледишта, ово није било правилно. Без сумње војска се може употребити за одбрану реда и законитости; без сумње грађанска власт је та која цени да ли јој је за одбрану реда и законитости потребна војна помоћ, — али грађанска власт није надлежна да издаје непосредне заповести војсци. То може чинити само војна власт, када јој се грађанска власт обрати за помоћ. У недостатку министра војног, Пашић је могао бити постављен за његовог заступника и у том својству издавати наредбе војски, — али у својству председника владе није јој могао наређивати вишта. С формалног гледишта неправилан, Пашићев начин рада био је иначе врло карактеристичан. Опозиција је називала Пашића „мрљавком“ и „сметехаком“; он се доиста, приликом Краљичина протеривања, показао трапава и неспретан. Ипак зато кад је дошло

¹⁾ Наредба је гласила: Месном Команданту. — Војници могу употребити оружје, но и то само у крајњој нужди, ради своје личне одбране. Али претходно треба три пута светини завазати, да ће се пуцати, ако се не разилази, па и у том случају пуцати неколико пута у ветар. — Председник Министарства, Никола Пашић. — 6 мај 1891, Београд.

до густога, тај стари бунџија и завереник смео је, и ако не-надлежан, да узме команду војске у своје руке... Што је нај-лепше, и ако је војска пуцала по његовој наредби, за про-ливање крви много су више нападали Ристића и Ђају него њега. Као сви велики завереници, Пашић је имао вештину заметања трага.

После ових питања о употреби оружане силе, стало се расправљати и о правном значају резолуције од 30 марта, ради које је оружана сила употребљена. Та резолуција није била закон него једностран акт Скупштине. Од велике по-литичке важности за Владу, која је дужна радити у сагла-сности са Скупштином, резолуција није имала правне снаге за поданике. Како је Влада смела жандармима принуђивати Краљицу на извршење једне скупштинске одлуке која није била закон? Предвиђајући овај приговор, Влада је пакнадио претворила резолуцију у закон. Она ју је подвела на потврду Намесништву и обнародовала у службеном листу. Али Влада се доцкан сетила да ово учини. Краљица је протерана 6 маја, а резолуција обнародована као закон 7 маја.

Најзад, — што је у страначкој препирци постало главно питање, — да ли је резолуција од 30 марта била сагласна с Уставом? По члану 14 Устава ниједан српски грађанин није могао бити прогнан из земље. Према томе ни Краљица На-талија, као српска грађанка, није могла чак ни на основу скупштинске резолуције бити прогнана. Та резолуција и све што јој је следовало, било је противно Уставу.

Приморана да брани уставност резолуције, Влада је нашла свог адвоката у Миловану Миловановићу, професору уставнога права. Он је објавио једну расправу под називом: „Удаљивање Краљице Наталије извршено ауторитетом државне власти није противно Уставу“. У тој расправи доказивано је да се члан 14 Устава не односи на Краљицу Наталију, пошто она као члан Краљевскога дома не спада у ред обичних гра-ђана. Да је Устав чинио разлику између обичних грађана и чланова Краљевскога дома, види се по томе што је за ове последње створио изузетна права и дужности. На пр. чланови Краљевскога дома морали су бити источно-православне вере, нису могли бити министри... Не само у нас, него у свима монархијама чланови Владалачког дома имали су изузетан правни положај, одређен у неколико Уставом, а у неколико

дворским статутом. Сви дворски статuti стављају чланове Владалачкога дома под строг надзор владоца. Њему су до-пуштене према њима „све мере које могу допринети одржању мира, части, реда и благостања у крилу владалачког дома“. Овако широка дисциплинска власт владоочева јесте „битна потреба монархијског облика владавине“; у наследној мо-нархији, владалац није ништа друго него привремени носилац оних права која династији припадају; кад год је право „ве-зано за један колективни појам, за какву било моралну правну особу, која може бити племе, или породица, или општина, у таквој моралној особи, која је субјект права, јединица правна, мора вазда постојати најчвршћа организација и најстрожа уну-трашња дисциплина“. Пошто дисциплинска власт владоочева над члановима његовог дома извире из природе наследне монар-хије, она не мора бити изречно предвиђена Уставом. Чим је установио наследну монархију, Устав је прећутно, дао вла-доцу дисциплинску власт над члановима његовог дома, јер тамо где нема те власти, нема ни династије. Отуда долази да дворских статута има у свима монархијама, како у онима где је те статуте Устав изречно предвидео, тако и у онима где их није предвидео.

На основу свега овога Миловановић је закључивао да и код нас, по општим монархијским начелима усвојеним од Устава, владалац може ради одржања дисциплине у Владалачком дому уредити правни положај чланова тога дома изузетно од општих уставних прописа. Према томе и Кра-љици Наталији могло је за неко време бити забрањено пре-бивање у Србији. Истина, у тренутку њенога протеривања, владалац је био малолетан, али то није мењало ствар: за време његова малолетства његова власт над члановима Вла-далачког дома, као и остале његове власти, прелазила је на Намесништво.

Ову Миловановићеву тезу штампа опозиције узела је у претрес са толиком србим на Миловановића као да би он, и нико други, био прави кривац Краљичина протеривања. Ми-ловановићу је одмах примећено да је његова теза више на-чињена према страном него према нашем законодавству. Наш Устав није предвиђао дворске статуте, и та празнина није била случајна. Ужи уставотворни одбор био је предложио овај члан: „Сви чланови Краљевског дома дужни су управљати се по-

породичном штату дивестије Обреновића, и покоравати се наредбама које им Краљ издаје на основу тога штатута*. Овај предлог није усвојен, што значи да сви прописи о изузетном правном положају чланова Владалачког дома имали су бити обухваћени Уставом и нису се могли допуњавати дворским штатутима. Када се појавило питање Краљице Наталије, Намесништво није ниједног часа држало да то питање може решити путем једног штатута; оно је оставило Скупштини да га она реши, и њено решење начиниено је после законом; изабран је, дакле, пут закона, а не пут штатута. Тек пошто се стала оспоравати уставност тога закона о Краљици Наталији, Миловановић је изишао са својом теоријом у дворским штатутима, који могу уређивати правни положај чланова Владалачког дома изузетно од општих уставних прописа. Та његова теорија никако се није дала ускладити ни са словом ни с историјом нашега Устава. У другим државама, дворски штатути постоје или на основу Устава, или ван Устава као остаци апсолутне монархије. У нас, из доба апсолутизма није се задржао никакав стари штатут, — а за издавање новог штатута није било основе у Уставу. Дворски штатут, који је Миловановићу служио као главни разлог, био је чисто књишки појам, убачен у преписку о Краљичином питању, без обзира на наше позитивно законодавство.

У Народној Скупштини, јануара 1892, опозиција је интерпелисала Владу о догађајима шестог маја. Препирка је вођена поглавито са законског гледишта, али поједини говорници дотакли су се и политичке стране питања. Рибарац је добацио радикалима да су, из превелике жеље да угоде Краљу Милану, сасвим заборавили на Краља Александра. Како ће им бити око срца када Краљ Александар постане пунолетан, и затражи рачуна о томе шта је са његовом мајком рађено?... У своје одговору, Пашић је истицао да су се око Краља Милана и Краљице Наталије били искупили противници радикалне странке: 1889, они су наговорили Краљицу да без споразума са Владом дође у Србију; 1890, они су наваљивали на Краља Милана да изврши државни удар. Докле су год Милан и Наталија били у земљи, радикални режим није се могао учврстити, јер су се његови противници надали да га једнога дана помоћу Милана или помоћу Наталије оборје.... Јован Ђаја доказивао је да нигде уставност није

могла победити, докле народ није властитом снагом сломио самовољу владоаца. Други народи изводили су своје самоволне владоце на губилнице; мање крволочни од других народа, ми смо послали Милана и с њиме Наталију само у прогонство. За буђење народне свести врло је добро да народ види да се и крунисане главе могу протеривати. Непопуларно код београдске господе, протеривање Наталијино одјекнуло је, не може бити боље, у народу. Богу хвала, речено је у Драгачеву, када се једном поче радикалски... Ђаја се и сувише јуначио, — и као што му је у Скупштини речено, он је имао, истина, куражи да протера Наталију, али питање је да ли би имао куражи да протера и Милана. У свакоме случају, Милан није избачен из земље жандармима, него му је дан читав милион да би драговољно отишао.¹⁾

У Краљичином питању гласали су противу Владе, осим напредњака и либерала, још и неки радикали. Међу тим радикалима била су два велика народна трибуна Ранко Тајсић и Димитрије Катић. Они нису жалели Краљицу Наталију, али им је било криво што је радикална странка, ради шефа Краља Милана, погазила Устав и пуцала у народ. После гласања о Краљичином питању, Димитрије Катић, који је био председник Скупштине, дао је необразложену оставку. Говорило се да ће са дваестак незадовољника иступити из радикалног клуба. Али овај расцеп странке избегнут је на веки начин. Десило се само то, да је из клуба искључен један од мање важних незадовољника који је у Краљичином питању говорио сувише оштро противу Владе.

IX.

У јулу 1891, на неколико недеља после Краљичина протеривања, малолетни Краљ Александар, праћен Ристићем и Пашићем, учинио је посету руском двору. Поред општих политичких разлога било је и личних разлога за ту посету: Ристић и Пашић хтели су да подигну свој углед који је после Краљичина протеривања био пао. Стари династичар, Ристић је мислио такође на интересе династије. Свађа Милана и Наталије поколебала је веру у трајашност династије; Ристић је молио Цара да узме под заштиту Краља Александра и да има на уму његову женидбу.²⁾ Удаљење Милана и Ната-

¹⁾ В. прилог II.

²⁾ Живановић, *Историја* III, 107.

лије из земље изгледало је почетак збацивања Обреновића; противници династије били су се окуражили; више него Петар Карађорђевић, Кнез Никола Црногорски, орођен са руским двором и љубимац цара Александра III, помињао се као будући Српски краљ, — и у панславистичким круговима правили су се планови о сједињењу Србије и Црне Горе под династијом Петровића. Под таквим околностима, Ристић је спас династије Обреновића гледао у женидби Краља Александра било са руском било са црногорском принцезом.¹⁾ И једна и друга женидба била би добар громобран од Кнеза Николе и панслависта.

После пута у Русији ваљало је извршити још неизвршене тачке оног споразума који је 30 марта закључен између радикалне владе и Краља Милана. Поред оног милиона који је Милан добио на рачун својих примања из цивилне листе, требало му је ићи један зајам од два милиона. Зајам је закључен код једне руске, тзв. Волшко-Камске банке, и то не само на препоруку наше него и на препоруку руске владе. Зајам је био привидан. Цео износ зајма дао је Краљу Милану руски цар из своје касе. Волшко-Камска банка која је исплатила два милиона Милану, и ставила на његово имање итбулацију за толику суму, имала је само да прикрије правога зајмодавца, односно поклонодавца, — рускога цара. Прву мисао да се новац узме од руског цара имао је сам Милан; он је био готов дати цару какву хоће изјаву написмено. Цар то није тражио, него се задовољио његовом часном речи да неће више долазити у Србију.²⁾ На тај начин, у споразум од 30 марта увучен је и руски цар. Он је пружио новчана средства за извршење тога споразума, — и то је после руској дипломатији дало право захтевати да се Миланово обећање

¹⁾ Краљ Милан у писму од 5 августа 1892 замера Ристићу, да „нагњене“ „љерки Кнеза Николе“ (Живановић, *Историја*, III, 137). Сам Ристић говорио је Живановићу, да он није помињао на црногорску, него на руску принцезу, и то на звер великога кнеза Сергија (Живановић, стр. 107). Али на једном другом месту исте *Историје* (стр. 310) забележено је ово: „...на много разлога, и ако се не нађе јача прилика, Ристић, као намесник, нагњило је Краљевој женидби са једном од трију шверн Кнеза црногорског“. Према томе тврдња Краља Милана не би била неоснована.

²⁾ Ст. Новаковић, *Двадесет година*, стр. 47 и 52. — Дневник Јована Мишкоковића (27 јула 1896).

о иступању из Краљевскога дома и српскога држављанства дословно испуни.

30 септембра 1891, Краљ Милан дао је нову изјаву као допуно изјави од 30 марта. У изјави од 30 марта није било говора о Милановом иступању из Краљевскога дома и српског држављанства; и ако је ствар била већ утначена између радикалне владе и Милана, она се није хтела објављивати докле се испуњење новчаних захтева Миланових не обезбеди потпуно. Пошто је то учињено, Милан је 30 септембра изјавио да за свагда иступа из Краљевскога дома и српског држављанства, да ће се на свагда настанити ван Србије, и да никако неће долазити у Србију осем у случају болести Краља Александра. У вези с том изјавом он је 28 фебруара 1892 узео отпуст из нашега држављанства.

Ни руска влада ни радикална странка нису веровали Краљу Милану. У време сукоба са Миланом, у радикалној странци говорило се увелико да треба донети закон који ће Милану забранити живљење у Србији. У место тога начињен је 30 марта 1891 споразум између радикалне владе и Милана, али када је услед тога споразума Милан изјавио 30 септембра исте године да драговољно иступа из српскога држављанства, у радикалној странци нашло се да ту изјаву треба притврдити законом. Да је закон донет пре изјаве, то би била увреда за Милана, али донет после изјаве, он се имао сматрати само као једно јемство више за њено тачно вршење. Тако је постао закон од 14 марта 1892, који је Миланову изјаву од 30 септембра 1891 претворио од личног обећања у законску обвезу. У закону од 14 марта стојало је да Милан „не може долазити, боравити, моћи се настанити у Србији“, и да „не може поново без претходног пристанка Народне Скупштине постати српским држављанином“. Изјава од 30 септембра послужила је радикалима као изговор за један закон о прогонству Краља Милана. Мислећи да је с Миланом коначно свршено, радикали нису крили своје праве намере. Говорећи у Скупштини, министар унутрашњих дела Ђаја рекао је: „Ми Миланову владавину сахрањујемо, и хоћемо да јој гроб добро запечатимо како не би никад више из гроба ускрснула“.

За разлику од Наталијиног прогонства, Миланово је са правног гледишта изведено сасвим правилно. У тренутку

свога протеривања Наталија је била наша грађанка, и с тога се није смела протеривати. Милан је пре закона од 14 марта иступио из нашег држављанства, — и стога је тај закон могао изрећи његово прогонство.

Краљ Милан није био споразуман са претварањем његове драговољне изјаве у један закон који јој је мењао карактер, обележавајући као прогонство његов слободни излазак из земље. Али пошто је једном дао изјаву од 30 септембра и узео отпуст из нашег држављанства, он није могао спречити закон од 14 марта, — а можда није то ни хтео. Ако би му се једнога дана прохтело наново доћи у Србију, њему би добро дошла та околност да је закон од 14 марта отишао много даље него његова изјава од 30 септембра.

Радикална влада дичила се законом од 14 марта као завршним актом њене политике у питању краљевих родитеља. Тај завршни акт објашњавао је и правдао све оно што му је претходило. Ако је раније радикална влада сувише попустила Краљу Милану, па чак њему за љубав извршила и протеривање Краљице Наталије, то је било само тога ради, да би могла једнога дана „потписати пасош“ и самоме Милану. Њена политика била је јасна и доследна: у Србији, уставност и Краљ Милан нису могли једно крај другог постојати; да би се уставност одржала, све везе између Србије и Краља Милана морале су се раскинути.

Либерали и напредњаци корели су радикале да су они, на рачун учвршћивања уставности, почели протеривање династије. И отац и мајка владајућег Краља били су оглашени за недостојне да живе у Србији; од целе династије задржао се у Србији само владајући Краљ, који је био малолетан. Углед династије Обреновића пао је, заиста, врло ниско када се, од свих њених чланова, само противу једнога, па и то малолетнога члана, није морало изрећи прогонство.

Закон од 14 марта шкодио је Краљу Милану много мање својим прописима него утиском који је учинио на публику. Изгледало је да Милан не воли ни сина ни земљу, и да се одрекао свих права и родитељских и грађанских и династијских да би добавио нована за весело живот у Паризу. Сва његова политичка игра у последње време прзла се око пара; једино искрено и трајно осећање у њега била је жудња за великоварошким уживањима. Тај влашки сладокусац до-

веден је игром судбине на српски престо и добио историјску улогу. Али његова права природа вукла га је једнако на ниже, — и он који је био Краљ Србије, уновчио је сва своја краљевска права и отишао у бели свет да се проводи. Краљ Милан, који је у очима својих поданика стајао кад врло високо кад врло ниско, никада није стајао тако ниско као после закона од 14 марта. Мишљење је било скоро опште да је он коначно ишчезнуо са политичке позорнице, — и то на сраман начин: „исплаћен“ од својих ваздашњих политичких противника, Руса и радикала.

Свађа Милана и Наталије започета за Миланове владе, изгледала је окончана њиховим разводом брака од 1888 и Милановом оставком која је затим дошла. И он и она изашли су из свађе са губитком: она као распуштеница, а он као раскраљ. Могло се надати да ће се, у интересу свога сина који је као малолетан ступио на престо, Милан и Наталија уздржавати од нових скандала, али њихова међусобна мржња надјачала је њихову љубав према заједничком детету. После Миланове оставке Наталија поново је почела борбу, јер су прилике изгледале повољније за њу: она је била задржала популарност, а Милан изгубио власт. Крајњи исход ове обновљене борбе зависио је од радикалне странке, која се у то време налазила на влади. Радикали нису имали симпатија ни према Милану ни према Наталији, и хтели су њихову свађу прекинути на нашем земљишту. Немогући то постићи на други начин, они су пребацили и Милана и Наталију преко границе; према Милану нису употребили грубу силу као према Наталији, — али на крај крајева прогнали су и њега. Осуђени својом подједнако рђавом нарави да се непрестано гложе, Милан и Наталија пошто су, прво, својом свађом одагнавали једно другог са престола, одагнавали су, за тим једно друго и из земље. Они су, поред све своје мржње, били тако везани једно за друго да кад би једна страна гурнула ону другу у понор, ова би и њу повукла за собом.

ГЛАВА IV. ДЕВЕТИ АВГУСТ.

I.

Борба са Краљевим родитељима збила је у једно намесника Ристића и радикалне министре. Чим је та борба свршена, могло се очекивати да ће између њега и њих доћи до сукоба, — било што ће он хтети да поред Намесништва доведе и Владу под свој утицај, било што ће они хтети да за господаре Намесништвом исто онако као и Владом. Повод за сукоб искрснуо је много раније него што се мислило. Почетком јуна 1892 други намесник ђенерал Коста Протић умро је напрасно; по чудној случајности, тај поузданик Краља Милана у Намесништву нестало је убрзо после закона од 14 марта, који је уклонио Милана из Србије. У Намесништву остали су Јован Ристић и ђенерал Јован Белимарковић, обојица либерали. Чисто либерално Намесништво имало је да ради са чисто радикалном Владом.

Између либералних намесника и радикалних министара односи ни иначе нису били лаки. Радикална странка тражила је по праву већине све за себе; намесници су се одупирали, али узалуд. Белимарковић, код кога се спајала старачка напраситост и војничка оштрина, говорио је још пре Протићеве смрти да са радикалима ваља кидати. Ристић са својим дипломатским тактом и стрпљењем стишавао је Белимарковића. Протићева смрт одједном створила је кризу у односима Намесништва и Владе.

По Уставу, новог намесника бирала је Скупштина, и њен избор није потребовао ничије потврде. Ко је могао спречити Скупштину да на Протићево место не избере радикала за намесника? Како изгледа, Ристић се брзо помирио с тиме да

добије радикала за друга у Намесништву. Али он није дао да у Намесништво уђе такав радикал с којим она друга два намесника који нису били радикали, не би могли радити. Према томе из листе намесничких кандидата имао је да испадне сваки задрти радикал, који би у Намесништву само терао инат Ристићу и Белимарковићу. Намесничке кандидате ваљало је тражити међу оним радикалним правцима који су прошли кроз Владу и навикли се на заједнички рад са дојакошњим намесницима, — на пр. један Грујић, један Пашић, један Велимировић, један Докић. Али међу овим личностима које су канديدоване из околине самих намесника, била је једна којој су Ристић и Белимарковић, и ако нису то јавно признавали, били најодсудније противни: то је био Никола Пашић, вођ радикалне странке и председник радикалне владе. Чак и један задрти радикал чинио се Ристићу и Белимарковићу мање незгодан. Како да спрече Пашићев избор, то је била њихова главна брига.

Противу Пашића лично, два либерална намесника нису имали ништа, али они су зазирали од њега што је политички био одвећ јак. Ристић, нарочито, бојао се да према Пашићу не би могао одржати првенство у Намесништву. Вођ радикалне странке, он би бацио у засенак Ристића, који се ослањао на много слабију либералну странку. Са другим радикалним правцима Ристић би изишао како тако на крај, јер их је све надмашавао политичком мајсторијом, али Пашић је био исто тако препреда политичар као Ристић, и имао је велику вештину подземног поткопавања којом је могао заљуљати Ристићев положај у Намесништву.

Ристић, дакле, није хтео никако Пашића за намесника. Пашић, потпуно сигуран са својом већином у Скупштини, није валазно никаква разлога да само из обзира према Ристићу повлачи своју кандидатуру. Кад мора, Пашић је попустио, и то доста; али, ако не би морао, он се ни за столу није мицао.

Он и Ристић били су подједнако властољубиви и смотрени. Нити је Ристић отворено рекао Пашићу да га неће за намесника, нити је Пашић, у разговору са Ристићем, отворено поставио своју намесничку кандидатуру. Борба се између њих заметнула на претходном формалном питању.

Намесници су захтевали да се пре састанка Скупштине

утврди један круг кандидата из кога би Скупштина имала да избере трећег намесника. Намесници нису се противили да трећи намесник буде радикал, али ради хармоније у Намесништву желели су да тај радикал буде и њима лично погодан.

Пашић је одбијао да са намесницима преговара о личности трећег намесника. Према прописима Устава, избор намесника није био заједнички акт Намесништва и Народног Представништва, као на пр. избор државних саветника. Намеснике је бирала Скупштина сама, без учешћа икоје друге власти. Било би стога неправилно да Намесништво и Влада ограничавају слободу скупштинског бирања једном напред утврђеном листом кандидата.

Са својим захтевом Ристић је покушавао, с једне стране, да се заобилазним путем и он умеша у избор намесника, — с друге стране, да у место једне Пашићеве кандидатуре окуражи у радикалној странци и друге кандидатуре које би Пашићевој сметале. Пашић је међутим гледао да буде једини радикални кандидат за намесника.

После прве измене мисли, Ристић и Пашић стали су се, као коцкари, узајамно застрашивати. Ристић је држао да се радикална већина почела крунити у народу, и да се Пашић боји нових избора. Пашић је држао опет да Ристић не сме ни на изборе, јер су радикали још увек много јачи од либерала. Новим изборима претили су дакле обојица, али ултиматум који је прекинуо ствар, није поставио Ристић него Пашић. Почетком августа он је предложио да се сазове ванредна Скупштина ради трговинског уговора с Аустријом; та би Скупштина уједно свршила и избор трећег намесника. Трговински уговор био је само изговор;¹⁾ у ствари Пашић је журио са својим избором за намесника. Ако се не би примио његов предлог о ванредној Скупштини, Пашић је претио оставком. Он је мислио да Ристић мора попустити, јер оставка Владе значила је нове изборе. Ристић није попустио, и кад је Пашић дао оставку, Намесништво је деветог августа 1892 саставило нову Владу из либералне опозиције.

¹⁾ Трговински уговор с Аустријом ваљало је ратификовати до 20 децембра 1892. Редовни сазив састајао се 1 новембра; за претрес уговора имало се скоро два месеца; тај исти уговор свршен је идуће године у Скупштини за тринаест дана.

На Ристића је чињен велики притисак да већ једном са радикалима прекине. Либерална странка, која је све више према њему хладнела, поручивала је да ће му сасвим окренути леђа, ако буде из кукавичлука попустио радикалима у намесничком питању. Његов друг Белимарковић већ је почео да се свађа са радикалним министрима, и изгледало је да може бити свачега, ако Ристић не уклони радикале што пре с власти. Али више него наваљивање са стране, Ристића је одлучило његово властољубље. Њему се чинило да би Пашић био рад да му преотме првенство у Намесништву. Првенство он није хтео уступити без борбе. Не дам се, рекао је једном пријатељу, мрцварити као баба.

Може бити једна случајност допринела је раскиду између либералног Намесништва и радикалне владе. Онда кад је Пашић покренуо питање ванредне Скупштине, руски посланик Персиани налазио се на одсуству.¹⁾ Обично он је био тај који је посредовао између намесника и радикала, кад би једни с другима дошли у сукоб. И Персиани лично, и руска влада, сматрали су спрегу Ристића и радикала као најбољу политичку комбинацију. Да се Персиани десно у Београду, он би може бити склонио Пашића на попуштање, јер је Пашић слушао руске савете, — и све би се свршило уласком Саве Грујића у намесништво. Грујић је био омиљена личност у Петрограду, и од радикалних првака лично најповољнији Ристићу и Белимарковићу. Али, у одсудном тренутку, Персиани је био ван Србије, Ристић и Пашић остављени без посредника, — и њихова властољубља сударена једно о друго изазвали су кризу од 9 августа.²⁾

II.

Либерална влада, састављена после Пашићеве оставке, имала је за председника Јована Авакумовића. Осем њега, ниједан други од старих либералних министара није ушао у владу; сви чланови Авакумовићевог кабинета били су нови људи. Авакумовић, који је уз председништво владе узео и министарство иностраних дела, Стојан Рибарац, министар унутрашњих дела, и Живојин Величковић министар правде, били су народни посланици. Остали министри узети су из редова

¹⁾ Аустро-угарски отправник послова 23 августа 1892.

²⁾ В. прилог III.

вишега чиновништва: два професора Велике Школе, један директор железнице.... Ови чиновници, старији људи који се догле нису много бавили политиком, остављали су у политичким питањима пуну слободу Авакумовићу, Рибарцу, и Величковићу; та тројица били су господари Владе.

Главни задатак Авакумовићевог кабинета био је да избере нову Скупштину која ће намесничко питање решити по Ристићевој жељи. Другим пословима та се Влада слабо бавила. У спољашњој политици она је нешто мало поправила наше односе с Аустријом. Радосна што се отресла радикала, Аустрија је била готова да њиховим наследицима, ма какви иначе били, изиђе у сусрет. Аустроугарски посланик налазио је да је с Авакумовићем пријатније радити него са радикалним министрима; сам аустријски цар рекао је нашем Бечком посланику да су аустросрпски односи бољи него што су били.¹⁾ Главно питање између нас и Аустрије било је питање трговинског уговора, који је био већ начињен, али не и ратификован. Ратификовање ваљало је извршити до 20 децембра 1892; за либералну владу то је био врло кратак рок, јер је нове скупштинске изборе утврдила тек за 25 фебруар 1893; да не би због одгођене ратификације настало неуговорно стање, Авакумовић је молио Бечки кабинет да рок ратификације продужи до 19 јуна 1893. Бечки кабинет је пристао на то, нешто из економских разлога своје земље, а нешто и из обзира према Авакумовићевој влади чијим је држањем био задовољан.

Од Руса, Авакумовићева влада примљена је хладно. Руска штампа није писала о њој пријатељски; руски посланик Персиани није крио своје жаљење за Пашићевом владом и није долазио на Авакумовићеве пријеме дипломата.²⁾ Руска влада није хтела да се меша у нашу унутрашњу политику; ипак зато било је јасно да није задовољна променом од 9 августа.

С финансијама либерална влада мучила је муку. Наши државни папери стали су да падају, и то из два узрока: (1) у програму либералне владе предвиђало се укидање државних монопола; (2) либерална влада објавила је да су радикали оставили иза себе тридесет и неколико милиона

¹⁾ Извештај нашег посланика од 22 децембра 1892.

²⁾ Аустро-угарски посланик 23 новембра 1892.

летећега дуга. — Државни приходи не само од монопола, чије се укидање очекивало, него и од непосредних пореза стали су подбацивати: сами непосредни порези дали су два милиона мање него последње године радикалне владе. Немогући платити јануарски купон из редовних прихода, Влада је начинила код страних банака привремену позајмицу од 3,200.000 дин.

На просветном пољу либерална влада покушала је једну реформу. Њен министар просвете Јован Бошковић, један добронамерни вођованин, одлучио је усред најљуће изборне борбе да уведе у нашим средњим школама наставни програм аустријских класичних гимназија. Радикална штампа напала је Бошковићево безазлено класичарство као да би било једна врста велсиздаје. У радикалном *Одјеку* Владимир Карић је писао: „Благо теби Шумадијо! Економски си од Аустрије већ и по положају зависна. Аустриски бирократски систем наметнут ти је одмах по ослобођењу. Сад ћеш добити и школе аустријске“. Ово је била чиста демагогија, у толико више за осуду што се јављала у препирци о просветним питањима која нису имала везе са политиком, и што је долазила од једног човека који није припадао партијским букачима него интелектуалним радницима. Сред распаљене стравачке мржње противу либерала, Карићеве чланци имали су готово исто толико успеха као добар изборни плакат, и либерална влада љутила се на Бошковића што није чекао свршетак избора па да онда обелодани своју љубав према класицизму.

Стварање либералне већине на новим скупштинским изборима, што је Авакумовићева влада сматрала за свој главни задатак, није био лак посао. Од 134 посланика колико је бројала последња скупштина, либерали нису имали више од петнаест. Да би добили најмању могућу већину од 68, либерали су морали свој број посланика више него учетворостружити. На први поглед ово је изгледало непостижно.

Првих дана либералне владе много се причало о поцепаности која је настала међу радикалима и која је имала да олакша либералној влади изборну победу. Међу радикалима било је доиста у последње време унутрашњег трења и пошике на Пашићево вођство, али после доласка либерала на владу све је то одједном престало. На годишњој скупштини радикалне странке у Алексинцу, држаној крајем августа, по-

ново се посведочило јединство странке и ауторитет Пашићев. У странку су се вратили и они њени прваци који су се пре тога били одметнули.

Либерали су неко време помишљали на савез са напредњацима. Уводили су напредњаке у државну службу, и приликом општинских избора у Београду узели су неколико напредњака у своју кандидатску листу. Напредњачка штампа уздржавала се од напада на либералну владу, али и поред тих узајамних љубазности између напредњака и либерала, они нису једни с другима начинили изборни споразум.

Либерална влада гледала је, пре свега, да добије што више времена за спремање избора. По Уставу, Скупштина се састајала у редовни сазив 1 новембра; влада ју је одгодила до 28 децембра, па ју је 25 истог месеца распустила и наредила нове изборе за 25 фебруар. Тако је добивено скоро седам месеца.

Убрзо по своме доласку на власт, либерали су објавили свој програм за који су се надали да ће им привући велики број бирача. Главна тачка програма било је укидање монопола дувана и соли, на које се народ јако жалио. Раније, народна љубав се задобијала допуштањем горосече, смањивањем непосредних пореза и т. д. Обећавајући укидање монопола, либерали су, на нов начин, продужавали стару демагошку политику. Чим се чуло да ће монополи бити укинута, криумчарење дувана почело је, и власти се нису много кидале да га спрече.

После објаве програма почео је напад на радикале. Под напредњачким владама, напад на радикале обично је почињао притезањем радикалне штампе. Либерали су оставили радикалну штампу на миру, и ако ништа друго, радикали су се могли сити наградити либералних министара. Стојан Рибарац није хтео учинити исту недоследност коју Милутин Гарашанин, који је као министар спречавао слободу штампе за коју се као опозиционар борио. У четири ока радикали су признавали Рибарчево „кавалерство“, али јавно, у својим листовима, ударали су по њему исто онако као некада по Гарашанину.

Блага према радикалној штампи, либерална влада била је немилосрдна према радикалним учитељима, који су били једно од главних оруђа радикалне агитације. За време либе-

ралне владе било је 774 учитељских премештаја; учитељи су премештани усред зиме с једнога краја Србије на други, — неки од њих и по неколико пута узастопно. Рад у основној школи био је у тој мери поремећен, да се идуће године нису могли извршити законски прописи о надзору и оцењивању учитеља. Учитељски премештаји наређивани су из министарства унутрашњих дела; министар просвете Јован Бошковић гонио је и витлао учитеље по цедуљама свога друга Рибарца.

Главни предмет либералног напада, била је радикална општина. Под Уставом од 1869, полицијске власти вршиле су велики утицај на изборе; зато је свака влада, пре уласка у изборе, постављала своје људе за окружне и среске начелнике. Под Уставом од 1888, општинске власти вршиле су много већи утицај него полицијске власти; либерална влада није се стога ограничавала на пречишћавање полицијског особља, него се још упињала да добије што већи број општина. Радикални *Одјек*, видећи одакле опасност долази, довикивао је својим присталицама: не дајте општине!

У нападу на радикалне општине, либерали су се користили оним прописом општинскога закона по којима су бирачи могли у свако доба изјавити неповерење општинској управи. Разуме се, пошто би збацили радикалну управу либерали су морали наћи довољан број гласача који ће избрати њихове људе у нову општинску управу. Али ту је либералима био од помоћи онај други законски пропис по коме је гласање на општинским изборима било јавно: код јавног гласања притисак полицијских власти много је успешнији него код тајног гласања. Јавност општинског гласања захтевали су радикали из народа, којима је оно требало ради лакшег надзора над њиховим присталицама; они нису предвиђали да ће једнога дана њихови противници либерали загосподарити државном полицијом, и да ће онда јавност општинског гласања имати незгодних последица за радикалну странку.

Повода за збацивање радикалних општинских власти лако је било наћи. Општинска управа, у опште говорећи, била је прилично неуређена; у многим општинама рачуни нису били чисти, и било је упропашћено доста новца и државног и општинског.

По закону, за збацивање општинских власти тражила се

претходна одлука општинског збора. Поред тога правилног начина збацивања либерална полиција, на неким местима, уобичајила је и један неправилан начин, који се састојао у томе што је сама полиција разрешавала од дужности кметове, кад би их ухватила у каквој неправилности.

У отимању радикалних општина, либералној влади највише је сметао Државни Савет. То тело, под чијом је заштитом по Уставу од 1888 и новим радикалним законима стајала општинска самоуправа, и у коме су већину имали радикали, бранило је радикалне општине као „крв крви своје и кост кости своје“. У једној прилици Државни Савет је заборавио да је он суд који решава по жалбама противу појединачних аката власти, па је упутио Влади критику једног министарског расписа пре него је и дошло до жалбе противу његове примене у појединачним случајима. То наступање Државног Савета противу Владе и пре примљене жалбе, обелоданило је код Савета једну нестрпљиву заинтересованост која би се дала разумети код политичког, али не и код судског тела.

Ново стање ствари које је либерална полиција покушавала да сагради у општинама, радикални Савет одмах је разграђивао. Он је обарао како решења полицијских власти тако и решења општинског збора која би била управљена противу постојећих општинских управа. У неким случајима, са гледишта закона, Савет је имао право; у неким случајима није имао право, али како онда када је имао право, тако и онда кад није имао, његова су решења била извршена, — министар их није смео обустављати. На супрот изречном законском тексту, министар Рибарац задржавао је од извршења саветска решења. На пр. када је Савет поништио одлуку општинског збора у Београду којом је изјављено неповерење општинској управи, Рибарац је наредно управи града Београда да по саветском решењу ништа не чини, као да то решење и не постоји. Рибарац је правдао свој поступак тиме што саветско решење, по његовом мишљењу, није одговарало закону. Ово правдање, правно, није вредило; највише надлежност за питања законитости управних аката био је Државни Савет; Савет је ценио законитост министарских решења, а не министар законитост саветских решења.

Рибарчево држање открило је један недостатак радикалног законодавства о општинској самоуправи. Општина је била

истргнута испод надзора министра унутрашњих дела и стављена под надзор Државног Савета, али решења Државног Савета у општинским стварима долазила су на извршење полицијским властима, које су стајале под министром унутрашњих дела. Један министар који се није бојао одговорности, могао је сва саветска решења оставити неизвршена.

Пошто је преотела већи број општина, либерална влада прешла је на други посао, — а то је на смањивање радикалних бирача. По рачуну либералне владе, од 486.000 пореских обвезника, 400.000 имало је бирачко право, а од овога броја од прилике њих 150.000 дуговало је порез. То су, по мишљењу либерала, били махом радикални бирачи, које су радикалне општине на супрот изречним законским прописима пуштале на биралиште. Ако би се строгом применом закона спречило гласање свима тим бесправним гласачима, то би био тежак удар за радикале, чији је укупан број гласова последњих избора износио нешто мало више од 150.000. Ови статистички подаци на основу којих су либерали правили своје планове, нису били потпуни. Знало се, на име, колико има бирача који нису платили порез, али није се знало колики њихов део гласа (ово се у пракси прикривало). Либерали су претпостављали да је тај део врло велики; ако би он у ствари био врло мали, цео либерални план почивао би на погрешној основи.

На какав је начин либерална влада могла спречити радикалне општине да уведе у бирачке спискове и оне своје људе који су дуговали порез? По тадашњим законским прописима, сваки гласач морао је претходно извадити у својој општини бирачку карту; бирачке карте, пак, општина није штампала сама, него их је добијала од државне полицијске власти. Рибарац се ухватио за ове законске прописе, па је наредно начелствима да издају општинама тачно онолико карата колико има бирача који су платили порез. Ради тачнијег надзора над општинским властима, наређено је тим властима да бирачки списак заједно са пореским књигама подносе на увиђај среском начелнику.

Срески начелник је пазио да у бирачки списак не буде уведен нико ко би дуговао шта било на име пореза. Под радикалима сматрало се да је довољно да је бирач платио порез за последње полгође; сада се тражило, — што је св закон-

ског гледишта било правилније, — да је платио порез и за сва ранија полгођа. Тек пошто би се уверио да се број бирача који су платили порез поклапа са бројем бирачких карата које општина потражује, срески начелник предавао је бирачке карте општини. Захваљујући овоме начину рада, либерална влада знала је тачно која су лица добила бирачку карту; требало је још, према извештајима полицијских власти, утврдити колико међу тим лицима има либерала, а колико радикала, — и онда се изборни резултат могао унапред израчунати. Либерална влада живела је у уверењу да међу лицима која су добила бирачку карту, њене присталице имају већину, и да јој је победа на изборима обезбеђена.

Радикална штампа доказивала је да општине, у издавању бирачких карата, не стоје под надзором полицијске власти, и да стога полицијска власт мора, без проверавања, издати онолико бирачких карата колико оне траже. Ова различност погледа између радикалне странке и министра унутрашњих дела Рибараца изазвана је донекле недоследношћу изборног закона, који је састављање бирачког списка поверио општинским властима, а бирачке карте које су се на основу бирачког списка издавале, дао на чување државној полицији. О надзору државне полиције над општинским раздавањем бирачких карата, изборни закон није ништа говорио. Али државни надзор могао се, и у недостатку изречних законских прописа, правдати тиме што раздавање бирачких карата није спадало у послове самоуправног него у послове пренесеног делокруга.

Либерална влада имала је да реши још једно тешко питање. То је било питање председника бирачких одбора. Те органе који су руководили изборе, постављао је Државни одбор, у коме су већину имали радикали. Либерална влада оптуживала је Државни одбор да је при избору председника бирачких одбора поступио партизански, постављајући она лица која су му месни радикални одбори препоручили. Шта је вредно либералној влади њен претходни надзор над издавањем бирачких карата, када се могло десити да бирачки одбор, под утицајем свога председника радикала, допусти гласање и оним радикалима који немају бирачке карте?

Рибарац је расписао полицијским властима да пред-

седници бирачких одбора морају имати полицијску објаву као доказ своје истоветности. Ове објаве биле су и раније у обичају, али никада своје право издавања објаве није полиција овако злоупотребила. Када су председници бирачких одбора затражили од полицијских власти објаве, власти су одбиле све оне који су им изгледали „опасни радикали“. Неки београдски радикали хтели су и поред тога отпутовати у места где су били постављени за председнике бирачких одбора; железничка полиција није им то дала; чак су жандармима извлачени људи из воза. Број председника бирачких спречених полицијом да дођу на дужност, био је велики.

Либерална влада утицала је на бираче не само полицијом него још и војском. За време отимања општина, поједине чете упућиване су у оне општине где су радикали давали јачег отпора. Један начелник писао је: „Присуство војске на сељак чини добар утисак“... За време скупштинских избора, војска је имала да се појави у главним средиштима радикализма, где је либерална влада највећма страховала за свој успех. Ова претња оружаном силом сматрана је као последње средство противу радикалног налета на биралиште.

Најзад, у очи самих избора, ова наредба: све приватне депеше о резултату избора да се полицијски забране... Као у државним ударима, Рибарац је прекидао телеграфски саобраћај.

III.

Отпуштајући радикалну владу, намесник Ристић је рекао: „Господо, ја сам апеловао на народ: ако се он за вас изјасни, онда можете поново доћи“...¹⁾ По овом је изгледало да Ристић не мисли прекидати све везе са радикалима, — и радикали су се надали да ће он умеравати либералну владу и спречавати њене сувише грубе незаконитости. Тиме се објашњује да су они, у нападима на девети август, штедели Ристића, и ако је он био његов главни узрочник. Њихов *Одјек* признавао је Намесништву уставно право да отпусти једну владу и узме другу; не спорети уставност министарске промене од 9 августа, *Одјек* је спорио само њену парламентарност, с погледом на бројну слабост либералне странке.

¹⁾ *Одјек*, 18 септембра 1892.

Када је, септембра 1892, на радикалном збору у Београду неки говорник узео говорити о неуставности 9 августа, председник збора, који није био нико други него Таушановић, прекинуо га је речима да 9 август није неуставан. Радикални вођи одржавали су и даље личне односе са Ристићем; Пашић је ишао да му честита славу; још у јануару 1893 радикални прваци примали су Ристићеве позиве на вечерња посела.¹⁾ Али уколико се изборна борба већма заоштравала, у толико је већма слабила и радикална вера у Ристића. До њих су допирали гласови да Ристић не одобрава Рибарчеве „претераности“, али како Рибарац са својим „претераностима“ није престајао, радикали су почели веровати да их Ристић само заварава празним речима. У фебруару *Одјек* пише о „неискреној неутралности“ намесника; они се не држе, како представницима круне приличи, непристрасно у борби између либерала и радикала, него свим својим ауторитетом пристају уз либерале.

Много већу наду него у Ристића, радикали су имали у Русију. Они су покушавали изазвати какав било корак Руске владе у своју корист. Уз садејство неких млађих чиновника руског посланства, радикални главни одбор начинио је једну споменицу за Руску владу о томе, како је радикална странка „душом и телом“ за Русију, и како је заслужила њену заштиту од либералних незаконитости.²⁾ Пашић је порицао постојање ове споменице: либерална влада је изјавила да има споменицу у рукама, — и Пашић је ућутао.³⁾ Из радикалног извора пуштани су у руску јавност брошуре и чланци, у којима се пад радикалне владе објашњавао као последица једне завере склопљене између Ристића и Бечког кабинета: на тај начин мислило се привући руско јавно мишљење на страну радикала.⁴⁾ Руска штампа прихватила је ствар радикала; руска влада није хтела да се меша у нашу унутрашњу политику (чак изгледа да је она и доставила радикалну споменицу Намесништву). Руски посланик Персиани није се држао сасвим неутрално у борби радикала и либерала. Крајем 1892, када је настало отимање радикалних општина, Персиани, на навали-

¹⁾ Аустро-угарски посланик 17 јануара 1893.

²⁾ Аустро-угарски посланик 28 октобра 1892.

³⁾ Исти 14 јануара 1893. Споменица се налази у Ристићевом хартујама.

⁴⁾ Наш посланик у Петрограду 11 октобра 1892.

пање Пашићево, саветовао је намесницима да уклоне из владе Рибарца.¹⁾ У либералним круговима причало се да радикали добијају из Русије „знатне суме за изборне сврхе.“ Ови су гласови, без сумње, имали свој извор у извештајима нашег Бечког посланика, који је опет своја обавештења црпао од једног бечког новинара. Тај новинар је од некуда дознао да су радикали, преко руског консула у Бечу, примили 15 до 20.000 златних рубаља. Од кога је тај новац долазио? Од Словенског комитета? Од Кнеза Гагарина, коме је радикална влада дала у своје време једну концесију? На ово питање ни бечки новинар није умео да одговори. Све што се поуздано могло тврдити, то је да је Таушановић долазио у Беч и да се видео са руским консулом, — али ако се с њиме видео, то још није значило да је морао примити од њега нешто и у готовом.²⁾

Ни Намесништво ни руска дипломатија (изузимајући онај корак Персианија код намесника противу Рибарца) нису чинили ништа за стишавање либерално-радикалне борбе. Борба се водила с необичном жестином. Као министар унутрашњих дела, Стојан Рибарац је употребљавао сва она средства која и ранији либерални и напредњачки министри полиције, али под Уставом од 1888 није више било лако „правити изборе“, и у тим новим приликама ваљало је наћи нешто ново. Под Уставом од 1888 изборни поступак постао је врло сложен; ради обезбеђења слободе избора заведене су многобројне формалности, — и било је сасвим природно да су се у тако разгранатом изборном законодавству поткрале понеке противуречности и остале понеке празнине. Рибарац који се као адвокат научио обртању и извртању параграфа, видео је да ново изборно законодавство, баш због мноштва својих прописа, јесте zgodно за адвокатисање. У место да гази законске прописе као што се некада радило, он их је стао „тумачити“; нека његова тумачења била су натегнута, али не сва, — и радикали су били запрепашћени када су видели како Рибарац разним расписима и наредбама поткопава онај бедем слободе избора који је био саграђен новим Уставом и новим

¹⁾ Аустроугарски посланик 14 јануара 1893. — Рибарац у Народној Скупштини, 5 јула 1893.

²⁾ Извештај Бечког посланика од 7 и 14 јануара и од 5 и 10 фебруара 1893.

изборним законом. *Одјек* је отворио препирку с Рибарцем око разумевања појединих законских прописа. У ту препирку ушле су најјаче радикалне снаге: д-р Милован Миловановић, професор уставног права и један од учесника у изради Устава од 1888 и новог изборног закона, — и Стојан Протић, који је имао мање правног знања и правне диалектике од Миловановића, али је био најборбенији од свих радикалних новинара, са врло много пасјалука и врло оштрим, готово набуцитим тоном. Протић и Миловановић пратили су Рибарчев рад из дана у дан, — и сваки његов распис и наредбу узимали на решето. Никада изборна борба није толико личила на параграфисање и парничење.

Одмах на почетку либералне владе десио се један догађај за који је изгледало да може јако распалити страначке страсти. 25 септембра Никола Пашић, који се бавио у изборној агитацији, путовао је колима из Горњака у Петровац. Око седам у вече када је мрак већ пао, иза Пашићевих кола чуо се бат једног коњаника; пре него је достигао кола, коњаник је у два маха опалио из револвера (а не из пушке како се Пашићу учинило). Шта је значила пуцњава тога коњаника за кога се после утврдило да је пандур среза млаваскога, по имену Милоје... Да ли је тај Милоје покушавао атентат на Пашића? Стоји то да је Милоје пуцао, али стоји и то да је пуцао у густој помрчини, са растојања од 1600 метара.¹⁾ По свој прилици Милоје је био пијан, али радикална штампа дигла је толику ларму да је Милоје морао бити стављен у притвор. Пашић, и ако главни сведок, није хтео доћи на позив суда. Милоје је одлежао у притвору једанаест месеца, и најзад, баш када су радикали били опет на влади, пуштен је испод суђења. Још пре ове судске одлуке, о атентату се говорило као о једној ствари коју су ради-али надували; аустроугарски посланик писао је својој Влади да је атентат „очевидна blague“.²⁾ Сам Пашић изражавао се врло неодређено; он није знао да ли је пандур хтео „да га убије или да произведе неко застрашење“. Али радикална штампа налазила је рачуна да, макар само за време избора, одржава веровање у атентат, — које се после код суда показало као неосновано.

¹⁾ Коста Јездић, *Стојан Д. Јовановић Рибарец*, стр. 208.

²⁾ Извештај од 28 октобра 1892.

Главна борба између радикала и либерала приметна се око општина. До Божића борба се водила без јачих судара, али од Божића полицијске власти, нервозне због отпора радикалних општина које се нису тако лако предавале, кидисале су на њих с удвојеном снагом. Из Београда, радикално вођство једнако је подстицало своје људе на борбу; уз то су дошла и решења Државног Савета која су, у највише случајева, давала за право радикалним општинама противу полицијских власти. На неким местима сељачка се маса јако загаласала, и око општинских судница било је икупљено доста народа који је у глас викао и претио. Где је полиција била вештија, она је нашла начина да стиша те мале сељачке буне; где се полиција збунила и пренала, она је тражила војну помоћ. Чете војника, с бајонетом на пушци, долазиле су у села, хватале отпорне сељаке и везивале у коноп; на два три места било је и малог крвопролића.... Све ово стварало је напрегнуту и пуну претње атмосферу: либерали су оптуживали радикале да изазивају буну као 1883: онда су учили сељака да не да пушку из руку, сада га уче да не да општину. Радикали су оптуживали либерале да је њихово отимање општина просто насилје, које се врши на супрот решењима Државног Савета, помоћу жандармерије и војске.

Ствари су загрдиле у Драгачеву, леглу Ранка Тајсића, једнога од најопаснијих радикалних букача. Ту је пуштена у народ лозинка да се, насупрот свима наредбама полиције, општине морају одржати у радикалним рукама све до избора. Услед тога општине су се стале бунити противу државне власти; у једном селу срески начелник затворен је од народа, и морала је доћи војска да га ослободи. Ово бунтовно врење достигло је врхунац у селу Горачићу где је на дан 20 фебруара просута крв. Радикалној општинској управи било је изгласано неповерење и изабрана нова управа.³⁾ Стара управа није хтела предати дужност новој управи. Око општинске суднице сељаци су се улогорили са моткама и секирама, и нису пуштали нову управу унутра. Нова управа морала се сместити у једној кавани. Како изгледа, окружни начелник чачански бојао се већих верела на дан избора 25 фебруара, ако се претходно не растера тај народни логор икупљен око општинске суднице у Горачићу. 19 фебруара срески начелник, с једним официром и неколико коњаника, дошао је у Горачић

да склони народ на разилазак. Народ га је одбио псовком и грдњом. Сутра дан појавиле су се у Горачићу две чете, — и шта се онда десило, тешко је утврдити. Командир у своме извештају вели да је из гомиле сељака пуцано револвером на војнике, и да је гомила хтела јуришати. Ранко Тајсић тврди да се народ мирно објашњавао са командиром.... Изазван или неизазван од народа, командир је наредио у једном тренутку „употребу ватре.“ Пало је дванаест мртвих и седам рањених, — и отпор Горачића био је савладан.

Рибарац се бранио да он није био тај који је послао војску у Горачић, — и да он није толико луд да ради једне сеоске општине просипа крв у једном несаломљивом радикалном крају. Сва је кривица до окружног и среског начелника који су прво заплели ствар отимањем општине, па после хтели да је расплету употребом војске. Постоје писма намењеника Ристића и самога Рибарца, по којима би доиста изгледало да су полицијске власти у Чачку и Драгачеву радиле на своју руку, а не по упутствима из Београда. Ипак зато један део одговорности пада на Рибарца. Ако он није наредио да се у Горачићу пуца на народ, он је упућивао подручне органе да приликом отимања општина изведу по потреби и војску против народа. Он је напунио подручне органе једном одважљивошћу и насртљивошћу која је у Горачићу отишла даље него што је он хтео, али која је ипак зато свој прави извор имала у њему.

Горачић, који се десио на пет дана пре избора, раздражњо је радикале преко сваке мере. Ако се и раније на њих пуцало, то је било по наредби једнога Краља и једнога Обреновића. Сада, пак, један паланачки адвокат, који се случајно обрео на месту министра унутрашњих дела, изводи противу њих војску и туче их плотуном. Ко је њему обичном грађанину дао право на тако разметање свлашћу и на такво злоупотребљивање власти? У очима радикала, Рибарац је изгледао један политички дахија, иза кога не стоји ни Краљ ни народ, и који се делила и бесни за свој лични њеф и за рачун своје тевабије. Код њих се залегла велика мржња на Рибарца, као на противника ако не најопаснијега, а оно најдрскијега. Ранији министри унутрашњих дела, један Христић, један Милојковић, један Гарашанин, наступали су противу њих под заклоном краљевског ауторитета. Рибарац једини

наступао је без тога заклона, са једном куражи која је, по њиховом мишљењу, прелазила у лудило и безочност.

V.

25 фебруара извршени су избори за Народну Скупштину. Гласало је свега 236.892, — 52.514 више него претходних избора. Гласало је за радикале 130.316, за либерале 91.831, за напредњаке 14.745. Према претходним изборима радикали су изгубили 22.619 гласова, либерали и напредњаци су добили: први 68.283, а други 5850 гласова.

Радикални број гласача је смањен, али не онолико колико су се либерали надали. Маса радикалних гласача није се, дакле, састојала из лица која су дуговала порез. Либерали су свима тим лицима ускратили бирачку карту, — и опет зато радикали су задржали своју већину, и ако нешто окрњену.

Број либералних гласача скоро се учетворостручио. Вероватно, на биралиште су изашли и они либерали који су, иначе, из страха од радикалне гомиле, нарочито на селима, остајали код куће; вероватно, овог је пута за либерале гласала она колебљива маса која обично иде тамо где је власт; али, и поред тих објашњења, пораст либералних гласова изгледа несразмерно велики. Мора се с тога претпоставити да је било свакојаких мајсторија полиције која је стварала либерале и тамо где их није било.

Поред свега либералног пораста гласова, радикали су измицали испред њих за неких 38.000 гласова. Чак и удружени са напредњацима, либерали су остајали за неколико хиљада гласова иза радикала. Доказало се несумњивим начином да радикали, и без власти, имају већину у народу.

Колико је која странка добила мандата, то се у први мах није знало. Скупштина је бројала 134 посланика; за либералну већину требало је најмање 68 мандата. Министарство унутрашњих дела објавило је избор 70 либерала, 50 радикала, 3 напредњака; поред тога 11 спорних избора о којима је Скупштина имала да реши. Страним дипломатима министар иностраних дела Авакумовић давао је друге бројеве, по којима би либерали имали само један глас већине. Радикални *Одјек* је, после ваздан рачунања, израчунао 66 либерала, 64 радикала, 4 напредњака. По *Одјек*у, нико није имао већину;

и либерали и радикали, са приближно istim бројем гласова, могли су тек уз припомоћ напредњака саставити већину, па и то слабу. Пата карте, како се Гарашанин изразио у *Виделу* једним за ову прилику сасвим подесним карташким изразом.

Откуда ове несагласице у израчунавању изборног резултата? Просто отуда што се није знало ко је изабран у Рудничком округу, на који је долазило шест посланика. Полицијска власт одузела је изборне акте главном бирачком одбору; списак изабраних посланика објављен у службеним новинама према извештајима главних бирачких одбора, није садржавао рудничке посланике; без те шесторице посланика није се могао утврдити ни прави бројни однос између либерала и радикала.

Скупштина се састала 25 марта у Београду, и одмах на првом састанку поставило се питање рудничких посланика. Радикали су тражили да се пре свега прочита списак изабраних посланика, да би се видело да ли у њему има рудничких посланика. Рибарац је тај захтев одбијао на основу дотадашње праксе. Пракса је била ова: министарство унутрашњих дела састављало је посланички списак на основу извештаја главних бирачких одбора; тај се списак достављао скупштинској администрацији, која је по њему исписивала имена посланика на листиће и стављала те листиће у један ковчежић. На првом скупштинском састанку, без читања списка и прозивке посланика, извлачила су се посланичка имена из ковчежића ради поделе Скупштине на секције. Овога пута, на листићима спрењеним од скупштинске администрације није било рудничких посланика, под изговором да им главни бирачки одбор, — коме је, као што смо рекли, полицијска власт одузела акте, — није могао издати уредна пуномоћства. Рибарцу је била добродошла дотадашња пракса, по којој су се листићи извлачили из ковчежића, пре него се претходно утврдило чија су имена исписана на листићима.

Седница је брзо постала бурна. Привремени председник Јован Ђорђевић, дугогодишњи професор класичних језика и античке историје, бачен у ову скупштинску преву, одмах је изгубио главу, и престао руководити седницом. Радикали су нервозно ђипали са својих места, млатали пословником у руци, грајали из гласа. Либерали су ћутали и седели као окамењени. Стојећи испред министарског стола, Рибарац, под-

бочен и накострешен, носио се сам са целом радикалном странком.

Радикали, пошто им је одбијен захтев о читању посланичког списка, дигли су се у томили и изишли из Скупштине. Два напредњачка посланика остала су и даље у својој клупи. Али када је и последњи радикал замакао за врата, Гарашанин, који је дотле мирно читао новине, устао је и затражио пребројавање посланика да би се утврдило да ли, и после изласка радикала, има кворума. Кворума по свој прилици није било, јер је Гарашанинов захтев одбијен од либерала готово с гнушањем. Онда су се и напредњаци повукли из Скупштине. Остали су сами либерали, — не само без радикала и напредњака, него и без кворума. Они су ипак зато продужили рад. Извршена је подела на секције и изабран одбор за преглед посланичких пуномоћстава.

Приликом прегледа пуномоћстава ево чему су се либерали досетили. Они су оверили избор рудничких посланика, као да су тиме хтели заглавити њихово незавођење у списак. Али с друге стране поништили су све радикалне изборе у пиротском округу. Зашто? Зато што у том округу радикална листа није била потврђена од три судије него од два. То је био чисто формални недостатак који није могао имати утицаја на резултат избора. Што је још горе, поништавајући изборе радикалних посланика, Скупштина је њихова места доделила либералној листи, која је после радикалне листе добила највећи број гласова. Ово је била крупна неправилност. У крајњем случају Скупштина је, због формалног недостатка радикалне листе, могла наредити поновни избор у пиротском округу, али није могла сматрати да гласови радикалне листе не постоје, и онда доделити сва посланичка места либералној листи која је у ствари добила мање гласова него радикална. Тако су нешто учинили 1882 и напредњаци: гласове радикалних кандидата нису узимали у рачун, и проглашавали су за посланике оне кандидате који су после радикалних кандидата имали највећи број гласова. На тај начин уведени су у Скупштину људи са сасвим незнатним, готово неприличним бројем гласова, тзв. двогласци. Тај напредњачки поступак осуђивали су тада како радикали тако и либерали.

Поништавајући радикалне изборе у пиротском округу, либерали су добили три места. Када се узме да се после ове-

равања посланичких пуномоћстава Скупштина конституисала са 69 посланика, онда излази да су, у први мах, либерали имали само 66 посланика, па су после, помоћу пиротских посланика, подigli тај број на 69. Већина од 134, колико је износио укупан број посланика, била је 68, — значи, пре него им је верификациони одбор прискочио у помоћ, либерали нису имали већину. У место минималне већине, они су, на изборима, добили максималну мањину, која је после у Скупштини претворена у већину од четири гласа.

Да су либерали изгубили битку противу радикализма, било је несумњиво. За овај неуспех неки су кривили Рибарца, који је имао више агитаторских способности него полицијске вештине. Други су кривили његове начелнике, који су непотребним насиљима, као на пр. у Горачићу, озлоједили народ. Трећи су се јадали како је све било лепо удешено, али су у последњем тренутку радикали подвалили: на име, многи њихови бирачи претварали су се да су прешли у либерале, извукли на тај начин бирачку карту, али када су пуштени на биралиште, они су опет спустили куглицу у радикалну кутију.

Уствари узроци либералнога пораза били су много дубљи. Пре свега, радикали су имали, доиста, већину у народу, — и то већину огромну, која се није дала отети. Маса радикалних бирача била је још увек врло борбена; то се најбоље видело приликом отимања радикалних општина, када су се узбуњене сељачке гомиле морале на неким местима војском растеривати. Врх свега још радикали су, и после свога пада с власти, задржали у својим рукама већи део државног апарата. Либерална влада је великом метлом очистила радикале из полиције; она их није могла очистити ни из Државног Савета ни из Главне Контроле ни из судова, јер су чланови тих тела били по Уставу непокретни. Исто тако влада није могла очистити радикале ни из Државног одбора. Сва та тела, а нарочито Државни Савет и Државни одбор, имали су сто начина да отежавају и коче радњу либералне полиције, и она су то чинила често са правом партизанском ревношћу. Устав од 1888 јако је умањило могућност полицијског мешања у изборне радње; да би ипак створио правну основу за мешање полиције, Рибарац се морао хватати за празнине у закону, и покушавати нека нова и необична законска тумачења.

Да би се покрај свих тих тешкоћа отела већина радикалима, ваљало је угазити у отворена насиља, ваљало је правити „сопацијске изборе“. То није хтео Ристић, који се бојао да сасвим поквари са радикалима, — а то нису хтели ни Авакумовић и Рибарац, који су били сувише правници да изборну победу отимају грубом силом, него су гледали да је, ако могуће, „изадвокатишу.“ Тући радикале на изборима онда када је њихова популарност још трајала у народу, тући их онда када је важио Устав од 1888 са свима својим одредбама противу полицијскога мешања у изборе, тући их онда када су они кроз свој Државни Савет, кроз свој Државни одбор, кроз своје општине, кроз своје бирачке одборе могли вршити јачи утицај на изборе него либерали кроз своју полицију, — најзад, тући радикале адвокатском мајсторијом, и поштујући, колико се више може, ако не дух а оно слово закона, — то је био један задатак за који се унапред могло рећи да је немогућан. Либерали су успели да охрабре и прикупе своје присталице, успели су да повуку за собом колебаљиву масу бирача, па може бити и све оне ванстраначке елементе који су, после четворогодишње радикалне владавине, били сити радикала, — али маколико да је њихов напор био велики, и маколико да су они повећали свој број гласача, они су на крају крајева опет остали мањина, а радикали већина.

VI.

Либерали су се понашали тако као да не би били свесни свога пораза. Њихов став био је став победноца коме не треба нико. Они су се свадиле са напредњацима на питању напредњачког мандата у подринском округу. Они су тај мандат оспоравали, — и напредњаци су стога изашли из Скупштине. Својим бројем напредњаци нису могли много помоћи либералима, али њихов останак у Скупштини био је потребан да Скупштина не би изгледала непризната од свих других странака осем либерала. Радикали, ма колико да су у новинама беснели противу либерала, тражили су испод руке да се с њима објасне. Били су чак одредили депутацију која ће ићи намесницима; та депутација није примљена.¹⁾ После

¹⁾ Ово признаје и Сава Грујић у своме дневнику. В. такође Живоковић, *Историја*, III, 176.

тога састали су се радикал Катић и либерал Туцаковић; њихов разговор открио је само још више супротност либералног и радикалног схватања ситуације. Непопустљивост либералне владе била је разумљива. Споразум са радикалима дао се извести само на тој основи да либерална влада одступи, и да се образује заједничка либерално-радикална влада, у коју за цело не би ушли ни Авакумовић ни Рибарац. Али ако је либерална влада имала разлога да не попусти, зашто није попустио Ристић? Он је прекинуо са радикалима на намесничком питању; како по једној забелешки Саве Грујића изгледа, радикали, који пре избора од 25 фебруара нису хтели да се с њиме споразумевају о личности трећег намесника, сада су били склони на споразумевање. Али Ристић није више био господар ситуације. Њему је сметао прво његов друг Белимарковић, који се био смртно завадио са радикалима. Страшнији на језику него на делу, он је претио да ће наред Теразија начинити касалницу радикалског меса. Радикали су одговарали на исти начин да ће га уплјескати на сред улице. Белимарковић, који може бити своје властите претње није узимао сасвим озбиљно, узимао је озбиљно претње радикала. Он је ишао увек у пратњи једног наоружаног чувара у народном оделу, који се једва кретао од силног оружја на себи. Друга сметња за Ристићев споразум са радикалима била је Авакумовићева влада. Пошто је са тешком муком добила већину, Авакумовићева влада била је решена да из те већине извуче сву могућу корист; Ристић ће добити трећег намесника каквог је желео, али зато мора оставити либерале да на миру владају. Међу Рибарчевим присталицама, „када винце удари у лице“, говорило се да ако Ристић буде хтео да врда, — њега треба у хапс.

Ристић је, изгледа, намеравао да пре свега сврши намесничко питање. Пошто би добио за трећег намесника свога човека који би му помогао савладати Белимарковићев отпор, он би вероватно покушао неко мирчење са радикалима, али дотле морао је бити врло пажљив према либералима, ако ни због чега другог, а оно због тога да би лакше протурнио свога кандидата за намесника. С избором трећег намесника изгледало је да ћеће ићи сасвим глатко: супарништво две велике породице, Хаџи-Томића и Баба-Дудића, које се у либералној странци увек осећало при деоби звања и положаја,

осетило се сада и у намесничком питању. Ристић је био Хаџи-Томић, а Бели-Марковић Баба-Дудић. Ристић је хтео за трећег намесника једног Хаџи-Томића, свога пашенога генерала Антонија Божићевића; Бели-Марковић је хтео за трећег намесника једног Баба-Дудића, свога сестрића Јована Авакумовића. Ристић се бојао „изненађења“ у намесничком питању; зато је навалио да за председника Скупштине буде изабран Живан Живановић, његов најпоузданији политички пријатељ.¹⁾

Заузети стварним рачунима и плановима, либерали нису ни осећали у какву су опасну осамљеност запали. Нико у земљи није био за њих. Друге две странке биле су се повукле из њихове Скупштине; јавно мишење стало се обртати противу њих. У очи 9 августа, у јавноме мишењу постојала је нека струја, ако не баш у корист либерала, а оно противу радикала, и либерална влада поздрављена је као покушај устука радикализма. После 25 фебруара, када се показало да либерали немају праве снаге за савлађивање радикализма, у јавном мишењу осећала се према либералима срџба и омаловажавање; они су били криви што су пробудили наде које нису могли испунити. Насиља и крвопролића која би им била опроштена да су победили, уписивана су им у грех сада када су били побеђени: у политици, неуспело безаконје много се строже суди него успело. Свет се питао, с којим су правом либерали цуцали на народ и распалили страначке страсти као у очи грађанскога рата? Када је Краљ Милан такве ствари чинио, он се позивао на историјско право династије Обреновића. Када су радикали такве ствари чинили, они су се позивали на своју већину у народу, која је била готова да њихова насиља и незаконитости накнадно благослови. Али на шта су се могли позивати либерали? Сам повод ради кога је начињен девети август, био је ситан: имао је да се реши један сукоб између Пашића и Ристића — сукоб лично-страначки — у питању трећег намесника. Зар је ради такве маленкости ваљало изазвати тако велики потрес у земљи? Режим од 9 августа изгледао је чисто партијско предузеће. Ристић, поставши после одласка Краља Милана и после смрти генерала Протића господар намесништва, користио се тиме да доведе своје једномисленике либерале на владу, и да им

¹⁾ Живановић, *Историја*, III, 172 и 176.

пружи прилику да помоћу полиције створе себи већину у Скупштини. За такав посао могли су се одушевљавати само либерали, и нико више.

После конституисања либералне Скупштине, стање је било до крајности тешко. Либерална влада, иза које није стајала Круна него једно непотпуно Намесништво, имала је у Скупштини само четири гласа једне измајсторисане већине. По речима једнога либералног политичара, она је висила о врло танком коцу. Радикална странка, сматрајући себе као жртву изборног кајша, била је преко мере озлојеђена, — у толико више што у границама закона није могла либералима ништа, а упуштати се у неке више или мање револуционарне покушаје, изгледало је ризично. Краљ, који би могао посредовати између завађених странака, био је још малолетан, — а његов отац Милан, стари вештак како у раздвајању, тако и у спајању странака, био је прогнан из земље. Излаз из ситуације могао се тражити и тражио се у нечем непредвиђеном и необичном. Састанак и конституисање либералне Скупштине било је последњих дана месеца марта. Март је и иначе, код нас, са својим ветровима и променљивим временом, рђав за перве. Ове године он је био још и земљотресан. У људе је ушао неки немир и стрепња. Нико није знао шта ће сутрашњи дан донети, и ако је сваки осећао да нешто мора донети.

ГЛАВА V.

ПРВИ АПРИЛ.

I.

Првог априла увече Краљ Александар, коме је до пунолетства недостајала година дана и неколико месеца, узео је краљевску власт у своје руке. Намесништво и либерална влада били су збачени. За председника свога првог министарства млади Краљ поставио је свога негдашњег васпитача д-ра Лазара Докића, који му је био главни помагач у првоаприлском догађају.

Тај државни удар извршен је овако. 1 априла Краљ Александар позвао је на вечеру намеснике и ministre. Док су се они бавили у двору, Краљ је заузео војском министарство иностраних и унутрашњих дела, управу града, и телеграф. Командант дунавске дивизије и командант жандармерије променени су. Куће намесника и министара опкољене војском; исто тако и зграда Народне Скупштине. Двор је био пун криат војника у ратној спреми, са ножем на пушци. У соби уз дворску трпезарију били су такође војници постројени, у два реда, допирући до самих врата трпезарије.

За време вечере, први ађутант мајор Илија Ћирић дао је Краљу знак да је све готово. Краљ се дигао да наздрави гостима. Благодарно је намесницима и министрима на дотадашњем раду; рекао је да се решио узети власт у своје руке, и замолио је намеснике да му то олакшају давањем оставке. Краљ, који је за време вечере био миран и присебан, изговорио је здравицу брзо и неразговетио.

Његови гости занемели су од чуда. Први је проговорио Ристић, који је са својом дипломатском растељивошћу изражавања приметио да то што Краљ намерава, јесте „крунан

корак". Краљ је изишао нагло из трпезарије. Један од ађутавата узвикнуо је: „Живео Краљ!" Тај исти узвик одјекнуо је громко из оне собе уз трпезарију где су били војници; то клицање војника који су се чули а нису видели, обавестило је намеснике и министре много брже и оштрије о правом стању ствари него Краљева здравица.

Мајор Ђирић имао је задатак да склони намеснике на оставку; у једном куту собе раније је спремљен сточић са прибором за писање. И ако су га само једна врата одвајала од постројених војника, Ристић се препирао и цепидлачио као да је на каквој дипломатској конференцији: од две ствари једна: или Краљ доиста узима власт у своје руке: онда ipso facto престаје Намесништво, и њихова оставка није потребна, — или Краљ, остајући и даље под Намесништвом, жели само променити његов лични састав: онда намесници, баш и ако се реше на оставку, не могу је дати малолетном краљу, него Скупштини надлежној за избор нових намесника. Ђирић, који није био дорастао за државноправне препирке са Ристићем, понављао је један исти захтев, као војник који има само да саопшти наредбу свога старијега. Када је најзад Ристићу објашњено, да је Краљ већ узео власт у своје руке и да издаје наредбе и десно и лево, Ристић је обрнуо лист. Није више говорио као дипломат и тумач Устава, него као стари слуга династије: ни он ни његови другови не мисле да се одупиру ономе што један Обреновић сматра за потребно да уради, али од њих није тражити да давањем оставке или каквога другог писмена одобре један чин за који држе да је рђаво смишљен и да не може донети добра земљи. Све је то речено мирно и одмерено његовим ледено озбиљним тоном — и оним нарочитим деспотским шапатом који је он имао од како му је глас изгубио скоро сву јачину, а ипак задржао заповедничку сигурност. Ристић је могао бити избачен из власти, али не из такта. Он је силазио са Намесништва исто онако достојанствено као што се и попео.

У један мах намесник Белимарковић и министар војни Богићевић, обојица ђенерали, покушали су изаћи из трпезарије. Војници нису устукнули пред њиховим ђенералским нарамницима; обрнули су им бајонете у груди и вратили их у трпезарију. Има једно казивање да су се војници ипак нешто помели када су видели пред собом намесника Белимарковића,

али да је тада, по једнима мајор Ђирић, по другима капетан Милутин Мишковић, са револвером у руци, отерао натраг Белимарковића и Богићевића. Ту ноћ намесници и министри провели су у двору, под стражом, претворени од краљевих гостију у краљеве заробљенике.

Нови министри довођени су у Двор један за другим у дворским колима. На брзу руку написан је краљев проглас на народ, указ о новој влади, потребне наредбе за војне и грађанске власти. Била је већ поноћ када је Краљ почео обилазити касарне, — прво велику касарну, па гардијску, па палилулску, па жандармеријску. Свугде се показао војсци и узео од ње заклетву; овим заклинањем трупа државни је удар завршен.

Први април био је један од оних војно-дворских револуција какве су се дешавале у Русији XVIII века. Од војске употребљен је један коњички пук и артиљериска подофицирска школа. Коњички пук распоређен је овако: један ескадрон имао је да опколи приватне станове министара и намесника; друга два ескадрона постављена су иза Двора као резерва. Подофицирска школа имала је да заузме управу града. У самом двору, нешто из гардиста, нешто из жандарма; нешто из подофицирске школе, нешто из коњичког пука, прикупљена је једна снага од 177 људи. Краљева гарда као целина није учествовала у преврату; исто тако ни питомци Војне Академије. Официри који су руководили ствар, — готово сви краљеви ађутанти, — нису били ниједан старији од мајора.

Све је рађено са великом тајанственошћу. Краљ сам разговарао је потанко о свему само са мајорем Ђирићем. Мајор Ђирић, мајор Љубомир Христић, командант коњичког пука, и мајор Михаило Рашић, командант артиљериске подофицирске школе, добили су писмено овлашћење од Краља да могу, у његово име, издавати наредбе. Та три официра састала су се и утврдила начин рада тек на неколико часова пре почетка преврата. Остали официри увођени су у посао једни по један, у последњем часу; њима је без сваког објашњавања показивано Краљеве писмено овлашћење, наредбе им издаване на парче, — и првоаприлски преврат, постепено у колико су га изводили, постајао је његовим извршницима јасан.

Коњички пук и подофицирска школа извукли су се готово кришом на улицу. Они питомци подофицирске школе

који су упућени у двор на службу, ишли су са скинутим мачузима, са пушкама скривеним испод шињела, привлачећи се један за другим на прстима, све уза зид. Исто тако и она оружана сила која је имала заузети министарство иностраних и унутрашњих дела и управу града примицала се тихо и опрезно овим нечујним кораком којим обично не иде војник него љубавник или кријумчар.

Извршење преврата почело је одмах како се смркло. Време је било подесно за послове те врсте: суво и мрачно, са хладним ветром који је дизао облаке прашине и растеривао људе с улица. Ипак, Београд још није био легао да спава, и покрети војске, нарочито коњице нису остали незапажени. Радозналци су брзо прокљували да се нешто спрема, — али шта се спрема, то је сатима остала загометка. Дворски прозори били су јако осветљени и дворске капије широм отворене. Зграда министарства иностраних и унутрашњих дела одмах уза двор,¹⁾ била је напротив у потпуном мраку, не само затворена, него чувана војном стражом, која је враћала натраг свакога ко би се приближио. Кућа намесника Ристића, која је тада у тадашњем Београду са ниским једносратним кућама изгледала читава палата, била је опкољена коњицом; ни ту није могао нико прићи. Изузетно, у управу града могао је ући сваки, али ко би једном ушао, није се више враћао; нови управник био је издао упутства да се споља пушта сваки, а напоље нико. Они који су потрчали у управу по новости, преноћили су те ноћи у полицији. Око поноћи разнео се глас да Краљ обилази касарне; неко га је видео како јури у пратњи коњице; други је чуо како се касарне проламају од узвика: „Живео“!. Сада је свима постало јасно, да те ноћи, по мраку, уз припомоћ војске, Краљ Александар ускаче у власт.

II.

Изузимајући либерала, остали свет примио је повољно чин првог априла. Људи ван странака сматрали су да је то био једини излаз из кризе која је настала после 9 августа. Борба између либерала и радикала била је остала без непристрасног судије, пошто су намесници прешли на страну либерала и тиме се огрешили о ону непристрасност која им је

¹⁾ Оба министарства била су у истој кући, на овом месту, где је сада нови двор.

била прописала као вршиоцима краљевске власти. Шта је било природније него да Краљ, и ако малолетан, прихвати ту улогу непристрасног судије коју су намесници били одбацили? Истина, то није било сасвим по Уставу, али и то је било боље него оставити страначку борбу без регулатора; нерегулисана она нас је водила сам бог зна куда.

Радикали су клицали од радости. Краљ Александар, својом дворском револуцијом, уштедео им је једну народну револуцију која им је била остала још једино средство у борби противу либерала, а на коју је њима врло тешко да се реше. Без икаквих жртава, за три ока, они су из опозиције повраћени у владу. Били су у блаженом расположењу човека који је из небуха добио велико наследство.

Напредњаци су такође били задовољни. Докле су радикали видели у првом априлу свој долазак на владу, и ништа друго, — дотле су напредњаци гледали начин на који је радикални долазак на владу извршен. 1 април, дело краљевог ауторитета а не народног покрета, био је, у првом реду, краљев успех, па тек у другом реду успех радикала. Краљево право да политичка питања решава, по потреби, и на супрот уставу, било је утврђено. Напредњаци су се радовали порасту краљеве моћи: они су од вајкада умели боље са Краљем него са народом.

Једини незадовољници либерали објавили су, у једноме прогласу на народ, да после првог априла имају једно искуство више, а једну предрасуду мање. Та предрасуда које су се либерали отресали, била је предрасуда династијска. Либерали, који су своју династичност доказали у догађајима од 1858 и од 1868, били су кивни на Краља Александра што је својим првим актом ударио по глави баш њих стару династијску странку. Ако Обреновићима либерали више не требају, — не требају ни либералима Обреновићи... Либерална *Српска Застава* писала је како је Краљ позвао либералне намеснике и министре „на со и хлеб“; када су његов позив примили, они су се одједном нашли ухваћени и затворени за саомом краљевском трпезом. То није био витешки начин.

Али тај „византинизам“ Краља Александра на који су се либерали љутили, обична публика није много осуђивала. Њој се чак свиђало да је један шеснаестогодишњи дечко тако вешто подметнуо ногу старим огледаним политичарима, међу

којима се налазио и наш највећи дипломат Јован Ристић. Обична публика ужива у оваквим „извртањима свију вредности“, када мудри бивају надмудрени, а силни надјачани. Да је првог априла просута крв, ствар би, наравно, изгледала друкчије, али овако пад либерала с власти посматран је више с веселе и забавне стране, и њихове жалопојке нису налазиле одјека.

III.

У штампи, први април величан је као лично дело Краља Александра. О Александру се дотле мало знало: намесници су га држали одвојеног од света, а и он сам био је по природи прикривен. Људи су се питали шта мисли и осећа тај млади човек који живи тако повучено, као да би био манастирски искушеник а не будући Краљ... Од једном тај млади човек проговорио је, — и прва његова реч била је објављивање једнога државног удара. Државни се удари обично чине у зрелијим годинама, — и „Цезар је био ћелав када је прешао Рубикон.“¹⁾ Свој државни удар Краљ Александар извршио је као малолетник. Његово дотадашње загоњено ћутање тумачило се сада као дубоко размишљање о ономе што ће се десити првог априла; он је за све време намесништва пажљиво мотрио што се око њега ради, и непрестано правио планове за будућност; то је био јединствен пример убрзаног политичког развијања; као што има дечака виртуоза у музици и математици, тако је ово био дечак виртуоз у политици. Радикални *Одјек*, који није у таквим хиперболама писао ни о Карађорђу и Милошу, називао је младога Краља „Александром Великим“ и спасиоцем Србије. Напредњачком *Виделу* проза није била довољна; оно је ударило у стихове:

Одрастао од петнајест лета
Као други од тријест година.

Оно писање штампе потврђивано је службеним казивањима о 1 априлу, по којима је тај догађај и смислио и извео сам Краљ Александар.²⁾ У натач службеном казивању ши-

¹⁾ Џорџ Мередит.

²⁾ Види *За Краља и Отаџбину*, написао стара новинар 1893. Писао ове брошуре Мањојло Ђорђевић Призренца прила је обавештења непосредно из дворских кругова.

рило се у поверљивим усменим разговорима и једно друго неслужбено казивање, по коме је редитељ првога априла био један много старији и искуснији мајстор од Краља Александра, на име, Краљ Милан.

Од како је отишао из Србије 1891, Краљ Милан није био много срећан у својим личним стварима. Његов роман с Артемизом доспео је најзад до свога краја, али крај није личио на почетак. Краљ Милан се раставио од жене и сишао са престола у намери да се венча с Артемизом. Требало је само да се и она растави од свога мужа, и да Краљ Милан доведе у ред своје новчано питање. После дугога чекања, она је добила развод брака, а Краљ Милан успео да извуче нешто од Срба а нешто од Руса око три милиона. Изгледало је да више не стоји ништа на путу њиховој брачној срећи, али сада када је Артемиза тражила да се венча са Краљем Миланом, он више није хтео. Пошто је ради Артемизе оставио своју много бољу и лепшу жену, одрекао се престола, претворио у готов новац сва своја и родитељска и династијска права, Милан је ту исту Артемизу одбацио као ствар без вредности. Да ли је за време трогодишњег чекања његова љубав према Артемизи полагано и неосетно ишчилила? Или, што је такође могућно, та жена коју је заволео у малој београдској средини, није му више изгледала примамљива када ју је поново видео у Паризу, где је она морала чинити утисак паланчанке и оријенталке. У колико се он више клонио Артемизе, у толико га је она више гонила. У њој Краљ Милан није пробудио толико љубав колико амбицију; она је свога и Милановог сина одгајивала као престолонаследника, и брак са Миланом био јој је потребан да би претендентска права синовља боље утврдила. У њен мирни грађански живот Милан је пао са праском и сјајем заљубљенога принца; она је остала засењена, изгубила моралну равнотежу, почела да машта о краљевској лози која би од ње происходила. Милан није знао како да се одбрани од те жене која се припила за њега са грчевитошћу мавњака. Он је постао нервозан, изгубио сан, видео у тој жени која му је разорила душевно спокојство свога гониоца и душманина, и био склон да њеном кобном утицају приписује све своје несреће последњих година. Он је имао само једну жељу, а то је да скине Артемизу с врата. Њему је требало неколико месеца докле је у томе успео;

морао је чак тражити помоћ париске полиције. Као што је помоћу државне власти удаљио Наталију из Београда, тако је помоћу државне власти удаљио Артемизу из Париза. У Паризу ствари су ишле са много мање ларме и бруке него у Београду, али зато се имало захвалити париској полицији, а не Милану.

Осем главобоље с Артемизом, Краљ Милан је имао и новчаних невоља, и то можда већих него икада дотле. Савновац који је 1891 добио од наше и руске владе, он је већ 1892 проћердао. Из Србије није могао ништа више добити; његов кредит на страни био је исцрпен; он је стао залагати ствари, — намештај, сребро, породичне драгоцености. Крајем 1892 налазио се у очајном стању, са хитним дуговима које није био у стању да плати. Његов покушај да далеко од Србије и њених политичких трзавица уреди по својој памети угодан приватан живот, тај покушај пропао је сасвим. Иста слабост карактера која је упропашћавала његове политичке планове, упропашћавала је и његове приватне планове. Три године после свога силаска са престола, он је остао сасвим без новца, и чинио утисак потпуне пропалице.

Под навалом тешкоћа Милан је падао врло ниско, и губио осећање стида које ни иначе није било у њега јако. Овога пута он је потражио спаса управо код оне личности на коју се могао обратити само са потпуним жртвовањем личнога достојанства. Та је личност била Краљица Наталија.

Краљица је живела у Биарицу. Милан је допутовао у Бајону, у близини Биарица, одсео у једном „бедном хотелу“ под лажним именом, и послао Краљици 31 децембра 1892 по кочијашу, једно очајничко писмо. Јављао је да се решио на самоубиство, али пре него би га извршио, моли своју жену да му ради части њиховога сина помогне исплатити дугове. Као узгред помиње да би Артемиза то радо учинила, али он неће да се венча с њоме.¹⁾

Да ли је Краљ Милан донста помишљао на самоубиство?

¹⁾ Грегур Јакшић, Краљ Милан и Краљица Наталија, *Политика*, 22 и 23 маја 1926. Victor Berard, En Serbie, *Revue de Paris*, 15. juillet 1903. Ко-љико сам могао утврдити, писмо је Миланово предано јавности први пут 1898 у чешком листу *Narodny Listy*. Одатас га је превео на српски Љубомир Живковић у памфлету противу Милана који се те исте године тајно расту-рао под називом *Демон Србије*.

Они који су га у то доба виђали, нису имали тај утисак. Он је своје новчане ствари заплео тако да би обичан човек на његовом месту донста помишљао на самоубиство; он пак само је са самоубиством глумио. Његово писмо Краљици Наталији састављено је врло лукаво. Да би извукао од ње паре, он гледа да је растужи причама о самоубиству, — али како није сигуран да ће га она много жалити, он гледа да пробуди код ње саревњивост која је код многих жена јаче осећање од са-жаљивости. Зато јој наговештава Артемизину понуду да она плати његове дугове. Он је држао да Наталија не може под-нети мисао да Артемиза, кћи трговца и жена једног секретара, ликује над њоме као „друга жена“ Краља Милана. И најзад он узбуђује и материнске осећаје Краљичине, — као да би исплата његових дугова била потребнија Краљу Александру ради његовог доброг гласа, него самом Милану, који се решио на одлазак с овога света. Опроштајно писмо Краља Милана сувише је вешто да би могло бити искрено. Испод глумачког разметања с идејом самоубиства осећа се препредено играње са женским слабостима. Када су Краљу Милану биле потребне поједине странке и поједини политичари да му помогну у при-и, он им је говорио о неизбежности своје оставке и остављао им у аманет свога сина. Ту исту игру понављао је сада и са својом женом, — али место о оставци говорио је о самоубиству.

Какав је утисак Миланово писмо учинило на Наталију, то се из њенога одговора не види јасно. Милану је требало 345.000 франака. Она му није могла дати толико него само 100.000. Постављала је као услов да Милан одустане од само-убиства и да извади из заложнице породичне драгоцености. По овоме би изгледало да је ипак веровала у могућност Ми-ланова самоубиства, и да је ради свога сина желела спречити такву саблазан у дому Обреновића. Зар Краљ Александар, коме су се родитељи развели, ваља да дочека још и то, да му се отац, пошто је заложнио породичне драгоцености, убија због коцкарских дугова?

После измене писама било је и једно виђење између Милана и Наталије у Биарицу. Краљ Милан је објавио одмах Биарички састанак; његов прави узрок прећуткивао је, него је приказивао ствар тако као да су се тобоже он и Наталија измирили. Доследно том објашњењу, замолио је Архијерејски сабор да огласи за неважећи акт митрополита Теодосија од

12 октобра 1888 којим је његов брак са Наталијом разведен. Архијерејски сабор испунио му је молбу 18 фебруара 1893. Краљ Милан и Краљица Наталија били су опет муж и жена. На први глас о Биаричком састанку, Београд је у знак народне радости осветлио прозоре; Краљу Александру стизале су честитке и депутације; измирење краљевих родитеља одобравано је на све стране као чин којим се династија учвршћује. У каванским разговорима узгред се расправљало о томе ко ће платити трошак измирења, — да ли они политичари који су се за време свађе Краљевих родитеља више замерили Милану или они који су се више замерили Наталији.

Зашто је Краљ Милан објавио Биарички састанак када га је могао држати у тајности? Краљица Наталија дала му је истина 100.000 франака, али се није с њиме измирила, и није своју новчану помоћ условила поништајем развода брака који је између ње и њега изречен 1888. Зашто је онда Краљ Милан дао Биаричком састанку значај измирења који он није имао? Њему је, без сумње, јавио и формално измирење са Наталијом било ради нечега потребно, — али ради чега?

Треба, пре свега, узети новчане невоље Миланове у њиховој потпуности. Њему је било потребно двоје: (1) једна сума за исплату неодложних дугова; (2) нови извори за живот (јер, поред свега тога што је друкчије причао, он није хтео да се убија). Краљица Наталија могла му је помоћи да плати дугове, — па и то, како се показало, у много мањој мери него што се он надао, — али она није била тако имућна да цело његово будуће издржање прими на свој терет. Он је то знао врло добро. Нове изворе морао је тражити на другој страни.

Он их је могао наћи само у Србији. За време малолетства Краља Александра цивилна листа није се трошила цела; добар се део остављао на страну, и у току година та је уштеда нарасла преко два милиона.¹⁾ На ту заштеђевину свога сина Милан је бацио око. Доћи до ње није било лако; ту су били тутори Краља Александра, који су је чували. Зато је требало тудоре уклонити и прогласити Краља Александра пре времена пунолетним. Чим би Краљ добио потпуну слободу располагања својом имовином, сва његова готовина прешла

¹⁾ Аустро-угарски посланик 8 маја 1893.

би за час из његове кесе у Миланову. Александар, млад и неискусан, обожавао је свога оца.

За привремено проглашавање Краља Александра за пунолетна ваљало је имати неки крупан политички разлог. Раније је речено, да је Краљ Милан био уверен да ће после његове оставке настати такав страначки раздор и такво безвлашће да ће га цео свет пожелети натраг као диктатора-спасиоца. Велика кавга заметнута између либерала и радикала после 9 августа могла је изгледати почетак тога раздора и безвлашћа које је Милан предвиђао. Психолошки тренутак за једнога диктатора био је близу, — само, према новом Милановом плану, у улози диктатора не би се јавио он сам него његов син. Он сам остао би у прикрајку, заузет својим новчаним стварима.

Чим би Краљ Александар узео дизгине у своје руке, Милан би се испетљао из свих новчаних невоља. Не само да би могао црпсти из уштеда цивилне листе, него би уз свога сина постао најутицајнија личност око које би политичке странке морале поново облетати и коју би морале поново митити. Намесништво је било погрешило што је Милана исплатило једном за свагда. Није било тешко предвидети да ће он брзо остати без пара, и да ће онда на место Намесништва код кога је његов кредит био исцрпен, довести други један режим који ће му нов кредит отворити.

Биарички саставак имао је за непосредни повод Миланове хитне дугове. Али од своје жене Милан није тражио само помоћи за исплату тих дугова, него је тражио још и сарадњу за његов план о привременом проглашавању Александра за пунолетна. То проглашавање имало се извршити путем државног удара. Какав би то био државни удар који би извршио један шеснаестогодишњи дечко чији су родитељи разведени и прогнани? Пре него би се државном удару приступило, ваљало је брже боље измирити његове родитеље и повратити на тај начин углед династије: тек онда кад би у народу поново оживела вера у будућност династије, могао је Краљ Александар, без опасности, повредити уставне прописе о своме пунолетству.... Узгред, измирење са Краљицом Наталијом значило би за Милана предавање забораву свих његових породичних скандала и обнављање његовог већ сасвим упропашћеног гласа.

Према томе Биаричка посета није била очајнички корак

једног пропалице решеног на самоубиство, него је била потез једног пропалице који је задржао сву присебност и гледао да своје приватне новчане недаће отклони једним успехом на политичком пољу.¹⁾

Пре првог априла, Краљица Наталија је поверила Сави Грујићу да Краљ Милан намерава прогласити свога сина за пунолетна пре уставног рока. Она није то одобравала, јер није веровала у чистоту Миланових побуда, — али, како није спречила објављивање свог „измирења“ с Миланом и како је опет постала са законског гледишта његова жена, она се нашла увучена у његову игру.

О Краљу Милану, пошто је 1892 истурио из нашега држављанства, није се много говорило: он је важио за политички мртвог. Али 3/15 марта 1893 он објављује у париској штампи једно писмо које показује да ако га други сматрају за политички мртва, он сам себе тако не сматра. У том писму он развија две мисли. Прво, он није солидаран ни с једном политичком странком, — није ни либерал ни радикал ни напредњак, — и огорчену борбу између странака не одобрава. Ово место радикали су тумачили тако, као да се Краљ Милан хтео оградити од тадашње либералне владе која је свом снагом кидисала на радикале. Радикали су са задовољством примили изјаву Краља Милана, и чак се постарали за њено распрострањење. Пошто је одбио солидарност са свима странкама, Краљ Милан је даље објашњавао да не признаје правну важност оном закону који је 1892 донет противу њега. Без сумње, њега везује задана реч да се неће враћати у Србију, али га не везују законски прописи који су, поводом његове драговољне изјаве, издани противно Уставу. То је јасно наговештавало могућност Миланова повратка у Србију уз пркос закону од 1892.

У то време он је нашао и један лични повод за србу на либералну владу. *Франкфуртске новине*, у једном допису из Београда, говориле су незгодно о односима Краља Милана

¹⁾ Да Краљ Милан није имао намеру да се убије, и да је долазио у Бизриц да увуче Краљицу Наталију у своје припреме прво-априлског преврата, потврђивала би ова околност. Милан је дошао у Бизриц крајем децембра 1892; међутим нисао о преврату имао је већ у новембру. Ово је признао сам у једном писму писаном Краљу Александру 23 јула 1893.

и једне балерине. Извештен да тај допис проистиче из околне либералног министра Рибарца, Краљ Милан се страховито разјарио. Је ли та јарост била сасвим искрена? Пред напад који је спремао противу Намесништва и либералне владе, Краљу Милану је требало да изгледа од њих и лично увређен, — и зато је можда и својој јарости на допис *Франкфуртских новина* дао жешћег израза него што би то иначе чинио.

Измирење са Краљицом Наталијом, изјава да га закон од 1892 не веже, одрицање сваке солидарности са либералном владом и љутња на њу због *Франкфуртских новина*, — сва та Миланова дела и речи били су предзнаци његовог политичког ускршавања.

Одлучен да под именом свога сина изврши државни удар, Краљ Милан је имао да се постара за помагаче. У овој прилици сарадња радикала била му је најмилија. Она би знатно олакшала извођење државног удара, јер би му унапред обезбедила добар пријем код народа. Проглашавање Краља Александра за пунолетна пре уставног рока значило је цепање Устава од 1888, који је Краљ Милан издао са скривеном намером да га једног дана укине. Ако би се радикали учинили сакривцима тога првог цепања Устава, они би изгубили право да протестују доцније када Устав буде цео уништен.

Краљ Милан је тражио прво везу са Пашићем, кога је позивао на састанак у Швајцарску. У својој аутобиографији Пашић каже да је одбио да „помаже преврат, али је пратио развој догађаја.“ Краљ Милан, напротив, вели да Пашић није одбијао састанак с њиме.¹⁾ Пашићево казивање изгледа вероватније, јер до састанка њих двојице није дошло, и главни извршилац Милановог плана о преврату није био Пашић, него други један радикал, — др. Лазар Докић. Некадашњи васпитач Краља Александра и председник Државног Савета који је имао сукоба са либералном владом због њеног невршења саветских решења, Докић је изгледао нарочито позван да помогне Краљу Александру у једном удару који би био управљен противу либерала. Докић се, пред први април, састао у

¹⁾ У писму Краљу Александру од 23 јула 1893.

Трсту са Краљем Миланом и добио од њега и усмена упутства. У припреме првог априла посвећен је мали број радикалних политичара; чак и неки од чланова Докићеве владе дознали су за ствар тек када су првоаприлске ноћи доведени у двор. Од напредњака, Гарашанин и Франасовић били су у напред извештени: из мржње на Ристића, Гарашанин је одобрио државни удар који се спремао. Краљ Милан је широко разапео мрежу и похватао у њу све политичке чиниоце осем либерала. Тако је испало да једну дворску револуцију потпомажу радикали, највећа народна странка, и да у један посао који је на првом месту служио Милановом интересу, буду увучени Краљица Наталија и Гарашанин.

Да ли је поред основне идеје првог априла Краљ Милан дао још и детаљни план? О томе нема сигурних података, — и не може се знати шта у томе плану припада Краљу Милану шта Лазару Докићу шта Краљу Александру и његовом првом ађутанту мајору Ђирићу. Има једна ствар која носи Миланово обележје: војска је у преврату употребљена врло штедљиво.

Употребљен је, у ствари, само један коњички пук, па и то више као резерва за крајњи случај; иначе, гурала се напред — артиљеријска подофицирска школа. Код приређивача првог априла као да је постојала бојазан да се војска, учествујући у једном преврату, не зарази политиком; ова бојазан долазила је, вероватно, од Краља Милана, који се, истина, наслањао на војску, али је опет зато пазио да она остане одвојена од политике. Преко свог обичаја, он се 1 априла послужио војском, али и тада гледао је да што мање праве војске у преврат уведе; нарочито је штедео краљеву гарду из страха да се код ње не створе преторијанске навике.

У плановима Краља Милана политика, љубав, новац тако су измешани и испреплетани једно с другим, да је тешко распознати који је мотив кад пресудан. Полазна тачка првог априла биле су по свој прилици повчане невоље Миланове. Да би се испетљао из тих невоља, он се латио свога старог политичарског заната. Политичко предузеће које је кренуо, било је од тако велике важности, и Краљ Милан је развио тако велику вештину, да се човек могао преварити и помислити да Краљ Милан води политику ради политике, а не

ради новца. Међутим паре су ипак биле главно, јер пред први април Краљ Милан није имао у кеси ништа више.¹⁾

IV.

Докићева влада распустила је одмах либералну Скупштину, за коју је у указу распуштања речено да се није могла по Уставу „конституисати“: тиме се јамачно циљало на конституисање без кворума. На новим изборима, извршеним 18 маја, радикали су добили сва посланичка места, осем једно десетак која су допала напредњачкој опозицији. Либерали, у име протеста противу првог априла, нису ни истицали кандидатских листа. Свет је гласао листом за радикале, — 88,34% од целокупног броја гласача! После првог априла веровало се да су радикали утврђени у власти за увек, јер је и млади Краљ на њиховој страни.

У престоној беседи којом је Скупштина отворена, поглавито се објашњавао и правдао чин од 1 априла као „неодољиви налог дужности“ за Краља, који није ни могао ни смео допустити да се за његова малолетства „поруше у Србији основи уставности“. Промена владе од 9 августа, означена је као повреда „парламентарно-уставних начела“ којима је следовао низ незаконитости и неуставности. Тај „развој неуставне владавине“ спречен је Краљевим чином од 1 априла: „И Краљ и народ срели су се у подједнако чврстом уверењу, да спас отаџбине лежи у искреном поштовању устава и закона“. Престона беседа завршивала се узвиком: „Да живи слободна уставна Србија!“

Скупштина изабрана 18 маја, имала је свега два сазива: један ванредни, који се састао 1 јуна, и један редовни, који се састао 1 новембра. Ово су били најважнији послови које је она у та два сазива свршила.

¹⁾ О Милановом учешћу у првом априлу има пре свега његово писмено признање: у једном реферату који је 23 јула 1893 упутно из Екс Ле Бена Краљу Александру он каже да је још новембра 1892 смислио да Краља Александра, уз помоћ радикала, прогласи за пунолетна пре уставног рока. Сава Грујић наводи у својим белешкама да му је о тој Милановој идеји Краљица Наталија говорила још пре 1 априла. Ристић је савештно у новинама да му је Докић признао да је радио по Милановим упутствима. В. такође Живановић, *Историја*, III, 180 и даље; Новиковић, *Дводевет година*, стр. 65—76; Аутобиографија Николе Пашића, *Политика*, 8 април 1927.

I. — Она је одобрила нови трговински уговор с Аустро-Угарском, који је закључен још 28 јуна 1892, али због кризе од 9 августа није могао бити одмах поднет Скупштини на одобрење. Уговор од 1892 било је прегледано и измењено издање оног уговора који је 1881 напредњачка влада закључила. Уговор од 1881 створио је између наше земље и Аустро-Угарске тако тесне економске везе да се сматрао као припрема царинскога савеза. Радикали тежили су што већој економској самосталности од Аустрије; ако су 1892 закључили с њом један уговор који се није у суштини разликовао од уговора из 1881, то је било с тога што су увидели да економско ослобођење од Аустрије није лако изводљиво.

Најважнији предмет наше извозне трговине била је жива стока. Живу стоку било је најпробитачније извозити на угарске пијаце, јер се превоз стоке на ту страну вршио железницом и није дуго трајао. Терати стоку на Солун, на одатле даље морем на италијанске пијаце или у Марсељ, било је непрактично; на тако дугом прекоморском путу стока је губила од своје тежине, па следствено и од своје вредности. Ми се нисмо могли ослободити економске зависности од Аустрије, све докле не бисмо место живе стоке узели извозити прерађевине заклане стоке, — али Таушановићев покушај да с енглеским капиталом подигне велику кланицу није успео, и 1892, преговори о новом трговинском уговору с Аустријом затекли су нас у оном истом положају у коме смо били и 1881, а то је у положају извозника живе стоке. Могућности за прекид с Аустријом било је 1892 чак мање него 1881. У међувремену ми смо натоварили себи на леђа велики државни дуг, за чију је отплату требало годишње око двадесет милиона у злату. Како бисмо дошли до тих милиона у злату ако би наш аграрни извоз изгубио аустро-угарске пијаце?

Радикална влада водила је с Аустријом преговоре више или мање у истом правцу у коме и напредњачка влада. Она се старала, пре свега, да за производе нашега земљорада и сточарства добије што боље царинске ставове. Као у старом трговинском уговору, тако и у новом, тим производима обезбеђени су изузетно повољни ставови пограничног саобраћаја, без обзира на то да ли ти производи долазе из пограничних или неких даљих крајева (проширење зоне пограничног саобраћаја на производе из непограничних крајева било је за-

цело неправилно). За наше волове на пр. уговорена је царина од 4 форинте, онда када су немачки волови плаћали царину од 12,75 фор. Захваљујући том повлашћивању наших пољопривредних производа, Аустрија је задржала и даље монопол нашег извоза.

Нова ветеринарна конвенција требала је да јасније и тачније одреди случајеве када се аустро-угарска граница може затворити нашој стоци. По дотадашњој конвенцији изгледало је да аустро-угарска влада може то учинити на основу прости сумње о заражености наше стоке. По новој конвенцији, проста сумња није била довољна; требало је да зараза доиста постоји; питање је било само, како ће се њено постојање утврђивати. Ми нисмо пуштали на наше земљиште угарске ветеринаре који би се на лицу места уверили о стању наше стоке. Наша стока морала се подвргнути ветеринарском прегледу на угарском земљишту. Ово проматрање вршено од угарских ветеринара на угарском земљишту давало је угарској влади опет могућности да без правог разлога затвара границу.

Уговору од 1881 радикали, који су тада били у опозицији, замерали су да је отворио нашу земљу широм аустро-угарској индустрији, услед чега је настао застој домаћег занатства и онемогућен развитак домаће индустрије. У томе погледу уговор од 1892 није био много бољи. Истина, аустро-угарска индустрија није више уживала повлашћене ставове пограничног саобраћаја, али је ипак зато добила врло повољне царинске ставове: само под тим условом могли смо обезбедити интересе наше пољопривреде у новом трговинском уговору.

Спречени уговором од 1881 да домаће занате и индустрију подижемо посредством заштитних царина, ми смо покушали да их подижемо посредством концесија. Уговор од 1892 поставио је извесна ограничења нашем давању концесија. „Осим артикала који су предмет државног монопола или каквог патента за проналазак неће се давати никакво искључиво право за упражњавање трговине или индустрије“. Другим речима, приватна индустријска предузећа нису могла добити право монопола; држава је имала да их помаже повластицама друге врсте, као што су опраштање царине и пореза, поручбине за рачун државе и тд. Цео систем концесија био је заљуљан, када се најјача од свих повластица — повластица монопола — није више смела давати.

Главно побољшање које нам је донео уговор од 1892, састојало се у томе што смо, по речима једнога радикалног финансијста, добили „одушке за наше фискалне потребе“. Ово су биле те „одушке“.

(1) Заведене су место царина по вредности царине по тежини. Царинење по вредности вршило се на основу пријава и рачуна о вредности робе. Ти документи нису увек били тачни, — и због прикривања вредности робе држава је имала осетних губитака на царинским приходима. Зато је заведено царинење по тежини; права мера није се могла прикривати као права вредност; кантар је поштенији од рачуна.

(2) У уговору од 1881, наше право установљивања државних монопола јако је сужено. Могли су постојати само ови монополи: монопол соли, монопол дувана, монопол барута и експлозивних материја. Уговор од 1892 признао нам је право на четири нова монопола: монопол петролеја, цигар папира, жигица, алкохола од скробних материја или меласа.

(3) По уговору од 1881 трошаринске таксе могли смо ударати само на оне предмете који се производе у Србији. Отуда спорови између нас и Аустрије да ли се поједини предмети производе код нас, и да ли према томе подлеже трошарини. Уговор од 1892 прекинуо је ове спорове на тај начин што нам је допустио ударање трошарине и на оне предмете који се не производе у Србији, али нам је, с друге стране, наметнуо следећа ограничења: (1) изрично су побројане врсте предмета које могу бити оптерећене трошарином, и (2) код неких предмета утврђен је највиши могући износ трошаринске таксе. И поред ових ограничења држало се да ћемо у будуће имати већи приход од трошарине.

По предвиђањима министра финансија Вујића, царинење по тежини имало је да повећа царинске приходе за три милиона; четири нова монопола имала су да донесу два милиона; нове трошаринске таксе имале су да даду један милион. Од новог трговинског уговора очекивало се, дакле, пет до шест милиона нових прихода. То су биле те „фискалне одушке“ које су се рачунале у добре стране уговора од 1892.

У суштини између старог и новог трговинског уговора није имало разлике. Оба су интересима нашег земљорада и сточарства жртвовали интересе нашега занатства и индустрије. Уговор од 1892 био је у толико бољи него уговор од 1881

што се већма постарао о нашим фискалним потребама, стварајући могућности за повећање царинских, монополских, и трошаринских прихода.

Претрес новог трговинског уговора текао је у Скупштини мирно. Напредњаци, који су заменили либерале у клупама опозиције, нису могли критиковати радикале што продужују према Аустрији напредњачку трговинску политику. Они су се ограничили да сврате пажњу на велику сличност између уговора од 1881 и уговора од 1892: то је, по речима напредњака, био најбољи доказ да уговор од 1881 није био закључен из недостатка увиђавности и патриотизма напредњачке владе, него под притиском политичких и економских прилика о којима је ето и радикална влада морала водити рачуна.

II. — Питање Народне Банке којим се Скупштина бавила већ 1891, али га није тада сматрала зрелим за решавање, дошло је поново 1893 на дневни ред. Ствар се тицала великог пораста сребрних новчаница који је настао услед тога што је Народна Банка издавала те новчанице не само на основу сребрне, него и на основу златне подлоге. 1887 број сребрних новчаница у оптицају колебао се између 5,500.000 и 10,000.000; 1892 између 24,500.000 и 30,500.000. Упоредо с порастом сребрних новчаница опажао се и пораст ажије на злато. Ажија је 1887, по наполеондору, најнижа била 0:35 дин., а највиша 1 дин.; 1892, најнижа је била 0:80 дин., а највиша 2:25 дин. 1892, дакле, ажија је прешла 10⁰/₀, па се пела и даље; у пролеће 1893 достигала је, па чак и прелазила 12⁰/₀. Те две појаве, пораст сребрних новчаница у оптицају и пораст ажије на злато, довођене су једна с другом у везу, и одговорност за ажију стављала се на терет Народној Банци, која је сребрне новчанице пуштала у оптицај.

Скупштина је имала пре свега да расправи једно правно питање, — наиме, да ли је Народна Банка смела, према законском тексту, издавати сребрне новчанице, не само на основу сребрне него и на основу златне подлоге. Законски текст био је доста нејасно сажет; ипак, како изгледа, његов је смисао био да ће се сребрне новчанице издавати на основу сребрне, а златне на основу златне подлоге. Пракса Народне Банке према томе није била правилна.

Друго је питање било да ли је том својом праксом, ма

колико иначе неправилном, Народна Банка утицала на повећање ажије. По мишљењу радикалне владе, сребрне новчанице Народне Банке, ако нису биле једини, биле су главни узрок ажије. Од једанаест милиона колико је износила златна подлога Народне Банке, само два и по милиона било је њен уплаћени капитал; осталих осам и по милиона Банка није узела од својих акционара, него је купила на новчаној пијаци за своје властите сребрне новчанице. Те сребрне новчанице које нису издаване из потребе привреднога саобраћаја него ради куповине злата, могле су се, као што им је и име казивало, преобратити на каси Народне Банке само у сребро. Следствено, злато купљено од Народне Банке по влачило се из оптицаја и замењивало сребрном новчаницом. Златну готовину коју је себи прибавила, Банка није умела или није хтела употребити на одржање курса јако намножене сребрне новчанице према јако разређеном злату, и ажија се морала јавити. Министар финансија Михаило Вујић оптуживао је Народну Банку да је погоршала нашу валуту, замењујући златан новац сребрном новчаницом. То погоршање валуте обележавао је као велику опасност за наш привредни живот.

Народна Банка наводила је да је она испрва издавала само златне новчанице, али оне се нису одржавале у оптицају, јер је свет журио да их преобрати у злато. Сребрна новчаница установљена је поглавито стога, што се држало да ће се лакше од златне новчанице одржати у оптицају. Она се не само одржала него још постала главно средство плаћања. Да је Народна Банка издавала сребрне новчанице искључиво на основу сребрне подлоге, њихов би износ остао знатно испод потреба привредног саобраћаја, — и то би неминуовно изазвало пораст интересне стопе, што би било исто тако штетно за народну привреду као и пораст ажије. Ето зато је Народна Банка била принуђена издавати сребрне новчанице како на основу сребрне тако и на основу златне подлоге. Какве је штете могло бити отуда што је сребрна новчаница добила јачу подлогу него што је законом прописано? Ажија се јавила, истина, али не због сувише великог броја сребрних новчаница, него због велике оскудице злата изазване неповољним билансом плаћања. Неповољност биланца плаћања узрокована је државним дуговима на страни, чија

је годишњина износила око двадесет милиона у злату. Држава а не Банка, била је одговорна за ажију на злато.

Гледиште Народне Банке нашло је браниоца међу напредњачким посланицима, и ако је оно на крају крајева било управљено противу ранијег напредњачког режима, под којим је настало задуживање државе на страни.

Скупштина је донела одлуку да се у будуће новчанице имају издавати на основу оног метала у коме се њихова исплата врши: златне новчанице на основу злата; сребрне на основу сребра. Али шта да се ради с оним вишком сребрних новчаница који је већ издан на основу златне подлоге? Њих је, по мишљењу министра Вујића, ваљало повући из оптицаја, али ни он није наваљивао да се то учини одмах. Повући неколико милиона новчаница из оптицаја, значило је отказати неколико милиона кредита; ако би се ово извршило одједном, настао би страховити потрес и поремећај у привредном животу, — прави „крах“, како је рекао Вујић. Зато је одлучено да се повлачење сребрних новчаница има извршити постепено у року од пет година, по заједничком плану министра народне привреде и Народне Банке. Да се услед повлачења сребрних новчаница, не би осетила оскудица новчаница у опште, установљена је нова златна новчаница од 20 динара. Држало се да ће се она лакше одржати у саобраћају него дојакосње новчанице које су гласиле на веће суме у злату.

То су биле главне црте новог закона о Народној Банци од 15 децембра 1893. Радикална влада покушавала је спасти, ако икако могуће, златно важење. У место златне новчанице преобратљиве у злато, какву је желела радикална влада, Народна Банка одомаћила је сребрну новчаницу, са поколебаним курсом према злату. Закон од 1893 био је покушај не да се обезбеди и утврди курс сребрне новчанице према злату, него да се сребрна новчаница потисне златном новчаницом.

III. — Због догађаја од 9 августа и 1 априла буџет за 1893 није могао бити решен, па је стога за ту годину продужен, са неким изменама, буџет од 1892. Тек за 1894 израђен је нов буџет са 63,623.868 расхода према 63,755.600 прихода. У буџету за 1892 укупан износ расхода био је 60,110.595, — према томе, расходи су у буџету за 1894 повећани за три и по милиона. Радикална влада тврдила је да овом повећавању

расхода одговара повећавање прихода, које је омогућено новим трговинским уговором с Аустријом. Нови извори прихода били су царине по тежини, четири нова монопола, повећавање трошаринских такса, — једно на друго, и то скромно рачунајући, — нови приходи требали су дати преко три и по милиона. Опозиција је наводила да по завршном рачуну за 1892 државни приходи показују стварни износ око 55 милиона; додајмо томе три до четири милиона нових прихода, то чини у најбољу руку 59 милиона. Буџет за 1894 у коме је укупна сума расхода утврђена на 63 и по милиона, начињен је, дакле, са дефицитом од 4 и по милиона. Ово рачунање опозиције показало се сасвим тачно, када је склопљен завршни рачун за 1894.

Радикални буџети, у опште, прављени су са дефицитом, који се прикривао, прво, у самом буџету, па после и у завршном рачуну. У буџету се дефицит прикривао на тај начин што се дугована пореза узимала као сигуран приход (и у буџету за 1894 она се јавља као приход од четири милиона), и што се издашност ново установљених прихода стално прецењивала (и пр. и трошарина и царине показују у завршном рачуну за 1894 мање приходе него у буџетском предрачуну).

У завршном рачуну дефицит се прикривао помоћу т. зв. депонованих кредита. Депоновани кредити, то су били неисплаћени кредити, — кредити који су појединим министарствима били одобрени по буџету, али које државна благајница није била у стању исплатити, него их је пребацивала на идућу годину као своје дуговање. Ти кредити, због тога што нису били исплаћени него само „депоновани“, нису рачунати у расходе: сума расхода смањивала се на тај начин за неколико милиона, — и могло је изгледати да је једна година закључена без дефицита, и ако је у ствари дефицита било.

Министар финансија Вујић радо је понављао да је дефицит наслеђен од напредњачке владе, и да се под радикалном владом постојано смањује. Нарочито је помињао годину 1891, када се дефицит спустио на 600.000. Како изгледа, дефицит је те године износио у ствари преко четири милиона; цифра од 600.000 коју је Вујић сваки час потрзао у својим говорима, добивена је у министарству финансија једном погрешком књиговодства. Велика заслуга Вујићева састојала се без сумње у стварању нових прихода. На несрећу,

расходи су премашали и те повећане приходе; од 1887 када су напредњаци сишли са владе, па до 1894, расходи свих министарстава укупно — без годишњине државних дугова — нарастали су за дванаест милиона, — просечно, 2,000.000 годишње. Ово зацело није био доказ велике штедљивости у управи државних финансија.

Тешкоћа финансијског стања осећала се у свакодневном животу. Држава је била неуредна у својим исплатама; чак чиновници нису добијали плату на време. Вујић је признавао, да има судова и гарнизона који по неколико месеца нису примали плату; судови су трошили депозите; гарнизони се задуживали. Вујић је тврдио, да ако би уредно издавао плате, онда не би уредно плаћао купоне страним повериоцима, а он је више волео да задовољи стране повериоце него наше чиновнике; ови су му други били истина дражи, али кредит земље зависио је од оних првих. Државни приходи, очевидно, нису достигали за покриће државних расхода; државна благајница била је у забуну како да одговори својим многобројним обвезама; као први предзнак државног банкротства јављало се закашњавање у државним исплатама.

IV. — Легитимни дуг био је тежак терет наших финансија. И ако су постављане комисије које ће утврдити његов тачни износ, тај износ није се знао. Вујић га је ценио на 35 милиона; из ове укупне суме издвајао је око 18 милиона који су се морали одмах платити. Влада је покушала да закључи зајам од 44 милиона номиналних; један део тога зајма употребио би се на исплату 18 милиона летећег дуга; други део на наоружање војске. Бечка Лендербанка, Берлинско трговачко друштво, Отоманска банка у Паризу, дале су одмах 18,000.000 по курсу од 76, са 5% и исплатним роком од 50 година. Из овог зајма исплаћени су махом државни бонови и неке раније привремене позајмице учињене код тих истих банака које су нам учиниле овај стални зајам од 18,000.000. Било је предвиђено да банке даду доцније још 26,000.000, пошто је укупна сума зајма требала да буде 44 милиона. Али тај други део зајма није остварен. Радикални листови наговештавали су да нам банке не дају зајам стога што је он намењен наоружању. Из извештаја аустро-угарског посланика изилази да Берлинско трговачко друштво, које је било наш главни поверилац, није хтело закључивати с нама нове зај-

мове поглавито због неповољних извештаја свога београдског заступника о стању наших финансија. Велики летећи дуг, хронични буџетски дефицит, неред и спорост финансијске администрације, извесна млитавост и збуњеност Вујићева која се раније није опајала, — све то бацало је у бригу заступника Берлинског трговачког друштва. Он је говорио рђаво и о нашим финансијама и о Вујићевим способностима; чак је ишао код Краља да му сврати пажњу на зло стање финансија.¹⁾ Кредит радикалне владе код страних банака изгледао је исцрпен. Шта ће она радити, ако не буде могла закључивати нове зајмове? Међу њеним финансистима већ се поговарало о банкротству.

V.

Ниједан од предмета којим се бавила радикална Скупштина, није толико заголицао радозналост публике као оптужба бивше либералне владе. У престоној беседи, да би оправдала 1 април, Докићева влада говорила је врло јаким изразима о неуставностима и незаконитостима либералних министара. На основу тога Скупштина је, у својој адреси, извукла следећи закључак: „Жигосући по заслуги владавину којој си ти, Господару, учинио крај 1 априла, Народно Представништво налази још да виновници тога несрећног стања не смеју остати некажњени. У том уверењу, Народно је Представништво решено послужити се још у овом сазиву правом које му Устав даје, да подигне оптужбу противу министара из минуле владавине и преда их на суђење неумитној правди.“ По закону, пре него би се решила да подигне оптужбу, Скупштина је била дужна саслушати одбрану окривљених министара и извештај свог истражног одбора. Пре испуњења тих претходних формалности Скупштина није требала говорити о својој одлуци подизања оптужбе, — ако није хтела да та одлука изгледа напред свршена ствар коју ни одбрана окривљених министара ни извештај истражног одбора не могу нише променити.

25. јуна 1893, Скупштини је поднет предлог да се Авакумовићева влада оптужи. Пошто је саслушала одбрану Авакумовића и његових другова и извештај свог истражног од-

¹⁾ Аустро-угарски посланик 27 новембра 1893.

бора, Скупштина је 4 августа решила да оптужи Авакумовићеву владу Државном суду. Чланови тога суда одређени су истога дана коцком између државних саветника и касационих судија.

Авакумовићева влада оптужена је за неких једанаест кривица:

(1) Она је повредила први став члана 71 Устава који је гласио да, у случају смрти једнога намесника, друга двојица оправљају државне послове до *првог сасџанка Скупштине*, којз бира трећег намесника. У скупштинској оптужници узето је да „први сасџанак Скупштине“ значи — ако Скупштина не би већ била на окупу — први редовни сазив који се по Уставу састајао првог новембра. Из тога се даље изводило да, пре избора трећег намесника, Скупштина није могла бити распуштена, јер би се иначе продужио уставом одређени рок за избор трећег намесника. У својој одбрани, либерални министри објашњавали су да „први сасџанак Скупштине“ не значи редовни сазив од 1 новембра, него значи у опште први сазив који дође после упражњења једног намесничког места. Пашићева влада предлагала је да се намеснички избор изврши у једном ванредном сазиву који би се састао пре првог новембра. Авакумовићева влада мислила је такође да намеснички избор изврши у једном ванредном сазиву, али како је она распустила дојакошњу Скупштину, тај ванредни сазив није могао пасти пре него тек после првог новембра.

Цело се питање сводило на то, да ли је двојно намесништво или, како се онда говорило, крње намесништво имало право распуштања Скупштине. Ако би се то право призначало двојном намесништву, оно је могло распуштањем Скупштине одгодити избор трећег намесника, пошто тај избор није био везан за одређени рок, него за први скупштински сазив, редован или ванредан. Да распуштање Скупштине не припада двојноме намесништву није се могло тврдити. Двојно намесништво вршило је, истина, намесничку власт само привремено, — до избора трећег намесника. Али како основне државне власти морају дејствовати непрекидно без обзира на то да ли су њихови вршиоци стални или привремени, то је опште правно правило да привремени вршиоци могу чинити све оне акте које и стални. Ван њихове надлежности остају само они акти који би били изречно законом изузети. У Уставу од 1888, међутим, није било изречног прописа о томе да двојно изме-

сништво не може распуштати Скупштину. Интересантно је да после промене од 9 августа радикална штампа није оспоравала Намесништву право распуштања Скупштине. Главни радикални стручњак за уставноправна питања, професор Милован Миловановић писао је да је девети август противан парламентарним начелима (јер је довео мањину на владу), али да није противан уставним прописима (јер Намесништво има право апела на народ). Гледиште да двојно намесништво не може распусти Скупштину, јавило се међу радикалима доцније када је ваљало саставити оптужбу противу Авакумовићеве владе.¹⁾

(2) Авакумовићева влада повредила је последњи став члана 101 Устава који је гласио „да се накнадни избори морају извршити најдаље за месец дана од како је дотично место упражњено“. Авакумовићева влада доиста је пропустила да нареди накнадни избор на место једног посланика умрлога за време скупштинског распуста. Она се бранила тиме, да је чекала да се прво Скупштина састане и огласи место умрлога посланика за упражњено. У овој тачки Авакумовићева влада била је сасвим у праву. Код накнадних избора разликују се два акта: оглашавање посланичког места за упражњено, — и наређивање новог избора. Ово друго свада у надлежност Владе; оно прво у надлежност Скупштине. Шта би било од самосталности Скупштине према Влади, ако би влада могла својим ауторитетом да уклања из Скупштине поједине посланике под изговором да им места сматра за упражњена?

(3) Авакумовићева влада повредила је други став члана 52 Устава по коме су трговински уговори важили тек пошто их Народна Скупштина одобри. На супрот томе члану, она је без одобрења Народне Скупштине закључила с Аустро-Угарском споразум о привременом продужењу трговинског уговора од 1881. Авакумовићева влада бранила се да није закључила нов него продужила стари уговор. Али с формално-правног гледишта стари уговор престао је постојати чим је истекао његов рок; сваки споразум о његовом продужењу био је нов уговор, за који се тражило ново одо-

¹⁾ У *Политици*, 1928, г. Раша Милошевић у својим успоменама на први април покренуо је поново то питање о праву двојног намесништва на распуштање Скупштине. Он сматра да двојно намесништво није имало тога права, али како није правник, Милошевић не подупише ово гледиште никаквим правним разлозима.

брење Народне Скупштине. Авакумовићева влада помињала је такође да је продужење уговора од 1881 учињено у најбољој намери, да би се спречила штета коју би нашој привреди донело неуговорно стање. Исто тако, после 1 априла, Докићева влада продужила је самовласно буџет, само зато да би избегла незгодне последице ванбуџетског стања. Али, ова одбрава није се дала ускладити с уставним прописима који су чинили министра одговорним за повреду устава као такву, без обзира на намеру у којој је учињена, и без обзира на то да ли је и колико та повреда изискивана неодољивим државним потребама.

(4) Министар унутрашњих дела Стојан Рибарац повредио је тачку 4 члана 145 Устава, која је гласила да Државни Савет доноси завршна решења о жалбама која се тичу општинских избора. На супрот овом пропису Рибарац је упутио подручне полицијске власти да не воде рачуна о једном саветском решењу које се тичало општинских избора у Београду. Повреда устава била је очигледна; полицијска власт исто тако није могла одрећи извршење решења Државног Савета, као што није могла одрећи ни извршење једне судске пресуде.

(5) Министар унутрашњих дела Рибарац повредио је чланове 36, 106, 35, 58 и 59 Изборног закона. Повреда чл. 36 у вези са чланом 106 састојала се у томе што Рибарац није разаслао бирачке карте општинама у законском року, него са неколико дана закашњења. Огрешење о рок било је неоспорно, али, како овде није повређен Устав него Изборни закон, питање се постављало да ли министар одговара за сваку повреду Изборног закона? По гласу Закона о министарској одговорности, министар је одговарао ако би издавао наредбе подручним властима да повреде одредбе Изборног закона које ујемчавају грађанима српским слободну употребу бирачкога права. Према томе није било довољно утврдити да је министар закаснио са разишањем бирачких карата; требало је такође доказати да услед тога неки бирачи нису могли извадити карте и употребити бирачко право. — Повреда члана 35 Изборног закона састојала се у томе што је Рибарац наредио среским властима да воде надзор над општинским издавањем бирачких карата. У оптужби се тврдило да је овај надзор несагласан са чланом 35 Изборног за-

кона који је издавање бирачких карата ставио у надлежност општинских власти. Рибарац је, на супрот члану 35, наводио члан 36 истог закона, који је ставио у надлежност министра унутрашњих дела да снабдева општине бирачким картама. Када је министар тај који снабдева општине бирачким картама, он ваљда има права да мотри коме општине те карте дају. У том погледу министарство унутрашњих дела вршило је и за радикалне владе неку врсту надзора над општинама. То је било тим оправданије што се издавање бирачких карата могло уврстити у пренесени него у самостални делокруг општински. Да је Рибарац повредио члан 35 Изборног закона, није било јасно и сигурно доказано. — Повреда члана 58 и 59 Изборног закона састојала се у томе што је Рибарац задржао од пута председнике бирачких одбора. На тај начин он је без сумње спречио извршење оних решења Државног одбора којим су ти председници били постављени; тиме се огрешио о чланове 58 и 59 Изборног закона који су постављене председника бирачких одбора стављали у надлежност Државног одбора, а не министра унутрашњих дела.

(6) Министар војни генерал Антоније Богичевић повредио је члан 85 Устава, који прописује услове за уживање и вршење бирачког права. Он је повредио члан 85 на тај начин што је радницима војно-техничког завода у Крагујевцу забранио, под претњом отпуштања, учешће у општинским изборима. Министар се бранио да он никада није спречио да гласа; доказ већ и то што су и поред његове забране многи радници гласали. Он је само хтео удаљити из војно-техничког завода оне раднике који су му изгледали непоуздани, јер „политизирају“. Министар војни, без сумње, није позвао прописивати услове бирачког права, али је позван, исто онако као приватни послодавац, прописивати услове за пријем у своје фабрике. Министар војни зацело је хтео заобилазним путем спречити учешће војно-фабричког радништва у изборима; ипак, његова радња није била по гласу Изборног закона кажњива. Изборни закон није кажњавао сваку претњу, него само претњу кажњивом радњом (н. пр. кад би се коме претило да ће бити убијен, упаљен итд.). Отпуштање из службе којим је министар претио радницима, није било кажњива радња. Тек у доцнијем законодавству, појам претње

проширен је тако да обухвати и претњу губитком места у јавној или приватној служби.

(7) Министар Рибарац повредио је члан 5 и 15 закона о телеграфу, када је забранио сваку депешу којом би се јављало што било о изборима народних посланика. Ова законска повреда, баш и кад би била доказана, не би имала значаја. По Уставу и закону о министарској одговорности, министар није одговарао за све него само за неке изречно побројане незаконитости. Међу тим незаконитостима нису поменуте и повреде закона о телеграфу.

(8) Министар унутрашњих дела Рибарац и министар војни Богичевић повредили су члан 64 и 67 Изборног закона: први је тражио, а други на његов захтев послао војску у нека изборна места у очи и на сам дан избора. Рибарац је, без сумње, хтео на тај начин застрашити бираче, али није повредио Изборни закон, који није забрањивао слање војске у поједина изборна места, него само појаву оружане силе на биралишту. Покрети војске осим смотре и вежбања били су могући за време избора као и иначе.

(9) Министар унутрашњих дела Рибарац повредио је члан 147 Устава о судској независности, јер када су судови позвали на одговор неке председнике бирачких одбора, Рибарац им је преко подручних полицијских власти поручио да се судским позивима не одазивају. Ове Рибарчеве поруке нису биле никакав акт власти којима су се позвана лица спречавана да предстану на позив суда; они су то могли учинити ако су хтели, — и зато се Рибарчеве поруке не могу обележити као противусправно мешање полиције у судске послове.

(10) Министар унутрашњих дела Рибарац повредио је члан 92 Устава. И ако је по томе члану главни бирачки одбор искључиво надлежан за утврђивање изборног резултата, Рибарац је наређивао окружним начелницима да се умешају у радњу главних бирачких одбора и да им изборне акте одузму. У овом случају Рибарчева повреда устава била је очевидна. Главни бирачки одбор не стоји под надзором министра унутрашњих дела него под надзором Народне Скупштине. Министар нема права да се меша у његову радњу под изговором исправљања његових незаконитости. Ако незаконитости има, њих ће исправити Скупштина приликом оперављања посланичких пуномоћстава.

(11) Авакумовићева влада огрешила се о члан 110 Устава који говори о кворуму, јер је „дозаолила“ да се Скупштина изабрана 25 фебруара 1892 конституише без кворума. Авакумовићева влада бранила се да је констатоване кворума унутрашња ствар Скупштине у коју Влада нема права да се меша. Гледиште Авакумовићеве владе без сумње било је тачно. Ако би Влада имала права да се меша у питање кворума од кога зависи способност Скупштине за решавање, онда би важност скупштинских решења зависила од Владе, која би као нека виша власт имала да утврди да ли су та решења донета са кворумом.

То је била оптужба коју је Скупштина, после дужег претреса, усвојила противу Авакумовићеве владе. Састављачи оптужбе, жељни да истерају што већи број тачака, уносили су у оптужбу поред основаних ствари и неосноване. Противу Авакумовићеве владе као целине доказана је само једна повреда Устава: продужавање трговинског уговора с Аустријом без скупштинског одобрења, — али и та једна повреда није учињена по партијској него по државној потреби. Повреде Устава и закона, које су падале на личну одговорност Рибарчеву, биле су многобројније и теже. Невршење решења Државног Савета, задржавање председника бирачких одбора од пута, одузимање изборних аката од главних бирачких одбора, све су то биле несумњиве повреде Устава и Изборног закона, због којих је Рибарац могао бити осуђен од Државног суда.

Оптужба либералне владе није потекла од радикалне владе него од радикалне Скупштине. Влада је попустила клубу у томе питању, јер је мислила да на тај начин да одушке крајњим елементима странке, с којима је и иначе имала тешкоћа. Она се одупрла тим елементима тек онда када су покренули питање о оптужби либералних намесника и када су стали захтевати да се либерални министри ставе не само под суд него и у притвор. Иначе, Влада је стајала на гледишту да о оптужби либералних министара Скупштина треба да решава независно од Владе, — и зато ниједан од министара није узимао речи у претресу оптужбе. Не само министри него ни умеренији радикали нису се чули у томе претресу. Милован Миловановић, као професор уставног права, био је најпозванији да узме на себе састављање оп-

тужбе; он није хтео то учинити. Никола Пашић, председник Скупштине, пред почетак претреса оптужбе отишао је на одсуство. Оптужбу су носили крајњи елементи странке, селјачки посланици и два три интелектуалца који су рачували да се на тај начин истакну. Међу овим последњима запажен је др. Миленко Веснић.

Либерални министри дошли су лично у Скупштину да даду одбрану. Рибарац, који није стигао на време из једног страног купатила, није био међу њима. Улазећи у Скупштину без Рибарца, који је од либералних министара једини био лично омрзнут, Авакумовић и другови изазвали су покрет саучешћа код многобројне публике која је притисла скупштинске галерије. Јован Авакумовић, од старе београдске породице, са познанствима међу свима странкама и друштвеним редовима и са великом адвокатском праксом, био је једна од најистакнутијих личности нашег друштва, — и имао је са своје погодне округле нарави велики број личних пријатеља. Међу његовим друговима било је професора Велике школе и виших чиновника са беспрекорном чиновничком прошлошћу. Сва та група „поштенородних грађана“, — већина од њих са поседом косом, а сви обучени у црно као за парастос — изгледала је тако пристојна и безопасна да је у напред створила уверење о својој невиности.

Авакумовић је говорио и за себе и за своје другове. Немајући да одговара на оне тачке оптужбе које су се тичале самога Рибарца, Авакумовић се налазио у доста повољном положају. Бољи правник него састављачи оптужбе, он је умео истаћи све што је у оптужби било натегнутога. Говорио је својим обичним тоном лаганим и спокојним, као да не брани себе сама него једнога од својих клиената. Тај његов сигурни тон и његова правна диалектика поколебали су слушаоце у уверењу о основаности оптужбе.

Рибарац, који је међутим дошао с пута, говорио је сутра дан, стојећи сам самцат за оптуженичким столом, са целом радикалном Скупштином према себи. Његова одбрана испунила је три скупштинска састанка, и сваког састанка била је друкчијега тона. Првога дана, под изговором да долази с пута, Рибарац је изашао пред Скупштину у неком кратком шаренкастом калуту. Говорио је подругљиво и изазивачки. На што сва та граја око незаконитости либералне владе? Зар и ра-

дикалне владе, како оне раније тако и ове доцније, нису огрезле у незаконитостима? Њега, Рибарца, оптужују за повреду Устава, а заборављају да се запитају да ли је први април био уставан... Људи који су се првог априла дочепали власти револуционарним начином, могли су по логици револуције побити своје противнике, — али да им после свршене револуције суде у име Устава и Закона, — на то доиста нису имали права.

Другога дана Рибарац се појавио у црном капуту, са хрпом хартије. Сада је одговарао на оптужбу озбиљно, као пред правим судом. У његовој одбрани било је адвокатског извијања и играња параграфима. Од времена на време одбрана је запињала, јер је у оптужби било тачака на које се није могло одговорити. У тим приликама Рибарац је мрким погледом и гордошћу става прикривао слабост своје одбране.

Трећега дана Рибарац, који је и иначе мислио у светлацима, овога пута још пренадражен напорима два ранија дана, имао је неколико тренутака своје највеће речитости. Обухватио је као у неком привиђењу нашу новију историју са њеним трзавицама и потресима, који нису давали ниједној политичкој групи да се утврди у власти. Циљајући на Краља Милана, он је говорио о једној потајној сили која прави сав тај лом. Опоменуо је радикале да та сила која их је данас донела на власт, може их сутра однети са власти, — и да од Метина брда, где је Вучић славио своју победу над катанама Кнеза Михаила — до палилулске касарне, где је Вучић умро као затвореник повраћених Обреновића — има само један корак. Са том претњом Рибарац је завршио своју одбрану у Скупштини.

Његов говор са својим зачињавањем, ишарањем, застрашивањем, само је још већма раздражио радикале. Они су га слушали мирно, без прекидања, као што приличи Скупштини када врши судске дужности. Али када је после свршене одбране либералних министара почео скупштински претрес, радикални говорници заокупили су Рибарца са свих страна. Тек тада београђани су имали прилике да чују из живих уста шта је Рибарчев режим значно у унутрашњости. То је била непрекидна борба између либералне полиције и радикалне општине, борба која је продирала у најзабаченија села, са хајком дигнутом на радикалне општине као на хајдучка гнезда, с упадањем жандарма и војника у села која никада нису ви-

дела толику оружану силу, — и онда хватање и везивање људи, њихово гоњење у средско место, под стражом као што се злочинци гоне... И још је било добро ако се све свршило без крвопролића, али у неким селима где се народ мало више узрујао, војска је обртала пушке на њ, — и на пр. у Горачићу пред општинском судницом остало је после једног плотуна неколико лешева на ледини. И ако то крвопролиће није било увршено у тачке оптужбе, о њему се највише говорило у току скупштинског претреса: просута крв јаче је узбуњивала људе него макоја повреда параграфа. Цела се Скупштина претворила у уво када је устао Ранко Тајсић, посланик Драгачевскога краја коме је припадала Горачићска општина. Он је на дугачко и на широко разлагао како је у Горачићу народ устао да брани једну општину коју је полиција истина збацила, али коју је Државни Савет признао као закониту. Законитост није била на страни полицијске власти него на страни народа. Пошто је све то лепо објаснио као дугогодишњи кмет вичан тумачењу општинског закона, Тајсић је одједном развио саветско решење о Горачићској општини. Оно се налазило код једнога од оних сељака који су пали у одбрани Горачићске општине, и било је све покапано крвљу. Ранко је растресао то крваво парче хартије пред запрепашћеним посланицима и узвикивао: „Крв Рибарца и његову тевабију појела!“ Ово је био најјачи удар нанет Рибарцу; не само Скупштина, него и њена галерија обрнула се противу њега.

У име напредњака говорио је о оптужби либералних министара Милутин Гарашанин. По њему, главни кривци за 9 августа нису били либерални министри, него либерални намесници: Гарашанин није могао ни у овој прилици да се не очеше о свога старог противника Ристића. Радикали сматрају да им Устав не допушта узимање намесника на одговор; е лепо, зашто онда не оставе на миру либералне министре који су били само намесничка оруђа? Уосталом, ако је Краљ 1 априла прекинуо страначку борбу либерала и радикала, то није било стога да је одмах затим радикали, у судској форми, продуже. 1 април био је јединствена прилика да странке опросте једна другој грехе и да једном прекину своју „дивљу и страшну“ борбу. Он је први готов примити руку измирења, ако би је радикали пружили.

Али радикали је нису хтели пружити, — и последица Гарашанинова говора била је само то што су радикали стали ударати не само по Рибарцу него и по Гарашанину. Они су отворили старе тефтере и наводили сва напредњачка чуда и покоре од пре неколико година, дајући Гарашанину јасно на знање да ако се није нашао заједно с Рибарцем на оптужничкој клупи, за то има да захвали само застарелости. Радикали су говорили да либерали и напредњаци, када су на власти, мисле да им је према радикалима, као према тици на грани, све допуштено; ти зулуми и безакоња морају једном престати, — а престати неће све дотле докле бар један од либералних или напредњачких министара не буде стрпан у хапс.

Оптужба либерала учинила је на страни рђав утисак, као знак да наше унутрашње прилике још нису сређене. Страни посланици саветовали су Влади да не тера с оптужбом у крајност.¹⁾ Унутра у земљи, људи ван странака имали су о оптужби отприлике оно мишљење које је Гарашанин изразио у своме говору: Доста је било страначког прегоњења! Крајње је време да се и у наш политички живот увесе више свопливости и човечности! Докићева влада увиђала је да оптужба неће користити ни угледу земље ни угледу радикалне странке: странцима је она изгледала акт балканске страначке одмазде; наши људи опет били су такви да бесне и пенуше противу власника докле на власти седи, а одвугну према њему чим га виде оборена. Али шта је Докићева влада могла да ради? Она није била кадра спречити Скупштину да не подигне оптужбу. Сада, када је оптужба подигнута, све је зависило од Државног суда. У публици се унапред прорачунавало како ће ко од судија гласати, и нашло се да ће гласови бити неравно подељени, — осам за либералне ministre, а осам противу њих. Дакле „пата карте“, као и на изборима које је либерална влада правила противу радикала. Код равне поделе гласова решавао је глас председника. Председник Државног Суда Пера Велимировић био је велики радикал, али и велика добричина. На њега је било могућно утицати. Говорило се да ће Влада навадити на њега, да се осуди само Рибарац, а остали ministри пусте.

¹⁾ Аустро-угарски посланик 31 јула 1893.

VI.

Скупштинску опозицију према Докићевој влади чинила је мала напредњачка група од десетак посланика. Ни либерална опозиција на ранијим радикалним скупштинама није била много већа, али је била много борбенија. Напредњаци су кандидовали за посланике своје најугледније људе, бивше ministre и више чиновнике. Међу њима се није видео ниједан човек из народа, ниједан паланачки адвокат. Та чиновничка господа у посланичким клупама показала се сувише комотна и пристојна за једну опозицију. Напредњаци нису засипали Владу интерпелацијама, нису устајали да говоре противу свакога њенога предлога, избегавали су у својим критикама оно преувеличавање и извртање које је била општа одлика наших опозиционара. Гарашанин, који је једини био кадар унети у парламентарну борбу ватре и ината, ретко је отварао уста, па и тада није се показивао врло борбен; од напредњачких посланика највише је досађивао радикалној влади Вукашин Петровић, који је као бивши министар финансија могао са разумевањем говорити о њеним финансијским предлозима, који су долазили на прво место и по броју и по важности. Вукашин Петровић није био беседник него пословни говорник; по економском знању много слабији од Вујића, он је имао једну окретност, управо дрскост у доптању са цифрама која је неки пут збуњивала и самога Вујића. Изузимајући Петровића, остали напредњачки говорници избегавали су полемике и чинили само стварне замерке, али баш стога њихови говори нису налазили много одјека. По мишљењу публике, напредњаци су погрешили што су увели у Скупштину своју „стару гарду“, која је могла бити добра за владу, али не и за опозицију.

Радикална странка патила је много више од унутрашњих раздора него од напада опозиције. У њој се осећало двојство: с једне стране присталице Докићеве владе; с друге стране присталице Николе Пашића.

Лазар Докић, доктор медицине и професор анатомије, физиологије и зоологије на Великој Школи, није одвучен у политику својом природом него општим хуком свога времена. Испрва напредњак, он се одвојио од напредњака на Бонтуовом питању; пришао онда радикалима, али убрзо затим морао се повући из политике, јер је постављен за двор-

ског лекара и васпитача престолонаследника Александра. Ипак по својим симпатијама остао је радикал, и мислило се да Краљ Милан жели преко њега привезати радикале за свога сина. Докић није био педагог, али је волео престолонаследника као рођено дете, и држао је да ни њему лично, а ни земљи, не може учинити бољу услугу него ако га буде васпитавао за савременог демократског владоца. После Миланове оставке Докић је постао председник Државног Савета; докле су радикали били на влади, Докић, као председник Савета, није имао прилике да се чује у политичком животу, јер је између радикалне владе и радикалног Савета владала најпотпунија сагласност. Али после 9 августа либерална влада брзо се сукобила са радикалним Саветом, и под тим променим приликама председник Савета Докић пожњео је у истој мери похвалу радикала као „човек од закона“ и покуду либерала као „велики партизан“. На чело априлске владе он је доведен од Краља Милана као најпогоднија личност за одржавање везе између младога Краља и радикалне странке. Докић је стајао много боље код младога Краља, који је био научио да га слуша као свога васпитача, него код радикалне странке која није била научила да иде за њиме као за својим вођем. Тај професор зоологије био је честит човек, али пргав и опор, и његови одвећ брзи и отворени начини нису га чинили подесним за вођа странке.

У своје министарство Докић је увео с једне стране умерене радикале, као Андру Николића, Светозара Милосављевића, Михаила Вујића, Саву Грујића, — а с друге стране, људе као Перу Максимовића и Рашу Милошевића, који су искључивани из радикалне странке због недисциплине. Група Николе Пашића остала је ван владе.

Пашићева група била је јача од Докићеве групе. Већ месеца маја говори се у штампи о двема врстама радикала: о „дворским радикалима“, у које се убрајају Докић, Грујић, Вујић, — и о „екстремним радикалима“, у које се убрајају Пашић и Таушановић. Да би уклонила Пашића с пута, Докићева влада шаље га крајем маја за посланика у Петроград, али ни у његовом одсуству она не успева довести радикалну странку под своју руку. На годишњем скупу странке државном месеца септембра у Чачку, министри Грујић, Милосављевић, Николић били су оштро критиковани, — и у нови

главни одбор изабран је од свих чланова Докићеве владе само један Раша Милошевић. 1 новембра Народна Скупштина састала се у редовни сазив; за председника радикалног клуба изабран је Ранко Тајсић, с којим је и Пашић тешко изилазио на крај, а камо ли Докић и Грујић. Тајсић и Таушановић саставили су једну своју групу која је према Влади водила потајну опозицију, узимајући на нишан нарочито министра унутрашњих дела Светозара Милосављевића.

Милосављевић је био намњораст поштењаковић, дежмакст, без врата, са малим жмиравим очима, који није трпео да му се клуб меша у послове и који је по буквалној тачности у вршењу закона био пре саздан за судију или још пре за благајника него за полицајца... После првог априла Стојан Протић, као управитељ вароши, упао је у београдску општину и растерао либералне кметоле које је сматрао за незаконито изабране. С њиме је ишла једна руља састављена поважвише од истераних општинских службеника којој су свирали тамбураши... Протићев поступак толико је ражљутио Милосављевића да је одмах преместио Протића у другу струку; мало је, кажу, требало па да га отпусти из службе.

Група Таушановић-Тајсићева била се упела да обори Милосављевића, за кога је држала да ће повући собом цео кабинет. Кабинет је и иначе стајао на slabим ногама, од како је крајем новембра на место оболела Докића дошао за министра председника Сава Грујић. Докић је, поред свих недостатака, стекао учешћем у првом априлу један углед који Грујић није имао.

Први озбиљнији напад на Милосављевића учињен је приликом општинских избора у Београду. За председника београдске општине кандидовао се Милован Маринковић, који је био Милосављевићев зет и припадао Грујићевој групи. На супрот његовој кандидатури поставио је своју Коста Таушановић, који је био стари противник Грујићев и није говорио са двојицом чланова његове владе. Маринковић је имао за собом Владу, а Таушановић радикални месни одбор, а у неколико и главни одбор.¹⁾ Борба између Таушановића и Ма-

¹⁾ У главном одбору од двадесет седам чланова гласао је за Таушановића само седам; остали су се уздржали од гласања или нису дошли. Али важно је да за Маринковића није гласао нико.

ринковића водила се с оном безобзирношћу и оном жестином са каквом се дотле водила само борба између кандидата двеју непријатељских странака, а не између супарничких кандидата исте странке. Никада дотле штампа, плакати, зборови нису били у тој мери употребљени ни за скупштинске изборе а камо ли за општинске. Стари букач Таушановић био је неуморан у агитовању, и запињао је да продре пошто пото. Маринковића је помагала београдска полиција, али због вечитих скрупула Милосављевићевих не врло енергично. Маринковић је изабран, али тек на ужем избору. Таушановићева група приписивала је Маринковићев избор искључиво држању полиције, и претила је да ће интерпелесати министра унутрашњих дела чим се Скупштина буде састала после Божићних празника. Грујићева влада тукла је Таушановића на општинским изборима; он се хвалио да ће он њу оборити у Скупштини. Положај Грујићеве владе сматрао се као врло критичан.

VII.

Односи између Краља Александра и радикала били су испрва срдачни. Краљ, истина, није крио да му је Докић-Грујићева група милија од Пашић-Таушановићеве, али његове политичке идеје, у колико их је изражавао, биле су ближе идејама радикалне него иједне друге странке. Био је потпуно усвојио радикалне формуле о „стројој уставности“ и о „слози Краља и народа“, — и кад су га радикали, једном приликом, видели у колу где поцупкује између Лазара Докића и Димитрија Катића, њиховој радости није било краја: једва једном добише и они свога „радикалног Краља“. Као радикалски Краљ он се понашао и на једном путовању које је правило по земљи после првог априла: држао је националистичке говоре у стилу *Одјекових* чланака, са јасним алузијама на Босну и Херцеговину, што је не мало узбунило аустријску дипломатију. У Источној Србији дотакао се Тимочке буне, коју је објашњавао на исти начин на који су је и радикали објашњавали: напр. Соко-Бањанима рекао је да је буна „потекла из несугласица Краља и народа које су с извесних страна подржавали и потпомагали на штету земље и престола.“ Са Зајечарцима био је још одређенији: „Ја знам да 1883 Црноречани нису устали противу Краља,

јер за тај покрет носе одговорност људи који су налазили својих нарочитих разлога у тежњи да заваде Краља са народом.* У овом братимљењу Краља и радикала нису се смели заборавити ни Карађорђевици, којих је било доста у радикалној странци. 26 августа 1893, после одржане службе у Тополској цркви, Краљ је положио венац на Карађорђево гроб с овим речима: „Полажем овај венац у славу и спомен оном човеку који је први почео устанак за ослобођење Србије.“¹⁾

Националистичким говорима са жаоком противу Аустрије, извињавањем Тимочке буне, помирљивим држањем према Карађорђевицима, Краљ Александар потпуно је задовољио радикале. Друге две странке, наравно, биле су незадовољне. Либерали у своме листу нападали су Краља лично, због чега је њихов лист сваки час забрањиван. Напредњаци нису нападали Краља, него радикале, корећи их да би хтели да „порадикале“ Краља као што су и остале државне установе „порадикалили“. Обичан свет имао је утисак да је Краљ Александар и на престолу остао послушан њак свога васпитача Докића, — и да је после Ристићева намесништва дошло намесништво Докићево.

Питање је било да ли ће млади шеснаестогодишњи Краљ остати искључиво под утицајем радикалне околине, када је имао живе родитеље, који су се такође старали о његовом политичком „просвећивању“. Он се састао, прво, са својом мајком, почетком маја, код Кладова. Према гледишту радикалне владе, удаљаване Краљице Наталије било је одлучено само за време малолетства њеног сина; радикална влада није се стога противила ступању Краљице Наталије на српско земљиште, и честитала је депешом Краљу његово поновно сретање са мајком. Краљица се још није хтела враћати у Србију. Говорила је да јој се мора ма у коме виду дати задовољење за неправду која јој је учињена 1891.²⁾ Осем тога, и после „измирења“ са Краљем Миланом, била је неповерљива према њему и није одобравала нову политичку игру коју је он приметно априлским превратом.

У септембру, Краљ Александар састао се са Краљем Миланом у Абацији. Закон донет противу Краљице Наталије

¹⁾ В. прилог IV.

²⁾ Посланик у Бечу 20 августа 1893.

важно је само за време малолетства њенога сина. Закон донет противу Краља Милана није био ограничен никаквим роком; Милан ни после ступања свога сина на владу није смео на-траг у Србију; зато су се њих двојица састали на страном земљишту. И ако је радикална штампа, из захвалности за први април, писала о Милану врло пажљиво и називала га „узвишеним оцем“ Краља Александра, — он је, према гласу закона од 1892 за који је радикална влада сматрала да још важи, био прогнаник.

После састанка у Абацији Краљ Александар променио се, у политичком погледу, из основе. Радикална влада, која је уживала његово потпуно поверење, изгубила је то пове-рење одједном. Раније Краљ се понашао као Докићев пи-томац, сада се понаша као Миланов питомац.

Он се одваја од радикалне владе прво у спољашњој политици. Као и у времену од 1889 до 1892, тако и после 1 априла радикали су побркали с Аустријом. Поред многих ситних мерака, Аустрија им је чинила и ове крупне за-мерке. (1) У Србији су необично срдечно дочекиване Бо-санске избеглице, — и што је Аустрију нарочито љутило, муслимани су дочекивани, ако могуће, још срдачније него православни. Барон Темел, који је још увек био аустро-угарски посланик, праскао је код министра иностраних дела што ука-зујемо гостопримство „обичним разбојницима, злочинцима и скитницама који пребегну из Босне“, — и када није могао тим људима ништа, он се бар сит извикао противу „глупости и дрскости“ наших „фамозних националних аспирација.“ У истом смислу, и ако у веома дипломатском тону, изража-вао се и аустро-угарски министар иностраних дела, граф Калноки.¹⁾

(2) По мишљењу Бечког кабинета, наш министар финан-сија Вујић повредио је тек закључени трговински уговор срп-ско-аустријски. По том уговору, роба увезена из Аустрије у Србију плаћала је поред царине још и обртну порезу, и то не по тежини као што је царину плаћала, него по вредности. Као основа за утврђивање вредности служила је пријава увоз-ника заједно са рачуном трговине код које је роба купљена.

¹⁾ Темелови извештаји од 6 и 13 октобра 1893. Наш посланик у Бечу 16 октобра 1893.

Због лажних рачуна министар финансија Вујић, расписом од 11 јула 1893, наредио је царинарницама да вредност робе одређују према ценовнику који је на основу пијачних цена израђивало министарство финансија. Аустрија је видела грубу повреду трговинског уговора у томе што се вредност робе није утврђивала према приватним трговачким рачунима него према административном ценовнику. Калноки је грмео на Ву-јића, да безобзирно и вероломно гази трговински уговор и да му се ни једна реч не може веровати.²⁾ Између нас и Беча отворени су преговори који су се после ваздан запињања завршили нашим попуштањем. Ценовник је повучен, премда је у начелу признато министру финансија право надзора над царинским властима у погледу утврђивања вредности робе.

Краљ Александар је наваљивао да се Аустрији одмах и потпуно попусти. Говорио је Темелу да у Бечу не би тре-бало да га изједначују са радикалном владом; он не одобрава њену политику, и много му је стало да аустријски цар не мисли о њему рђаво.³⁾ Његов рођак Милан Богићевић добио је мисију да у Бечу на највишем месту изјави да Краљ Алек-сандар потпуно осуђује радикално држање према Аустрији. Ова попустљивост према Аустрији и споразумевање с њеним послаником иза леђа одговорних министара опомињало је на Миланове начине.

И у унутрашњој политици Александар удара трагом свог оца. Он призива к себи Светомира Николајевића и Вукашина Петровића, који су важили за Миланове поузданике. Призива к себи и Милутина Гарашанина, на кога се Милан после из-мирења са Наталијом био одљутио. Са Николајевићем, Петро-вићем, Гарашанином Краљ разговара отвореније него са ра-дикалним министрима; то је један тајни кабинет поред јавног кабинета Докићевог или Грујићевог. Својим тајним саветни-цима Краљ Александар признаје да се преварио у радикалима. После првог априла он је мислио завести строгу законитост; у место тога радикали су завели свој страначки деспотизам. Задатак Краљев није да буде оруђе једне странке, него да брани државне интересе на супрот свакоме, па и на супрот

¹⁾ Граф Калноки аустро-угарском посланику у Београду 27 окто-бра 1893.

²⁾ Аустро-угарски посланик 9 новембра 1893.

најјачој странци. Све ово било је подгревање старих Миланових теорија о „државној мисли“ коју династија Обреновића носи кроз историју.

Краљ Александар није журио с обарањем радикалне владе. Она је имала да издржи редовни сазив који се састајао 1 новембра 1893. После тога Краљ би саставио једну неутралну владу, која би правила нове изборе и гледала да појачавањем либерала и напредњака сломи свемоћ радикала у Скупштини. Али и ако се саставу неутралне владе имало приступити тек доцније, Краљ је још у октобру 1893 почео спремати за њу земљиште. Он је гледао да обезбеди себи потпору Аустрије, којој је обећавао да ће нова неутрална влада бити према њој пријатељски расположена. Барон Темел упустио се са Краљем у разговоре о нашој унутрашњој политици; саветовао му да „ломи гвоздени обруч радикализма“, и да се добро чува Пашића.¹⁾ По Темеловим речима, тај некадашњи вандрокаш и политичка варалица био је кадар бушити и против Краљевог ауторитета. Темелове излете у област наше унутрашње политике пресекао је граф Калноки. Калнокијева упуства гласила су: не мешати се у српску унутрашњу политику; аустријска потпора неутралној влади више би јој одмогла него помогла, јер српски народ не верује Аустрији; Бечки кабинет жели добра Краљу Александру, али му баш стога саветује да добро проучи прилике пре него се одлучи на један корак који би у случају неуспеха био кобан за Краља и династију.²⁾ Ускоро затим Калноки се погодио са радикалном владом у питању обртне порезе, и ако га је Краљ Александар молио да му помогне оборити радикалну владу баш на томе питању.³⁾ Калноки није хтео да се меша у нашу унутрашњу политику да би се могао са више разлога одупрети руском мешању у бугарску политику. Осем тога није веровао ни у успех Александрових планова.

Унутра у самој земљи мисао о неутралној влади била је добро примљена од либерала, који су од ње очекивали аболицију завочетог поступка противу либералних министара, али није била исто тако добро примљена и од напредњака.

¹⁾ Његови извештаји од 4 и 24 новембра 1893.

²⁾ Калнокијева упуства од 28 децембра 1893.

³⁾ Аустро-угарски посланик 27 новембра 1893.

Њихови вођи Гарашанин и Новаковић саветовали су Краљу да не жури. Обојица су били Краљичини људи, и устезали су се да уђу у један посао који им је изгледао руковођен Краљем Миланом.¹⁾

Забадава је Краљу Александру препоручивана обазривост и стрпљење: сваким даном ницале су нове тешкоће и сукоби између њега и радикала. После повратка из Абације он је натерао Пашића, који је био једновремено посланик у Петрограду и председник Скупштине, да одмах иде у Петроград на дужност, и ако је Скупштина имала да се састане у кратком року. Ово уклањање Пашића из Скупштине морало је онерасположити радикале. За посланика у Паризу Краљ је навалио да се постави напредњак Франасовић, и ако је месец дана раније на радикалној годишњој Скупштини ово постављење било у напред осуђено. Процес либералних министара није се Краљу свиђао. Док су трајали његови „медени месеци“ са радикалима, он је никао на сва уста противу либерала, али сада су му либерали требали за састављање неутралне владе, и он је тражио њихово ослобођење. Када је због Докићеве болести ваљало образовати нову владу, Краљ Александар и радикални клуб разишли су се потпуно; помирљиво решење које се с муком ипак нашло, било је прост крпеж. За шефа нове влада постављен је Сава Грујић, кога је хтео Краљ, а не Никола Пашић, кога је хтела Скупштина. У накнаду зато из Владе је испао Андра Николић, који се замерио клубу, а остао Михаило Вујић, кога је Краљ због Аустрије хтео уклонити. Сматрајући да њему припада избор министра војног, Краљ је предложио неких пет шест кандидата; клуб није примио ни једнога; стога је Сава Грујић остао и даље министар војни.²⁾ Грујићев кабинет није задовољавао Краља; Грујић није имао снаге и угледа у клубу; клуб је натурао своју вољу Влади, Влада Краљу.

Према Аустрији, због министра финансија Вујића, Грујићев кабинет није био онолико гибак колико је Краљ желео. У војску, под управом ђенерала Грујића, продирао је радикални дух, или, како је Краљ говорио, радикална зараза.

¹⁾ Новаковић, *Двадесет година*, стр. 79.

²⁾ Аустро-угарски посланик 3, 7, и 9 децембра 1893.

Милан је учио свога сина да се владајућој странци може уступити све друго само не војска и дипломатија; те две гране државне управе Краљ је морао задржати за себе.

Према Краљу Александру расло је у радикалној странци све веће неповерење. Једна повећа група народних посланика, око њих шездесет, предложила је још у новембру да се оружје разда народној војсци, која је 1890 била обновиена, али без оружја. Министри су замерали Краљу што призива к себи њихове политичке противнике. У радикалном клубу мислило се да једини Пашић може дати правац странци у овако тешким приликама: њега су позивали натраг из Петрограда, али он је оклевао.

Две релативно мале ствари начиниле су велику свађу између Краља и Грујићеве владе. У Владином предлогу о изменама пореског закона био је један члан да ће се стални државни прирез од 46% сматрати као саставни део непосредног пореза. Неко од његових тајних саветника скренуо је пажњу Краљу, да се тим чланом иде на смањење бирачког пореза; Устав је тражио од сваког бирача да плаћа 15 дин. непосредног пореза; ако се и државни прирез буде рачунао у непосредни порез, моћи ће гласати и таква лица која *чистог* непосредног пореза плаћају мање од петивест динара. Краљ се љутио на министре као да су они хтели да му подвале. У том су извршени општински избори у земљи; на неким местима било је и незаконитости; изасланства која су долазила на жалбу, Краљ је не само примао, него још обећавао премештање оних чиновника на које су се изасланства жалила. Влада се узбунила што то Краљ чини без њенога знања; поједини министри протестовали су тако оштро да се Краљ осећао лично увређен. Криза је изгледала неизбежна, али, због личних тешкоћа око састава неутралне владе коју је у потаји спремао, Краљ се у последњем тренутку тргао и хтео задржати још неко време Грујићеву владу. Али било је већ доцкан. Руски посланик коме је Краљ саопштио свој план са неутралном владом, показао је ствар Сави Грујићу.¹⁾ Народна Скупштина имала је кроз који дан да се после Божићног распуста поново састане. Како је Краљ могао дочекати радикалну Скупштину завађен са радикалном владом, — и све

¹⁾ Аустро-угарски посланик 8 јануара 1894.

његове сплетке откривене? Радикална штампа већ је почела да га напада. Најмање што му се од радикалне Скупштине могло десити, то је да му она наметне Пашићеву владу.

Болестан од гушобоље, срдит на радикале, срдит и на себе сама због запетљалог положаја у ком се нашао, обхрван осећањем потпуне осамљености, јер никога свога није имао уза се, већ све саме политичаре подмукле и саможиве, Краљ Александар позвао је свог оца у Србију. Осмог јануара у вече, када је Милан већ био на путу, Краљ је известио министра председника Грујића о Милановом доласку. Додао је да командант дунавске дивизије има нарочита упутства од њега²⁾: као првог априла, Краљ је издавао војсци наредбе иза леђа министра војног. Првог априла војска је стављена у покрет противу либералне владе; сада је стављена у покрет противу радикалне владе. Либерална влада била је збачена и ухапшена; радикална влада пожурила се да сама да оставку.

VIII.

Тако је завршен први одељак Александрове владе, који је трајао неких девет месеца. Докле није почео да влада, Александар је био слабо познат. За време малолетства, живео је тужно и осамљено, — сироче крај живих родитеља, како је сам говорио. Његови родитељи боравили су ван земље; двор је био опустео; намесници нису били светски људи и нису умели створити никакву друштвену средину и разоноду младоме Краљу.

Краљ је био потпуно одвојен од света; једино су му друштво били његови наставници и дворски официри; по речима једног Француза, његов живот личио је на живот у интернату, али без другова.

Држан је под строгим надзором. У јесен 1890 добио је за васпитача једног официра који је своју дужност схватио сасвим војнички: стајао поред Александра као „шилбок“, није га пуштао из ока, спавао с њим у истој соби. Сваки други дан васпитач је одлазио после ручка на сат два својој кући; то је ваљда било једино време када је Александар могао слободно дисати.

Његова је преписка отворана и читана за рачун намес-

²⁾ Аустро-угарски посланик 20 јануара 1894.

ника. Говорило се да му је једнога дана и дневник украђен. У шетњу је изилазио у колима, у пратњи коњаника. Он је чуван као да би био заробљеник.

Готово све време проводио је у учењу. Никада није имао мање од шест часова дневно. Учио је поред средњешколских предмета четири жива језика и све главне војне и правне науке. Оне године када ће извршити државни удар, он је учио српски језик, историју српске цркве, француски, немачки, енглески, руски, грађанско право с поступком, народну економију, дипломатску историју, стратегију, вишу тактику, фортификацију (градску), војни земљопис. Поред тога разне вештине. Он је буквално кљукав знањима.

Лети је долазило логоравање и практична вежбања с трупама. Једина разонода било је путовање по земљи или преко границе.

Свет је виђао само на државним свечаностима. Улазећи у дечачко доба, мењао се нагло. Био је тако порастао и раскрупњао се да је у седамнаестој години имао скоро осамдесет кила и изгледао младић од двадесет година. Као дете био је лепушкаст и жив, са крупним црним очима и ведрим смелим погледом. Као дечко, ократковидео је и узео наочаре. Чело му је урасло у косу и образи омањавили. Добијао је женске кукове и био необично лишен грације покрета. Када је био на коњу, чинило се да свакога часа може пасти. У његовом држању није било ничега војничког.

Његово пуно лице са меким цртама опомињало је мало на Краљицу Наталију; нечега од ње имао је и у умиљатости гласа који је још мењао; кожа му је била бела и господска; поглед мало сетан, осмејак, по неки пут, врло милокрван. Непрестано је нешто радио с прстима, чупкао и кидао артијице, — и то тако ситно као да их је миш изгризао. Говорио је лагано, св честим прекидима, као да претходно понавља у глави оно што мисли рећи.

Ђак је био вредан и савестан, и показивао је јако памћење: могао је рачунати у глави са низовима од по шест бројева. Писање му је било одвратно; писао је као од беде, и имао један рукопис искривљен, млитав, који је у току писања постајао све ситнији и наљичнији на стенографске анаке. За своје године знао је доста, — по свој прилици више од сво-

јих вршњака. И ако је учио добро, ни за један предмет није показивао нарочитог интересовања. Његов учитељ француског језика, Албер Мале говори о његовом интересовању за филозофију, али примери које наводи, не сведоче толико о интересовању за филозофију колико о обичном младићском интересовању за тајну живота и смрти. Његови наставници хвалили су сви од реда његову бистрину и оштроумност и очекивали су много од његове интелигенције.

Код њега се нису јављале још никакве страсти и пороци; чак није имао ни неке разоноде до које би му било много стало. Није марио ни за лов ни за јахање, није пушио, није пио; радо се картао, али коцкарска страст није се у њему обелодањивала. С нервима није стајао добро; патио је од главобоље и несанице; није смео костур и змију да види ни на слици. У понашању је био благ и љубазан; чак ни према послузи није био прек ни осорљив. У кругу познаника и пријатеља био је ведар, и имао хумора, кога нису имали ни његов отац ни његова мајка.

Јован Мишковић, који му је био скоро три године васпитач, забележио је ове његове мале махне: био је оплапоран, немаран, и неуредан; волео да добије на картама, макар и неправилним начином; врло љубопитљив и лукав; у тренутцима раздражености јогунаст и суров, али у основи благ и добар.

Једна његова особина падала је сваком у очи, а то је велика влада над собом, која је већ прелазила у прикривеност. Своје праве осећаје и присне мисли није казивао никоме. За време свађе његових родитеља вије се могло познати којој страни више нагиње. Краљ Милан је веровао да Александар више воли њега него матер; говорило се такође да не одобрава матер што тера инат Намесништву и Влади, али то су била само нагађања; Александар није отварао срце никоме, и за време свађе својих родитеља понашао се као нема личност. Љубомир Недић, његов учитељ енглеског језика, видео га је сутра дан после протеривања Краљице Наталије. Александар му није учинио ни најдаљи наговештај на тај догађај, и на његовом лицу није се дало прочитати ништа. Ова влада над собом могла је значити да је код Александра остављеног самом себи, без родитељске љубави, настала извесна закрж-

љалост или бар успаваност осећаја која му је олакшавала овако мирно и хладно држање.¹⁾

Преврат од првог априла смислио је његов отац, али извођење преврата лежало је на њему. Он је изненадио цео свет својом присебношћу и прикривеношћу. Првог априла пре подне имао је да полаже испит из грађанског права, а увече да изврши државни удар. Ни за време испита ни за време вечере која је државном удару претходила, код њега није било никакве узнемирености. По чудној случајности, на испиту је добио питање да ли се малолетник може прогласити за пунолетнога и пре законског рока. Он је одговорио на питање одмах, без труни забуне, — као да није имао намеру да се после неколико часова сам прогласи за пунолетнога пре законског рока и сасвим незаконитим начином. За време самога преврата он је обелоданио своју нервозност само једнога тренутка, — и то онда када је имао да објави намесницима и министрима да узима власт у своје руке. И пре и после тога држао се чврсто. Доцније се причало са највећим чуђењем, да он о намери преврата није рекао никоме ништа, осем својим најближим помагачима. Један од дворских официра који је то вече употребљен у покретима војске, видео се неколико сати раније са Краљем; Краљ није ништа ни наговестио, и он је тек од свога старешине добио наредбу шта да ради. Александар је без сумње уживао у првом априлу: њему је правило задовољство да насади намеснике и ministre, — и у извођењу првога априла било је нечега од оне обешнечке присебности с којом дечаци збијају своје шале.

Скупштину која се састала после првог априла, Краљ Александар је отворио са много више достојанства и ауторитета него што је одговарало његовим годинама. Он се налазио доста лако у владалачким парадама, и имао оно осећање сигурности које имају само они који су се на престолу родили.

Политичари, и наши и страки, преуносили су његову интелигенцију и налазили су да о политичким стварима говори са прераном зрелашћу. Само један бечки новинар правио

¹⁾ Александаров васпитач Јован Мишковић оставио је у рукопису забелешке под насловом „Васпитање Краља Александра“. Његов учитељ француског језика Аалбер Маас (Maet) објавио је чланак о њему у *Revue de Paris* 1 јула 1903.

је ове резерве. У годинама Краља Александра, многи је гимназист снивао о заверама и превратима, и могао је са разумевањем причати о борби Цезара и Помпеја. Краљу Александру било је, за разлику од других гимназиста, дано да један преврат проживи, али то још не значи да се за то тражила нека изузетна памет, јер зашто би било теже разумети борбу српских радикала и либерала него борбу Цезара и Помпеја?

Краљ Александар поред све бистрине коју је показивао у политичким разговорима, био је за вођење политике у правом смислу још врло млад. Одмах се видело да нема самосталности мишљења и да још није кадар да сам себи одреди пут. Његова нагла и тако потпуна промена правца после Абације објашњива је само тако ако се узме да он ни пре ни после Абације није радио по својој глави. Као што се младим људима често дешава, Краљ Александар добијао је своје идеје од других, али велика живост и раздраганост са којом их је прихватио, обмањивала га је да су те идеје његове а не туђе. И пре и после Абације он је, на сасвим младићски начин, узимао политику са мале личне стране; кривио за зло стање земље поједине људе и странке, — један пут Ристића и либерале, други пут Пашића и радикале, — и у љутњи на људе и странке желео њихово истребљење са свом субјективношћу и ветрљивошћу политичког полетарца.

Из Абације он је дошао с упутствима свог оца шта и како да ради. За извођење тих упутстава тражило се више такта, стрпљења и вештине него за извођење првог априла. Краљ Александар се после неколико недеља запleo, постао нервозан, открио своју игру, и морао је звати у помоћ оца, јер није знао више шта да ради. Тада се видело да је он, поред све своје даровитости, само шегрт у политици.

Нада је била допуштена да ће после неколико година, када буде стекао искуства, Александар постати интелигентан владалац. Много више бриге него његов духовни развитак, задавао је његов морални развитак. Краљица Наталија говорила је за њега да је прикривен и подмукао. Те је особине довољно посведочио првог априла. Политичари који су с њиме имали мало више посла, искусили су његову неискреност, и на пр. на Бадње вече, и ако решен да тера Грујића, држао му је необично љубазну здравицу, чије је објављивање за-

тим спречио. Он није био свереп, али patio је од једне врсте моралне неосетљивости. Докле је био љут на либерале, он је долазио на злочиначке мисли како да им дохака. Једном је запитао министра унутрашњих дела Светозара Милосављевића: „Ама зар нема начина да се некако отрује Ристић?¹⁾ Може се мислити какав је то утисак учинило на сиротог Милосављевића, који је и код потере хајдука хтео да све буде строго по закону. Злочиначке прохтеве Александрове не треба узимати превише озбиљно; то што је говорио, он вероватно не би био учинио, — и за његове владе није било ниједног злочина који би се са сигурношћу могао њему уписати у грех. Али већ само забављање са злочиним мислима било је знак извесног моралног слепила, које је временом могло постати опасно.

На почетку своје владе, Краљ Александар чинио је утисак бистрог младића који се озбиљно заинтересовао за политику и који временом може бити способан владалац. Али на његовом карактеру појављивале су се неке пеге: подложност утицајима и превртљивост, склоност за подмукле начине борбе, и слабост моралног компаса.

¹⁾ Живановић, *Историја*, III, 257. Живановићу је ово причао сам Милосављевић. Ја знам да је он то исто и другима казивао.

ГЛАВА VI. НЕУТРАЛНЕ ВЛАДЕ.

I.

Краљ Милан приспео је у Београд 9 јануара 1894, између један и два по подне. Тог истог дана, у девет увече, — и ако је радикална влада дала оставку на глас о Миланову доласку, — обадва Краља, и Александар и Милан, имали су у двору састанак са радикалним првацима. Под изговором Александрове болести, Милан је, у име свога сина, водио преговоре са радикалима. Ово су били услови под којима су они могли остати и даље на власти: 1) ваљало је ограничити утицај радикалног главног одбора, који се начинио већа власт и од Краља и од Владе, и својим уплетањем у државне послове помутио односе између Краља Александра и радикалних министара; 2) избор министра војног ваљало је оставити Краљу; 3) спољашњу политику радикална влада имала је да води у договору са Краљем; не може се на пр. трпети да Влада и без Краљева знања ствара сукоб с Аустријом, и да питање о царинском рату са том силом расправља у радикалном клубу а не на министарској седници; 4) ваљало је укинути законе о прогонству Краљевих родитеља (у ствари мислило се на закон противу Краља Милана, јер закон противу Краљице Наталије престао је важити после првог априла); 5) ваљало је прекинути суђење либералних министара.

Било је и неких споредних захтева, на пр. о обуздавању радикалне штампе, о ублажавању партизанства радикалних чиновника, о укидању оних законских прописа који су противно Уставу повећали број бирача итд.¹⁾

¹⁾ О овом састанку у двору вођен је записник, од кога се један препис налази у архиви аустро-угарског министарства иностраних дела.

Радикални прваци обећали су дати свој одговор сутра дан, али пре него су то учинили, Краљ је прекинуо с њима преговоре.¹⁾ Баш да је Краљ имао и више стрпљења, тешко да би између њега и радикала дошло до споразума. Међу Краљевим захтевима био је један на који радикали нису могли никако пристати, — наиме, захтев да се закон противу Краља Милана укине. У једном саопштењу објављеном 16 јануара, радикални клуб рекао је да Миланово бављење у Србији „угрожава спокојство народа и поколебава веру у стабилност престола Краља Александра.“ Барон Темел збио је радикални програм у две тачке: „удаљење Краља Милана из Србије, а Аустрије из Босне.“²⁾ Радикали нису веровали Милану; његова деспотска природа није се дала подврћи ограничењима уставне и парламентарне монархаје; питање његова бављења у Србији није било лично него начелно; оно се сводило на то, да ли се у нас озбиљно мисли и искрено хоће увођење уставности и парламентарности. *Одјек* је писао: „Ко је за бившега Краља Милана и његово бављење у Србији, — на једну страну; ко је против тога, — на другу!“

После раскида са радикалима ваљало је саставити нову владу. План Краља Милана био је да противу радикала уједини све оне који нису радикали. Да би дао примера другима, он је био готов да се измири са свима својим противницима и непријатељима изван радикалног тabora, — са Краљицом Наталијом, са митрополитом Михаилом, са Јованом Ристићем, па чак и са Милутином Гарашанином, са којим се јавно грдио по новинама.³⁾ Нову владу саставили би удружени напредњаци и либерали; у њу би ушли вођи обе странке: од напредњака Гарашанин и Новаковић; од либерала Авакумовић и Рибарац.

Краља Милана дотерала је натраг у Србију, пре свега, потреба за новцем: њему треба, писала је Краљица Наталија, једна Влада која ће провести кроз Скупштину закон о његовој апанажи.⁴⁾ Али колико потреба за новцем, толико је у њему била јака и мржња на радикале; 1889, он им је предао-

¹⁾ Живановић, *Историја*, III, 243.

²⁾ Извештај од 12 фебруара 1894.

³⁾ Аустро-угарски посланик 27 јануара 1894.

⁴⁾ Писмо Сави Грујићу од 6/18 септембра 1894.

власт само да би, за малолетства његова сина, мировали; чим је малолетство његова сина престало, он се вратио у Србију да тера радикале с власти. Поред мржње на радикале он је имао још један дубок и искрен осећај: то је била љубав према Краљу Александру. Желео је да учврсти свога сина на престолу; ради тога требало је одбити од њега радикале, који су по Милановом мишљењу били потајни републиканци или карађорђевици, и прикупити око престола обе династијске странке, либерале и напредњаке.

Миланов план о заједничкој влади либерала и напредњака остао је неостварен. Докле Грујићева влада није оборена, напредњаци су обигравали око Двора и пунили Краљу Александру уши противу радикала. Чим је Грујићева влада пала, напредњаци су се повукли у страну и нису хтели ући у нову владу. Та промена у њиховом држању објашњује се доласком Краља Милана у земљу. Вољни да помогну Краљу Александру лично, напредњаци нису хтели улазити „у политичке експерименте Краља Милана.“¹⁾ Напредњачки вођи Гарашанин и Новаковић разишли су се и готово свадрили са Миланом на Краљичином питању; истина, крајем 1892 Милан се измирио са својом женом, али то је измирење било привидно, и Краљица није одобравала његове политичке планове. Због тога ни Гарашанин ни Новаковић нису пристајали ни на какав договор са Миланом. Одмах на првом кораку он је осетио да му његова жена квари посао; она је имала неку своју политику која се косила са његовом. За разлику од Милана, Наталија је налазила да се Краљ Александар може учврстити на престолу само помоћу радикала, — никако противу њих.²⁾ У оцени радикала Гарашанин и Новаковић више су се слагали са Миланом него са Наталијом, али њихове везе са Наталијом биле су јаче него везе са Миланом; из личног неповерења према њему, они су се клонили и његових политичких предузећа. Гарашанин, лично, био је скрхан човек, — са толико још снаге и ината да се од напада брзи и да полемише по новинама, али без воље и куражи да на себе наново узима бреме владе.

Либерални вођи Авакумовић и Рибарац били су готови

¹⁾ Новаковић, *Двадесет година*, стр. 87.

²⁾ Краљица Наталија Сави Грујићу 28 новембра (10 децембра) 1894.

да свој положај оптуженика пред Државним судом за мене, ако треба одмах, много угоднијим министарским положајем. Када је пропала мисао о заједничкој влади либерала и напредњака, либерали су се упустили у преговоре о чисто својој влади. Те преговоре Двор је нагло прекинуо. Краљ Александар, због првог априла, није марио либерале, — и могао их је примити у владу само уз напредњаке. Не само Краљу Александру, него ни Краљу Милану није се свиђало што су Авакумовић и Рибарац сваки час одлазили да питају за мишљење либерални главни одбор.¹⁾ Милан је научио да ради са вођима странке, а не са клубовима: њега је оне-расположило када је видео код либералних вођа исту онакву зависност од клуба какву је код радикалних вођа осуђивао. Он се љутио на ове нове политичке нарави које су биле природна последица појачаног страначког живота под Уставом од 1888.

У јутру 12 јануара, у место либералне владе, осванула је једна неутрална влада под председништвом Ђорђа Симића. То није била онаква влада уједињених династијских странака какву је желео Краљ Милан, него једна влада која је стајала ван странака и имала задатак не да брани династију, него да стишава страначке страсти. Краљ Александар, чим су избиле прве несугласице између њега и радикала, говорио је о једној неутралној влади која би правила нове изборе. Ову мисао дао је Краљу јамачно Светомир Николајевић, који је већ неколико година војевао противу странака и страначког фанатизма.

Да би истакао неутрални карактер своје владе, Ђорђе Симић позвао је у њу и радикале, нудећи им од осам министарских места три. Радикали су одбили, јер нису хтели примити одговорност ни за амнестију либералних министара ни за повратак Краља Милана. Симићева влада састављена је овако: Ђорђе Симић председник министарског савета и министар иностраних дела; Светомир Николајевић министар унутрашњих дела; Чедомиљ Мијатовић министар финансија; Андра Ђорђевић министар правде; пуковник Милован Павловић министар војни; Димитрије Нешић министар просвете; генерал Стеван Здравковић министар грађевина; Сима Лозанић мини-

¹⁾ Живановић, *Историја* III, 245.

стар народне привреде. Осем Мијатовића и Здравковића, остали чланови Симићеве владе нису никада раније били министри; осем Мијатовића и Ђорђевића, који су били напредњаци, ниједан члан Симићеве владе није припадао ниједној странци; Ђорђевић је уосталом одмах иступио из напредне странке. Од осам министара, петорица су били професори Велике школе; двојица су били то раније, а тројица су долазили за министре непосредно са катедре. Сви су министри изгледали стручно спремни: министар иностраних дела Ђорђе Симић био је пре тога посланик у Бечу и провео је сав век у дипломатској служби; министар просвете Нешић један од најчувенијих професора Велике школе и научника; министар правде Ђорђевић један од најврснијих професора права; министар привреде Лозанић један професор хемије који се бавио привредним питањима и теоријски и практично; министар финансија Мијатовић један од првих финансијских стручњака свога доба; министар војни Павловић један од најенергичнијих и најхрабријих млађих официра; министар грађевина Здравковић један од најспремнијих инжењерских официра; министар унутрашњих дела Светомир Николајевић бавио се раније књижевном а не полицијом, али се ипак зато држало да је обдарен оним политичким темпераментом који је потребан министру унутрашњих дела. Симићева влада давала је својим личним саставом сва потребна јемства за поштено, способно, и непартизанско вођење државних послова. То је требало да буде „влада мира, реда и законитости“, како је говорио њен шеф Симић, — „влада стишавања страсти“, како су писали листови блиски Двору.¹⁾

Симићева влада отишла је у Скупштину да се представи и да одмах за тим закључи скупштинске седнице читањем Краљевог указа. Чим је Симић свршио са представљањем владе, узео је реч један од радикалних првака, Риста Поповић. Симић се томе успротивио, тврдећи да он има још и један указ да прочита. Председник је приметио да је читање указа посао скупштинских секретара, и да ће Симићев указ бити прочитан, чим буде свршио Риста Поповић, који је већ добио реч. Министри нису хтели саслушати Поповића, него су у сред велике граје која се дигла међу посланицима, изишли из скуп-

¹⁾ О Симићевеј влади в. „Прва влада Ђорђа С. Симића“ од Иване Прићић, *Српски Књижевни Гласник*, 1 и 16 септембар 1924.

штине. Риста Поповић у своме говору осудио је Симићеву владу као непарламентарну, јер је била састављена ван скупштинске већине. Тек после тога прочитан је указ о закључењу Скупштине који је Симић оставио иза себе на председничком столу.

Сутра дан, после ове сцене у Скупштини била је једна демонстрација великошколаца. Они су у поворци дошли пред Двор и викали: „Живео Устав! Живео Српски Народ! Живела Слобода!“ После су отишли пред стан ђенерала Саве Грујића да поздраве шефа оборене радикалне владе.

Радикална штампа одмах је почела напад не само на Симићеву владу, него и на Краља Милана, — не само на Краља Милана, него и на Краља Александра. Највише је извукао Милан. Главни радикални лист *Одјек* напао га је како је смео, и поред задане речи и закона од 1892, доћи поново у Србију. *Одјек* је наговештавао да Милан намерава укинути Устав од 1888 и довести Србију поново под аустријски утицај. Остали радикални листови и листићи просули су плусак погрдних имена на Милана: пијанчур, коцкарчина, париски скитница и развратник, „маковски краљ“, пијано величанство, вампир, пробисвет без части и имена... Уз Милана добио је и Александар своје: један радикални лист писао је са жаљењем о „сиротом малом Александру“, који има „покварену крв.“ Врхунац ових напада достигнут је у чланцима једног младог социјалистичког новинара Живојина Балугџића, који је изазвао читаву узбуну једним чланком који је носио назив: *Рушиће двор!*...

Радикална странка налазила се без вођа. Сава Грујић морао се повући под прекорима крајњих елемената странке, који нису могли да му опросте што као старешина владе није силом власти вратио Милана са границе. Никола Пашић није био у Србији, него у Петрограду на посланичкој дужности. Остављена без вођа, радикална странка подала се својој старој мржњи на Краља Милана и покушавала да га новинарском лармом отера из земље.

Радикале је поглавито куражило држање Русије. 1891, сам руски цар, под видом позајмице једне руске банке, дао је Милану два милиона, само да би се уклонио из Србије. Када се Милан вратио, руски цар сматрао се лично обманут и увређен. Он је рекао нашем посланику Пашићу: „Онз животиња поново се вратила у Србију“. А царица је додала да

су у Милану „сви људски грехови сакупљени.“¹⁾ Руски посланик у Београду није се уписао у Миланову књигу, и 13 јануара прочитао је Симићу депешу руске владе у којој се осуђивао повратак Миланов у Србију и нарочито помињало да је Русија дала у своје време „новчана средства“ да би се отклонио „Миланов утицај“. Симић, који је лично био добро виђен у Петрограду и важио за русофила, требао је да иде у изванредној мисији у Русију и да покуша стишати јарост рускога двора и руске владе. Из Петрограда је јављено да ће Симић бити радо примљен, али тек пошто Краљ Милан оде из Србије.²⁾ Односи између нас и Руса опет су постали онако затегнути као некада за време напредњака. Али Аустрија нас није подржавала онако својски као за време напредњака. Радикали су трубили на све стране да је Милан натуткан од Аустрије и да има за њен рачун да сврши неки издајнички посао. Ово је нетачно. Аустрија није окуражавала Краља Александра на обарање радикалне владе и одбијала је од себе одговорност за ново стање ствари. Саветовала нам је да одржавамо добре односе са свима Силама и да не водимо никакву спољашњу политику — ни аустрофилску ни русофилску.³⁾

Краљ Милан није се обзирао ни на радикалне нападе ни на руско негодовање, него је седео и даље у Београду. Појављивао се у свима државним свечаностима уз Краља Александра, — и то у униформи. Када се 1892 одрекао свих права и грађанина и члана краљевског дома, он се, случајно, није одрекао сопствености V пешадијског пука, који је носио његово име. То му је сада добро дошло да у државним свечаностима може присуствовати у униформи, макар само пуковничкој.

Још увек занет мишљу о прикупљању свих нерадикалних елемената у једно, он се мирио са свима својим противницима који нису били радикали. Митрополит Михаило, Милутин Гарашанин, Пера Тодоровић, који су могли мислити да ће вечито остати у његовој немилости, били су изненађени његовим промењеним понашањем; он им је опраштао

¹⁾ Пашићева аутобиографија, *Полијико*, 8 априла 1927.

²⁾ Аустро-угарски посланик 21 фебруара 1894.

³⁾ Аустро-угарски посланик 26 јануара 1894.

све, под условом да му помогну у новом походу противу радикала. Митрополит Михаило у упутствима свештенству, Пера Тодоровић у новинарским чланцима, одмах су ударили Милановим правцем. Гарашанин је био уздржљивији, али ако није помогао Милану, није му ни одмагао. Једини од Миланових противника који му је остао и даље неумољиви противник, био је Јован Ристић. Он још није заборављао први април, који је, по његовим речима, био за њега *affront sanglant*. Његова непомирљивост падала је Милану незгодно; и ако није више био вођ либерала, Ристић је имао на њих огроман утицај.

II.

Први чин Симићеве владе био је чин помирљивости. Суђење либералних министара код Државнога суда прекинуто је Краљевом амнестијом. Радикали су оспоравали уставност овога чина. Влада се позивала на слово закона о министарској одговорности који није допуштао помиловање осуђених министара, а није помињао ништа о њиховој амнестији. Наш закон о министарској одговорности прављен је по белгијском обрасцу; у Белгији, Краљ има само право помиловања; зато белгијски Устав забрањује Краљу само помиловање министара, а не и њихову амнестију. Писци нашег закона о министарској одговорности заборавили су да је по Уставу од 1888 Краљ имао поред права помиловања још и право амнестије. Симићева влада користила се том омашком законодавца, па је пре изречене пресуде дала амнестију либералним министрима које после изречене пресуде не би могла помиловати. Ово је у ствари било само правна досетка. Помиловање је било мање право него амнестија; ако Круна није могла дати министрима помиловање, како им је могла дати амнестију? Устав је хтео да Скупштина, у своје праву оптужбе министара, не буде спречавана од Круне: амнестијом пак Круна је могла осујетити сваку скупштинску оптужбу већ на њеном почетку.

Она дела Симићеве владе која су следовала амнестији либералних министара, нису била тако помирљиве природе. Под изговором да су радикали напунили државну службу својим партизанима, Симићева влада узела је избацити из службе радикале и доводити на њихова места либерале и

напредњаке. За кратко време промењено је скоро 40% — 60% чиновништва. Највеће пречишћавање вршено је, наравно, у полицијској струци; при избору нових начелника изгледало је да се даје као нека превага либералима, јер на пр. од нових среских начелника било је око 15 напредњака, а око 20 либерала.

Радикали су се жалили да их помирљива неутрална влада гони исто тако душмански као некадашње напредњачке и либералне владе, — и да то није никаква непристрасност претпостављати у свакој прилици једног напредњака или либерала једном радикалу. Двор, напротив, корио је Симићеву владу да није довољно енергична према радикалима. То је било не само мишљење Краља Милана, који је од првога часа био решен на борбу са радикализмом, него је то било мишљење и Краља Александра, који је у први мах мислио да води неку помирљиву политику. Писање радикалне штампе, два три политичка убиства у унутрашњости, претње неких радикалних букача да ће бити свачега докле само „гора озелени листом“, — све је то раздражило како Милана тако и Александра. Оба су Краља праскала, — син нешто мање него отац. Милан је називао радикале противницима династије који кују завере и у земљи и ван земље; у разговору са дописником *Фигара* упоређивао их је са двојницом француских анархиста Вајаном и Равашолом, који су бацали бомбе и чинили атентате у маси.

Ђорђе Симић, када се примио владе, није ни у сну снивао да ће му Двор наређивати овако бесан јуриш на радикале. По својој помирљивој дипломатској природи, он је нагињао погодби са радикалима. Краљ Милан је сумњао да он стога жели погодбу са радикалима што је Краљичин човек. Симићева влада, састављена у јануару, била је већ у марту јако заљуљана. Њен пад узроковао је министар финансија Мијатовић. Он је покушавао закључити зајам код француских банкара; Русија, тада у прло присним односима с Француском, радила је противу нашег зајма. Мијатовић је писао париском банкарку Хоскију, који се тренутно бавио у Петрограду, више дипломатско него финансијско писмо, у коме га је молио да се заузме за Симићеву владу код Руса. „Не би било добро“, писао је Мијатовић, „да Краљ Александар буде доведен на мисао да се у Русији претпоставља г. Пашић

Краљу Србије. Ово је писмо украђено и објављено у *Одјеку*.¹⁾ Тај случај толико је наљутио Краљеве да је Мијатовић морао одмах дати оставку. Заједно с њиме одступили су Симић и Нешић, — обојица одвећ помирљиви за ту енергичну политику противу радикала коју су Краљеви захтевали.

III.

Нову владу саставио је 21 марта Светомир Николајевић. Он је задржао већину Симићевих министара, али Сима Лозанић је прешао из министарства народне привреде у министарство иностраних дела, — а Андра Ђорђевић из министарства правде у министарство просвете. За новог министра правде узет је Јеврем Андоновић, а за новог министра привреде Лазар Јовановић, — обојица либерали, али не врло истакнути: више чиновници него политичари. У министарству финансија Мијатовића је заменио Вукашин Петровић. Најважније личности нове владе били су Светомир Николајевић, Вукашин Петровић, Андра Ђорђевић. Сва тројица важили су за људе Краља Милана, — и сва тројица изгледали су подесни за борбу противу радикала: Николајевић је био плаховит, Ђорђевић пргав, Петровић не врло скрупулозан.

Светомир Николајевић одмах првим актом изазвао је противу себе и нашу и војвођанску штампу. У Сремским Карловцима сазван је збор српских православних општина ради заједничкога протеста противу грађанског брака о коме се тада решавало у угарском парламенту. Наша великошколска омладина хтела је послати изасланике на тај збор; Николајевић је то забранио, наводећи за разлог да је грађански брак унутрашње питање Угарске државе, у које ми са стране нисмо позвани да се мешамо. Војвођанска штампа почела је нападати Николајевића и помињати братство између Срба у Краљевини и Срба у Угарској. Николајевић је на то одговорио: „Помиње се наше братство: између многих, и то је једна шупља фраза и једна горка обмана која нас је скупо стала“. Као што је у једном доцнијем говору објаснио, Николајевић је хтео рећи да су војвођански политичари само на језику наша браћа, и да нам се никада нису нашли на невољи. То је била она стара прича да Војвођани умеју да свете Косово

¹⁾ Број од 20 марта 1894.

само у здравицама.... Овај прескор Војвођани су чешће имали прилике чути од Шумадинаца; овога пута било је необично само то, да им је тај прескор учинио један српски министар, код кога је свака реч имала тежи значај него код разних безимених новинара. Николајевићева реч често је терала даље него његова мисао; за ту неодмереност израза сада је испаштао скупо. На њега су скочили и звани и незвани, и његова реч одмах је изокренута. Он је говорио о томе како је за Војвођане братство с нама шупља фраза; у новинама се из броја у број понављало да је он рекао за „Српство“ да је шупља фраза; та версија одржала се и до данас, и ако историјски нетачна.

17 априла Николајевићева влада укинула је једним указом законе о прогонству Краља Милана и Краљице Наталије. Закон противу Краљице није се морао укидати; он је имао да траје само за време малолетства Краља Александра; према томе престао је важити после првог априла. Закон противу Краља Милана био је од трајне важности и морао се формалним начином укинути, али за то укидање тражио се нов закон; прост указ није био довољан. Али Влада се журила с укидањем закона о Краљу Милану; све док је он важио, Милан се сматрао као да не припада Краљевском дому и Влада није могла да га заштити од напада штампе. Указ од 17 априла имао је кратким премда неправилним путем да поврати Милану сва права члана Краљевског дома; после тога радикали би морали обуставити новинарску борбу противу њега. Питање је било да ли ће судови хтети да воде рачуна о указу од 17 априла. Суд не стоји под указом него под законом. Један од првостепених судова применио је указ од 17 априла, и на основу њега одобрио забрану једнога листа који је садржавао увреду Краља Милана. Други апел суд поништио је у сличном случају забрану, — што је значило одрећи примену указа од 17 априла. Остало је да се види шта ће рећи Касациони суд.

Радикални главни одбор заказао је у току месеца маја зборове по целој земљи на којима ће се претресати указ од 17 априла. Ти су зборови требали да буду велика манифестација противу Краља Милана. Борба између Николајевићеве владе и радикала заоштрила се на Милановом питању.

Радикали су сматрали да Николајевић није могао изабрати земљиште борбе горе за себе, боље за њих.

30 априла Николајевић, као министар унутрашњих дела, забранио је радикалне зборове. Он их је унапред огласио за „просте гомиле света, скупљене да руше јавни мир и поредак“, — и претно је учесницима зборова да ће бити тужени суду за непокорност законитим наредбама власти. Наредба од 30 априла била је неправилна као и указ од 17 априла: по тадашњем Уставу и законима зборови се нису могли унапред забрањивати полицијским наредбама. Да су радикални зборови државни, — и да је власт тужила њихове учеснике суду, суд их не би могао осудити за непокорност законитим наредбама власти, јер наредба од 30 априла није била законита. Али до радикалних зборова није дошло. Радикални главни одбор повукао се испред наредбе од 30 априла: зборови које је ваљало држати у току месеца маја, одгођени су до бољих прилика. Николајевић је имао друкчије начине борбе него Рибарац. Рибарац је своје поступке облачио, колико могуће, у законске облике. Николајевић је ишао напред не гледајући на параграфе: то је већ наговештавало државни удар и укидање Устава.

Радикали су с нестрпљењем очекивали решење Касационог суда о указу од 17 априла. Касациони суд 5 маја, у пуној седници, нашао је да указ од 17 маја не може укинути закон о Краљу Милану, јер указ не може бити старији од закона. Ово решење донето је са девет гласова противу четири, у тој већини од девет гласова било је четири радикала, три либерала, два напредњака, — дакле, више нерадикала него радикала. Председник Касације Димитрије Радовић, који је гласао са већином, био је напредњак, сестрић Ђорђа Ценића и присни пријатељ Милана Пироћанца. Радовић је био од оних правника који имају не само правна знања него и правне свести, и њега су руководили чисто правни разлози; донста, ниједан правник није могао признати већу важност указу него закону.

Влада је сатерана у теснац: она је имала да бира између опозивања указа од 17 априла и растурања Касационог суда. Оно прво било је немогуће, јер би се тумачило као победа радикала над Миланом. Радикална штампа тек онда би навалила на Милана.

У томе затегнутом стању пукао је изненада глас да се ушло у траг некој завери противу Краља Александра. Затворен је неки Карађорђевићки агент, Михаило Чебинац, и то на железничкој станици баш онда када се спремао да пређе преко. Говорило се о неким хартијама које су пађене при њему а које су доказивале везе радикалних првака са Карађорђевићем. Неким београдским радикалима одмах је претресен стан, и очекивала су се многобројна хапшења.

9 маја освануо је Краљев проглас којим се укида Устав од 1888 и успоставља Устав од 1869. То је био одговор на решење Касационог суда од 5 маја.

IV.

Краљ Александар, решен да киди са радикалима, помишљао је у први мах на распуштање Скупштине; тек ако се радикали не би дали савладати на изборима, могло би бити говора о укидању Устава. Николајевићева влада била је састављена са задатком да у борби противу радикализма иде до краја, — дакле, и до укидања Устава. Али Николајевићева влада покушавала је испрва да сломи радикале и без укидања Устава. Она је држала да ће помоћу два три неуставна акта као што су били указ од 17 априла и наредба од 30 априла обесхрабрити радикале за даљу борбу. Чак и после решења Касационог суда Влада се колебала да ли ће укинути цео Устав или обуставити само неколико његових чланова, — на име чланове о слободи штампе и о судској независности.¹⁾ После некога колебања Влада је закључила да када се Устав већ мора укидати, онда је боље укинути га одједном сав, него га укидати на парче.

Краљ Милан је највише нављивао у томе правцу. Још онога дана када је потписао Устав од 1888, он је предвиђао у скорој будућности његово укидање. Дајући тај Устав, хтео је очигледно доказати да наш народ није дорастао за политичке слободе. Он је имао у опште одвратност према уставима, и докле је седео на престолу, непрестано је сањао о државном удару. То што није сам урадио, саветовао је сада своме сину.

Скорашња искуства — искуство од 9 августа и искуство

¹⁾ Аустро-угарски посланик 19 (7) маја 1894.

од 1 априла — наметали су и Краљевима и Николајевићевој влади мисао укидања Устава. Девети август показао је да под Уставом од 1888 чак ни тако енергична и безобзирна полиција као што је била Рибарчева, није кадра отети радикалима већину. Први април показао је да државни удар није тако тешка ствар као што се замишљало; ако су само трупе позване, ствар је готова за неколико сати. Девети август био је пример који је ваљало избегавати, а први април пример на који се ваљало угледати. И зато деветог маја, у место позивања радикала на нов изборни мегдан, дошло је укидање Устава Краљевим прогласом. Као априлски проглас, тако је и мајски штампан ноћу, и грађани су га читали ујутру као велико изненађење.

Непосредни повод за укидање Устава, Двор и Николајевићева влада нису створили сами, него су се користили оним поводом који су им догађаји донели. Не може се рећи да су од догађаја били добро услужени. Као повод за укидање Устава догађаји су им пружили решење Касационог суда од 5 маја. Везивати укидање Устава за то решење, било је двојако незгодно: с једне стране, изгледало је да се Устав укида ради Краља Милана, коме Касациони суд није признавао положај члана Краљевског дома; с друге стране, укидање Устава добијало је изглед једнога насртаја на највиши земалски суд: у очима обичног грађанина теже је било оправдати насртај на Суд него на Скупштину.

Поводом државног удара од 9 маја, у Београду није било манифестација ни за ни *против*. У очи државног удара, београдско друштво било је у Народном Позоришту, где је гостовала загребачка глумица Љерка Шрамова. Теразије, потпуно пусто, изгледало је као изумрло на месечини необично тихе мајске ноћи. Двор, јако осветљен, био је једини знак живота. За разлику од првог априла, војска није извођена из касарне. Сав посао свршили су слагачи Државне штампарије, који су целе ноћи радили на Краљевом прогласу и на указима која су с тим прогласом били у вези... Сутра дан, виђале су се овде онде мање групе које су се искупљале око Краљевог прогласа измешаног по улицама; иначе Београд није променио изглед. Министри, који у то време нису имали ни кола ни аутомобила, ишли су у своје канцеларије пешице и без пратње жандарма; на њиховом

пролазу није се чуо ниједан узвик. Све се свршило не може бити мирније.

Докле је Београд ћутао, унутрашњост је клицала, али не *против* него за укидање Устава. Унутрашњост је честитала Краљу прво депешама, па онда депутацијама. Депутације су састављали махом либералне и напредњачке газде, који су се за време радикалне владе склањали у прикрајак, и тек сада одахнули душом. Уз њих су виђани и по где који радикали; радикална странка имала је својих бораца и мученика, али имала је и својих шићарџија који су се обртали према ветру.¹⁾

Радикални прваци у Београду били су утучени. Њима је тек тада синило пред очима на каквој је несигурној основи почивала наша уставност: једним потезом пера Краљ је укинуо Устав, а нико није устао да га брани. „Бар да пуче један шамар“, јадао се један познати београдски радикал. У борби за Устав, радикална странка није имала за собом свесно грађанство, него непросвећену сељачку масу, која је истина роптала противу полицијских власти, али није разумевала значај уставности. После укидања Устава од 1888, сељаци су говорили, да нису видели „много вајде“ од тог Устава, „мањ’ то једно што се народ ка нешто више припитивао“. Краљ наслонен на војску изгледао је јачи чинилац него радикална странка са свих пет шестина неписмених сељачких бирача. После оставке Краља Милана, за неколико година малолетства његова сина, могло се у нас завести нешто налик на уставност, али чим се Краљ осетио мушко, Устав је отишао у парам парче. Оваква и слична резонувања човек је могао чути од радикала кад је разговарао с њима у четири ока.²⁾ Од свих удара који су радикалну странку задесили, укидање Устава од 1888 био је најтежи, јер то је био морални удар који јој је поколебао веру у себе саму: од ове клоунлости радикали се дуго времена нису могли опоравити.

Либерали и напредњаци отворено су се радовали укидању Устава од 1888: тај Устав је омогућавао владу само једној странци тако јакој у народу као што су били ради-

¹⁾ Да је међу честитаоцима деветог маја било радикала, то је утврдио и радикални главни одбор, в. *Одјек*, 17 мај 1896.

²⁾ Ја лично разговарао сам тада често са Глишом Гершићем и Милошом Милошевићем; обојица су резоновала овако како је горе забележено.

кали. Сада је настајала могућност и за странке слабе у народу да помоћу Двора дођу и оне мало на власт. Либерали и напредњаци били су у толико задовољнији што одговорност за државни удар није падала на њих него на Светомира Николајевића и његово друштво. За либерале и напредњаке било је главно да се Краљ Александар сасвим побркао са радикалима; између њега и њих стајао је проглас од 9 маја као стална преграда; завађен са радикалима, Краљ је морао тражити либерале и напредњаке; прваци тих двеју странака весело су трљали руке као да су они били главни добитници деветог маја.

Људи који су стајали ван странака нису много жалили за Уставом од 1888. Тај Устав сматран је као „радикални устав“, и они који нису припадали радикалној странци, били су равнодушни према његовој судбини. Код нашег просечног човека осећаји уставности и законитости нису били развијени; државним болестима он је радије тражио лека у брзим и изузетним мерама него у трајним правним установима са спорим дејством; у политичким стварима, хигијена није значила за њега скоро ништа; хирургија је била све. Са таквим појмовима, просечан човек лако је примао државни удар од 9 маја, — под условом да се после тога почне паметно и поштено. У каванским разговорима умовало се да после претераности страначког режима какве су виђене под Уставом од 1888, неће шкодити један друкчији режим у коме ће се више мислити на државне, а мање на страначке потребе. Мисао о неутралној влади сама по себи није била непопуларна; људи су се само бојали да се та влада, под утицајем Краља Милана, не извитопери.

Како је девети мај примљен на страни? Русија је била уздржљива; изјављивала је да се неће мешати у унутрашње ствари, али тражи од других сила да се ни оне не мешају. Укидање Устава било јој је у ствари непријатно, јер је иза тога чина стајао Краљ Милан, чије поновно ступање у политички живот Србије није одобравала.¹⁾ Аустрија није хтела узети на себе одговорност за државни удар од 9 маја, али када је ствар и без ње свршена, она је послала своје добре жеље Краљу Александру, уз обећање да ће Лендербанка бра-

¹⁾ Наш посланик у Бечу 13 маја 1894.

нити курс наших хартија, ако би се он услед укидања Устава заљуљао.²⁾ У Бечу су сматрали да је Устав од 1888 био сувише слободоуман за нас, и рђаво су се слагали са радикалном странком која је под тим Уставом дошла на власт. У опште говорећи, наш државни удар није учинио јачи утисак у иностранству; берза је остала мирна; иностранство није узимало озбиљно нашу уставност, па се није узбуђивало ни нашим државним ударима.

Државни удар био је у првом реду дело Краља Милана; без његове сарадње тај чин у опште не би био могућан. Поред свих махна и порока, неуспеха и брука, он је био једна снага у политици, јер га се свет бојао. На очи он није изгледао тако страхан: обучен по моди, био прсник и цвет у рупици од капута, његова јака округла глава већ сва ћелава, један ход у коме је било „полу цупкања полу поклекивања“, једно запињање у говору са честим нервозним „а“?, — све је то давало слику старог кицоша и отежала сладострасника, а не деспота и диктатора. Али људи су се сећали да је он водио три рата и угушио једну буну, и да му је војска, и после његове оставке, остала верна. Било је стога довољно да се на кога случајно намршти или осече, па да се тај пресамити од страха. Радикали, рекао је један страни дипломат, не боје се Бога, али се боје Милана. Само од њега они су могли отрпети државни удар са тако запрепашћеним ћутањем.

После Краља Милана највише је удела у државном удару имао Светомир Николајевић, који је као шеф владе примио за њ одговорност. Осамдесетих година, он је био међу оснивачима радикалне странке; после Бугарског рата од 1885 раскрстио је са свима странкама, и као председник друштва Св. Саве бацио се сав на буђење нашег национализма. 1894, када је извршио укидање Устава, у његовој глави зачињале су се мисли о обнови нашег конзерватизма. У једном говору којим је правдао девети мај, он је рекао: „Једна земља може политички сталожено и мирно живети само онда ако у њој имају прву реч људи од памети и имућности.“ Велика махна Устава од 1888 била је у томе што је „извео на површину и незнање и страсти“, због чега је настало безвлашће са непрестаним трзавицама. Питање се не поставља између три странке

²⁾ Исти 9 маја 1894.

— напредњака, либерала, и радикала — него се поставља између „елемената конзерватизма“ и „елемената растројства“.)¹⁾

У недостатку своје странке Николајевић је имао своју клику, састављену од професора Велике школе и трговаца београдске чаршије: из овога споја академске интелигенције и високе буржоазије имао је да изађе први зачетак конзервативне странке. Политички лист *Ред*, покренут 1894 с отворено конзервативним програмом, уређивали су махом Николајевићевим пријатељи. Основна идеја овога новог конзерватизма састојала се у томе да историјским интересима нације ваља обезбедити превагу над тренутним ђудима гомиле, и да не треба допустити нижим класама да својом бројном надмоћношћу искључе из државне управе више класе које су носиоци народне културе. Ово је личило на напредњаштво, али не сасвим. Напредњаци су свој конзерватизам помешали са врло много западног либерализма, — и више су истицали оно што је у њиховом програму било либералнога него оно што је било конзервативнога. Конзервативци Николајевићеве групе признавали су свој конзерватизам без устручавања.

Могло се у напред знати да конзерватизам Николајевићев неће наћи одзива код Краља Милана. Краљ Милан је тежио личном режиму прикривеном лажном уставношћу устава од 1869. На политичко организовање људи „од намети и имућности“ није давао ништа; он је без сумње више марио „елементе реда“ него „радикални олош“, — али елементи реда, чим би се политички организовали, добили би прохтеве за ограничавањем владоца. Краљ Милан није трпео ничија ограничавања, ни она која би му била наметнута од „елемената реда“ ни она која би му била наметнута од „радикалнога олоша“.

V.

У исти мах када је Устав од 1888 укинут, успостављен је Устав од 1869. Заједно с тим Уставом успостављени су и сви важнији политички и административни закони који су с њиме стајали у вези, — изборни закон, скупштински пословник, закон о Државном Савету, о штампи, о зборовима и удружењима, о општинама, итд. Устав од 1869 трајао је много дуже него Устав од 1888 и био је још у свежој успомени и

¹⁾ Овај говор држан је у Народној Скупштини 23 априла 1895.

власти и грађана. Враћање на тај Устав значило је враћање на стари, добро познати колосек. Устав од 1888 и радикални режим изгледали су један кратак неуспео оглед, после кога смо се тако рећи сами од себе винули на ону исту тачку на којој смо били пре тога Устава, — на стари либерално-напредњачки режим и на Устав од 1869. Девети мај није изгледао државни удар, него успостављање нормалног стања.

Са повраћањем у живот старог Устава и старих закона враћало се у службу и старо чиновништво. Радикали су отпуштани и пензионисани; на њихово место постављани либерали и напредњаци, — махом они исти који су после Устава од 1888 отпуштени и пензионисани. Главне радикалне бусије, Државни Савет и Главну Контролу, заузели су либерали и напредњаци. Касациони суд пречишћен је: задржане су само оне судије који су гласали за примену указа од 17 априла; сви остали замењени су другим људима.

У чишћењу радикала из државне службе предњачио је министар просвете Андра Ђорђевић. По његовом сматрању, просветни радници нису се смели бавити политиком; когод је од учитеља и средњошколских наставника био истакнут радикал, морао је напоље из државне службе¹⁾. Ђорђевић је говорио да су просветни радници главни проповедници радикализма, и да се радикализам не може сасећи у корену све докле се просветни радници не одвоје од политике. Ни пре ни после Ђорђевића нису радикални професори и учитељи били на већој муци. Ђорђевић није штедео никога, — чак ни оне који су својом просветном службом и својим књижевним радом стекли имена. Радикали су питали Ђорђевића, зашто је тако кидисао на њихове професоре и учитеље када су ти људи, и поред свога политизирања, исто тако добри, ако не и бољи, радници у школи као њихови другови из либералне и напредњачке странке: њихово гоњење није се могло правдати интересима службе него само интересима политике. Ђорђевић је на то одговарао да професори и учитељи не смеју злоупотребљавати у корист радикалне странке онај углед који у селима и мањим местима имају као једини носиоци културе;

¹⁾ По закону о основним школама, о отпуштању учитеља министар није решавао сам, него по саслушању Главног просветног савета. Приликом државног удара, ова законска одредба је промењена, — и министру дано право да отпушта учитеље чисто по својој нахођењу.

они морају бити строго неутрални; иначе прост свет пашће у заблуду да су просвета, култура, и радикализам нераздвајан појам.

Андра Ђорђевић, осем кратковидости и нежног ситног састава, није имао ничега од професора, и ако је дошао за министра са Велике школе. По знању нашег позитивног права, по јаком памћењу за имена и личне односе, по кратком поступку са којим је водио послове, Ђорђевић је више личио на полицајца него на професора. Пргав и радознао, лако је веровао доставама и могао се због какве било ситнице разгневити. Његова јарост одилазила је у бујици речи; после тога он је био готов признати и поправити погрешку, али речи које је изговорио у јарости, памтиле су се и препричавале. Због тих речи, — а и због својих дела, — он је навукао на себе велику мржњу радикала, — и ниједан од чланова Николајевићеве владе није добио толико погрдних надимака од радикалне штампе.

Прво време Николајевићева влада бавила се поглавито чиновничким распоредом. Она је била у забуну не што не би имала довољно кандидата, него што их је имала сувише. Требало је наместити кандидате не само једне него двеју странака, и то баш оних двеју странака које су биле више бирократске него народне, и стога имале на расположењу велики чиновнички кадар.

Николајевићева влада, као и радикална влада пре ње, имала је да се бори са финансијским тешкоћама. Годишњина државног дуга толико је нарасла, да ако смо хтели уредно плаћати купоне државних зајмова, нисмо могли уредно издавати чиновницима плату. Радикални министар финансија Вујић био је озлоглашен код целога чиновништва што је ради тачне исплате купона остављао чиновнике да по месец два дана чекају на плату. Николајевићева влада, која се у већој мери него радикална влада наслањала на чиновништво, пожурила се да чиновнике задовољи. Њен министар финансија, Вукашин Петровић узео је ради исплате чиновника милион и по динара из касе државног дуга. То је одмах изазвало протест поверилачких банака, које су захтевале појачање њихова надзора над касом државног дуга. Између Вукашина Петровића и банака начињен је 9 јуна 1894 споразум, да се у будуће све суме које буду притицале у касу државног дуга,

одмах предају Народној Банци за рачун страних поверилаца: Народна Банка изгледала је веома заштићена од насртаја министра финансија него каса државног дуга. Приходи који су притицали у касу државног дуга, били су махом у сребру; наша плаћања страним повериоцима чињена су у злату; Народна Банка тражила је да се њој повери размена сребра за злато, јер би на тај начин имала једно средство више да утиче на ажију. Али уместо Народној Банци, овај посво поверен је једном приватном заводу, — „Кредитној Банци“, — који је радио са страним капиталом. Томе заводу је доцније приговорано да је приликом размене сребра за злато више гледао на своју банкарску добит него на сузбијање ажије. Ажија је донста скочила за 1.50 дин., — и то је дало повода нападима радикалне штампе на министра Петровића.

Ранијим радикалним владама замерано је да су лабаве у наплати пореза, и да та лабавост долази од њихова страха да не изгубе поверење народа. Николајевићева влада, која није зависила од народног поверења као радикалне владе, поштрила је наплаћивање пореза. Вукашин Петровић, више администратор него финансијиста, имао је чврсту руку у пореским стварима; порески вишци показали су се одмах, и Петровић се тиме јако хвалио. Али рђава кукурузна берба опет је успорила и ослабила прилив пореских прихода.

За сређивање финансија био је преко потребан нов зајам. Зајам који је радикална влада закључила 1893, био је само делимично остварен. Вукашин Петровић отпутовао је на страну ради преговора о зајму, али кад је једном отишао, није се више враћао. Говорило се да преговори загнију; страна штампа писала је рђаво о нашим финансијама; курс наших хартија падао је стално.

VI.

У спољашњој политици, наши односи са Русијом били су, због Краља Милана, још увек рђави. Знајући да су финансије наша слаба тачка, Руси су се трудили да нам покваре нови зајам. Под њиховим утицајем поверилачке банке навештавале су да би добро било да Краљ Милан оде из земље.¹⁾

Аустрија била је уздржљива: граф Калноки говорио је

¹⁾ Аустро-угарски посланик 28 априла 1894.

у делегацијама повољније о нашим приликама него што је то чинио за време радикала, али праву потпору Аустрије ми нисмо ни у чем осећали. Краљ Милан је говорио да су се Аустрија и Русија погодиле о немешању у српске ствари и да с тога морамо тражити везу с Берлином; помишљао је чак и на женидбу Краља Александра каквом немачком принцемом. Светомир Николајевић, који је био слободни зидар и стајао у вези са Пештанским лажом, радио је преко мађарских слободних зидара да заинтересује мађарску владу за српске ствари, и изгледа да је у томе имао неког успеха. Главна дипломатска радња Николајевићеве владе није била ни у Берлину ни у Пешти него у Цариграду.

Од како смо после Бугарског рата започели наново рад у Македонији, ми смо гледали на све могуће начине да се приближимо Порти. Али са својим понудама пријатељства нисмо налазили правог одзива. После првог априла Портино држање према нама постаје нешто срдачније. 1893, под радикалном владом, она допушта отварање наших школа у скопљанском санџаку косовског вилајета, у коме су дотле биле забрањене. Под радикалном владом такође, Султан изјављује жељу да види Краља Александра као свога госта у Цариграду. Све ове љубазности наши су политичари тумачили Султановом жељом да Краља Александра одмах на почетку његове владавине привуче к себи.

Николајевићева влада не само да је продужавала, него је и појачавала туркофилску политику радикалне владе. Краљеву посету Султану она је мислила да употреби за закључење политичког споразума с Отоманском царевином. Ми смо тражили од Порте две ствари: (1) да допусти српске школе у вилајетима солунском и битолском као што их је већ допустила у вилајету косовском; (2) да нам помогне на Патриаршији да добијемо српске владике у епархијама са српском већином. Ако би Порта примила ове захтеве, ми смо били вољни да потпишемо с њоме војни и царински савез.

Да би се оволико туркофилство разумело, ваља знати да смо ми били јако узнемирени бугарским успесима у Македонији, и да смо те успехе објашњавали вазалним положајем Бугарске према Турској и туркофилском политиком бугарског министра Стамболова. С пролећа 1894 Бугари су добили два нова владичанска места у Македонији; то нас је јако узнеми-

рило, — и не могући да се вратимо под турско вазалство, ми смо правили планове о једном војно-царинском савезу који би нас готово исто тако привезао уз Турску као и вазалство. Да ли је Турској стало до тог савеза, — и да ли би нам привредни интереси допуштали ступање у царинску заједницу с Турском, о томе се није много мислило. Савез што приснији са Турском био је за нас једна од оних идеја које освајају више машту него разум, и које не трпе критику.

За посланика у Цариграду постављен је Владан Ђорђевић. Доктор медицине и чувен хирург, Владан Ђорђевић показао је, као начелник санитета и председник београдске општине, енергије и организаторских способности, — и после тога веровало се да нема посла за који он не би био. Његов јак глас и необично разговетан изговор, — и један нарочити тон, не само одсечан него бруталан, који је задржао из својих хируршких дана; — његово приказивање ствари у „суперлативима“ и пресецање тешкоћа као на пању, — најзад сама његова појава крупна гојазна човека са великом раздељеном брадом, — утврђивала је веру у јачину његове воље и сигурност његовог суда.

Краљ Александар посетио је Султана у току месеца јуна 1894. У разговору са Султаном дотакао се свих наших захтева, па је уз њих поменуо и могућност војног и царинског савеза између Србије и Турске. Султан је саслушао Краља врло љубазно; по турском обичају обећао је све, али та обећања, врло одлучна по тону, била су врло растегљива по садржини. Докле се Краљ Александар бавио у Цариграду, ниједан од наших захтева није испуњен; ипак Краљ је имао утисак да ћемо сигурно добити школе у битолском и солунском вилајету — и две владике: једнога у Призрену, а другога у Скопљу.

У Србији, нешто због проливиности неких министара, а нешто због лаковерности публике, држало се као у воску да ће постављење наших владика у Македонији бити објављено на Краљев дан, другога августа. Али други август био је и прошао, — а из Цариграда није стигла никаква радосна вест. Не само да нисмо добили школе и владике, него чак није ратификован ни консулски уговор, који је начињен још за владе Краља Милана.

Владан Ђорђевић писао је из Цариграда да треба обр-

нути други лист према Султану: „или од Султана претњом задобити извесне уступке или напустити политику пријатељства са Турском“. Краљ Александар је одговорио да му се ни један од ова два начина не свиђа, „јер за агитацију у Македонији треба много више трошити него што има средстава, а за политику претње треба да је наша земља много јача него што је сад после толиких унутрашњих растројства, а што је најглавније, и у једном и у другом случају, сасвим би се морало скренути с пута који је започет мојим доласком у Цариград, а мислим да је то прерано“.¹⁾ Краљу Александру било је осамнаест, а Владану Ђорђевићу педесет; опет зато Краљ је морао стишавати Ђорђевића. Одмах на првом кораку Ђорђевић се показивао превише нестриљив и прек за дипломата; његова енергија брза и праскава није била руковођена са довољно разбора.²⁾

Краљев пут у Цариград, због тога што од њега није било одмах добити, учинио је на публику утисак нечега промашеног. Публика је тражила кривца тог дипломатског неуспеха и нашла га је у Краљу Милану. Говорило се да је фебруара 1893 Краљ Милан, притешњен новчаним исвољама, затражио помоћи у Султана и добио од њега пола милиона франака.³⁾ Пут Краља Александра у Цариград доводио се у везу са том новчаном помоћи коју је Султан учинио Милану:

¹⁾ Владан Ђорђевић, *Србија и Турска*, стр. 47.

²⁾ За Владана Ђорђевића као дипломата карактеристичан је његов извештај од 28 јула 1897 (*Србија и Турска*, стр. 37). Од немачког амбасадора Ђорђевић је чуо како се у неком спору с Италијом Султан показао маадушан. Одмах сутра дан Ђорђевић је писао Краљу Александру од речи до речи ово: „После овакве пробе Султанове страљавости, за нас настаје врло важно питање (повучено у оригиналу); треба ли наставити преговоре које је Ваше Величанство отпочело са Султаном у два разговора, — или не треба? Је ли Ваше Величанство вољно у случају потребе послужити се средством којим је Стамбулов отео свој последњи успех у Македонији, и којим је сад Италија наметнула г. Катлашију за амбасадора“. Ђорђевић је дошао у Цариград тек пре два, три месеца; он још није имао довољно личног непосредног искуства са Султаном и Турцима; просто на основу једне напомене немачког амбасадора о Султановом карактеру, Ђорђевић је саветовао Краљу обуставу преговора са Портом и употребу преких мера.

³⁾ Ове гласове забележио је и аустро-угарски посланик у свом извештају од 23 јула 1894. В. такође Victor Berard, *En Serbie (Revue de Paris, 15 juillet 1903)*. Милан је почетком 1893, донста, био у тешким приликама.

да би се одужио Султану, Милан му је послао свога сина на подворење.

Говорило се такође да је Краљ Александар морао молити Султана да узме Милана у заштиту од Артемизе. Артемиза је имала Миланових писама у којима је он њевога сина Ђорђа признавао за своје дете; она је претила да ће та писма објавити, ако јој Милан не буде дао повећу суму ради Ђорђева васпитања. Као што је раније поменуто, Краљ Милан је пробудио у тој трговачкој кћери прохтеве за круном; не могући постати женом једнога краља, она је хтела постати мајком краљевом, и васпитавала је Ђорђа као претендента. Како је њен отац материјално посрнуо, она није могла издржати то принчевско васпитавање свога сина, и сматрала је за природно и оправдано да потребна новчана средства затражи од Милана као Ђорђева оца. Артемизина уцена потицала је из превелике материнске љубави и амбиције. Да ли је Краљ Милан узео од Султана пола милиона, то није доказано; али да је Артемиза уцењивала Милана, и да га је од ње спасао Султан, који је наредио да се Артемизи одузму Миланова писма, — о томе има потврде чак у службеним извештајима Владана Ђорђевића.¹⁾ Историја с Артемизиним писмима дешавала се баш приликом Александровог бављења у Цариграду; страна штампа писала је стога да Александар није дошао у Цариград по државном послу, него ради „регулисања једне приватне деликатне ствари Краља Милана.“

Београд је брујао од нове Миланове бруке; огорчење на њега било је велико као на главнога кривца што нисмо добили школе и владике. Султан је могао с разлогом држати да нам се за Краљеву посету довољно одужио Артемизиним писмима.

Николајенићева влада није имала успеха са својом туркофилском политиком. Колико је за то био крив Краљ Милан са својим новчаним и љубавним исвољама, то је

За исплату најбитнијих дугова требало му је 300.000; од Краљице Наталије, на коју се прву обратио, добио је само 100.000; није немогуће да је покушао да извуче нешто и од Султана; у приј он није имао личног достојанства, — доказ већ то што је тражио новаца чак и од Краљице Наталије.

¹⁾ Владан Ђорђевић, *Србија и Турска*, стр. 25—26 и 34—36.

тешко рећи. Али, по свој прилици, одговорност за неуспех цариградског пута није лежала само на њему. Начело је Портино било да нам никада не испуни све захтеве одједном, него да их испуњава један по један, — и то само онда када је услед стицаја прилика пријатељство Србије постало за њу нарочито потребно. Такву исту политику она је водила и према Великим Силама. За Николајевићеве владе, стицај прилика није био такав да смо ми Порти нарочито требали, — и зато туркофилска политика није давала резултата. Ипак то је била једина могућна политика, ако смо без сметње турских власти хтели водити проваганду у Македонији.

VII.

У унутрашњој политици Николајевићева влада, после деветога маја, није више имала муке са радикалима. Они су се одједном смирили. Изгледало је да ни сами не знају шта им ваља радити. Чекали су на повратак свога вођа Николе Пашића, који се налазио у Петрограду као наш посланик. Он је још у првој половини априла дао оставку, али у Србију се вратио тек у другој половини јула; запажено је да је његов долазак у Србију пао готово једновремено с одласком Краља Милана, који је због приватних ствари морао ићи у Париз. Пашић се понашао дволично; пред нашим послаником у Бечу осуђивао је владу Саве Грујића што се није погодила са Краљем Миланом;¹⁾ у радикалном главном одбору, осуђивао је ту исту владу што није силом спречила Миланово ступање на српско земљиште.²⁾ Пашић је затекао у странци неслогу и трење између помирљивих и борбених елемената. Пре него је успео да среди односе у странци, Пашић је начуо да га Влада намерава уплести у Чебивчеву заверу, и пред том опасношћу он се првих дана септембра опет склонио у иностранство. Он је то извео са својом познатом смишљеношћу у пословима те врсте. Момка са пртљагом послао је испред себе железницом, а он сам прешао је у Земун лађом и без пртљага као да иде у шетњу; као и 1883, тако и овога пута измакао је полицији испред носа. После Пашићева одласка радикали су остали обезглављени. Сава Грујић повукао се још раније из управе

¹⁾ Наш посланик у Бечу 3 јуна 1894.

²⁾ Дневник Саве Грујића, 13 септембар 1895.

странке; Таушановић био је ван земље као и Пашић. Остављена без вођа, странка је ваздни претресала о томе какву ће „тактику“ усвојити, — и није усвајала ниједну. Да још није било хајдучије, која се опет разбеснела, и којој су се приписивали потајни политички циљеви, изгледало би да је опозиција сасвим изумрла.

Николајевићева влада имала је више муке са својим пријатељима либералима и напредњацима, него са својим непријатељима радикалима. Њен однос према либералима и напредњацима био је нарочите врсте. Остајући верна своје програму ванстраначке управе, Николајевићева влада није начинила формални споразум ни са једном од ове две странке, али своје чиновништво узимала је из њихових редова. Чиновништво је било све распоређено по странкама, — и немајући ванстраначког чиновништва на расположењу, Николајевићева влада трудила се да либерално и напредњачко чиновништво, ако је могуће, „неутралише“. То је ишло доста лако... Од како се странчарство увукло у државну управу, чиновничка је сталност постепено ишчезла; уведен од своје странке у државну службу, чиновник је од противне странке избациван на улицу. Са чиновничким богатством било је сиршено: све што би скунаторио докле је у служби, чиновник би потрошио кад би био отпуштен или пензионисан. Чекајући на повратак у службу, многи отпуштени и пензионисани чиновници завалили су се у дугове и дошли врло близу беде и немаштине; било је пензионисаних министара који су једва хватали крај с крајем, остајали дужни за храну, нису имали да купе зимски капут... Свака странка која би остала неко време ван власти, добијала је свој чиновнички пролетаријат који је из гласа тражио да се „ухљеби.“ Николајевићева влада требала је само малим прстом да мрдне, па да к њој појури сав чиновнички пролетаријат напредњачки и либерални, који је за време радикалног режима добро изгледао. Тада се обелоданила сва беда нашега чиновништва, каже један од напредњачких прака у својим успоменама.

Ни напредњачким ни либералним вођима није било право што им Николајевић одводи чиновничку војску. Стали су шушкати и бушкарјати противу њега: тобоже су га хвалили што је имао куражи да укине Устав, али су одмах додавали да им не изгледа нарочито подесан за шефа владе у новом стању:

требало би да сам уступи место старијим и искуснијим државницима. Скромност није допуштала напредњачким и либералним вођима да те државнике ближе назначе.

У овој радњи противу Николајевића напредњаци су били уздржљивији од либерала. Њихов вођ Гарашанин примио је после 9 маја посланство у Паризу и повукао се привремено из политике. И он и Стојан Новаковић, који је у његовом одсуству водио странку, били су Краљичини људи, — и нису могли примити владу све докле је Краљ Милан стајао уз Краља Александра као главни саветодавац. Напредњаци стога нису наваљивали да оборе Николајевићеву владу; обарајући њу, могли су довести либерале на власт, — а њима је Николајевић био повољнији од либерала.

Либерали су брзо побркали са Николајевићем. Они су од почетка примали његову владу само као прелазну владу која треба да утре пут њима. Чим су видели да се Николајевић утврђује, они су га стали нападати као потајног напредњака, и критиковали су његову спољашњу политику као ненационалну. У Николајевићевој влади седела су два либерала, Јеврем Андоновић и Лазар Јовановић. Либерално вођство гурало их је на оставку; њихова оставка изазвала би пад целе владе, и Краљ би се за састав нове владе морао обратити на либерале. 1893, под Уставом од 1888 либералима је мало требало да добију већину на изборима; под Уставом од 1869 добили би је сигурно. За напредњаке је било сумњиво да би и под Уставом од 1869 добили већину; зато су либерали сматрали да имају преча права на владу него напредњаци.

У разговору с новинарима Николајевић се жалио да га либерали јаче нападају и од радикала. Он је то тумачио Рибарчевом љутњом што није узет у владу. Николајевић претио је либералима да ће „при идућим изборима уложити сав свој уплив да сузбије либерале, и да напредњачким кандидатима буде на помоћи“. Нападан од либерала, Николајевић је природно тражио пријатељство напредњака.

Николајевићева влада испрва је радила на томе да споји либерале и напредњаке у једно, али они нису могли заборавити своје старе кавге. Уведени од Николајевића у државну службу заједно, они су се у државној служби кавжили исто онако као онда кад су једни од њих били на влади, а други у опозицији. Либерални начелници гонили су у свом подручју

напредњаке, а напредњачки начелници у свом подручју либерале. Стојан Новаковић говорио је „да му окузи личе на феудалне пашалукe у Турској пре султана Махмуда, до 1826, и да још треба само да либерални начелници објављују рат напредњачким начелницима и окрузима, па да се феудална сличност посведочи до краја.“¹⁾

Са два чиновничка кадра која се између себе гложе, није се могло владати; морало се мислити на повраћање јединства управе. Николајевић је хтео да кида с либералима. Краљ Милан то није дао. Докле је Краљ Милан нагињао либералима, Краљ Александар нагињао је напредњацима. Исто оно либерално-напредњачко двојство које се осећало доле међу окружним начелницима, осећало се и горе у Двору. Николајевићева влада запала је у унакрсну ватру између две завађене странке и два несасгласна краља. Из овако незгодна положаја Николајевић, који није имао ни стрпљења ни мајсторије, хтео је изаћи једним смелим ударцем који би одједном рашчистио ствари. Он је „жестоко апострофирао Краља Милана пред Краљем Александром, и поставио питање: ко је управо краљ? Александар или Милан?“²⁾ Овакво питање, и још постављено на овакав начин, није било пријатно ни једном ни другом Краљу. До кризе би дошло већ тада да је није спречио Краљ Александар, који се бојао да му отац не натура либерално министарство. Николајевић је остао на влади, али без могућности да води политику какву би хтео. Њему на пр. није допуштено да либералне начелнике замени поузданијим људима; на против, један од либералних начелника, — и то без његова звања, — био је одликован. По властитим речима Николајевићевим, његови односи према Краљу Милану били су до крајности затегнути.³⁾ Краљ Милан је сумњао на Николајевића да подбада мађарску штампу противу њега.⁴⁾ С друге стране, *Одјек* је јављао како је ухваћен један шпион који је имао да мотри на самога министра унутрашњих дела Николајевића.

Сукоб између Николајевића и либерала који се претворио у сукоб између Николајевића и Краља Милана, узроковао

¹⁾ Новаковић, *Двадесет година*, стр. 100.

²⁾ Аустро-угарски посланик 16 и 23 јула 1894.

³⁾ Аустро-угарски отпрашник послова 20 септембра 1894.

⁴⁾ Аустро-угарски посланик 13 новембра 1894.

је најзад пад владе. Када се Краљ Александар вратио 14 октобра из иностранства, Николајевић му је предао ултиматум. Он није захтевао, како су новине писале, да се Краљу Милану закрати мешање у државне послове, али је захтевао да се либерални министри уклоне из владе: на питању либералних министара он је кушао чији је утицај јачи, — Александров или Миланов. Николајевићев захтеви пису усвојени, — и Влада је дала оставку.

Николајевић, како се изразио аустро-угарски посланик, оборио је сам себе. Он је, од првих дана своје владе, био у таквом положају да се могао одржати само непрестаним врдањем између две странке и два Краља. Николајевић није био вичан ни странчарским смицалицама ни дворанском унијању. Док није дошао на владу, он је имао неких симпатија за либерале и важио за човека Краља Милана. Када је дошао на владу, он се споречкао са либералима и дохватио са Краљем Миланом. Његова политика да, уз припомоћ Двора, изведе уједињење либерала и напредњака изискивала је више стрпљења, а мање простосрдачности него што је имао Николајевић.¹⁾

VIII.

Нову владу саставио је Никола Христић. Он је задржао половину Николајевићевих министара, али није задржао оне либералне ministre чије је уклањање Николајевић двадесет четири часа пре тога безуспешно захтевао. Ти су министри испали из владе заједно с Николајевићем. Христићева влада изгледала је безбојна чиновничка влада; сам Христић био је старовремски министар из доба Кнеза Михаила, када се владало без „партаја“. Пошто Краљ Александар није мирисао либерале, а Краљ Милан напредњаке, морало се спасти на Николу Христића.

У Христићевом влади министар правде био је Михаило Ђорђевић, један од бивших радикалних министара; раније видело се доста либералних и напредњачких политичара који су се неутралисали да би могли ући у неутралну владу: ово је био први случај да се један радикални политичар дао неутралисати. Говорило се да је Ђорђевић увучен у владу због

¹⁾ В. прилог V.

Ђорђевићеве завере; радикали су тврдили да је та завера намештена; да би им се доказало да није, узет је баш пред Ђорђевићеву суђење радикал за министра правде. Колика је пометња настала међу радикалима после 9 маја, види се по томе што њихов главни одбор није могао да се одлучи да Ђорђевића одмах искључи из странке; он је то учинио тек много касније, онда кад Ђорђевић није више био министар.

На неколико дана после састава Христићеве владе умро је цар Александар III. Краљ Милан, који се надао да ће нови цар бити према њему боље расположен него стари, отишао је у руско посланство, у ђенералској униформи, да изјави саучешће. Ово је било тим значајније што се руски посланик, по упутствима своје владе, није уписивао у књигу Краља Милана; на исти начин и француски посланик правио се невешт Милановом бављењу у Србији. После Миланове посете руском посланству, руски отправник послова одмах се уписао у његову књигу, а француски посланик затражио аудијенцију; дипломатско дурење Русије и Француске према Краљу Милану тиме је престало. Краљ Александар отишао је у Русију да лично присуствује сахрани Александра III. Милан је објашњавао аустро-угарском посланику да се тај пут вије дао избећи због унутрашњих прилика, и да има већ сада знакова да ће се српско-руски односи поправити.¹⁾ У Русији морали су Краљу Александру дати на знање да је повратак Миланов у Србији био знак велике личне непажње према Александру III, и да се Русима мора дати неко задовољење. Јамачио тога ради Милан је 25 новембра отишао у Париз, и дошао натраг у Србију тек с пролећа идуће године.

Под Христићевом владом, новембра 1894, почело је суђење Чебинцу и друговима. Када је Чебинац притворен у мају, у брзо за њиме били су притворени још и Сима Ђаковић, секретар окружног одбора крагујевачког; Ранко Тајсић, познати радикални посланик; Алекса Жујовић, један млад немиран радикал из Космаја. У први мах говорило се о некој великој завери карађорђеваца против Краља Александра; после су ти гласови престали, и по изјавама неких министара чинило се да неће бити ничега у ствари. Свет је стао већ заборављати Чебинца, кад првих дана септембра владина штампа

¹⁾ Аустро-угарски посланик 5 и 13 новембра 1894.

објави да је Чебинчева ствар постала озбиљна. Тада су притворени Добра Ружић, професор; Коста Динић, лекар; Аца Станојевић, штампар, један од коловођа Тимочке буџе; Ђорђе Новаковић, члан Касационог суда. Нису могли бити притворени, јер нису били у земљи, Коста Таушановић и Јаков Ненадовић.

Чебинац је притворен баш кад се спремао прећи на аустријску страну: у њега је нађено једно писмо за Петра Карађорђевића и један дневник у који су бележени сви Чебинчеви састанци и разговори. Тај дневник и Чебинчеви изкази били су готово једини доказ о постојању завере; остали оптуженици одлучно и постојано одрицали су све. По Чебинчеву казивању, који је теретио и себе и друге, и неки пут више изгледао помагач државног тужиоца него оптуженик, ствар је била у овоме. Није се спремао атентат на Краља Александра, јер Петар Карађорђевић није одобравао просипање крви. У месту атентата спремала се буна као 1883, с том разликом што је онда устала само Источна Србија, а сада би се запалила цела земља. Пошто је 1883 народ обезоружан, то је за нову буну требало пре свега набавити оружја, а за то се тражило новаца, и то много. У тренутку Чебинчева затварања капитал за дизање буне још се није имао, али Чебинац је тврдио да се на наоружању народа ипак нешто радило, и као главног набављача оружја и муниције означавао је Симу Ђаковића. Ђаковић је служио у народној војсци, био велики букач и џамбас, и изгледао не само отресит него и дрзак. Чебинац је тврдио да му је овда онда давао по сто динара, и то не за куповину оружја, него за поткупљивање послуге војно-техничког завода у Крагујевцу која ће оружје поткрадати. Међутим истрагом се утврдило да је у Крагујевцу било само крађе муниције, а не и пушака, па и то само у мањим количинама; да је Ђаковић куповао неке пушке, али за рачун неког среског начелника, и да му је Чебинац свега једном послао сто динара, и то ради куповине пушака за личну потребу Ранка Тајсића. Што је главно, код оптужених приликом претреса стана није нађено никакво оружје.

Чебинац је причао о неким тајним састанцима. Код Аце Станојевића, био је 16 јануара 1894 састанак завереника, али на састанак није дошао Таушановић, кога је Чебинац називао

вођем завере, и том приликом није донета никаква одлука. Говорило се о томе шта да се ради у случају укидања Устава. Неки су доказивали потребу једнога листа и једног одбора који ће руководити народни отпор; Чебинац је предлагао наоружање народа Карађорђевићевим новцем, али ништа од свега тога није усвојено. Осем овога састанка код Станојевића било је и посебних разговора између Чебинца и појединих његових другова. Он се много дружио са старим карађорђевићем Костом Динићем, и заједно с њиме посетио октобра 1893 претендента у Бечу. Дописивао се са Добром Ружићем о расположењу у народу; Ружић му је у једном писму јављао да је народ, и ако без оружја, расположен за борбу. Од свих оптужених Ранко Тајсић имао је највише помешане рачуне са Чебинцем; између њих двојице непрестано су ишла нека писма и поруке, и Чебинац је, изгледа, имао да удеси Ранков састанак са Карађорђевићем негде на граници ужичког округа. Ранко је био готов на крупне ствари, али не пре него ухвати бесу са претендентом. Уосталом он је морао и раније нешто петљати са карађорђевићима, јер је још новембра 1892 добио из Црне Горе од једног познатог карађорђевића 1000 динара.

Против Таушановића, мнимог вођа завере, није се наводило ништа друго до то, да је писао Чебинцу, свом „драгом пријатељу“, да се заузме за ширење листа *Пошћоре*, коме су се приписивале антидинастијске тежње.

Суд је нашао да су Чебинац и другови криви, и казнио их је све осим Јакова Ненадовића и Ђорђа Новаковића двогодишњим затвором. Ненадовић и Новаковић пуштени су из недостатка доказа.

Радикална штампа, која је од првога часа обележила Чебинца као агента изазивача, приказивала је Чебинчеву заверу као удешену од полиције, да би се имао какав такав изговор за државни удар од 9 маја, који је одмах после неколико дана следовао Чебинчеву затварању. Ванстраначка публика судила је о завери од прилике онако како су о њој *Мале Новине* писале: „Било је неких разговора и комбинација, али није било озбиљног рада на преврату.“ Да ли је Чебинац стајао у служби полиције, о томе су мишљења била подељена. Чебинац је имао на суду чудно држање: полу тужилац полу оптуженик. Неки су стога веровали у његов дослук с полицијом.

Да је Чебинчева завера била полицијско масло, није вероватно. Чебинац је притворен по достави једнога од оних увода које је Краљ Милан имао међу радикалима. Чебинац је испрва ћутао као заливен, и отворио је уста тек онда кад га је *Одјек* огласио за агента изазивача. Николајевићева влада, под којом је Чебинац затворен, није обележавала тај случај као повод за државни удар који је затим извршен; у разговору с новинарима Николајевић је чак умањавало значај завере и сводио је на просте разговоре. Тек после три четири месеца Влада објављује преко своје штампе да је завера озбиљна. Изгледа да је Влада приступила целој ствари с неким неповерењем, и да је тек у току истраге почела у заверу веровати. Без сумње, њено држање било би друкчије да је заверу сама удесила.

Шта је управо Чебинчева завера, то је по свој прилици рекао Чебинац на главном претресу, у једном наступу искренности: „Било је разговора, али није било никакве озбиљне спреме. Нисмо имали новаца, нисмо никога наоружали, није никакав план начињен.“ Те разговоре које је Чебинац признавао, за цело није полиција измислила; ако ништа друго не би било истинито и стварно, ти би разговори били истинити и стварни. Из тих разговора изилази јасно да је у радикалној странци било карађорђеваца, да су се ти људи састајали и договарали, и гледали на сваки начин да у своје коло увуку и неке од радикалних вођа, на пр. Таушановића. Од повратка Краља Милана, карађорђевци су пренули; они су држали да ће се наново заметнути борба између Двора и радикала, и желели су да је окрену у корист претендента. Радикали још нису били решени да борбу противу Милана рашире у борбу противу целе династије; већина њих била је за законита средства и за споразумевање првом згодном приликом, ако не са Краљем Миланом, а оно са Краљем Александром, — али радикални прваци, поред све своје исправности према Круни, нису отурали од себе карађорђевце: ти су им људи могли требати једнога дана, ако би између Круне и радикалне странке сасвим загустило. Тиме се објашњује да је Коста Таушановић називао Чебинца драгим пријатељем, и да је Аца Станојевић приредио у своме стану састанак све самих карађорђеваца.

Радикали из народа били су много нестрпљивија и бор-

бенији него њихови вођи у Београду. У њих је још било старе хајдучке крви, и чим би са Краљем нешто занело, они су претили буном и завером. Ти радикали из народа нису имали вештину својих београдских вођа да са карађорђевцима одржавају везе, а да се опет не даду повући од њих сувише далеко. Један радикал из народа који би почео да из политике намигује карађорђевцима, свршавао би обично тиме да се у њихово друштво сасвим утопи. На пр. за Ранка Тајсића изгледа да је 1894 био већ сасвим огрезао у карађорђевизам.¹⁾

Према таквом стању ствари Влада је могла сасвим искрено веровати, да међу радикалима постоји један противдинастијски покрет који ваља у клици угушити. Завере у правом смислу није било, него само разговора, али и те разговоре, по нахођењу Владе, требало је ради застрашивања карађорђеваца казнити; закон би при томе био мало нагњечен, али безбедност династије ишла је испред закона. Да би Чебинац и другови могли бити кажњени, њихова ствар без сумње је надувана у судској пресуди, али то још не значи да је она била намештена од полиције. Чебинцу и друговима нису полметнуте чињенице које нису постојале, него оне чињенице које су постојале, биле су противу њих употребљене у јачој мери него што је то закон допуштао. Овакво преувеличавање кривице често се у нас виђало у политичким процесима.

У Чебинчевој ствари има једна заговетка; то је сам Чебинац. Шта је управо хтео тај човек који је прво плео заверу, па после ишао на руку иследној власти да њене конце похвата? Аца Станојевић говорио је да му је Чебинац увек изгледао сумњив; Ранку Тајсићу није изгледао такав, јер се, у притвору, из потаје договарао с њиме како би њих двојица ускладили своје исказе. У кругу карађорђеваца Чебинац је сматран као сасвим поуздан. За разумевање Чебинца ваља имати на уму да је он био послован човек, и то врло предузимљив. Није немогуће да је он и своју заверу смислио као једно предузеће, — истина опасно, али које би му могло

¹⁾ У другој половини 1894 чак један београдски радикал Јован Ђаја долазио је вршом на Цетиње, и тражио од Кнеза Николе савета шта радикали да чине после повратка Миланова у земљу. О овоме је казивао Краљу Александру сам Кнез Никола. (Аустро-угарски посланик 30 новембра 1894.)

донети лепих пара, нарочито ако би се њему поверило набављање оружја за буну. Овакви завереници-предузимаачи, искрени у своме завереништву, а опет лакоми на добит, нису ретка појава у нашој историји.

Ако би се примила ова претпоставка, из тога би даље изилазило да је Чебинчев дневник у првом реду био намењен претенденту, и то би онда објашњавало што је у том напису бележен сваки, и најмањи састанак и разговор карађорђеваца и радикала, и одмах му придавана велика важност: доиста, да би се од претендента извукао потребан капитал за буну, требало га је уверити да у Србији постоји озбиљан покрет у његову корист... И то онда не би била проста случајност да је Чебинац, полазећи у иностранство на састанак са претендентом, понео собом и свој дневник. Зла коб Чебинчева је хтела да тај дневник, непоуздан и преувеличан као какав позив на упис капитала, падне у руке иследној власти, која ће га проучавати на лупу и сваку његову реч одмах претварати у доказни материјал противу Чебинца и његових злосрећних сабеседника. Чебинац је био досетљив човек, али не и срчан. Ухваћен од полиције, одмах је клонуо. Испрва је ћутао као окамењен од запрепашћења, па онда, под утиском једнога напада у *Одјеку*, отворио одједном целу врећу: када се радикали одричу њега да би спасли своју кожу, онда је и он разрешен свих обзира према њима... Вероватно, напад у *Одјеку* био је само изговор за једну одлуку која се у Чебинчевој поднесци и пре тога кувала, али није смео одмах сам себи да је призна. Психолошка страна Чебинчеве завере била би од прилике ова: искрена карађорђевска расположења, много предузимачке жудње за добити, доста пословне дрскости, и бацања праха у очи, али нимало завереничке одважности. Публика је све то наслућивала када је Чебинчеву заверу назвала Чебинчева „афера.“

IX.

Христићева влада извршила је један посао који је после укидања Устава био најважнији: наиме, на дан 7 априла 1895, извршила је изборе за Народну Скупштину. У децембру 1894, министар финансија Вукашин Петровић закључио је са поверилачким банкама споразум о конверсији државних дугова.

Банке су захтевале да тај споразум буде одобрен од Скупштине, — и то је био главни узрок што наша Влада није могла дуже оклевати са сазивањем Народне Скупштине. Избори за Скупштину наређени су, дакле, под притиском страних банака, а не под притиском домаће опозиције.

За Краља Александра било је врло важно каква ће Скупштина бити изабрана, јер та Скупштина имала је да одобри не само споразум са банкама, него и државни удар од 9 маја. Краљ је желео да одобрење државног удара буде изведено глатко, без и најмањег знака устезања и негодовања. Другим речима, опозицију је ваљало сасвим искључити из Скупштине. Никола Христић био је стари мајстор у бирању Скупштине у којима нема опозиције. Он је почео тим што је из бирачкога списка избацио преко 60—80.000 лица. Тај поступак правдао је једним новим тумачењем закона по коме се ни стални државни прирез ни лични порез нису рачунали у бирачки порез. О сталном државном прирезу могло је још бити говора, али да се лични порез не рачуна у бирачки порез то је било сасвим натегнуто тумачење закона. Бирачки порез одређивао се према непосредном порезу, а лични порез, по гласу самога закона, био је један од облика непосреднога пореза. Христићево тумачење закона требали су да одобре судови. Али, после 9 маја, састав судова промењен је из основе: ту нису више седели радикали, него напредњаци и либерали, — и то они напредњаци и либерали који су добро стајали у Двору. Ти су људи примили без поговора Христићево схватање бирачког пореза. Оне судије који су то схватање оспоравали уклоњени су из судова, пошто Уставом од 1869 судска независност није била зајемчена. У очи избора, на место радикала Михаила Ђорђевића, постављен је за министра правде Ђорђе Стевановић. Стевановић је био државни тужилац када се Светозару Марковићу судило за његове новинарске чланке, и био је владин комисар код прекога суда за време Тимочке буне. Он није био ни непоштен ни свереп, али по његовим колико добронамерним толико и уским појмовима старог бирократа, радикали су били антидржавна секта коју је ваљало истребити, — и он их је гонио са ситничарском неумитношћу канцеларијског маниака. Такав министар правде као Стевановић сасвим је одговарао таквом министру унутрашњих дела као Христић. Ипак ни један ни други не би могли учи-

нити много, да су изборе правили као Авакумовић и Рибарац под Уставом од 1888, са радикалним судовима.

Радикали су двоумили да ли да узму учешћа у једним изборима које под успостављеним Уставом од 1869 руководи стари полицајац Никола Христић. Најзад су се одлучили да ипак огледају изборну срећу; на ту њихову одлуку утицала је донекле та околност што су се либерали решили да уђу у изборе, и то као опозиција. Либерални вођи Авакумовић и Рибарац, који су се испрва лепо гледали са неутралним владама, преобратили су се у огорчене противнике неутралног режима који су обележавали као назадњачки и насилнички. Уз неутрални режим стајали су само још напредњаци, али и они више су допуштали неутралним владама да на њих рачунају, него што су се они сами за те владе залагали.

Христићева влада била је наумна да свугде бира напредњаке противу радикала. Што се тиче либерала, није ни сама била начисто. Више је волела да има уза се поред напредњака још и либерале; ово јој је нарочито било потребно ради накнадног одобрења 9 маја, које није смело бити изгласано само од напредњака. Али, како су Авакумовић и Рибарац водили либерале у опозицију, Христићева је влада била решена да њих двојицу и њихове личне присталице не пусти у Скупштину. Осталим либералима, за које се надала да ће их преластити на своју страну, није мислила спречавати избор. Ипак удешавала је да у Скупштини буде више напредњака него либерала, пошто јој либерали нису били тако поуздани као напредњаци.

Авакумовић и Рибарац хтели су одржати збор у Нишу који је од вајкада важио за либералну престоницу. Полиција им то није дала: њих двојица могли су по томе видети шта их чека када дођу избори. Авакумовић је и поред тога говорио да се не треба повлачити из изборне борбе; Рибарац на против сматрао је све за изгубљено. На Рибарчево наваљивање главни одбор либералне странке донео је одлуку да се одустане од учешћа у изборима. Рибарцу је замерано да је ову одлуку изазвао због тога што је његов лични избор изгледао онемогућен. У ствари Рибарац је, поред личних разлога, имао и општих. Либерална странка, састављена од ваших чиновника и од палавачких газда, није била врло отпорна према власти; Авакумовић и Рибарац могли су је још повући

у неку опозицију противу неутралног режима, али ако би либерали ушли у Скупштину без њих двојице, ко зна да их Христићева влада не би упрегла у своја кола као и напредњаке.

После повлачења либерала из избора, повукли су се и радикали, али не под утицајем либералног примера, него из другог узрока. Краљица Наталија поручивала је једноме од радикалних вођа, ђенералу Сави Грујићу, да она ради на измирењу радикала са Краљем Александром, али да радикали не треба да јој кваре посао, и зато би им она саветовала да не улазе у изборе.¹⁾ Да су радикали имали више изгледа на изборни успех, они се можда не би повели за саветима Краљичиним; овако, правећи од нужде врлину, они су се повукли из избора тобоже Краљици за љубав. Ову одлуку својих београдских првака, радикали из народа, расположени за изборну борбу, нису ни разумевали ни одобравали... У радикалној странци осећале су се две струје, које ће једнога дана узроковати расцеп странке. Једна је струја била, да се борба странке управи само противу Краља Милана; са Краљем Александром и Краљицом Наталијом странка треба да остане у добрим односима; терати целу династију није могућно када војска стоји чврсто уз престо. Друга је струја била да се рат огласи целој династији; нашто чинити разлику између Милана и Александра, када је син само лутка у рукама очевим; војска стоји, истина, чврсто уз престо, али помоћу Руса, црногорског кнеза и Петра Карађорђевића могао би се ипак удесити преврат... Преписка ђенерала Грујића са Краљицом Наталијом одговарала је династијским тежњама радикалне странке. Чебинчева завера одговарала је њеним антидинастијским тежњама. За сада династијске тежње биле су јаче, — бар у главном штабу странке.

Повлачење радикала и либерала осетило се на смањеном броју гласача. У окружним варошима, од 14.000 гласача гласало је само 3600, — дакле, $\frac{1}{4}$. У срезовима, од 18.000 попереника (приближан број), гласало је само око 6500. Међу изабраним посланицима било је 15 до 16 либерала; остало је био све сам напредњак. Владини посланици подељени су

¹⁾ Писмо од 10/22 фебруара 1895. О страначким односима пред изборе од 1895. в. Живановић, *Историја* III, 284—294, и Чолаковић, *Двадесет година*, стр. 113—115, 123.

више или мање подједнако између напредњака и либерала. Узимајући укупно и народне и владине посланике, либерална група бројала је око тридесет посланика, и то није значило много у једној скупштини од 240 чланова. Либерални главни одбор побојао се да та либерална група не постане просто оруђе у рукама Христићеве владе; он је позвао либералне посланике да положе оставке, — и када они нису то учинили, главни одбор искључио их је из странке. Тако је извршен расцеп у либералној странци. Либерали на Христићеву Скупштину водили су политику мимо главни одбор своје странке. Њихов вођ Јеврем Андоновић, министар правде, из Николајевићеве владе, одобравао је 9 мај, који су Авакумовић и Рибарац осуђивали. По његовом мишљењу, либерали су се морали прилагодити захтевима Двора, ако су у новом стању у коме је двор био све, хтели играти неку улогу. Авакумовић и Рибарац нису у начелу били противни споразуму са двором, али су тражили да двор води преговоре с њима као са вођима странке и да не искључује чисто либералну владу. Код Краљева — и то више код Александра него код Милана — преоблађивала је тежња да се страначки вођи држе по страни, — и да се чисто страначке владе избегавају. Двор је хтео да ради и са либералима и са напредњацима, али под условом да се они претходно „неутралишу.“ Овај израз који је почевши од 1894 ушао у обичај, значио је да либерали и напредњаци ваља да се отресу страначке тесногрудости и да се ставе на расположење Двора, који има више свести о правим државним интересима него све странке скупа. Авакумовић и Рибарац држали су да би двор хтео прво да растури либералну странку, па онда да од њених састојака помешаних са напредњацима састави једну групу која не би била странка него камарила.

Скупштина се састала у Нишу 10 априла. Она је канديدовала за председника Светомира Николајевића, похвалила државни удар од 9 маја, и одобрила накнадно све привремене законе које је Николајевићева влада издала у вези с успостављењем Устава од 1869. Либерална група организовала се одвојено од напредњачке групе, али у благосиљању деветога маја те две групе биле су сагласне.

Када је 9 маја 1894 успостављен Устав од 1869, Краљ је рекао у својој прогласи на народ, да се тај Устав повраћа

само привремено, докле се не стишају страначке страсти; одмах после стишавања страсти приступиће се изради новог Устава. У адреси коју је Скупштина поднела Краљу, ово Краљево обећање истакнуто је у нарочитом ставу који су убацили напредњаци. Они су увек војевали противу Устава од 1869, — и да би остали сами са собом доследни, примили су његово успостављење само као привремену меру за коју су желели да што пре престане. У њиховој политици било је нечега двоструког: с једне стране, одобравали су и подржавали стање створено државним ударом; с друге стране, тражили су што скорију промену тога стања и издавање новог Устава.

Када се у Скупштини претресало о 9 мају, чин тај правдан је поглавито потребом „стишавања страсти“, — разумевајући, под страстима, страначке страсти. Ову крилату реч о „стишавању страсти“ сковао је Краљ Милан, који је ипак један пут посведочио своју вештину у кованицама ове врсте. Браниоци 9 маја тврдили су да је разуздана страначка борба постала опасна за државни мир и јединство; владајућа странка тако је душмански гонила своје противнике да им живот у властитој отаџбини није више био могућан; за доказ наводило се личовање напредњака и оптужба либералних министара. Немилостива према својим противницима, владајућа странка била је до крајности слаба према својим присталицама, које је увлачила у државну службу без обзира на њихове способности; изгледало је да држава постоји само ради исхране партизана. Крајње је време било да владалац прикупи око себе све способне људе без разлике странака, и да потпомогнут њима узме свршавати државне послове који су, за време страначке борбе око власти, занемарени. Кроз све ово разлагање провлачила се мисао о једној монархији као што је била Пруска Хоенцолерна, у којој је један родољубиви владалац, окружен ванстраначким чиновништвом, радио на унапређењу државе.

Слаба страна државног удара од 9 маја била је та, што нови режим није могао да се похвали успесима ни на пољу спољашње ни на пољу унутрашње политике. Творило се и петљало као и дотле, у државним пословима није се осећало ни више полета ни више плана. Стишавање страсти било је проглашено, али то није сметало „неутралисаним странкама“

новога режима да се ради својих малих страначких интереса и даље гложе између себе. За непуну годину дана било је три министарске кризе, — што је најјасније показивало да нови режим још није нашао свој пут. Министарство Николе Христића, са својим шефом који је претурио седамдесет година, и који се у својој дугој кариери више одликовао као полицајац него као државник, — министарство Николе Христића није обављало ништа друго него мало више уредности и тачности у текућој администрацији. Краљ Александар био је млад и неискусан. Што се тиче Краља Милана, с њиме никада човек није био сигуран да ће истрајати на једном послу; осем тога сумњало се да је њему искрено стало до поправке нашег политичког стања; у последње време његова политичка радња није била сама себи циљ него само средство за поправку његових финансија. Политика Србије, писмо је један новинар, зависи од тога какве је среће Милан био на картама.

Његове новчане невоље бацале су сенку на цео неутрални режим. Он је био дужан; колико, — то нико није знао: говорило се о три четири милиона. Скупштина, одмах како је одобрила државни удар од 9 маја, узела је да се бави новчаним питањем Краља Милана, — као да би то питање и државни удар стајали у међусобној вези. „По једнодушној изјављеној жељи и једногласном предлогу народних посланика“ донет је, 26 априла 1895, закон о апанажи Краља Милана. Апанажа је износила 360.000 динара у злату. Свет се питао, да ли су објава рата странкама и укидање устава имали за крајњи циљ апанажу Краља Милана? И каква је то земља где се због 360.000 динара могао цео државни поредак окренути тумбе?

Никола Христић, коме ни Краљ Александар ни Краљ Милан нису дали никакав план државне политике, управљао је по својим старим идејама још из оног времена кад је био управитељ полиције Кнеза Милоша и министар унутрашњих дела Кнеза Михаила. Те су идеје биле просте и одсечне: требало је стегнути народ и улићи му страхопоштовање власти; после тога све ће ићи као подмазано.

По Христићевом предлогу, Скупштина је решила ове законе:

(1) Закон о истражним властима од 27 априла 1895.

Истражне судије, установљене под радикалном владом 1890, биле су укинуте: извиђање злочина и престопа дошло је опет у надлежност полицијских власти. Истражним судијама замерало се да су неенергични и невешти у извиђању. Радикална влада установила их је да би умањила моћ полиције; није невероватно да их је Христићева влада укинула да би повратила полицији стару моћ. Јака полиција била је за Христића прво правило државничке мудрости.

(2) Закон о изменама и допунама члана 33 закона о устројству општина и општинских власти од 1 маја 1895. Тим законом дано је државној власти право да у појединим општинама поставља полицијске комисаре (у рангу средњих писара), који ће стајати под непосредним надзором средњег или окружног начелника. Овај комисар извиђао је и судио све иступе који су спадали у надлежност општинских власти. Уз то био је извршни орган за оне државне послове који су били пренесени са државних власти на општинске (пренесени делокруг). Тај полицијски комисар, заједно са жандармима и служитељима, плаћао се из општинскога буџета; то је био нов издатак за општине, који се осећао нарочито у сиромашним општинама. Христићева влада обећавала је да неће заводити полицијске комисаре у свима општинама, него само у онима које су се показале недорасле за одбрану јавне безбедности. Закон од 1893 који је омогућио одузимање кривично-судске власти од општина, био је покушај да се суђење и извиђање иступа усредреди код полиције. Као код укидања истражних судија, тако и овде осећала се иста тежња за проширењем полицијске надлежности.

По Христићевом предлогу, Скупштина је решила, али Краљ није потврдио, нов закон о штампи који је заводило кауцију. Влада је утврдила кауцију на 10.000 динара, па ју је Скупштина смањила на 5.000. Сва штампа чак и напредњачка, дигла се противу тога закона: то је јамачно и било узрок да га Краљ није потврдио.

X.

Главни предмет скупштинскога решавања био је један споразум („араџман“), који је министар финансија Вукашин Петровић закључио 14-26 децембра 1894 с Отоманском банком у Паризу, Трговачким друштвом у Берлину и Лендер-

банком у Бечу. То су биле наше главне поверилачке банке. Споразум од 1894 имао је за циљ да олакша наше финансијско стање које је и под неутралним владама било врло тешко. Вукашин Петровић није био у стању плаћати годишњину државног дуга из редовних прихода, него се помагао привременим позајмицама код поверилачких банака на рачун неоствареног дела зајма од 1893. Тај зајам закључен је у износу од 44 милиона, а остварен у износу од 18 милиона; на рачун неостварених 26 милиона Петровић је изузео од банака преко 15 милиона. Да би се изашло из овако тешког финансијског стања, помишљало се да се железница и монополи, које је радикална влада с муком истргла из руку странаца, даду странцима поново под закуп. Али од ове намере Петровић је одустао из страха од јавног мњења, код кога је био осумњичен својим ранијим уговорима о давању монопола дувана под закуп.¹⁾ После некога колебања Петровић се решио да покуша конверсију наших државних дугова. Уједињујући старе дугове у нов дуг са смањеном интересном свотом, ми бисмо смањили укупну годишњину државног дуга, коју у дотадашњем износу нисмо могли плаћати. Петровићев споразум са банкама од 14 децембра 1896 био је, дакле, покушај конверсије.

По томе споразуму, ми бисмо закључили нов зајам од 98,000.000 номиналних са 4% интереса, а по курсу од 70%⁰. Од овога зајма, банке су давале 41,350.000 динара, из које бисмо суме исплатили три ранија зајма: остварени део зајма од 1893 у износу од 18,000.000; неисплаћени део железничког зајма серија С у износу од 11,980.000; неисплаћени део аграрног зајма у износу од 5,312.500. Исплата тих зајмова састојала се у простој размени облигација; по извршеној исплати, преостало би 3,500.000, — и то је све што би наша влада добила у готовом „за потребе државне благајнице“.

Други део зајма у износу од 56,650.000, банке су примале на опцију. Ако би се банке решиле да и тај део зајма остваре, из његове суме исплатно би се неисплаћени део солског зајма у износу од 4,420.000; дало би се 6,000.000 управи железница за њене потребе, и исплатиле би се све привремене позајмице учињене код банака уговорница. По

¹⁾ Аустро-угарски отпраник послаона 21 септембра 1894.

исплати свега тога предвиђао се остатак од неколико милиона, али тај остатак не би нам банке предавале сав, него би задржале девет милиона код себе као јемство за исплату годишњине новог зајма од 98,000.000. У колико је не бисмо могли платити из редовних прихода, банке би је наплаћивале из ових задржаних 9 милиона.

Нови зајам од 98,000.000 назван је „уједињени зајам од 1895.“ Њему су дати у залогу чисти приходи монопола петролеума, жигица, цигарпапира и соли. Ти заложени монополски приходи предавали су се нарочитој каси, којом су управљала два повереника Српске владе и два повереника банака уговорница.

Овај уговор о зајму, назван у штампи „Вукашинов зајам“, изазвао је врло оштру критику. Критикован је пре свега курс зајма као врло низак. Када се узме, да је 1893 радикална влада закључила зајам по курсу од 74³/₄%⁰, онда је курс уједињеног зајма од 70% доиста био необјашњиво низак. Он је чак био нижи него курс првог нашег зајма, — железничког зајма од 1881, — који је износио 71⁴⁰/₁₀₀%. Поред нискога курса, уједињени зајам био је још закључен под врло тешким условима: монополски приходи давали су се у залогу страним повериоцима, установљала се нарочита каса зајма у којој су повереничке банке биле заступљене истим бројем повереника као и наша влада, и врх свега још код тих истих банака остављала се сума од девет милиона као нарочито јемство за тачну исплату годишњине зајма. Из уједињеног зајма с исплатним роком од 75 година исплаћивани су зајмови с исплатним роком од 50, 43, 12, и 6 година. Исплаћивати из дугорочног зајма од 75 година чак и краткорочне зајмове од 12 и од 6 година није изгледало ни најмање умесно. У колико се исплатни рок продужавао, у толико је расла сума коју смо имали дати нашим повериоцима. Рачунало се да је уједињени зајам с исплатним роком од 75 година повећао ту суму за 52,329.716 дин. Исплаћујући из уједињеног зајма четири ранија зајма, ми смо смањивали годишњину државног дуга за 1,355.729 дин. Али и на уједињени зајам ваљало је плаћати годишњину; у укупном износу зајам је тај био више него два пута већи од исплаћених старих зајмова; због тога годишњина државног дуга, на крају крајева, не само није се смањивала, него се повећавала скоро за милион.

Уједињени зајам имао је ту добру страну да је раније петопроцентне зајмове плаћавао из новог четворопроцентног зајма. У толико је донста лично на конверсију. Али, писао је *Трговински Гласник*, „за љубав спуштања интересне стопе за 1%, умањена је емисиона стопа за 3 до 4%, а амортизациони рок исплате за 30 и 100%...“ Изгледало је да је уједињени зајам закључен поглавито ради она три и по милиона која смо добијали одмах у готовоме, за потребе наше државне благајнице.

Против „Вукашиновог зајма“ изјавио се не само радикални *Одјек* него и напредњачко *Видело*. *Видело* је писао да уговор о уједињеном зајму није права конверсија. „Конверсија значи јевтинију и повољнију погодбу о некаквом дугу или зајму: уговор о уједињеном зајму није ни јевтинија ни повољнија погодба.“ У публици се говорило да је уједињени зајам прављен због Краља Милана, који се спремао да приграби она три милиона која су банке давале у готовом; уједињени зајам био би према томе зајам за сређивање Миланових, а не државних финансија. Овим гласовима дао је повода сам Краљ Милан, који је отворено и ватрено препоручивао уједињени зајам, — и својим заузимањем за њ опомињао свет на своје заузимање за железнички зајам од 1881, када је по једном јако раширеном мишљењу био поткупљен од страних банака.¹⁾

Судбина уједињеног зајма зависила је од напредњака, који су имали већину у Скупштини. Стојан Новаковић, који је у одсуству Гарашанина био вођ напредњака, писао је у *Виделу* противу зајма и поручивао је напредњачким посланицима „да слободно изађу из Скупштине, ако би се из Двора или од Владе покушало каквим год наваљивањем да се закон о зајму прими.“²⁾ У финансијском одбору, због држања напредњака, зајам је пропао; Вукашин Петровић није чекао да види шта ће после одбора рећи Скупштина, него је одмах дао оставку. После његове оставке Влада је повукла предлог о зајму.

¹⁾ У једном Милановом писму од 8 августа 1895 (или 1896) има ово место: „Кад је Вукашин зајам био пред Скупштином, онда се говорило јавно да има Краљ Милан три милиона интереса у томе (па где су?)...“

²⁾ Новаковић, *Двадесет година*, стр. 121—2.

XI.

Краљ Милан тако је примио к срцу пропаст зајма да није хтео више остати у земљи. Он је отпутовао 21 априла, у очи Петровићеве оставке која је поднета двадесет и другог. Једновременост Миланова одласка и Петровићеве оставке сматрала се као очигледни доказ Миланове заинтересованости у зајму. Сва његова политика од 1 априла па на даље изгледала је срачуната на једну велику финансијску операцију; када је ова промашена, Милан се нагло повлачио као војсковођа после изгубљене битке.

Да ли је и колико је Милан био заинтересован у Вукашиновом зајму, о томе нема поузданих података. Али поуздано је то да се Милан сав заложно за тај зајам, и да није могао сакрити своју љутњу када је зајам пропао. Није могућно да он није био заинтересован у зајму, него је на питању зајма мерио јачину свог политичког утицаја, — и ако се онако страховито наљутио, то је стога што је видео да ни Краља ни Скупштину не држи под својим утицајем онако чврсто како је мислио.

У Скупштини сметње су му чинили напредњаци, који су били више Краљичини него његови. Напредњачке сметње требао је да сломи Краљ Александар, али у одсудном часу обелоданило се да му ни Александар није сасвим поуздан. И он је почео нагињати Краљици.

Краљ Александар провео је те зиме неколико недеља код мајке у Биарицу. Он је позивао Краљицу Наталију натраг у Србију: она је постављала као услов да се претходно Милан уклони из земље. Александар је на то пристао, — и између њега и његове мајке углављено је још у фебруару да она има доћи у Београд месеца маја.¹⁾ Краљ Милан, лично, није имао ништа противу тога да се он и Наталија нађу истовремено на двору свога сина; то привидно измирење изгледало му је добра династијска политика, — али Наталија одбијала је упорно Милана од себе.

У држању Краљице Наталије било је без сумње ситног ината и женске тежње за унижавањем човека, али било је и чисто политичких побуда. У односима Милана и Наталије осећаји личне одвратности били су испреплетени политичким

¹⁾ Краљица Наталија Сави Грујићу 10/22 фебруара 1895.

несагласностима. Краљ Милан подстицао је сина противу радикала као заклетих противника династије. Краљица Наталија саветовала је сину споразум са радикалима као са најјачом странком којој на супрот није могућно династију одржати. Она је жалила што се деветог јануара Краљ Александар разишао са радикалима и нудила се за миротворца између њега и њих. Поглавито ради измирења Краља и радикала, она се и одлучила на повратак у Србију.¹⁾ Долазећи ту да руши Миланов политички систем, она је природно захтевала да се она и Милан не нађу заједно.

Краљ Александар био је испрва више под очевим него под мајчиним политичким утицајем. Краљица Наталија објашњавала је то тиме што су је Намесништво и радикална влада одвојили од Александра за време његова малолетства, и његово васпитање оставили искључиво Краљу Милану. То се после осветило љуто радикалима, јер сав утицај који је добио на сина Милан је противу њих употребио. Краљица Наталија била је дубоко уверена да Милан, који је својом рђавом политиком довео себе сама до оставке, не може ни своје сину бити добар саветник; он ће га пре а после сатерате у хор-сокак, — и разочаран о оцу, Александар ће поискати помоћи у мајке.²⁾

Када је јануара 1895 Краљ Александар дошао у Биариц, Краљица Наталија је држала да је он имао већ доста прилике да се разочара о оцу и стала га је засипати политичким саветима. Ти су савети прионули за њега, и од свога бављења у Биарицу 1895 па све до под јесен 1897 — од прилике две и по године — он је стајао у главном под утицајем Краљице Наталије.

Краљ Александар, код кога осећајност није била много развијена, није се ни према оцу ни према мајци руководио непомућеном синовљом љубављу. Његова синовља љубав била је помешана са неким политичким рачуном или са неком приватном потребом. Када је у јануару 1894 позвао к себи Краља Милана, то зацело није било из разлога свога срца; њему је отац био потребан да га извуче из претешког поли-

¹⁾ Њено писмо Сави Грујићу 7 априла 1895.

²⁾ Краљица Наталија Сави Грујићу 6/18 маја и 20 новембра (10 децембра) 1894.

тичког положаја. Он је гледао у свог оца са дивљењем шегрта према мајстору; све тешкоће које је он имао са радикалима, Краљ Милан је као од шале отклонио: радикални устав био је збрисан; радикална странка сузбијена на свима тачкама; два њена најопаснија вођа, Пашић и Таушановић, пребачени преко границе.

Али дивљење које је Краљ Александар осећао према свом оцу као великом политичком вештаку брзо је почела подгризати сумња и неповерење. Између сина и оца постојала је велика несагласност карактера. Александар је био хладан и подмукао, умео да прикрива мисли и да влада собом. Ни Милан није био врло искрен, али је много мање владао собом. Он је могао брзо да плане, и у тренутцима јарости говорио је и умовао као велико дете. Александар, потуљен посматрач, запажао је слабости свог оца; са лукавим осмејком говорио је како је његов „папа“ чудан човек; то је већ био знак да његово поверење у Краља Милана није више било безусловно.

Краљ Александар је хтео да се зна да је прави краљ он, а не његов отац. Краљ Милан је водио рачуна о осетљивости свога сина колико је највише могао; али његова страст да се меша у све послове и жестина са којом је заступао своје гледиште, непријатно су дирале Александра као покушаји турсања. И ако се пред светом Милан стално повлачио иза Краља Александра као његов „први и највернији поданик“, свет је гледао у њега а не у Александра као у моћнијег чиниоца. У каванским разговорима Александар је називан „млади краљ“, а Милан „стари господар“. Тај назив „господар“ показивао је најбоље на којој су страни људи гледали праву власт. Краљ Александар, са својом неповерљивом себичном природом, увиђао је очеву премод, и премда је своје незадовољство врло добро крио, угушити га није могао, а није ни хтео. Први знак зависти коју је осећао према оцу, био је тај што је не само мирно, него чак и радо слушао критике новог стања ствари које је његов отац покушавао да заведе, и што је налазио задовољства да у малим, понајвише личним стварима иде оцу уз нос...

Долазећи у Биариц мајци, Краљ Александар био је у врло подесном расположењу за један разговор о махинама Краља Милана. Краљица Наталија нарочито је критиковала

Миланову политику. На супрот Милану, она је била за споразум, а не за борбу са радикалима. За своје гледиште навела је јаке разлоге: радикали су имали народ за собом; ако су пре 9 маја били непопустљиви према Круни, они су сада прилично омекшали; зашто се Круна не би користила том њиховом готовошћу за компромис?... Краљица Наталија имала је једну надмоћност над Краљем Миланом: била је са својим саветима потпуно незаинтересована, није тражила ни посредно ни непосредно добити за себе. Код Краља Милана, сви савети које је давао сину, свршавали су се новчаним потраживањима немогуће је било знати шта је управо Милану главна ствар: општа државна питања, или његове приватне финансије.

За успех Краљичиних планова била је од велике важности та околност, да се у Биарицу Александар осећао врло пријатно. Он је почео да се заљубљује у Драгу Машин, која се налазила уз Краљицу Наталију као дворска госпођа. Поставши краљем у годинама једног гимназиста, он је почео бринути државну бригу пре него је преболео љубавне кризе прве младости, — и таква једна криза снашла га је сада у Биарицу. Он, зацело, није био ни први ни последњи младић који се загледао у дружбеницу своје мајке, али због његова краљевска положаја код њега је чак и тако обична историја морала имати политичких последица. Он је желео да има уза се Драгу у Београду, као што ју је имао у Биарицу; ради тога требало је склонити Краљицу Наталију да се пресели у Београд; Краљица је постављала као услов да се претходно Милан уклони из Србије; Александар је тај услов примио, јер би иначе он и Драга били раздвојени, — он у Београду, она у Биарицу. Неповерење које се у Александру већ било зачело према личности и према политици Милановој, имало је само да појача овај љубавни „мотив“, који је био и остао главни.

Обвезу коју је Александар узео према мајци, није било тако лако испунити. Шта на пр. да се ради, ако Милан не би хтео драговољно да се уклони испред Наталије? Али прилике су саме ишле Александру на руку. Пред Скупштином стајао је Вукашинов зајам, од кога је Краљ Милан био начинио своју личну ствар. Он је хватао посланике и објашњавао им, да нема друга избора, него или Вукашинов зајам, или државно банкротство. Напредњаци, који су имали већину у

Скупштини, њихово вођство из Београда подбадало је противу зајма. Посланици у недоумици чекали су миг од Краља Александра. Он није давао никакав миг. Није говорио ни за ни против зајма, остављао Скупштини да реши како хоће ствар. Видећи Скупштину узбуђену напредњачким вођством, Милан је тражио од сина да спасе зајам својим краљевским ауторитетом. Али Краљ Александар, који је више волео сломити Краља Милана на питању зајма него на Краљичином питању, глумио је и даље уставног владоца који се ни у шта не меша; о ту његову лукаву пасивност разбила се бујна насртљивост Миланова. Александрова непомићност и ћутање упропастили су Вукашинов зајам, јер је Скупштина држала да Краљ не одобрава зајам кад га, за разлику од Краља Милана, ни једном речју не препоручује.

Одбацивање зајма био је тежак удар за Милана. Он који је пре неколико месеца укинуо Устав, није могао сада протурити ни један тричави зајам кроз Скупштину, и то кроз Скупштину коју је полиција изабрала. Милан је кривио Краља Александра да му је он ову бруку приредио, и после бурних објашњења с њиме духнуо је и отишао из Србије. Ето тако је Краљ Александар успео да пре Краљичина доласка толико наљути Милана на другом једном питању, да он сам од себе оде из Србије. Да Краљ Александар није желео видети мајку у Београду, он зацело не би у питању зајма оставио оца тако немилостиво на цедилу, и зато се може рећи да је питање о зајму тек у вези са Краљичиним питањем отерало Краља Милана.

XII.

Долазак Краљице Наталије у Београд крајем априла претворио се у народну свечаност: њој у сретанье хитали су и стари пријатељи и некадашњи непријатељи, — први, да с њоме заједно ликују; други, да је умилостиве за опроштај. Радикали, који су је 1891 протеривали из земље, поздрављали су је сада у свом *Одјеку* добродошлицом, додајући да радикална странка сажаљева догађаје од 6 маја (дан Краљичина протеривања), који су јој били „силом наметнути“. Пашић, главни приређивач шестога маја, стајао је на Краљичином дочеку упарађен у једном од првих редова. Радикали су знали

да Краљица хоће да их мири с Краљем, и начин на који су је дочекивали значао је њихову готовост за измирење.

Промена политичкога правца очекивала се у најкраћем року. И доиста, и Краљ и Краљица стали су призивати радикалне прваке и разговарати с њима о саставу новог министарства у које би ушле све странке, па и радикали. То министарство имало би задатак да преведе земљу из неутралног режима у стари парламентарни режим. Изгледало је да се код Краља под утицајем мајке извршио преврат у идејама. Тај преврат међутим није био тако велики као што се мислило. Краљ је пристајао да се мири са радикалима, али није пристајао да се враћа на Устав од 1888. Он је говорио о неком Уставу који би био слободоумнији него Устав од 1869, а умеренији него Устав од 1888. Тај Устав имао би горњи дом, као што се предвиђало у напредњачком уставном нацрту од 1883.¹⁾ Краљ је био далеко од намере да успоставља радикални режим какав је постојао до 9 јануара 1894. Главни радикални одбор био је тада све, а Краљ није значао ништа. По мишљењу Краља Александра државни удар од 9 маја повратио је равнотежу снага између Круне и радикала, и сада је могло бити говора само о таквом режиму у коме би између Круне и радикала била извршена подела власти. Краљица Наталија била је без сумње расположена на брже и шире попуштање радикалима; Краљ, на против, спремао се за дуга ценкања и погађања.

Са планом Двора о министарству свих странака укрестио се други један план, — план напредњачке Скупштине о чисто напредњачком министарству. Имајући већину у Скупштини, напредњаци су налазили да је сасвим у реду да имају и своју владу. За време радикалног режима, они су осуђивали парламентаризам и причали Краљу о лепотама ванстраначке владе; сада су у име парламентаризма захтевали владу за себе као за најјачу скупштинску групу. Први њихов јуриш на власт извршен је на питању зајма, када су, на највешу љутњу Краља Милана, оборили министра финансија Вукашина Петровића. За новог министра финансија наметнули су свога човека, Стевана Поповића. Поповић је начинио са поверљачким банкама нов споразум о зајму. На том новом зајму напредњачка Скупштина могла је уцењивати Круну: прво Круна њој владу, па

¹⁾ Дневник Саве Грујића, 25 априла и 10 јуна 1895.

онда она Круни зајам. Краљ Милан, научен искуством са Вукашиновим зајмом, писао је сину да му изгледа да питање зајма, са напредњачком Скупштином, може решити само напредњачка влада. Краљ Александар почео је призивати напредњачког вођа Стојана Новаковића, и разговарати с њиме о напредњачкој влади.

Александрова политика била је у том тренутку двострука. С једне стране, преговарао је с радикалима о ванстраначком министарству, које је већ имало свога шефа одређена у лицу Ђорђа Симића. С друге стране, преговарао је с напредњацима о њиховој влади. По двору су се врзмали и Симић и Новаковић; тек би један изишао, а други би ушао. Кога је од ова два посетиоца Краљ варао? Изгледа, у извесном смислу, варао је обојицу. Његова је намера била да, до решења питања зајма, у опште не мења владу. Питање зајма имала је да реши Христићева влада. Разговори с Новаковићем требали су само да пробуде код напредњака извесне наде које би их одобровољиле да изгласају зајам Христићевој влади. Тек после изгласана зајма Краљ би видео, шта ће и како ће.

Краљев план покварио је из небуха Никола Христић, о чијој личној осетљивости Краљ није водио рачуна, као да би то био аутомат, а не жив човек. Христић јесте био чиновничка машина, али најзад ни он није могао поднети да Краљ иза његових леђа саставља нова министарства, — два у једанпут... Он се дурнуо и дао оставку. Краљ је био врло непријатно изненађен.¹⁾ Христићева оставка одузимала му је могућност даљег врдања између Симића и Новаковића. Хтео не, хтео, он се морао решити за Новаковића. Питање зајма које је расрђени Христић остављао нерешено, могла је с тадашњом Скупштином решити само Новаковићева влада, никако Симићева.

¹⁾ Дневник Саве Грујића. Казивање Саве Лозанића, министра у Христићевој влади.

ГЛАВА VII.

НАПРЕДЊАЧКА ВЛАДА.

I.

Напредњачка влада, образована под Новаковићевим председиштвом 25 јуна 1895, пренеразила је радикале. Њима се чинило да их је Краљ само заваравоо причама о свестраначкој влади онда када је у ствари спремао напредњачку владу. Краљица Наталија такође се љутинула. Држећи да је уверила Краља Александра о потреби измирења са радикалима, она је не само ушла у разговоре са радикалним првацима, него је узела према њима и неке обвезе. Краљ се бранио пред матером да му је Новаковићева влада наметнута стицајем прилика; она је узета само ради зајма; када сврши зајам, може ићи кући.

Ради свог оправдања пред радикалима, Краљица се понашала према Новаковићевој влади отворено непријатељски. Због тога њеног држања један од министара хтео је одмах одступити. Краљ, да би уверио мајку да су му напредњачки министри доиста наметнути, није их узимао у заштиту од њених увреда и напада. Положај Новаковићеве владе изгледао је од првога дана заљуљан у двору.

Краљичини људи, — да ли по њеној жељи, или из властитих побуда и претеране услужности, — наумили су да оборе Новаковића у Скупштини баш на питању зајма. Падало је у очи да је у Скупштини први говорник противу зајма, — и у исто време најодлучнији, — био један владин посланик, ожењен бившом дворском госпођом Краљичином и сматран као Краљичин поузданик. Неки од дворских часника јавно су критиковали нови предлог о зајму и наго-

варали посланике да гласају против.¹⁾ Као што је Краљ Милај радио за Вукашинов зајам, тако је Краљица Наталија радила — или се бар мислило да ради — противу напредњачкога зајма. Као ни раније тако ни сада Краљ Александар није изилазио с бојом на среду. Раније се његово ћутање тумачило као неодобравање Милановог заузимања за зајам; сада се његово ћутање тумачило као одобравање Наталијинога критиковања зајма.

Напори камарије да обори владу у Скупштини, били су узалудни. Опозицију противу зајма чинила је шака либералних посланика појачана неколицином Краљичиних људи. Сва остала Скупштина, састављена од напредњака, стајала је чврсто уз Новаковићеву владу. За зајам је гласало 164 посланика, а противу 54 (два су се уздржала, а 19 било је на одсуству). Као Краљ Милан, тако и Краљица Наталија насела је на питању зајма. По његовом примеру, и она је отишла из земље, јер није могла „прикрити своје незадовољство“,²⁾ али обећавала је да ће кроз два три месеца, — докле је прође љутиња, — доћи опет. Њен одлазак требао је да скине са ње, у очима радикала, сваку одговорност за довођење напредњака на власт.

Положај Новаковићеве владе био је чудан. У једно време када су се владе правиле и рушиле у двору, Новаковићева влада изгледала је без икаква ослоња у двору. Људи су се питали, ко ту владу држи? Краљ Александар се понашао као да би му она била наметнута. Краљица Наталија изјавила се отворено противу ње. Краљ Милан, удаљен из Србије, није више могао утицати на нашу политику, и у образовању Новаковићеве владе имао је тако мало удела да је о њој говорио као о влади Краљице Наталије... Ја сам разумео много што шта у нашој политици, рекао је Милован Миловановић, али што не разумем, то је Новаковићева влада за коју није ни Краљ ни његов отац ни његова мајка.

У ствари Новаковићева влада није толико висила у ваздуху колико је изгледало. Без сумње, Христић својом оставком принудио је Краља да узме Новаковића, али то још не значи да му је Новаковићева влада била у оној мери наметнута

¹⁾ Новаковић, *Двадесет година*, стр. 147 и даље.

²⁾ Новаковић, *Двадесет година*, стр. 148 и даље.

као што је он то причао. У потаји, Краљ је прихватио Новаковићеву владу као добар изговор за одлагање Симићеве владе, на коју још није могао да се реши.

Краљица Наталија била га је само у пола уверила о потреби мирена са радикалима. Он је више био разочаран о Милановој политици него одушевљен за Наталијину политику. По својој хладној природи он се лако расхлађивао према ономе на што се већ одлучио, а тешко загревао за оно на шта је тек имао да се одлучи. У разговорима са радикалним првацима застао је пред овом тешкоћом. Радикали нису се противили једном Уставу који би био умеренији него Устав од 1888, али су желели да се пре издавања тог Устава поврати ма за најкраће време Устав од 1888. То је по њиховом схватању било потребно да би се учврстила вера у уставност поколебана државним ударом од 9 маја. Другим речима они су желели да се промена Устава не врши на основу стања ствари створеног 9 маја, него на основу успостављеног Устава од 1888.¹⁾ Краљу Александру ове радикалне жеље нису биле пријатне; успостављање Устава од 1888 изгледало му је као неко извињавање за девети мај; он је хтео да се мири с радикалима, али без полагања оружја: у недостатку изражених политичких погледа имао је развијено осећање владалачког поноса. Чим су радикали поменули повраћање Устава од 1888, он се тргао; учинило му се да ствар још није зрела, и прекинуо је за неко време преговоре. Тај прекид у његовим преговорима с радикалима имало је да испуни Новаковићево министарство. Као што је с полу уверења почео преговоре с радикалима, тако се и повлачио из њих само у пола, па је исто тако само у пола и Новаковићево министарство прихватио. Али макар само делимично, Новаковићево министарство улазило је у потајне Краљеве планове; оно му није било онако наметнуто како је он уверавао своју мајку, којој није смео признати да још није потпуно уверен о могућности Симићеве владе.

Што се тиче Краљице Наталије, њена мржња на Новаковићеву владу није била лична, него политичка. Председник владе Новаковић, министар војни Франасовић, министар финансија Поповић, све су то били њени стари пријатељи из

¹⁾ Новаковић, *Двадесет година*, стр. 144.

дана страдања. Та околност знатно је ублажавала њен сукоб са Новаковићевом владом. Уз то било је једно питање у коме су се Краљица и Влада потпуно слагали, и које је стварало између њих извесну солидарност: то је било Миланово питање. Милановом повратку у земљу Новаковићева влада била је исто тако противна као и Краљица Наталија. Милан, који је, после пропасти Вукашинова зајма, одјурio из Србије без збогом остај, хтео је да се врати чим је чуо да је Краљица Наталија дошла у Београд. Њега је нарочито мучило што је Краљица давала свакоме на знање да, докле је она у земљи, Краљ Милан мора обилазити око границе. Изгледало је као да она њега протерује као некада он њу, — и да се, крај младог и неискусног Александра, устоличила као намесниковица, што је по Милановом уверењу био њен вајкадашњи сав. У њему се поново разбуктала стара мржња на њу: 1893 и 1894, он јој је ради учвршћавања династије нудио измирење, — али ако она хоће и даље рат, — е лепо, имаће га. У једном приватном писму овако је о њој говорио: „Како могу мој уплив и мене видети тамо онда кад је Наталија тамо. Та бар је то сувише јасно и познато, и кад би моја воља или мој савет играо ма какву улогу ваљда би га употребно онајпре противу оног што ме највише боли и тишти, њеног присуства“. Он је захтевао од Новаковићеве владе да му допусти повратак у Србију, макар само за кратко време, макар под условом да то време проведе у Нишу, а не у Београду, — тек да свет види да њему нису затворена врата Србије, и да он није прогнан по вољи Наталије Кешко... Разведени муж најтеже подноси унижавање које му чини бивша жена, — и та његова потреба угледа у њеним очима можда је само знак да се стара љубав још није угасила у њему... Ако му се не би допустио повратак у земљу, Милан је претио скандалом: поново ће иступити из краљевског дома и из српског држављанства као што је учинио 1892, — али онда је на то био принуђен од намесника и радикала, а сада ће цео свет знати да је на то принуђен од рођеног сина. Све су ово биле празне претње. Новаковићева влада одговорила је Краљу Милану учтиво, али одлучно, да није тренутак за његов долазак у Србију.¹⁾ Краљ Александар после тога састао се с

¹⁾ Овај сукоб Новаковићеве владе са Краљем Миланом, колико знам, није објављен нигде. Мени је он познат стога што сам у то време био

њиме у Швајцарској (августа 1895), и смирио га колико толико. Краљ Милан није иступио ни из држављанства ни из краљевског дома; само је послао слугу да његове ствари пренесе из Београда у Париз. Он се коначно селио из Србије.

Држање Новаковићеве владе у Милановом питању задовољило је у пуној мери Краљицу Наталију. То није била онаква влада какву је она желела, али док не би такву владу добила, била јој је добра и Новаковићева влада, јер јој је у борби са Миланом била поуздана.

II.

Новаковићева влада била је по свом саставу радна чиновничка влада. Сви министри до једнога били су узети из реда виших чиновника, и били су више познати као администратори него као политичари. Шеф владе, Новаковић био је полу-политичар полу-научник. Политички живот седамдесетих и осамдесетих година привукао је к себи најбоље научне и књижевне снаге; обично, ко би отишао у политику, био је изгубљен за науку; Новаковић је био један од оних ретких људи који су били кадри да се упоредо баве и политиком и науком. У науци је обухватио скоро цело поље тзв. српске науке; имао је радова из српског језика, из српске књижевности, из српске историје, — и то не само политичке, него такође правне и културне. У данашње време нико не би више могао радити у свима тим областима са Новаковићевом стручношћу. За време напредњачког режима осамдесетих година, Новаковић се одликовао као министар просвете; ниједан од напредњачких министара није имао више издржљивости и плана у раду, али опште је мишљење било да је Новаковић бољи администратор него политичар; за вођење политике сметала му је крутост у личним односима и професорска навика да узима ствари са сувише начелног гледишта. Посланик у Цариграду, он је био један од главних обнављача наше пропаганде у Македонији, и од тада у њега се пробудило интересовање за спољашњу политику. У њу је улазио више као историк него као дипломат, са широким

Новаковићев секретар и имао у рукама депеше које су шле између Краља Милана и Новаковића. Оне нису завођене у службени протокол, и Новаковић их је задржавао код себе.

погледима који су обухватили читаве периоде у њиховом историском развиту, и у исто време с извесном неувиђанношћу и неокретношћу у питањима свакодневне политике. Био је велики националист и Југословенин, одушевљени поштовалац Илије Гарашанина, у коме је гледао нашега најумнијега државника, и дугогодишњи пријатељ Рачкога: његово Југословенство било је умеравано само извесним неповерењем према Бугарима, које је било сасвим разумљиво код једнога човека који је радио на поновном организовању наше пропаганде у Македонији. У унутрашњој политици, био је, као многи савесни и вредни администратори, врло конзервативан; државне послове треба да воде људи који су се тим пословима научили у канцеларији, а не људи с улице које је гомила довела на владу.

Новаковић је имао огромну радну снагу, могао сатима да издржи на најлипавијем и најдосаднијем послу; по тој способности ситног и стрпљивог рада видело се да је филолог. Имао је идеја, и то врло опсежних, али оне се код њега нису рађале лако и брзо, него тек постепено, у току рада; он је морао да се сав удуби у једну ствар, па да је схвати, али зато су његове идеје биле тако темељите и везивале се једна за другу тако чврсто да су чиниле систем. Он није био за тренутке криза, када је из ока из бока ваљало нешто наћи; његове способности више су одговарале дугорочним пословима, који се воде по утврђеном плану.

То је био један од највиших и најкошчатијих људи свога доба; његова повијена леђа и кратковид поглед давали су му, и поред тога дивовскога склопа, списатељски изглед. Говорио је врло тихо, али врло артикулисано, и по мало запевајући, с обртима сувише књижевним за обичан разговор: изгледало је као да оно што говори, диктира с извесном свечаношћу некоме у перо. Он је опомињао, с једне стране, на научне родољубиве писце Доситијеве школе, — с друге стране, на строге родољубиве администраторе уставобранитељског времена.

Новаковић је без сумње био човек велике вредности, али он није имао оно што се пре свега пахтевало од шефа владе: није имао вештине ни са Двором ни са Скупштином. Он је био потпуно лишен дворанске притворности и углађености, и говорио је Краљу у оном саветодавном и научном тону који не трпе ни обични младићи а камо ли они који носе Круну. За

вођење Скупштине није био ни мало подесан; он је боље разумевао идеје него људе; његова озбиљност, строгост и учестост давали су му велики углед, али он није привлачио људе к себи. Он није имао оног личног магнетизма без кога је политички вођ немогућ.

На своју срећу Новаковић је имао два помагача која су се одликовала баш тим особинама које су њему недостајале. Један је био министар војни генерал Драгутин Франасовић, који је дуго времена провео у дворској служби и у дипломатији. Далматинац католик, ситан, неразвијен, болешљив, углађен, фини, с лепом коврчастом апостолском главом, испоснички бледим лицем, — и дугим лисичијим носем: по униформи српски генерал, по свему другом италијански калуђер. Он је умео да са краљевима говори доста искрено, а опет да их не увреди. Стајао је добро и код Краља Милана, коме је спасао живот приликом једног атентата, — и код Краљице Наталије, којој је и у њеним црним данима остао веран, — и код Краља Александра, коме се нашао првог априла као министар војни у Докићевој влади. У односима с Двором Новаковић није могао имати бољег посредника од Франасовића.

За односе са Скупштином Новаковић је имао Милутина Гарашанина. Вођ напредне странке, Гарашанин је могао добити председништво владе пре Новаковића, али разочаран својим ранијим министровањем и начетог здравља, он је бежао од владе и задовољавао се председништвом Скупштине. Захваљујући својим трибунским особинама и својој популарности међу напредњацима, он је водио Скупштину као играјући се. Код важнијих питања остављао је председнички сто, изилазио на говорницу, — и са патетичком речитошћу, заповедничким покретима и оштрим нагласком, скоро прописивао Скупштини шта има да реши. Ствари које није могао Новаковић провести кроз Скупштину, проводио је Гарашанин.

Гарашанин, Новаковић, Франасовић узајамно су се допуњавали. Један је водио Скупштину, други радио у Влади, трећи утицао на Двор. То тројство држало је у животу напредњачку владу.

Та влада, образована у јуну 1895, трајала је готово до краја 1896. Већ неколико година није било тако дуге владе. Захваљујући својој трајању, захваљујући својој сигурној скуп-

штинској већини, и захваљујући несметању Краља Александра, Новаковићева влада посвршавала је велики број послова.

III.

Најхитнији од свих послова било је сређивање финансија. Пошто је у Скупштини одбачен споразум Вукашина Петровића са поверилачким банкама, нови министар финансија Стеван Поповић начинио је са банкама нов споразум. То је био т. зв. Карлсбадски аранжман, закључен са банкама 20 јуна, а озаконен 8 јула 1895 под именом закона о конверсији државних дугова. Као Петровић, тако је и Поповић хтео закључити један велики зајам ради преобраћања дотадашњих зајмова у зајмове ниже интересне стопе и ради исплате летећег дуга. Дотадашњи зајмови били су пето и шестопроцентни; нови „уједињени зајам“ био је четворопроцентни, али ако је, на једној страни, интересна стопа спуштена, рок исплате, на другој страни, био је продужен, и то на 72 године. Довде између Петровићева уговора и Поповићева не би било велике разлике. Али Петровићев уједињени зајам износио је само 98,000,000 и из њега су се исплаћивала само четири стара зајма. Поповићев зајам износио је 355,292,000, и из њега се исплаћивало дванаест старих зајмова од четрнаест колико их је свега било. Исти они приходи који су служили као залога старим зајмовима, дани су у залогу и новом уједињеном зајму, па им још додан и приход петролејског монопола. Као по Петровићеву уговору, тако и по Поповићеву, заложеним приходима руководила је нарочита управа, састављена како од заступника наше Владе, тако и од заступника страних поверилаца, али док је Петровић од четири члана управе дао страним повериоцима два, дотле им је Поповић од шест чланова дао два. Тиме је обезбедио нашој Влади већину.

Карлсбадски споразум, који је Поповић закључио ради преобраћања, — конверсије, — скупљих зајмова у једније, састојао се у замесивању старих петопроцентних обвезница новим четворопроцентним. Али како је код два стара зајма предвиђено конвертисање целог њиховог износа, а не само оног њиховог дела који је остварен од поверилачких банака, то нове обвезнице тих зајмова нису све отишле страним повериоцима; један део, у износу од 29,000,000, остао је у рукама наше Владе. Врх тога, два стара зајма која је требало исплатити

обвезницама новог зајма, нису била исплаћена, тако да су и те обвезнице остале у рукама наше Владе, — укратко, наша Влада имала је преко 70,000.000 обвезница новог четворопроцентног зајма, које је могла изнети на новчано тржиште и доћи до готовог новца. Курс по коме ће Влада уступити те обвезнице, имала је да утврди она сама, по саслушању једног скупштинског одбора.

У готовом, ради исплате летећег дуга, ми нисмо добијали ништа од поверилачких банака. Банке су само пристајале да нам после неког времена, на залози оних обвезница које су остале на расположењу наше Владе, учине привремену позајмицу од пет и по милиона. Кад се узме да је укупна сума летећег дуга износила преко 40,000.000, онда је јасно да је Карлсбадски споразум оставио питање летећег дуга нерешено. Али он је решио питање годишњине државног дуга, која је притискивала буџет и стално узроковала дефицит. Смањујући интересну стопу државног дуга, и расворећујући његову отплату на већи број година, Карлсбадски споразум смањило је годишњину државног дуга, у округлим бројевима, од 23,000.000, на 18,000.000, дакле, за 5,000.000.

Либерална мањина у Скупштини замерила је Карлсбадском споразуму ово: (1) није обезбедио закључење зајма за исплату летећег дуга; (2) за нов уједињени зајам заложени су готово сви приходи осем непосредних пореза, „који зависе од једне родне или неродне године, као и од једне сточне зараде истините или измишљене“, и који стога не могу примити на себе главни терет државног буџета: страним повериоцима су уступљени сигурнији приходи, нама за наше потребе задржани несигурнији; (3) у управу заложених прихода, т. зв. самосталну монополску управу, уведена су два странца; то је била „најстрашнија ствар“ која је „крњила нашу сувереност и тотално убијала наш углед и понос;“ (4) било је сумњиво да ли ће се Карлсбадски споразум моћи извршити; у њему нису учествовале све поверилачке банке, и већ се знало да париски банкар Хоскије и Лионски кредитни завод, који нису били заступљени у Карлсбаду, протестују што је конверсија уговорена без њихова пристанка. Ова банкарска група била је заинтересована у зајму од 1890 закљученом у износу од 26,665.500 ради цкупна железнице,

који је уз остале зајмове био обухваћен Карлсбадским споразумом.

На ове замерке Влада је одговарала да је Карлсбадски споразум смањило годишњину државног дуга за читавих пет милиона, да је тиме омогућено успостављање буџетске равнотеже, и да ће се после успостављања буџетске равнотеже наш кредит на страни тако поправити да ћемо лако добити зајам за исплату летећег дуга.

Карлсбадски споразум био је, под именом конверсије, прикривено државно банкротство. Права конверсија претпоставља толико поправљен кредит државе дужника да је она заиста у стању наћи јевтинији зајам ради исплате ранијих скупљих зајмова. У тренутку Карлсбадског споразума, наша држава сматрана је као полу банкрутска; купоне је плаћала из привремених позајмица код поверилачких банака, и како је с њеним кредитом стајало може се судити по томе, што за две године није могла остварити други део зајма од 1893. Ако су банке ипак пристале да нам смање интересну стопу ранијих зајмова, то зацело није било стога што су веровале у поправку нашег кредита, него је било просто стога што су имале да бирају између такве назови конверсије и правог отвореног банкротства.

Околности под којима је прављен Карлсбадски споразум биле су такве, да он није могао бити по нас врло повољан. Нама је, с једне стране, спуштена интересна стопа, и тиме смањена годишњина, али, с друге стране, продужен је рок исплате: сваке године, на име отплате, давали смо мање него дотле, — али укупна сума дуга била је повећана, — и то, по једном рачуну, не мање него за 200,000.000.¹⁾ Ради олакшања обвеза у садашњости, отежаване су обвезе у будућности.

Опозиција је, као нарочиту неповољност Карлсбадског аранжмана, истицала увођење странаца у самосталну монополску управу. По њеним речима, то је значило стављање наших финансија под страну контролу. Опозиција је претеривала. Заступници страних поверилаца били су већ ранијим уговорима уведени у управу заложених прихода. Карлсбадски споразум одузео им је засебне кључеве које су имали од

¹⁾ Недељковић, стр. 183.

касе зложених прихода, и њихово постављање пренео је са страних поверилаца на нашу Владу; страним повериоцима остављено је само право предлагања. Када се узме, да је самостална монополска управа решавала већином гласова, — и да су од укупног броја чланова странци чинили само трећину, онда страна контрола над нашим финансијама није била тако страшна као што је опозиција тврдила. Главно је да та контрола није била први пут установљена Карлсбадским споразумом, — и не само да није тим споразумом поострена, него је унеколико и ублажена.¹⁾

Главни недостатак Карлсбадског споразума лежао је у томе, што није био споразум са свима поверилачким банкама. Она банкарска група с Хоскијем на челу која је ван споразума остала, тврдила је да он за њу не важи, — и када смо повели преговоре о њеном накнадном приставку на споразум, она нас је уцењивала. Ми смо, испрва, одбијали њене захтеве као претеране; она је својим протестом противу уједињеног зајма изазвала забрану њиховога котирања на париској берзи; ово је било од утицаја и на берлинску берзу; ми смо морали попустити, — и Хоскије је добио од нас 500.000 франака.²⁾

Карлсбадски споразум оставио је питање летећег дуга нерешено; због тога смо 3 априла 1896 закључили са једном групом састављеном махом од француских банкара, међу којима и Хоскије, један зајам од 70,460.000 номиналних (толико смо предали поверилачким банкама у оним обвезницама уједињеног четворопроцентног зајма које су остале у нашим рукама). Овај зајам подељен је на неколико делова: само први део од 16,000.000 банке су оствариле одмах; остали делови, за које су банке задржале право опције, имали су да се остваре тек у извесним размацима времена. Првих 16,000.000 банке су примиле по курсу од 66⁰/₁₀₀; код следећих делова зајма курс се повећавао све до 73⁰/₁₀₀.

Зајам од 1896 критикован је због врло ниског курса од 66⁰/₁₀₀. Влада је објашњавала да је курс наших зајмова повучен на ниже Карлсбадским споразумом који је њихову инте-

¹⁾ В. *Карлсбадски аранжман и страна контрола* (од др Драгутина Протића).

²⁾ *Карлсбадски аранжман и страна контрола*, стр. 11.

ресну стопу смањило, и да курсу 66⁰/₁₀₀ с интересном стопом 4⁰/₁₀₀ одговара курс 82⁰/₁₀₀ с интересном стопом 5⁰/₁₀₀. Опозиција је на то примећавала да смањење интересне стопе које има за последицу обарање курса државних зајмова, — јесте већа штета него добит.

Из првог дела зајма од 1896 исплаћено је 8 милиона — од прилике једна петина — летећег дуга. Влада, дакле, није била ослобођена свакодневних новчаних невоља, што се нидело по неуредном издавању плата и пензија.

Због уставне кризе отворене државним ударом од 9 маја 1894, ни 1894 ни 1895 буџет није био одобрен Скупштином, — и у недостатку новог буџета продужавао се стари буџет из 1893. Приходи су у томе буџету предвиђени на 63,755.600. Године 1894, они су стварно дали 59,220.236, а 1895, 58,540.700. Завршни рачун и за 1894 и 1895 показивао је дефицит: 1894, од 4,837.646, — а 1895, од 7,386.312 (у ову последњу суму улазе и тз. депоновани кредити, тј. оне суме које Главна Благајница није могла исплатити појединим министарствима по буџетским кредитима).

Напредњачка влада добила је од своје Скупштине нов буџет са 63,355.606 расхода, а 63,659.720 прихода. Ни 1894 ни 1895 приходи нису достигли ни 60,000.000, — и као што ће се у завршном рачуну за 1896 показати, они ће и те године остати испод 60,000.000. Буџет од 63,000.000 није био могућан; да је напредњачки буџет састављен на лажној основи, доказ је било то, што је уравнотежен тек помоћу 4,500.000 који су се предвиђали од наплате прихода прошлих година. То је била стара пракса да се ради буџетске равнотеже вересија узима за готовину. У буџету за 1893, продуженом за 1894 и за 1895, расходи су предвиђени у округлој цифри на 63,000.000. После Карлсбадског споразума који је смањило годишњину државног дуга за пет милиона, било је могућно свести расходе од 63,000.000 на 58,000.000, што би у главном одговарало стварном износу наших прихода који се колебао између 58 и 59 милиона. Напредњачка влада стварањем нових расхода задржала је расходе на цифри од 63 милиона; буџетска равнотежа није ни после Карлсбадског споразума постигнута. Нови расходи створени напредњачком владом били су махом расходи министарства војног, чији је буџет нарастао од 11,500.000 на 14,115.393 дин.

IV.

Напредњачка влада израдила је са својом Скупштином велики број закона. Ови су били најважнији.

(1) Закон о изменама и допунама закона о устројству војске од 20 децембра 1895. Главне су црте тога закона биле: (1) појачање бројне снаге сталног кадра: у случају мобилизације, на једнога обвезника сталног кадра долазила су три резервиста, а не као дотле четири. (2) Поправљено је материјално стање официра. Плате су повећане, нарочито потпуковницима, мајорима, капетанима. Установљени су нови додаци: новопроизведеним официрима за спрему, свима осталима за сеобу и службена путовања.

(2) Закон од 12 јануара 1896, који је одвојио пограничну жандармерију од полицијске, и дао јој задатак да чува границу, хвата кријумчаре, помаже санитарској полицији.

(3) Закон о изменама и допунама у закону о устројству Велике школе од 22 октобра 1896. Овај закон имао је да припреми уздизање Велике школе на ступањ университета. Поред академскога савета установљени су факултетски савети, са самосталним унутрашњим уређењем и са пуном слободом у утврђивању наставног плана. По ранијем закону, изузимајући философскога факултета који се делио на два одсека, у свима другим факултетима ученици су слушали више или мање све предмете; сада су предмети подељени на групе; сваки је ученик узимао само једну групу; број предмета био је мањи него дотле, али је настава постала стручнија, јер су уз предмете заведена семинарска вежбања. Квалификације професора поштрене су стварањем двеју врста професора: редовних и ванредних. За редовног професора биран је онај који је неко време служио као ванредан; и од редовних и од ванредних професора захтевани су стручни радови: није више било могућно без икаквих радова, само на основу дипломе, постати професор. У исто време када се великошколској настави давао стручнији карактер, морала се и од професора захтевати стручнија спрема. Закон од 1896 значајно је прелом у развоју Велике школе, која је, захваљујући у великој мери томе закону, подигнута девет година касније на ступањ университета.

(4) Закон о изменама и допунама закона о уређењу учитељске школе од 7 фебруара 1896, — и закон о богосло-

вији од 11 јануара 1896. — У учитељској школи рок учења продужен је од три године на четири, и опште жиће; дотле обавезно само за државне питомце, постало је обавезно за све ученике. Поред мушке учитељске школе установљена је и женска. — У богословији су извршене основне промене. По закону од 1863, у богословију се ступало из ниже гимназије; закон од 1886, да би подигао богословску образованост на већу висину, примао је у богословију тек после свршене гимназије (али без испита зрелости); у исто време рок учења скраћен је од четири године на три. Услед закона од 1886 богословија је остала без ђака, јер они који су свршили целу гимназију, више су волели ићи на Велику школу; осем тога они младићи који би се после свршене гимназије уписали у богословију, били су толико напојени световним духом да је било тешко начинити их добрим свештеницима. Закон од 1896 ударио је сасвим другим путем; у богословију се ступало већ из основне школе; настава је трајала девет година, — и опште жиће било обавезно за све. Богословија, која је дотле била, тако рећи, свештенички курс, постала је сада стручна духовна школа, у којој је одгајивање свештеника почињало већ од детињства.

Закони о учитељској школи и о богословији имали су извесног политичког значаја. По мишљењу напредњака, снага радикална лежала је у учитељима и поповима који су се отпадрили од школе и цркве, и бацили на агитовање по народу за рачун радикалне странке. Напредњаци су хтели да „врате учитеља у школу, а попа у цркву“, — и мислили су да то постигну тиме што ће у учитеља и свештеника развити већу љубав према њиховом позиву, која ће угушити у њих странчарски фанатизам. Напредњаци су се много уздали у опште жиће да оно изазове међу ученицима учитељске школе и богословије онакву „љубав позива“ какву је на пр. изазвало међу питомцима Војне Академије.

(4) Допуна у устројству Касационог суда од 28 новембра 1895. У Касационом суду бивало је несагласности у разумевању закона како између појединих одељења, тако између одељења и опште суднице (на пр. у једном случају нижи суд прими примедбе одељења, у другом случају да на њих против разлоге: у овом другом случају било је могућно да се мишљење опште седнице не поклопи са ранијим мишљењем

одељења). Ова неједнакост разумевања закона у највишем суду худила је његовом угледу, и зато је закон од 1895 установио начелне одлуке опште седнице Касационог суда, које ће бити обавезне за сва његова одељења. Са теоријског гледишта, овом је закону замерено да не чини разлику између судске и законодавне власти, и да начелне одлуке нису допуштене код судова, пошто се судови баве само посебним случајима, али браниоци закона наводили су да је без начелних одлука немогуће постићи једнообразност у примењивању закона, што је без сумње један од првих услова доброг правосуђа.

(5) Измене и допуне у закону о пороти од 28 новембра 1895. По дотадашњем закону, поротни суд се састојао из четири поротника и три државне судије, — већину су, дакле, имали поротници. Нови закон, по коме се поротни суд састајао од два поротника и три државне судије, дао је већину државним судијама. Ово се није слагало са природом пороте, али ово се правдало тиме што су поротници били много блажи у кажњавању него судије. Поротници са села стрепили су од освете било осуђенога било његове породице, јер, како су говорили, наше имање не лежи као код варошана у сандуку, него лежи на пољу. Због неодважности поротника са села, још 1890, закон о пороти промењен је тако да само једна половина поротника буде са села, а друга из вароши; закон од 1895 отишао је корак даље, па је у нашој пороти, која није била чиста него мешовита, дао претежан утицај државним судијама.

(6) Закон о хватању и утамањивању хајдука од 12 јула 1895. Овај закон изазвала је хајдучија, која се 1894 на ново јавила прво у округу ужичком, па онда у окрузима рудничком, ваљевском, и подринском. Закон од 1895 прикупио је уједно прописе растурене по ранијим законима, па пр. прописе о сзшоравању села, о исељавању хајдучких породица и т. д. Нова мера против хајдучије била је употреба војске, пошто се гоњење хајдука жандармима и потајницима није показало врло успешно. Војска се размештала по приватним становима; њена исхрана, као и дневница официра, падала је на терет среза. Ново у закону од 1895 било је и то што се жртвама хајдучије штета плаћала среским прирезом; срез је, после, имао да се наплати од хајдука како лпа. По речима министра

унутрашњих дела, закон од 1895 био је више управљен против јатака него против хајдука; хајдучија се ширила поглавито у оним крајевима где је становништво ишло из малодушности хајдучима на руку; зато је требало цео крај учинити одговорним за хајдучију, и то је постигнуто стављањем среза на терет како штете од хајдучије, тако и издржавања војске. Оваква заједничка одговорност установљена је законом од 1892 против злонамерне паљевине, и дала је добре резултате. Закон од 1895, примењен са једном неумитношћу која је изазвала осуду радикалне штампе, постигао је у главном свој циљ; ако није сасвим искоренио хајдучију, он ју је сузбио; преко четрдесет оглашених хајдука било је у року од годину дана или ухваћено или убијено.

(7) Закон о грађењу и експлоатацији Тимочке железничке пруге од 3 фебруара 1896. Та пруга имала је поћи од Ниша, па преко Књажевца, Зајечара, Неготина избити код Кладова или кога другог места где би се везала са румунском железницом. Грађење и експлоатација пруге дала би се приватном друштву, са државном гаранцијом интереса на уложени капитал до 5%. Потребу Тимочке пруге није спорио нико, али се зебло од одредаба о државној гаранцији. Грађење пруге, која је ишла преко тешког и брдовитог земљишта, морало је бити скупо; међутим веза са румунском железницом није била сигурна, и могло се десити да Тимочка пруга остане пруга само од локалнога значаја која се не исплаћује. У томе случају држава би морала плаћати из име гарантованог интереса четири до пет милиона, управо онолико колико је износила уштеда од Карлсбадскога споразума.

(8) Закон о изменама и допунама у закону о нижим школама за пољску привреду од 8 децембра 1896. Циљ је закона био да умножи број пољопривредних школа и да заведе практичне течаје за учитеље, свештенике и младиће из сељачких кућа.

(9) Закон о обнављању и унапређењу виноградарства од 28 новембра 1895, који је имао да обнови наше виноградарство у крајевима где је винограде затрла филуксера и пероноспера. Ради тога установљавали су се државни расадници са издржљивијом врстом лозе.

(10) Закон о потпомагању кланичних предузећа и закон о потпомагању српског акционарског друштва за сточни трг,

оба од 28 новембра 1895. Због тешкоћа које је Аустро-Угарска сваки час чинила увозу наших свиња, свињарски трговци дошли су на мисао да свиње не извозе живе него заклане и прерађене. Кланична предузећа која би се у томе циљу образовала, потребовала су државну помоћ, — и закон од 28 новембра 1895 имао је ту помоћ да уреди. Он је стављао у изглед кланичним предузећима царинске и пореске олакшице, попуст на железницама, повлашћивање при државним набавкама, бесплатно уживање државног или општинског земљишта, па чак и државне награде за нарочито успешна предузећа. 1896 образовано је акционарско друштво за клање и прераду стоке. Оно је подигло привремену кланицу у Нишу, па је онда узело градити велику савремену кланицу у Београду. Потребно земљиште за ту кланицу друштво је бесплатно добило на Дунаву.

Закон од 28 новембра 1896 имао је да обезбеди државну помоћ једном акционарском друштву за подизање сточнога трга у Београду. Циљ је трга био да прикупи стоку за извоз ради лакшег и поузданијег лекарског прегледа. Друштво је давало оборе за стоку; држава потребно ветеринарско и полицијско особље.

(11) Закон о акционарским друштвима од 10 децембра 1896. Ово је био наш први закон о акционарским друштвима. Дотле, осем неких узредних одредаба трговачког законика од 1860, о акционарским друштвима није било законских прописа. Она су се у пракси стварала више или мање без икаквих законских ограничења: подносила су какве су хтела статуте надлежном министру, и он их је одобравао.

(12) Закон о изменама и допунама у закону о Народној Банци од 6 фебруара 1896. Три године раније, 15 децембра 1893, донет је закон да се, у будуће, сребрне новчанице могу издавати само на основу сребрне подлоге, а не као дотле како на основу сребрне тако и на основу златне подлоге. Онај део сребрних новчаница који није имао покрића у сребру него у злату, морао се повући из оптицаја у року од пет година. Повлачење тих новчаница којих је било око двадесет милиона, Народна Банка почела је тиме што је 1894 отказала кредите за 20⁰/₀. То је начинило велику узбуну у привредном свету — и министар народне привреде наредио је октобра 1895 да се обустави извршење закона од 1893. Го-

дина 1895 била је рђава: увоз свиња у Угарску забрањен; цена храни слаба; нигде никакве зараде осем на сувој шљиви... У промету застој; оскудица новца на све стране; ако би врх тога још и Банка почела отказивати кредите, пропаст многих привредника, нарочито свињарских трговаца, била би неизбежна. Народна Банка користила се овим стањем ствари и склонила Владу на укидање закона од 1893. Нови закон од 6 фебруара 1896 поново је допустио Банци издавање сребрних новчаница на основу и сребрне и златне подлоге. Да Народна Банка не би издавала те новчанице ради куповања злата, а не ради потреба привредног живота, утврђено је да тих новчаница не сме бити у оптицају више од 25,000.000.

Народној Банци јако је замерано да је неких десет година радила само са четвртином свога капитала. Уместо да металну подлогу повећава уплаћивањем још неуплаћених делова свога капитала, она ју је повећавала куповањем злата својим сребрним новчаницама, што је по мишљењу многих узроковало појаву ажије на злато. Осем тога тврдило се да је у томе Банка била руковођена жељом да својим акционарима истера што већу дивиденду. Да би се одбранила од ових прекора, Банка је, после закона од 1896, извршила уплату и друге четврти свога капитала, — али ова друга уплата, и ако су акције Народне Банке гласиле на злато, није извршена у злату, него у сребрним новчаницама, и то без доплате ажије на злато. Банка је нападана од радикалне штампе да је, узимајући од акционара акцијски капитал у сребру, а исплаћујући им дивиденду у злату, обезбедила акционарима незаслужену добит. Банка је наводила у своје оправдање, да је она и без уплате новог акцијског капитала у злату створила себи довољну металну подлогу ранијим куповинама злата, и да би уплаћивањем новог акцијског капитала у злату само повећала ажију на злато, која је већ и иначе била висока.

Радикална влада, која је донела закон од 1893, била је у извесној мери испуњена неповерењем према Народној Банци. Напредњачка влада напротив била је према Народној Банци врло предусретљива. Радикална влада још је маштала о могућности да поврати златну новчаницу какву је у својим првим данима Народна Банка искључиво издавала. Напредњачка влада помирила се са сребрном новчаницом као са свршеним чином, и бринула само о томе како ће спречити њено обе-

сцењивање. Утврђујући највећи број сребних новчаница на 25,000.000, она је мислила да ће сребрној новчаници обезбедити постојану вредност.

(13) Закон о изменама и допунама у закону о пореској управи, пореским одборима, и порезницима од 16 децембра 1896. По дотадашњим законима састав пореских одбора зависио је у главном од општинских власти; по закону од 1896 држава је, у варошима, постављала половину чланова пореског одбора, — у селима, једнога од четворице; министар финансија добио је право новчане казне над свима члановима пореских одбора, и захваљујући томе, не само у варошима, него и у селима, порески одбори дошли су под јачи надзор државне власти. Раније наплату пореза, осем у Београду, свугде иначе вршиле су општинске власти; закон од 1896 пренео је у варошима наплату пореза на државна пореска одељења. Уопште, у пореским стварима сужавала се општинска надлежност у корист државне. У пракси то се одмах осетило по строжем разрезивању и наплаћивању пореза.

(14) Закон о изменама и допунама у закону о непосредном порезу од 16 децембра 1896. Овај закон састоји се готово из самих детаљних измена, јер без мало све што је у владином предлогу било крупнијег и важнијег, Скупштина је одбацила. Влада је предложила да се код акционарских друштава укине двогубо порезивање, — и на уложени капитал и на дивиденде, — и да се наместо тога уведе порезивање добити. Скупштина је ово усвојила, али кад је Влада хтела повећати порез на капитал уложен у радњу, Скупштина је то спречила. Влада је предлагала да се чиновницима смањи порез, јер под радикалном владом чиновнички је порез толико повећан да је некојим чиновницима узимава једна и по плата на име пореза, — али у Скупштини су се удружили сељаци и трговци против Владиног предлога, и он је одбачен. Исто тако пропао је Владино предлог да се земљораднику не може продати за порез кућа и 40 ара земљишта, а занатлији најпотребнији алат (ово је била допуна законског прописа по коме се земљоделцу није могло продати окућје за приватни дуг). Као год што су се против пореских олакшица чиновничких удружили сељаци и трговци, тако су се против сељачких пореских олакшица удружили трговци и чиновници. У финансијским стварима Новаковићева влада није госпо-

дарила Скупштином. Као што је на пр. њен буџет расхода Скупштина смањила од 66,000.000 на 63,000.000, тако су и њене најважније пореске реформе биле одбачене од Скупштине. У пореским питањима владина се већина цепала на три групе: чиновнике, трговце, сељаке, и свака група теглила је у правцу својих посебних интереса, не хајући за владину команду.

Ван финансијских ствари Новаковићева влада била је сигурна са својом већином, и успела је провести кроз Скупштину знатан број закона. Готово сви министри, а нарочито министар финансија, правде, и просвете, имали су иницијативе. — иницијатива чак и за непопуларне ствари била је одлика напредњачких министара. Некоји од закона Новаковићеве владе били су стручни закони, који су одавно чекали свој ред, и које би више или мање свака Влада поднела Скупштини. Али поред тих закона било је и других који су несумњиво носили напредњачко обележје. На пр. закони о повишавању официрских плата, о строгим мерама против хајдучије, о проширењу државне надлежности на штету општинске у пореским стварима, о појачању утицаја државних судија у поротној суду. Све је то мирисало на напредњаштво и његово истицање „државне идеје“.

V.

У спољашњој политици, Новаковићева влада ударала је једним правцем који се није слагао са напредњачким традицијама. Осамдесетих година, кад су дошли на владу, напредњаци су водили одлучно аустрофилску политику, за коју се у публици држало да не само одговара политичком положају Србије после Берлинског конгреса, него одговара и личном расположењу напредњачких првака. Сви су они били позвати као „западњаци“, — неки од њих чак заражени русофобијом. Међу њима Новаковић, по струци славист, био је још најближи Русима, али сукоб који је као министар просвете имао са митрополитом Михаилом, озлогласио га је у Русији као противника православља. Он се услед тога тако напунио једом и горчином на Русе да је на пр. присуство Двора на концерту једног руског певачког друштва сматрао за личну увреду.

Изменађење је било опште када је, 1895, Новаковићева

министарство ударило у спољашњој политици сасвим руским правцем. Новаковић се измирио са митрополитом Михаилом, и између њега и тога старог панслависта није више било разлике у спољашњој политици. Овај обрт није наступио код напредњака тако нагло као што је то свету изгледало. 1887, у спору Краља Милана и Краљице Наталије, они су стали на Краљичину страну. Њихово дугогодишње политичко друговање са Миланом раскинуто је, и одмах затим ослабило је и њихово аустрофилство, које је добрим делом однеговао Краљ Милан. Али главни разлог са кога су се они стали одвајати од Аустрије, била је Македонија. После Берлинског уговора они су се хватали за Аустрију стога што су држали да нам само она може помоћи против бугарског надирања у Македонију, иза кога је стајала Русија. Али у Бугарском рату од 1885 напредњаци су имали утисак да нам аустријска потпора против Бугара није ни врло сигурна ни врло искрена. Као посланик у Цариграду Новаковић је у своме заузимању за наше просветне и црквене интересе у Македонији стекао ово искуство: (1) у питањима православне школе и цркве, руски утицај јачи је од аустријског и на Порти и на Патриаршији; (2) у тим питањима Аустрија, као неправославна држава, неће да нас помаже ни онолико колико би могла. Из Цариграда Новаковић се вратио с уверењем да нашој пропаганди у Македонији нема успеха без руске потпоре. У своје време Аустрија је упућивала напредњаке да не траже Србији проширења у правцу Босне него у правцу Македоније, — и та иста Македонија била је додичје узрок што су напредњаци напустили аустрофилску политику.

На први поглед, могло је изгледати да нови правац напредњачке спољашње политике неће довести ни до чега. Русија је још у Сан Стефанском миру доделила Македонију Бугарима; ако је у опште било могућно бранити пред њоме наше македонске интересе с неким изгледом на успех, тај су посао имале да узму на себе старе русофилске странке, либерали и радикали, а никако раскајани аустрофили напредњаци. Упркос тим неповољним изгледима напредњачко русофилство имало је успеха. Пре свега Руси нису више били у санстефанским идејама; од како су прво кнез Батенберг, па онда Стамболов почели ослобађати Бугарску од руског утицаја, Руси су се показивали склони да у Македонији воде рачуна и о српским

интересима. Што се тиче напредњака, Руси су били готови да им много што шта опросте, када су видели да они нису добро с Миланом, и да се исто тако одлучно противе његовом повратку у Србију као и радикали.

Крајем 1894 руски цар Александар III преминуо је, и под његовим наследником Николом II, нарочито када је за министра иностраних дела дошао кнез Лобанов, много се више пажње обраћало на далеки него на блиски Исток. За Енглезе, Руси су били незгоднији на далеком него на блиском Истоку: лорд Солзбери, шеф енглеске владе од јуна 1895, покушао је да поново отвори Источно питање, и да пажњу руске дипломатије одврати од Тихога Океана на Босфор и Дарданеле. Поводом Јерменских покоља он је предлагао корените поправке турске управе; ако Порта не би пристала на те поправке, Силе су требале да је привуде. Лобанов се одупирао енглеском предлогу, и Солзберијев покушај поновног отварања Источног питања није успео. Улоге Русије и Енглеске у Цариграду биле су извртуте: некада Русија је била та која је у интересу хришћана захтевала поправку турске управе, а Енглеска бранила дотадашње стање; сада се Енглеска начинила заступником потлачених хришћана, а Русија чуварем целокупности Отоманске царевине. Турска је гледала у Русију као у спасиоца; руски утицај у Цариграду био је тако јак као у доба Унђар-Искелског уговора, који је био довео Турску скоро под руски протекторат. То је за Новаковићеву владу био још један разлог више да надре у руском правцу.

Јерменски покољи навели су Бугаре на мисао да је дошао час за отварање Македонског питања. Чете су стале прелазити из Бугарске у Македонију; између Ђустендила и Скопља, затим у Малеш планини било је судара између бугарских чета и турских трупа; Турска је слала нову војску у Македонију, и сматрајући стање врло озбиљним, учинила је код наше Владе питање да ли може рачунати на наше исправно држање. Од Бугарског рата, ми смо непрестано уверавали Порту о нашем пријатељству, али никада нисмо имали прилике да јој то и делом посведочимо. Та нам се прилика једва једном указала, и Новаковић ју је зграбио оберучке. Он се изјавио противу отварања Македонског питања, и обећао да неће допустити пребацивање бугарских чета преко Србије у Македонију; са наше стране Порта је могла бити сасвим спо-

којна. Између нас и Бугара понављала се руско-енглеска игра: Бугари по енглеском примеру хтели су отворити Источно питање; ми, пак, по руском примеру то смо спречавали. У једном распису посластвима на страни Новаковић је објашњавао да ми не можемо ни с Бугарима заједно у Македонском питању, јер не смемо допустити да нам они постану јужна граница. Затворени са западне стране Аустријом, која је држала Босну, ми бисмо се угушили ако би нам Бугари, заузећем Македоније, затворили излаз и на југ.¹⁾

Сигурна од српске стране, Турска је могла кревуги трупе из Северне Албаније и Старе Србије и бацити их против бугарских чета у Македонији. Наше туркофилство, после толико година, стало се најзад исплаћивати. Пре свега успели смо заједно с Грцима да осујетимо постављање нових бугарских владика у Македонији; видећи да од отварања Македонског питања нема ничега, Бугарска је тражила од Порте четири нове владике, па да буде мирна; ми и Грци изјавили смо да у томе случају нас двоје нећемо мировати, — и Порта, да би што јаче привезала нас и Грке за себе, одбила је бугарске захтеве. После овога дошло је на ред испуњење наших захтева. Ми смо захтевали, „да се српској народности у Турској (у сва три македонска вилајета) даде право да може, без сваке запреке, подизати српске школе; да се Србима у Турској призна њихова народност те да се не трпају ни у Бугаре ни у Грке; да се српској народности, на послетку, уступе два владичанска места, скопско и призренско.“²⁾ Примајући наше захтеве у начелу, Порта није много журила са њиховим испуњењем, и ми смо морали непрестано да је опомињемо на дата обећања. Најзад, јануара 1896, успели смо довести на чело Рашко-Призренске епархије Србина Бошњака, архимандрита Дионисија; његов претходник митрополит Мелентије био је чист Грк.³⁾ Питање Призренског владике отворено је у јесен 1895 услед Мелентијеве смрти; Патриаршија је неко време врдала; најзад, на наваљивање руске амбасаде и под Портиним притиском решила се да пошаље у Призрен Србина владика. То је био наш први успех на

¹⁾ Распис од 12 јули 1895.

²⁾ Стојан Новаковић, *Балканска питања*, стр. 121.

³⁾ Ми смо поглаваре епархија називали, по нашем обичају, владикама. По правилима Цариградске патријаршије они су називани митрополитима.

пољу македонске црквене политике. Седамдесетих година Бугари су одцепили своју цркву од Цариградске патријаршије; ми, на против, гледали смо да до својих владика дођемо у оквиру Патријаршије; овај пут, и ако спорији и заобилазнији, морали смо узети због Русије. Та сила која се седамдесетих година није устручавала помагати бугарско оцепљење од Патријаршије, сматрала је, деведесетих година, тај свој рад као велику погрешку: стварањем одвојене бугарске цркве, жигосане Патријаршијом као схизматичке, било је нарушено јединство православља, — и да не би задала јединству православља нов удар, Русија је прихватала наше црквене захтеве само у толико у колико су се они могли задовољити споразумно са Патријаршијом.

Новембра 1896 умро је напрасно у Скопљу митрополит Методије, по народности Грк као и призренски Мелентије. Ми смо се надали да ће за новог владика бити постављен Србин. Изузимајући малог броја грчких и македонско-румунских кућа у самој вароши Скопљу, сва остала паства Скопљанске епархије била је српске народности, због чега је Методију био придодан архимандрит Србин. Али Патријаршија, која је јануара 1896 жртвовала Србима Призрен, није хтела да им већ у новембру исте године да и Скопље. За Методијева наследника она је брже боље поставила Грка Амвросија, дотадашњег охридског митрополита. Амвросије се већ налазио у Скопљу по неком другом патријаршијском послу, и избор Патријаршије зауставио се на њему јамачно стога што је он већ био на лицу места, и могао одмах заузети митрополију и цркву. Изгледало је као да се Патријаршија жури да нас стави пред свршени чин. Овај начин рада озлоједио је преко сваке мере српско становништво у Скопљу. Срби су се узбунили против Амвросија; нису му дали ући у цркву; место њега ушли су српски попови, и одслужили службу на словенском језику. Турска власт, да би се показала непристрасна, затворила је и запечатила цркву; на тај начин нису могли служити ни Амвросије ни српски попови. Српска борба против Амвросија продужила се. Из средине српског народа изабран је одбор који ће место Амвросија водити послове епархије, и одређена депутација која ће ићи у Цариград и тражити Србина владика. Патријаршија се одупирала нашим захтевима; Порта је стала на нашу страну, и

изјавила да не може дати берат Амвросију, када га народ неће. Непризнат и од српскога народа и од турских власти, Амвросије, па с њиме и Патриаршија, дошли су у тежак положај. Новаковићева влада пала је убрзо после ових догађаја. Она није стигла решити скопљанско владичанско питање, али га је снажно покренула. Отпор скопљанских Срба учинио је велики утисак на наше јавно мњење, које није знало да је наш живаљ у Македонији тако многобројан и тако борбен. Ово је било први пут да је дипломатска радња наше Владе била подупрta покретом самога народа, — и нашој пропаганди у Македонији рачунало се у заслугу што је успела да народ толико разбуди.³⁾

У црквеном питању Порта је испунила обећања која нам је дала; она је радила на Патриаршији за наше владике, и само да Патриаршија није чинила тешкоћа, ми бисмо већ 1896 имали нашег владика како у Призрену тако и у Скопљу. Што се тиче наших захтева чије је испуњење зависило једино од ње, Порта је, фебруара 1896, потврдила консулски уговор, али није признала нашу народност, нити је опозвала забрану коју је раније изрекла противу наших школа у битољском и солунском вилаету. У косовском вилаету допуштала је наше школе и признавала нам право на владике; ван косовског вилаета, по њеном гледишту, Срба није било, и Новаковићева влада залуд се трудила да је разувери. Чин да наша народност није била службено призната, довео нас је у једном тренутку у велику неприлику. 1896 Порта је установила у Македонским вилаетима, поред валија, помоћнике хришћанске народности; у Битољу за помоћника валије постављен је Грк, а у Скопљу Бугарин. Срби нису добили ни једно помоћничко место, јер по турском службеном попису српска народност у опште није постојала у Отманској царевини. Ти помоћници нису уствари значили ништа: Порта их је установила само стога да би заварала Силе као да тобоже заводи неке поправке у управи Македоније; ипак за нас је било незгодно да се постављањем Грка помоћника у Битољу, а Бугарина помоћника у Скопљу утврђује службеним путем

³⁾ Наш консул у Скопљу био је Мих. Г. Ристић. За подстицање Срба противу Амвросија много је учинио архимандрит Изарион Весић, Србин из Србије. Весић је био један од ових понова агитатора каквима је Србија обилвала осамдесетих година.

грчка надмоћност над нама у битољском, а бугарска у косовском вилаету.

Македонски успеси Новаковићеве владе, и ако ограничени на поље црквено, били су јако цењени од нашег света. Постављење српскога владике у Призрену поздрављено је с великом радошћу. Нашу пропаганду нису могли до века водити консули; она се морала поставити на народну основу, а стожер такве народне организације могли су бити само владике наше народности. Као у Аустрији, тако и у Турској црква је била најпоузданији чувар народности.

Стојан Новаковић руководио је пословима пропаганде сам лично; за Македонско питање он је био наш најбољи стручњак, не само међу политичарима него и иначе. Посланик у Цариграду Владан Ђорђевић, неуморан у обигравању Порте, Патриаршије, и руске амбасаде, имао је сва својства великог драгмана, и под Новаковићевим упуствима био је врло користан: ону моћ суђења и одмеравања која је недостајала Ђорђевићу, имао је Новаковић. Али ни Новаковић ни Ђорђевић не би могли учинити много да околности нису биле повољне. (1) Због нереда у Јерменској и Македонији Порти је наше пријатељство постало потребно; (2) Русија, под чије је окриље Новаковићева влада стављала нашу народну ствар, добила је стицајем прилика претежан утицај у Цариграду. Те две околности учиниле су да наша туркофилска политика, после неколико година празних нада и узалудног чекања, постане одједном плодносна.

VI.

Русија, чије је савете Новаковићева влада радо слушала, препоручивала је словенским народима на Балкану слојан и заједнички рад. Њен утицај владао је не само у Београду и на Цетињу, него и у Софији, где је кнез Фердинанд Кобург свргао с владе великог рускога противника Стамболова и превео у православље свога првенца. На руско настојавање Срби, Бугари, Црногорци приближили су се једни другима. У пролеће 1896 Краљу Александру дошли су у посету један за другим бугарски и црногорски кнез. Испуњена старим напредњачким неповерењем према Бугарима, Новаковићева влада није се много обрадовала бугарском кнезу; она је само Русима за хатар пристала на братимљење с Бугарима, — а

како изгледа, ни бугарска расположења према нама нису била искренија. И ми и Бугари бојали смо се да се састанак наших владоца не протумачи у Цариграду као почетак савеза управљеног противу целокупности Отоманске царевине: за успокојење Султана Краљ Александар и Кнез Фердинанд послали су му једну депешу у којој су га и сувише уверавали о своме пријатељству. Долазак бугарског кнеза у Београд био је чисто дипломатска посета, без икакве срдачности и од његове и од наше стране. Кнез Фердинанд није учинио у Београду добар утисак. И ако вазални кнез, он се држао већма краљевски него Краљ Александар, и имао је ону аристократску углађеност иза које се осећа хладна охолост и презирање.

Посета црногорскога кнеза испала је сасвим друкчија: она се претворила у велики народни празник. Кнез Никола стигао је у Београд баш на Видов-дан, и одмах отишао у Саборну цркву да присуствује Косовском парастосу. Црква је била сва увита у црно: у тој дубокој црнини, сјај униформи био је угашен, — и долазећи с улице, човек је имао осећање да се спушта у гробницу. Кнез Никола држао је Краља Александра за руку, брисао сузе, крстио се и падао на колена; успомене на „тужно Косово“ поново су оживеле, — и цела је црква ридала... То косовско расположење које је од првога часа изазвао код света, Кнез Никола одржавао је и даље. На дворскоме ручку говорио је без уобичајене дипломатске уздржљивости. У његовој здравици Краљу Александру запажено је ово место; „Ја ти дођох на Видов-дан... Цијело је Српство данас у духу с нама; што оно жели желимо и ми двојица!...“ Где год би се Кнез Никола у живописном црногорском оделу појавио, свет би нагнуо са свих страна, и клицању није било краја. Београд се вратио у оно патриотско осећање какво је владало у данима уједињене омладине. Један тренутак био је нарочито дирљив. На тркама, када су дошли на ред „лаки јахачи“, деца од дваиест до шеснаест година, они су у пролазу испред Краља Александра и Кнеза Николе, од једном запевали: „Онамо, 'намо...“ Као спорт, рекао је један енглески новинар, трка лаких јахача није вредила много, али као песма на коњима била је у своме роду „јединствена.“ Сви присутни, почевши од Кнеза Николе, ударили су у плач.

Посета Кнеза Николе узбудила је националистичка осећања Београђана како их скоро није ништа узбудило, и у томе је лежао њен значај.

VII.

Новаковићева влада била је у добрим односима са свима суседним државама, изузимајући Аустрије. Новаковићева влада већ је затекла извесну затегнутост у аустро-српским односима због забране увоза српских свиња у Угарску. Као разлог за ту забрану, изречену у мају 1895, наводила се зараза наших свиња. Ми смо доказивали да заразе нема код наших свиња него код угарских, и да је неколико великих свињарских трговаца угарских наговорило Угарску владу на забрану увоза српских свиња само тога ради да би се цена свиња одржала на оној висини на коју је скочила услед свињске заразе у Угарској. После дужих преговора, ми смо се споразумели с Угарском владом да наше свиње прегледа мешовита комисија у којој ће бити и један угарски ветеринар. На основу извештаја те комисије граница угарска отворена је, јула, нашим свињама, али не у неограниченом, него у ограниченом броју: ни ово ограничавање увоза, ни она мешовита комисија нису били предвиђени ветеринарном конвенцијом; и ако по гласу конвенције нисмо морали, ми смо пристајали на те ствари само да бисмо умилостивили Угарску владу. Али она, пошто је отворила границу у јулу, затворила ју је на ново крајем истог месеца. Граница је остала затворена све до октобра; око половине тога месеца увоз наших свиња, опет у ограниченом броју, био је допуштен, али крајем децембра нашло се новог повода за његову забрану. Укратко, од маја до децембра граница је затварана три пута. То је био страховит удар за нашу свињарску трговину. У лето 1895, 120.000 зрелих свиња лежало је у оборима и чекало на отварање границе. Ја сам имао, причаће доцније један свињарски трговац, 600 бртва, па тринаест месеца стојим и гледам у небо... Да је ко други био на моме месту, и да је препатио моје муке, њему би црна брада постала бела за три дана... У канцеларију министарства иностраних дела навалили су свињарски трговци на жалбу; једнога дана дошли су у тако великом броју да их је Новаковић морао примити у ходнику. Његова висока круна фигура надвишавала је ту гомилу, али његова мирна

професорска реч није њома владала. Тих собни радник, он је био полуувређен, а полууплашен бруталношћу речи и покрета тих људи навикнутих да се свађају и вичу на пијаци. Они су тражили брза дела, јер свиња не може да чека. Он им је у поучном тону, као малој деци, саветовао стрпљење. Његове речи губиле су се у граји незадовољства, и наши трговци разишли су се дубоко уверени да Новаковић није у стању схватити шта је то свиња. „Мисли он, то је граматика!“ црква је један масан марвени трговац, силазећи низ басамачке министарства.

Наша штампа нападала је у глас и нашу владу и угарску: угарску владу стога што је забранила увоз наших свиња противно прописима ветеринарне конвенције; нашу владу стога што је допустила такву повреду једног међународног уговора. У исто време критикована је и сама конвенција као одвеш растељива: утврђивање заражености свиња, као и трајање забране њихова увоза, било је у главноме остављено слободној оцени угарских ветеринара, оди. самовољи угарске владе.

Што је дуже трајала затвореност границе, свињарски трговци све су више говорили између себе о томе како би се ослободили економске зависности од Аустрије. Изнета је, прво, мисао да свиње упутимо морем у Марсељ. Убрзо се видело да Марсељ не може бити накнада за Штајнбрух. На дугом поморском путу свиња је губила у тежини, па и у цени; у Марсељу трговина са свињама није трајала целе године, него само од септембра до марта; цела потрошња свиња на марсељском тржишту била је неколико пута мања него наша производња... После рђава искуства с Марсељем, дошло се на другу мисао, а то је да се свиње не извозе више живе него заклане и прерађене. Али у нашој земљи постојала је само једна мала приватна кланица; велике савремене кланице имале су тек да се подижу; 1895 склапа се на брзу руку акционарско друштво за подизање једне велике кланице, и доноси се закон о државној помоћи таквих кланичних предузећа. На другом месту било је говора о привременој кланици у Нишу и о сталној која се почела подизати у Београду. Кланице су могле бити од велике помоћи свињарској трговини, али не одмах. Докле оне прораде, требало је времена; докле ми смо били на чистој штети због затварања угарске границе. Милиони су

изгубљени, и поремећај се осећао не само у свињарској трговини, него у целом привредном животу.

Новаковићева влада изгледала је немоћна да реши свињско питање. То није било само питање наших трговинских односа с Аустро-Угарском, и није било само питање тумачења ветеринарне конвенције, него је било питање општег правца наше спољашње политике. Русофилство Новаковићеве владе ражљутило је Аустрију још више него русофилство радикалних влада, јер му се од напредњачких министара није надала. Она је ударила наше свињарске трговце по кеси, да би нам показала како је за нас аустријско пријатељство много више „насушна потреба“ него руско пријатељство. Новаковићева влада била је у мучном положају: због наших интереса у Македонији она се морала држати Русије, али због те русофилске политике страдали су интереси наше извозне трговине. На који начин да се наш национализам усклади са нашим економним потребама?..

Година 1896 донела је у аустро-српским односима, место побољшања, погоршање. Врх још нерешена свињскога питања отворило се једно ново питање, — питање српске заставе на мађарским светковинама. 1896 Мађари су светковали хиљадугодишњицу свога доласка у Европу: у низу светковина била је и једна историјска поворка у којој су поред заставе земаља Круне Св. Стевана требале да буду ношене заставе Србије и Бугарске. На наше питање, аустроугарски министар иностраних дела Голуховски изјавио је да то нису заставе данашње Србије и Бугарске, него раније заставе тих земаља које се по вајкадашњем обичају носе приликом крунисања угарских краљева.¹⁾ Незадовољна овим објашњењем Новаковићева влада одлучила је да наш бечки посланик не узима учешћа у пештанским светковинама.²⁾ Голуховски је приметио да би неучешће нашега посланика рђаво утицало на наше односе с Угарском.³⁾ Наш посланик Ђорђе Симић, предлагао је Новаковићу ово: ми бисмо присуствовали отварању изложбе чиме су 2 маја по новом почињале мађарске светковине, а не бисмо присуствовали историској поворци у којој се имала носити наша застава, и која је долазила на

¹⁾ Наш посланик у Бечу 22 марта 1896.

²⁾ Министар иностраних дела посланику у Бечу 30 марта 1896.

³⁾ Наш посланик у Бечу 10 априла 1896.

ред тек 8 јула по новом.¹⁾ Новаковић је био непопустљив. Он је узео на дугачко и на широко објашњавати како та застава која ће се носити у Пешти, има све ознаке заставе данашње Србије. На њој је оцртан грб старе Тривалије; зар се тим именом није „у византијској топографској терминологији“ називала садашња Србија? И зар се тај грб — глава дивљег вепра са стрелом — није налазио на „многим старијим заставама и печатима Кнежевине Србије од 1804 и 1835...“²⁾ Новаковић није више говорио као дипломат, већ као директор музеја који брани национални карактер једне старине с ученошћу стручњака и одушевљењем родољуба: од главе дивљег вепра начинио је питање народнога поноса и своје властите историчарске савести.

Граф Агенор Голуховски, велики пољски племић, ожењен једном француском кнегињом, тип дворског човека и салонског дипломата, — граф Агенор Голуховски остао је згранут пред Новаковићевим изливом хералдијске учевости; такву професорску цепidlaку он још није срео међу дипломатима. Он није знао „византијску топографску терминологију“, али је, као стари дворанин, знао на изушт све владалачке титуле, — и сетио се одмах да енглеска краљица има у својој титули назив француске краљице, — а аустријски цар назив војводе Парме и Пваченде. Када се Французи не љуте на Енглеze, ни Италијани на Аустријанце, зашто се ми љутимо на Мађаре? Нашто од простих историјских симбола правити велика политичка питања? Најзад Голуховски је још могао разумети наше неприсуствовање поворци историјских застava, али што никако није могао разумети, то је наше неприсуствовање почетним светковинама од 2 маја које је приређивао сам суверен. Изостати са тих светковина, била је исто таква „непристојност“ као изостати са дворскога бала: докле је Новаковић читао Голуховском лекцију из хералдике, Голуховски је читао Новаковићу лекцију из дворске етикете. Голуховски је завршио претњом: ако наш посланик не дође на светковине од другог маја које нису имале никакве везе са српском заставом, Голуховски диже руке од нас, — и неће се више заузимати за нас код

¹⁾ Исти 30 марта 1896.

²⁾ Министар иностраних дела 13 априла 1896.

Угарске владе, са којом смо имали толико тешкоћа због затварања границе.¹⁾

И поред Голуховскове претње, наш посланик није присуствовао почетним светковинама у Пешти. Шта више 20 априла, у Београду, једна гомила љака, и то понајвише богослови, свалила је пред спомеником Кнеза Михаила један комад платна премазан бојама мађарске заставе. Спаљивање је извршено за трен ока: докле је жандармска коњица дојурила, гомила је већ очистила простор пред спомеником... Овај догађај за који је Новаковићева влада одмах дала задовољење Аустрији, имао је одјека ван наше земље. „Потлачене народности“ Хабзбуршке монархије узбуниле су се. Срби, Румуни, Чеси држали су у Паризу заједнички збор на коме су осудили Мађаре и њихову политику.

Односи између нас и суседне монархије постали су сасвим рђави. Крајем маја, у буџетском одбору аустријске делегације, Голуховски је изразио своје незадовољство стањем ствари у Србији. Шесетих година Србија је важила као мала урнек држава; данас је растројена страначким борбама и упућена „несигурним путевима“. Услед тога и благовољење Аустрије према њој може ослабити.

У Бечу су знали да нисмо криви само ми него и Мађари, и да без затварања границе не би дошло ни до спора око српске заставе у Пешти ни до спаљивања мађарске заставе у Београду. Месеца јула (1896) почели су нови преговори између нас и Пеште око отварања границе. Споразум је постигнут на овој основи: граница ће се отворити, али само за свиње од 120 кило, па и то само у ограниченом броју. Мешовита комисија српских и угарских ветеринара вршиће преглед свиња докле оне буду још на српском земљишту. Јулски споразум толико је одступао од дотадашње ветеринарне конвенције да се могао сматрати као нова конвенција. Опозиција је уписивала Новаковићевој влади у грех, што није успела принудити Угарску владу на поштовање ветеринарне конвенције такве каква је била закључена. Нарочито је осуђивана она одредба јулског споразума по којој су преглед наших свиња на нашем земљишту вршили уз наше ветеринаре и угарски; тај надзор страних лекара био је несагласан са државном независношћу.

¹⁾ Наш посланик у Бечу 16 априла 1896.

Новаковићева влада бранила је ову одредбу практичним разлозима: било је боље да преглед свиња врши мешовита српско-угарска комисија пре почетка извоза, него да се већ извезене свиње враћају на основу једностране оцене угарских ветеринара. Цео јулски споразум био је ствар нужде: наши извозници нису могли дуже издржати „свињски рат.“ Рат је тај трајао више од године дана; ни извоз у Марсељ ни кланица у Нишу нису могли отклонити кризу свињарске трговине; трговци су кукали за Пештом, и под њиховим притиском начињен је јулски споразум.

После постигнута споразума у свињском питању, Мађари су желели да наш посланик посети њихову изложбу од чијег је свечаног отварања у своје време изостао. Та им је жеља испуњена, и појаву нашег посланика на пештанској изложби мађарска штампа тумачила је као знак да су српско-мађарске разлике најзад окончане.

У септембру Краљ Александар, по позиву аустријског цара, присуствовао је свечаном отварању Ђердапа, и држао необично топлу здравицу која је требала да изглади и последњи траг наших несугласица са суседном монархијом. Ствари су се постепено враћале у стари ред, али само привидно. Аустријанци су били и даље кивни на Новаковића због општег правца његове спољашње политике. Они су говорили: ми немамо ништа противу добрих односа између Србије и Русије, али пријатељство с Русијом не спречава пријатељство с Аустријом; зашто Новаковић, од како се приближио Русима, непрестано изазива и вређа Аустријанце?

Без сумње Новаковић није био дипломат. Он није умео да врда између Аустрије и Русије. У питању наше заставе радио је управо онако како дипломат не сме да ради: од мале ствари начинио је велико питање. Изостајање нашег посланика од дворских свечаности у Пешти била је груба погрешка, коју смо морали исправљати накнадном посетом нашег посланика пештанској изложби, — и то исправљање личило је јако на извињавање.¹⁾ Али изузимајући то једно-

¹⁾ Говорило се у оно време да је бечки посланик Симић навео Новаковића да протестује противу пошења српске заставе у Пешти, и да је Симић желео запласти Новаковића у дипломатске тежкоће које би изазвале његов пад. Симић се спремао да наследи Новаковића, и заиста га је крајем те године и наследио. По службеним актима, Симић не изгледа тако при-

питање које се тичало наше заставе, нема ниједнога другог питања у коме је Новаковић изазивао и вређао Аустрију. Ако се Аустрија ипак осећала увређена, то је било просто стога што је Новаковић разбудило национализам у Србији. Аустрија је желела у Србији једну владу која ће национализам сузбијати од прилике онако као што га је Калај сузбијао у Босни. Од наших странака, либерали и радикали били су безобзирни националисти; једини напредњаци били су вољни да воде неког обзира о „праведној осетљивости“ суседне монархије, — и да се одупиру сувише бујним изливима нашега национализма. Али Стојан Новаковић повукао је и напредњаке у националистичком правцу, терајући у понеким стварима даље од радикала и либерала: на пр. он је први имао куражи да дозове црногорскога кнеза у Београд. У спољашњој политици између српских странака није више било разлике; све су се измириле и сјединиле на истом националистичком програму; то је морало дати новог полета српског национализму, — и то не само у границама српске краљевине, него и у српским покрајинама под Аустријом... То је био главни разлог што се аустријска дипломатија љутила на Новаковића. Новаковић, истина, није имао много дипломатске гипкости, али баш да ју је имао у највећој мери, он не би могао отклонити од себе гнев Аустрије, јер она се није гневила на њега због овог или оног његовог чина, него због општег духа његове политике.

VIII.

Унутрашња политика Новаковићеве владе била је мање бурна него његова спољашња политика. У Скупштини, опозицију је чинила она мала група либерала који су се 1895 одвојили од Авакумовића и Рибарца. Њен вођ Јеврем Андоновић провео је сав век у судској и полицијској струци и имао на државне послове погледе сталоженог и трезвеног бирократа. Он није водио опозицију пошто пото: код свакога

како су га описивали. Истина, он је у први мах писао да би његово присуство у Пешти приликом пошења српске заставе значило „санкционисање мађарских претензија на српске земље.“ Али после се тргао, и предлагао Новаковићу да му допусти присуствовање дворским свечаностима од 2 маја; што се тиче историјске поворке од 8 јуна, он би се извинио приватним разлозима што јој неће присуствовати. Ако је помирљиви предлог Симићев Новаковић одбио, то за цело није било стога што га је на то Симић навео.

владиног предлога питао се да ли би га он сам, на месту владе, поднео, — и чешће се дешавало да владине предлоге прихвати него да их одбије. Ни он ни његови другови нису досађивали влади критикама и интерпелацијама. Његова опозиција била је толико чиновнички исправна да је већ изгледала неозбиљна: на Андоновићев начин опозиција се могла водити у једној од владе постављеној комисији, али не у парламенту.

Либерали ван Скупштине, Авакумовић и Рибарац, били су много борбенији, али осем преко страначких листова нису имали другог начина да својој борбености даду одушке. Септембра 1895 за вођа странке поново је изабран Јован Ристић, који се са тога положаја повукао почетком 1889, када је постао намесник. Повољни Ристићев избор толико је оне-расположио дотадашњег вођа странке Авакумовића да је истушио из главног одбора. Иако Авакумовић није одвајао своју групу, његово повлачење ослабило је јединство странке, које је већ било начето стварањем Андоновићеве групе.

Ристић, од првог априла, био је прекинуо односе с Двором. Изабран за вођа странке, он није могао остати у завади с Двором; у осталом и сам Краљ Александар желео је измирење, — али са тако достојанственим господином као Ристић утврђивање „церемонијала“ измирења није ишло глатко. Преговори су се протезали неколико месеца, и Ристић је отишао у двор тек марта 1896. Долазак Кнеза Николе дао је Ристићу zgodnu прилику да се после неколико година поново јави на једној дворској свечаности. Он је то извео са својом познатом мајсторијом. Позват на гала-представу у част црногорскога кнеза, он је тражио да му се, као бившем намеснику, да засебна ложа, и дошао је тек онда када је цела сала била пуна. Није довео собом никога, чак ни своју жену, — и док је у свима осталим ложама било згурано њих неколико, он се, сам самцат у својој ложи, издвајао од остале публике као у варочитом оквиру. Он је имао своје старо држање, круто, напето, уштиркано. Његово је лице било непомично као образина, бледо као намазано кредом, са бакен-бартима старачки танким и белим као залепљеним. Његови противници, који се ничега нису више бојали него његова повратка у политички живот, били су поражени кад су га видели ускрсла, и то у позоришном осветљењу, са свима

орденима, охола и свечана као што је увек био. Тога вечера о њему се говорило много више него о Кнезу Николи.

Многи су се надали да ће Ристић дати нове снаге и полета либералној странци, али он је био и сувише стар за тај посао. Либерална странка постала је у пуном смислу речи паланачка странка: њу нису водили ни сеоске газде ни чиновничка интелигенција, него паланачки адвокати и трговци. Највећи део времена они су проводили у међусобним свађама и протеривањима, каква су честа у паланачкој беспослици услед судара ситних невоспитаних сујета. Ристић је навикао на сасвим друкчије друштво; он није умео да се окрене у тој новој средини у којој су се „износиле чикарме“ и „ударао јадац“. Његове беседе на либералним зборовима, изговорене једва чујним гласом и непомичним лицем, нису загревале никога. Ристић је више гледао у прошлост него у будућност, — и непрестано се враћао на историјске заслуге либералне странке и своје личне: то је више личило на мемоаре него на политичке говоре. Он је беседио мудро, али његова мудрост одвајала се од текуће политике, — и у место наредбе за борбу он је давао добре савете и паметне изреке. У финансијском питању није умео предложити ништа боље од Карлсбадскога споразума; у спољашњој политици одобравао је Новаковићев национализам; у унутрашњој политици предлагао је промену устава, и то у слободоумном духу, — али његово слободоумље, које је и у његовим млађим годинама било одвећ смотрено, постало је сада још и старачки магловито и неодређено. Ристић се претварао у страначку древност и икону, али не само његови пријатељи, него ни његови непријатељи нису то увиђали; ови последњи стрепили су и даље од њега као од врло искусног и препреденог политичара, који се може из небуха, неким подземним путевима, опет обрети на влади.

Радикална странка, која није била заступљена у Скупштини, борила се противу Новаковићеве владе кроз своју штампу, која је била и многобројнија и борбенија него штампа других двеју странака. У тој новинарској борби највише се одликовао Стојан Протић, који је, после Пере Тодоровића и Јована Ђаје, био трећи велики новинар изниклао из радикалне странке. Неуморни чланкописац и полемичар, Протић је по књижевном дару изостајао иза Тодоровића и

Ђаје; у његовом писању било је неке професорске сувоће и стручњачког цецидлачења; само по јачини личних напада и кавгацијском топу познавао се новинар. Наоружан фактима, издржљив и јогунаст у борби, он је био опасан противник за сваку владу. Под личним режимом који је настао 9 јануара 1894, Протић није био само први новинар радикалне странке, него још и њен главни доктринар. Поред чланака о текућој политици, писао је и теоријске чланке у којима је, објашњујући начела праве уставности и парламентарности, давао посредним начином критику личног режима. Он је први свратио пажњу на енглески парламентаризам као једини прави; до њега пак тај парламентаризам дошао је у познатом Беџхотовом тумачењу. Беџхот је доказивао да „равнотежа власти“ која се сматрала као одлика енглескога парламентаризма, — у ствари не постоји. Круна и Парламенат нису два равноправна чиниоца; Круна има само спољашње достојанство власти; стварна власт припада Парламенту, — тачније речено, Дому комуна. У пракси, кабинет се не држи заједничким поверењем Круне и Дома комуна, него искључиво поверењем Дома комуна. Круна мора дати владу оној странци која је у томе телу најјача, — па ма какво било њено лично мишљење о вођама те странке и њиховој политици. По начелима правога парламентаризма, кабинет није ништа друго него скупштински одбор. На супрот онима који су причали о преимућствима нестраначких влада и Крунином стишавању политичких страсти, Протић је доказивао да, по начелима правога парламентаризма који је Енглеској дао унутрашњи мир и спољашњу моћ, влада мора бити страначка, с потпуним искључењем Круне из политичке борбе.

Новаковићева влада није гонила радикалне чиновнике и није стезала радикалну штампу као што су то чиниле неутралне владе пре ње. Она је одмах првих дана дала амнестију свима који су осуђени због Чебинчеве завере. Ова благост Новаковићеве владе објашњује се донекле утицајем Краља Александра и Краљице Наталије, који су штитили радикале и у потаји преговарали с њима. Колико је год Новаковићева влада била блага према радикалним првацима и радикалном чиновништву, толико је била строга према радикалном народу у унутрашњости, која се на њу више жалио него на раније неутралне владе. После укидања Устава од 1888, збрисана је окружна и средња самоуправа; за општине

повраћен је закон од 1866 из доба Кнеза Михаила и Николе Христића, истина не у првобитном облику, него са каснијим изменама и допунама, али и тако измењен он је давао полицији право збацивања кметова и постављања привремених управљача општина, т. зв. регената. Ти регенти, држани од полиције на супрот народу, били су једна врста малих локалних тирана. Да ли је међу њима било баш толико јатака и бивших робижаша колико су радикални листови набројали, о томе може бити спора, али што изгледа сасвим сигурно, то је да су ти регенти јако стегли општине, и да је на њих била велика повика у народу. Уз то су дошле мере против хајдучије, на које се народ такође жалио: сашоривање села, ванредни прирези, велики број потајника, стављање и правих и кривих под полицијски надзор, најзад честе потере тегобне за сељаке као какав кулук. Сава Грујић забележио је у свом дневнику¹⁾ јадања Димитрија Катића, како је полиција у Горњој Ресави, због једног хајдука који се није дао ухватити, попала на простору од десет сахата дужине све појате, сва сена, све куће сточарске. Ни Турци ни Швабе, рекао је Катић, не би радили ово што српске власти, — и мени је сада свеједно ко ће овом земљом господарити.

Радикали из унутрашњости наваљивали су на вође у Београду да како знају учине крај напредњачком режиму, јер се он више не да подносити.

IX.

Положај Новаковићеве владе од почетка лабав на двору није се ни у току времена учврстио. Краљ Милан, коме је Новаковићева влада закратила приступ у Србију, није престајао гуњати: њега, једног Обреновића, гоне из земље као превратника, онда када ту господствује једна „госпођа Кешко“, и када се стари душманин Обреновића Кнез Никола дочекује у триумфу... Изгледа да се свет окренуо тумбе... Децембра 1895, Нишлије су позвале Краља Милана да присуствује прослави ослобођења њихова града. Он је једва дочекао ту прилику, да објави широм целог света своју тужну судбу невиних прогнанника. Мени је жао, писао је он, што околности ван моје воље не дају ми могућности да заједно с вама

¹⁾ 4 марта 1896.

ускликнем из дубине душе: Да живи Краљ Александар I.. Његово незадовољство Новаковићевом владом потицало је не само из личних, него и из политичких разлога. Он је осуђивао њену политику према Аустрији. Када му је одбор српских ђака у Паризу послао свој напис противу Мађара, он је одговорио да не може тај поклон примити, јер не може одобрити једну политику која је у потпуној супротности с оном политиком коју је он водио као владалац. Идеје српских ђака биле су, по његовим речима, илузије и фата-моргана. Ове речи упућене српским ђацима тичале су се у ствари Новаковићеве владе. У колико је још имао везе са Краљем Александром, он му је говорио против Новаковићеве спољашње политике, и саветовао му да у интересу добрих односа с Аустријом отпусти Новаковића што пре.

Краљица Наталија, која је отпутовала августа 1895 љута на Новаковићеву владу, вратила се децембра са непромењеним расположењем. Она је и даље гурала свога сина у наручје радикала, и своје политичке мисли поверавала је много потпуније и искреније неким радикалним првацима, на пр. ђенералу Сави Грујићу, него шефу владе Новаковићу.

Новаковићева влада, непријатна и Краљу Милану и Краљици Наталији, стајала је још најмање рђаво код Краља Александра. Он ју је држао на супрот саветима и оца и мајке. У њему се опајала извесна промена: изузимајући неколико крупних политичких питања, он се није више занимао политиком. Под утицајем Краљице Наталије узео је веселији и безбрижнији начин живота који је боље одговарао његовим годинама. Краљ Милан, докле уза њ, није умео да га разоподи: лов, коцка, политички разговори, војне свечаности, дуга бављења у Нишу, — то је био живот који му је Милан удео: изузимајући политичке разговоре, то је био живот официра у гарнизону. Краљица Наталија одједном је оживела двор: балови, забаве, излети нису престајали. Зима 1895/6 била је обилна забавама у двору: два велика и два мала бала, две позоришне представе са француским глумцима; поред тога сваке недеље играња за ужи круг. У официрском дому сваке друге суботе давана је забава, на коју је Краљ редовно долазио. Исто тако није изостајао ни од грађанских балова. Он је учио да игра; лишен слуха и лакоће покрета, био је најтрапавији играч своје краљевине, али то му није сметало да у своме игрању сам ужива.

Око Краљице Наталије увек је била поворка жена и девојака; Краљ Александар се расплинуо у њиховим празним разговорима и шалама. У Драгу Машин био је до ушију заљубљен, и на дворским забавама најрадије је играо с њоме. То је био чудан пар. Он, и ако крупан и развијен, изгледао је ипак у ђенералској униформи, златној и црвеној, некако детињасто и шмокљасто због збуњеног кратковидог погледа и неспретних покрета. Она, за својих тридесет година, била је доста витка и мазна, али, према том двадесетогодишњем младићу, њено бледо лице чинило се увело, а дубок поглед њених лепих очију потпуно лишен наивности. Валцер тога дечка ђенерала и те лажне младике, нише вођен он њоме него она њиме, лично је по мало на игре уз месојеђе када се младо преоблачи у старо, а старо у младо.

Заузет својом љубављу и забавама, и уз то доста честим и дугим путовањима, Краљ Александар се, по речима једног страног дипломата, одвицавао од озбиљног рада и занемаривао је државне послове. Њему је требала једна Влада која ће те послове водити место њега; Новаковићеве министарство показало се добра радна влада, и он се није журио да га обори. Али Краљица Наталија није мировала. Она је непрестано навлађивала да се власт преда радикалима. Од августа до децембра 1895 провела је на страни; чим се децембра вратила, она је јаче но икада стала радити за радикале. На месец дана по њеном повратку, *Одјек* је објавио да радикална странка, која је дотле водила политику пасивног отпора, ступа поново у борбу. Пасивним отпором радикална странка хтела је показати да реакционарне владе, ни онда када им опозиција не смета, нису кадре урадити ништа; пошто је то за последње две године доказано довољно, радикална странка може мирне душе ступити поново у борбу... Овим ратоборним речима прикривана је једна у основи мирољубива политика. У радикалној странци, династијска група која је, одбијајући споразум са Миланом, тражили споразум с Александром, била је јача него антидинастијски елементи странке. У династијској групи Сава Грујић и Никола Пашић сводили су услове измирења с Круном на две тачке: (1) састав једног радикалног или бар радикалима повољног министарства; (2) промена Устава од 1869. Што се тиче Устава од 1888 Грујић и Пашић били су га прегорели. Коста Тушановић и Јован Ђаја, напротив,

тражили су да се тај Устав успостави; после тога нека се он, ако је то услов споразума с Круном, одмах промени; главно је да се ма и најкраткотрајнијим успостављањем Устава од 1888 утврди да радикална странка остаје доследна у осуди државног удара од 1894. Она пристаје да се мири с Круном, али не пристаје да призна стање ствари створено државним ударом. Странка се тек после дужег колебања одлучила за Грујић-Пашићево гледиште, и то поглавито због Пашића, који је најодлучније заступао споразум са Круном. Успостављање Устава од 1888 онако како су га замишљали Таушановић и Ђаја, — успостављање праћено одмах променом, — било је платонска мера. Пашић није никада правио питање од платонских ствари; врло упоран у оном практичном циљу који је кад имао пред очима, он је у формалним питањима био до крајности попустљив. Његов циљ био је довести радикале поново на владу; да ли ће се то постићи на основу стања ствари створеног државним ударом, или на основу претходно успостављеног Устава од 1888, то је био чист државно-правни формализам. Али Пашић се потпуно слагао са Таушановићем и Ђајом у томе, да када радикали поново дођу на владу, онда треба удесити ствари тако да радикалну владу Краљ не може више лако оборити. Ради тога било је потребно донети нов Устав који ће Краља мало јаче стегнути него Устав од 1869. Радикални повратак на власт морао се стога везати с питањем уставне промене.

У исто време кад радикална опозиција, и напредњачка влада говорила је о промени Устава од 1869. Она никада није марила тај Устав који је био дело њеног великог противника Ристића. Не спорети потребу уставне промене, напредњачка влада доказивала је да Устав треба променити строго уставним путем, т. ј. на онај начин који је он сам за своју промену предвидео. Тај начин био је доста спор: за испуњење свих претходних формалности тражила су се два редовна сазива. Напредњачка тактика била је вешта: тражећи да се уставна промена изврши по строго уставном начину, напредњаци су је у ствари одлагали за више од године дана, и како је радикални долазак на власт био условљен уставном променом, то су напредњаци одлагањем уставне промене одлагали и министарску кризу. Радикали су прозрели напредњачки смер. *Одјек* је писао: „Може се ревидирати Устав од

1888; може се градити нов Устав земаљски, према стеченом искуству са Уставом од 1888, али се никако не може данас мењати Устав од 1869... У самој ствари, земаљски Устав од 1888 год. заменила је Краљевска прокламација од 9 маја. Ова је прокламација Устав садашњем провизоријуму, и у овој прокламацији може се само тражити излаз на прави уставни пут, који је тада напуштен, а не у привремено важећем Уставу од 1869.“ Како се у једној прокламацији којом је „напуштен прави уставни пут“, могао наћи „излаз“ на тај исти пут, није било сасвим јасно. Главно је да су радикали сматрали да Краљ може отворити уставну промену кад и како буде хтео, без обзира на прописе Устава од 1869.

Постављен између радикалних и напредњачких захтева, Краљ Александар је ударио у врдање. Почетком 1896, он је допустио Новаковићевој влади да поднесе Скупштини предлог о промени Устава онако како је то предвиђао сам Устав од 1869 у члану 131. Напредњаци су пливали у радости: док би се испуниле све формалности из члана 131, требало је времена; напредњачки режим изгледао је утврђен. Они нису знали да је Краљ готово у исто време известио радикале преко Краљице Наталије, да се он не слаже с Новаковићевом владом у питању уставотворног поступка,¹⁾ и да ће отворити уставно питање без обзира на рокове из члана 131. Да би дао радикалима о томе доказа, он је одлучио поставити један одбор свих странака који ће израдити нацрт новог Устава.

За постављање овог одбора требало је добити пристанак Новаковићеве владе. Новаковић није знао за Краљеве договоре с радикалима, и уопште није био брз да намирише дворске сплетке; али најзад и њему је морало пасти у очи да Краљ жури с уставном променом, и ако је Влади допустио да у уставном питању пође спорим путем члана 131. Због тога је у фебруару 1896 избила министарска криза. Краљ је на неки начин умирио Новаковића; Влада је тргла оставку, и пристала да уставни одбор свих странака почне рад у мају. Влада је држала да, ма колико уставни одбор брзао, уставној промени неће се приступити пре протекла рокова из члана 131.

Пошто је добио пристанак Новаковићеве владе на састанак уставног одбора, Краљ је почео преговоре с опози-

¹⁾ Дневник Саве Грујића, 4 фебруара 1896.

цијом. Његово дуго одлагање измирење са либералним вођем Ристићем, извршено најзад у марту 1896, стајало је у вези са питањем уставног одбора. Тог истог месеца пристали су и радикални прваци да узму учешћа у раду уставног одбора. Између Краља и странака постигнут је споразум и о саставу одбора. То је тело састављено тако да Краљ не може бити надгласан: свака од три странке имала је пет чланова; поред тога Краљ је постављао својих пет чланова, т. зв. неутралаца, узетих између људи ван странака. Тих пет неутралаца и пет напредњака држали би у равнотежи пет либерала и пет радикала: у случају равне поделе гласова питање је решавао Краљ као председник.

По својим властитим речима, Новаковић „држао је као у носку да је пред њим радња уставног одбора.“ Он је најозбиљније и најсавесније спремао нацрт новог устава. Узео је преда се напредњачки нацрт из 1883 и Дарестову збирку устава, па је брижљиво упоређивао напредњачки нацрт, члан по члан, са свим европским уставима. Он је уживао у своме послу; волео да упоређује разне текстове и да бележи варијанте; то га је опомињало на његове старе филолошке студије. Таман је Новаковић завршио претходна проучавања, а споразум између Краља и либерално-радикалне опозиције покварио се. По саопштењу које је о томе учинила опозиција, она је покренула ово претходно питање: „Ко ће бити позван да изведе уставну реформу, пошто је уставни одбор припреми? Хоће ли се предузети и потребне мере, да се обезбеди слобода избора за оно Народно Представништво које ће бити позвано да рени спремљени пројект новог Устава?“ На ово питање либерално-радикална опозиција није добила повољан одговор, и то је био разлог што је у последњем часу одбила учешће у раду уставног одбора. Саопштење опозиције састављено је тако, као да је она тражила јемства да ће се Влада променити по свршетку рада уставног одбора. У ствари, опозиција, и то нарочито радикали, тражила је да се Влада промени пре почетка рада уставног одбора. „Од одбора,“ рекао је Краљ Новаковићу, „нема ништа зато што радикали не пристају да у тај посао улазе с овом владом, а он, Краљ, неће владу да мења.“¹⁾

¹⁾ Новаковић, *Двадесет година*, стр. 183. Новаковићево казивање потврђује и Ђорђе Симић у рукописним записима о своме другом министровању.

Зашто Краљ Александар није хтео жртвовати Новаковића радикалима? О томе се не зна ништа сигурно, јер Краљ Александар крио је своје намере. Вероватно, радикални захтев о промени владе постављен последњег часа као нека учена наљутно је Краља, који није допуштао да се над њиме чини притисак; то би објашњавало између осталог и то што је радикални захтев одбио на доста прек начини. Али главни разлог Краљева држања биће јамачно тај, што се бојао да напредњаци, озлојеђени Новаковићевим отпуштањем, не одрекну учешће у уставном одбору. Без напредњака, Краљ није мислио улазити у уставно питање; он се с њима много боље слагао о новом Уставу него с радикалима; на пр. и он је као напредњаци желео горњи дом, који радикали нису примали. Помоћу напредњака он је мислио умерити претераности радикалних захтева; изгледа још 1899 у њему се зачела мисао о онаквом напредњачко-радикалном Уставу какав ће октронсати 1901.

Разлаз између Краља и радикала ни он ни они нису сматрали као коначан. Захваљујући Краљици Наталији, везе и поруке између њега и њих продужавале су се и даље. Радикали су живели у уверењу да уставна промена није скинута са дневна реда, него само одложена. Да би показали целом свету, а на првом месту Краљу Александру, да је крај свега што се дешавало у последње време, народ остао веран њиховој застави, радикали сазову збор својих једномисленика из целе земље у Београд, на дан 28 јула. Један очевидца збора, који није био радикал, Живан Живановић, вели ово: „Знало се већ, да су се кренули људи и из најдаљих и најзабаченијих крајева земље, а већ из ближих стизало је водом, возовима и друмовима на стотине и хиљаде. Кад је сав тај свет почео куљати оздо друмом од Београда, за читав сат и више, није му се могло догледати краја. Из поља су стизали сељаци суседних села који су то јутро од кућа пошли, све у четном поретку и чисту руку. Долазило се по срезовима, по пределима, уврстано, са заставама и натписима, као војска. И сва се ова сила од народа савијала, као окрајци од облака, у једну све збијенију голему целину, којој је средина била „трибуна“. И кад помислиш, престаће, оздо се јаве нове чете, нови батаљони. Радикали су у *Одјеку* број посетилаца означили са 35—40 хиљада. Али и већа по-

ловина тога броја била је цифра дотле ни на једном збору невиђена¹⁾...

Тај грдосијски збор протекао је у највећем миру и реду. Сва та непрегледна гомила сељака отишла је као што је и дошла, пошто је саслушала беседе својих првака и појела неколико кола лубеница, чије су се коре недељама вукле по Топчидерском брду, где је збор одржан.

Шеф владе Новаковић гледао је радикални збор с ове висине са које кабинетски политичар гледа покрете неравложне гомиле. Иако је по закону могао, он није забранио збор, држећи да таква улична гулгула не може учинити на озбиљног човека утисак. Доста, у кругу озбиљних људи, бар оних с којима се Новаковић дружио, о радикалном збору говорило се с омаловажавањем и подсмевком, и Новаковићу се честитало што је имао куражи допустити да се збор држи у Београду: то је био најбољи начин да се покаже да радикализам није тако страشان као што се прави. Пошто су мобилисали своју сељачку војску и ушли у престоницу, радикали су после неколико сати опет из ње изашли. Изграда никаквих, само много прашине и задаја од сељачких опанака...

Друкчије него у владиним круговима, о радикалном збору судила је обична публика. Збор је оставио на њу силан утисак. Радикализам, који је у последње време са млтава и неодређена држања свога вођства, изгледао у опадању, обелоданио је наново своју снагу у народу, огромну и неначету. Ту радикалну већину од $\frac{4}{5}$ о којој су толико читали по новинама, Београђани су најзад имали прилике да виде својим очима, и да се увере да то није празна прича, него сушта истина. И ако је радикални збор прошао на миру, та сељачка најезда која је протутњала београдским улицама, дала је људима јако и нелагодно осећање могуће буне. Без сумње радикални вођи, све сами бивши министри и саветници, били су мирољубиви и комотни људи, неки од њих са великим трбухом: с те стране није се имало чега бојати, али ако би од некуд искрснуо какав прави народни трибун, дрзак и гладан, шта би све он могао утинити с овако фанатичном масом...

¹⁾ *Историја*, III, 342. По једном аустријском извору, на збору је било око петнаест хиљада.

Најважније је било како ће се Краљ одазвати на радикални збор. На дан збора он није био у Београду, него у свом смедеревском винограду. Депутацију збора није примио целу, него само три четири њена члана, којима је рекао да тако велике зборове не одобрава, и да промене владе неће бити¹⁾. Очеvidно, Краљ је хтео показати, да он не да да му гомила наређује шта ће радити. Али код тако прикривена човека као Краљ Александар, какав су управо утисак учинили догађаји, није се могло знати по ономе што је он непосредно после њих радио, него тек по ономе што ће после неког времена урадити. Крајем јула, непосредно после радикалног збора, он је говорио да неће мењати Новаковићеву владу; већ око половине септембра он се решио да владу промени и да се приближи радикалима. По томе изгледа да је радикални збор начинио на њега јачи утисак него што је он у први мах признавао.

После радикалног збора у Београду дошла је, у октобру, годишња скупштина радикалне странке у Крушевцу. Пашић, који се припремао за нове преговоре с Двором, хтео је да утврди јединство странке, и у исти мах поштри њену дисциплину. С једне стране, он пушта у главни одбор Таушановића и Ђају, који су показивали тежње за одвајањем; с друге стране, изменом статута појачава власт главног одбора. Главни одбор добио је право кандидовања посланика. У почетку радикалне странке, главни одбор водио је послове само онда када Скупштина не би била на окупу; чим би се она састала, управа странке прелазила је на клуб радикалних посланика. Кандидовање посланика вршиле су месне организације и месни прваци; главни одбор имао је само саветодавни глас. У току времена власт главног одбора стално је расла, и измена статута од 1896 само је утврдила оно стање ствари које је у пракси већ постојало. Премоћ главног одбора значила је увођење централизма у управу радикалне странке; од свога повратка из емиграције Пашић је стално тежио централисању странкине управе; оно му је било нарочито потребно сада, 1896, када је ваљало правити погодбе с Двором које нису могле бити по вољи свима елементима странке.

¹⁾ *Дневник Саве Грујића*, 28 јула 1896.

X.

У јесен 1896 Краљ Александар се одлучио да о новој години замени Новаковићеву владу једном више или мање радикалном владом. О томе је известио радикалне прваке, али није известио Новаковића и његове другове. Поред Краљице Наталије, која је непрестано заступала радикале код Краља, на њега су утицала два човека која осем заједничког противништва према Новаковићевој влади ничега другог нису имали заједничкога у политичким погледима. Један је био Никола Пашић, а други Краљ Милан. Пашић је изјавио Краљу да пристаје да се због спољашње ситуације, коју је буна на Криту опет начинила неизвесном, уставно питање одложи.¹⁾ Споразум између Краља и радикала отежавало је уставно питање; чим је оно одложено, долазак радикала на власт могао се сматрати као свршена ствар. Последњи удар Новаковићевој влади задао је Краљ Милан. Он се окомио на њу јаче него Краљица Наталија и радикали, и то због њене спољашње политике. Почетком децембра он се састао са Краљем Александром на аустријском земљишту, и обавестио га да су у Бечу у највећој мери незадовољни Новаковићем. Он је потпуно уверио Краља о потреби попуштања, односно извињавања Аустрији.²⁾ Када је за тим Краљ дошао у Беч, њему је први посао био да без питања свога министра иностраних дела Новаковића одликује најви-

¹⁾ Јован Милковић, у рукописним записима о своме „другом министровању“ (забелешка од 8 новембра 1896).

²⁾ У другој половини фебруара 1896, дакле пре питања заставе, Краљ Александар поручио је преко једног повереника аустријском посланику Шислу да се он лично не слаже са Новаковићевом спољашњом политиком. Крајем августа он је сам рекао Шислу да није одобрио Новаковићево држање у питању заставе, али да из разлога унутрашње политике није могао на том питању изазвати кризу. У здравници приликом Берлинских свечаности, рекао је да је навек тежио све већем учвршћивању веза с Аустријом; оно се у аустријским круговима сматрало као одвајање Краљево од Новаковића у питањима спољашње политике. Да ли је и колико Краљ био искрен с Аустријанцима, то је због његове дволичности тешко рећи. Изгледа да је он још пре састанка с осем имао утисак да је Новаковићева влада сувише заоштрила сукоб с Аустријом, и стога када се видео с оцем, брзо је ушао у његове аустрофилске погледе. У аустрофилству Александар је имао више мере и обазривости него Милан. У писму које је писао оцу 3 новембра 1896, Александар каже да увиђа потребу споразума с Аустријом, али не намерава везати се за њу онако

шим српским орденом босанског министра Венијамина Калаја.³⁾ Својом управом у Босни, Калај се обележио као најопаснији противник српског национализма; одликујући њега, Краљ се, тако рећи, јавно одрекао Новаковићеве спољашње политике, која је била скроз националистичка. Пошто је отурио од себе Новаковићев национализам, могло се очекивати да ће у скором року отурити и самог Новаковића.

Пад Новаковићев имао је подједнако да задовољи и Краља Милана и Краљицу Наталију, — и Аустрију и радикале; жељен са толико разних страна, тај пад постао је најзад неизбежан. По Краљевом плану, Новаковићева влада требала је да падне око нове године, до кога се рока држало да ће и буџет бити решен у Скупштини. Али догађаји узели су и без Краљеве воље бржи ток. У напредњачкој Скупштини, која је улазила у свој други сазив, није више владала потпуна слога између министара и посланика. Посланици су роптали на поједине ministre; министар просвете оборен је на доста ситном питању; после тога почело је поткопавање министра правде. Краљу се дошапнуло да у предлогу тога министра о изменама грађанско-судског поступка има једна неуставна одредба. Краљ је држао у двору савет правника; правници су утврдили да је дотичва одредба донета неуставна; министар правде Арон Нинчић дао је оставку и повукао собом цео кабинет. Због нерешеног буџета Краљ није намеравао отворати министарску кризу, и био би се задовољио одступањем самога Нинчића. Али Новаковић, који се од Калајева одликовања осећао на белом хлебу, сам је изазвао на Нинчићевом питању министарску кризу. 14 децембра цела влада поднела је оставку. Као Христићева влада пре ње, тако и Новаковићева влада изненадила је Краља својом оставком.

Новаковић се растао с Краљем рђаво. Он се сматрао обманут од Краља без мало онако као Ристић после првог априла. Када му је 1895 понуђена влада, између њега и Краља

као што је то Милан чинио. Потпуно предавање Аустрији био је могућно у једном периоду обезбеђеног мира као што је био период после Берлинског конгреса. Сада пак када грчко-турски сукоб може поново отворити Источно питање, ми се не смемо искључиво везивати ни за једну Силу, јер иначе не бисмо могли између Сила маневрисати.

³⁾ Новаковић, *Двадесет година*, стр. 195.

било је говора о једној сталнијој Влади него што су биле дотадашње краткорочне неутралне владе, — о једној Влади која би имала изражен програм државних послова, и којој би се оставило времена да тај програм оствари. Краљ је говорио о државном програму више у ветар, али Новаковић мислио је с тим програмом сасвим озбиљно, — и када га је Краљ оборио с власти и пре испуњенога програма, он је то сматрао као страховиту и неозбиљност и неисправност. При расстанку рекао је Краљу да је он опасан човек кога се ваља чувати, и неколико месеца после тога није хтео одржавати ни обичне везе учтивости с Двором.

Паду Новаковићеве владе следовало је растурање напредне странке. 20 децембра, вођ странке Гарашанин објавио да су „главни људи“ напредне странке одлучили да се странка растури. У четири ока напредњаци су овако објашњавали свој поступак. Они су били дворска странка, која је у служби Круне изгубила поверење народа: ако их сада, после народа, и Круна одбацује од себе, њихова странка нема више разлога да постоји. Они би разумели Краља Александра, да их је отпустио после нових избора на којима би победили радикали, али он их је отпустио пре избора, онда када су они још имали своју Скупштину, — значи, дакле, отпустио их је из властитих побуда. За то његово недело напредњаци се могу осветити само на тај начин, што ће се повући из политике и оставити Краља сама са радикалима. Брзо ће доћи час када ће Краљ, притешњен радикалима, пожелети напредњачку потпору, али напредњака „више бити неће.“

Било је још нешто што напредњаци нису говорили, али су мислили. После Новаковићеве владе долазила је радикална странка на власт; сваки свој долазак на власт радикали су обележили гоњењем напредњака; напредњацима је било доста страдања; да би предупредили нова гоњења која су им радикали спремали, они су се унапред повлачили из политичке борбе; престајали постојати као странка. Хајка на напредњаке није више била могућна, када напредњака није више било. Напредњаци који су живели у народу, рачунали су да ће на тај начин сачувати главу; они који су се налазили у државној служби, рачунали су да ће се на тај начин обезбедити од пензионисања и отпуштања.

У Милутину Гарашанину, вођу напредњачке странке, још

пре њеног растурања, почела се гасити политичка енергија. Он никада није налазио у себи самог подстрека за политичку радњу, и бивао је енергичан само у одбрани од противника и њима уз инат. После Сливнице, он који и иначе није имао праве амбиције, изгубио је сасвим веру у себе и у своју политику: да су га противници оставили на миру, он би се већ тада повукао. Али нападан са свих страна, он је сматрао за питање части остати на ударцу. Осем тога осећао се обвезан и према својим једномисленицима који су после његова силаска с власти били личовани по целој земљи; он није хтео напуштати странку у њеним најтежим часовима, — и ушао је у уредништво *Видела* да је пером брани, кад већ не може друкчије. Али чим је дошао неутрални режим и опасност за напредњаке престала, он се склонио у једно посланство на страни. Владу није хтео никако примати чак ни онда када су напредњаци добили своју Скупштину. Он је био способан само још за вођење Скупштине и клуба; одговорности владе одбијао је као превише велики терет. Ући после Новаковићева пзда поново у борбу, ставити поново на коцку главу своју и својих пријатеља, то Гарашанин, сит политике и подгрисан опаком болешћу, није могао. Он је тражио начина да се са чашћу повуче — и да његово повлачење не би изгледало бежање из странке, он је настао да се странка растури.

ГЛАВА VIII. РАДИКАЛНА ВЛАДА.¹⁾

I.

Када се у јесен 1896 одлучио да мења владу, Краљ Александар помишљао је у први мах да састав новогa министарства повери својем некадашњем васпитачу ђенералу Јовану Мишковићу. Одвојен још као дете од родитеља, и школован без школских другова, Александар је осећао још највише поверења према својим васпитачима Докићу и Мишковићу, и према дворским официрима који су се налазили око њега за његова малолетства. Мишковић је био врло уредан и тачан војник, али у политичким стварима крут и наиван. Своју владу он је замишљао као скроз неутралну. Све странке морале би се обвезати да ће је потпомагати неколико година; за то време Мишковић и његови другови створили би поштено и способно чиновништво, учинили крај партизанству у државној управи, и променили Устав у конзервативном духу, — повећавање бирачког пореза, сужавање локалне самоуправе, искључивање чиновништва из политике, појачавање владалачке власти као у доба Кнеза Михаила... Колико је Мишковић био наиван у политичким стварима, види се по томе што је држао да се на основи оваквог програма може погодити са радикалима. Радикали, да не би изашли из атара Краљу, разговарали су неко време са Мишковићем, али ти разговори нису довели ни до чега. Краљ се онда обратио на Ђорђа Симића, с којим је још у лето 1895 преговарао о саставу владе. Симић је и тада и доцније био Краљичин иза-

¹⁾ О овој влади оставили су рукописне записе њен шеф Ђорђе Симић и њен министар војни Јован Мишковић, — обојица под истим насловом: *Моје друго министровање.*

браник за шефа једне Владе која би имала да измири Краља са радикалима. Симићева влада била је већ 17 децембра готова.

И ако се Краљ раније сагласио са Пашићем о потреби одлагања уставне промене, Симићева влада имала је привидно задатак да припреми уставну промену. Због тога задатка она је требала да буде састављена из свих странака. Напредњаци нису хтели никако у владу; либерали су хтели али под условом скоро равне поделе министарских места између њих и радикала. На ово нису пристајали не само радикали, него ни Краљ. Либерали су били исто тако мало дворска странка као и радикали; на њих се Краљ није могао ослонити у својим размирицама са радикалима, и зато је више волео да место либерала уведе у владу једну другу групу за коју би био сигурнији да ће стајати на његовој страни против радикала. Та група били су т. зв. неутралци, — људи који нису припадали ниједној странци, него су били на расположењу Двора. У место да буде министарство свих странака, Симићева влада била је министарство помешаних радикала и неутралаца. Неутралци су били: председник министарства и министар иностраних дела, Ђорђе Симић; министар војни, ђенерал Јован Мишковић; министар унутрашњих дела, Михаило Ђорђевић, и министар народне привреде, Љубомир Клериф. Радикали су били: министар финансија, Михаило Вујић; министар грађевина, Пера Велимировић; министар просвете, Андра Николић, и министар правде, Милован Миловановић. Оба политичка министарства, и оно иностраних и оно унутрашњих дела, допала су неутралцима. Министар унутрашњих дела Михаило Ђорђевић био је познат као поузданик Краља Милана. Ако је тај милановац закитио Симићеву владу, која је иначе важила као Краљичина, то је могло значити двоје: (1) Краљ Александар, ма колико под утицајем мајке, није хтео да сасвим пресече везу с оцем, с којим се и за Новаковићеве владе састајао од времена на време у иностранству; (2) Краљ Александар, и после помирења са радикалима, остао је према њима неповерљив, и држао их под присмотром једног министра унутрашњих дела одвојеног Краљу Милану.

Рачун Краљев да радикалне министре обуздава и умеравља неутралцима, брзо се показао погрешан. Неутралци су држали, истина, политичка министарства, али радикални министри били су бољи политичари од њих, и уместо да не-

тралци воде њих, они су водили неутралце. Симићево министарство радило је готово све оно што би радило и чисто радикално министарство; у влади Вујић је значио више од Симића, а у прикрајку као тајни саветник владе стајао је Пашић.

II.

Шеф владе Ђорђе Симић, син старог уставобранитеља Стојана Симића, и зет по своје првом браку Кнеза Александра Карађорђевића, изгледао је у нашој сељачкој земљи скоро аристократ. Школован на универзитетима немачким и париским, он је сав век провео у дипломатској служби, — од 1867 до 1884 у министарству иностраних дела, понајвише под старешинством Јована Ристића; по томе као посланик на страни, — у Софији, Петрограду, и Бечу. Имао је врло отмено понашање, у коме се наше старо патриархално господство спајало с европском углађеношћу. Био је леп и личан човек, али сав стрмог чела и густих већа наслеђених од Стојана Симића, није имао ничега карактеристичног у своје правилном, али безизразном лицу у оквиру лепо срезане и очешљане бrade. Његов поглед је изненађивао: то није био усредсређен поглед зрела човека, него поглед дечка који звера. Говорио је јасним гласом, али тврдим и без прелива. Његов питом осмејак и љубазан дочек са чврстим стезањем руке, чинили су пријатан утисак, али у току разговора тај се утисак губио, јер је Симић био потпуно лишен хумора, говорио не само сувише озбиљно него чак парадно, и изгледао неспособан да се заинтересује и за шта што не би улазило у круг његове личности.

Од моралних особина свог оца није наследио ништа друго до врло велике лакоће говора. Његов отац сам својим трудом и умешношћу стекао је велико богатство и у Србији и у Влашкој, и од обичног момка из личне пратње Кнеза Милоша постао влашки бољар одевен у свиду и претрпан драгим камењем. Очево течевину Симић не само није умео да умножи, него није умео ни да сачува; без неких нарочитих страсти и порока, из пуне лакомислености, он је расипао и растурао све што је имао. Његов отац био је препреден политичар и велики демагог; учествовао је у протеривању владалаца, и помишљао можда и сам на престо. Симић, на

против, био је дипломат и бирократ, врло уредан и углађен, али савршено безличан. У редовним приликама вршио је упутства својих старијих са примерном тачношћу; у изузетним приликама није имао ни иницијативе ни досетљивости. Од оца који је имао сву снагу и раваост скоројевића, родио се син који је имао сву отменост и мекуштво коленивића.

По својим начелима Симић је био прави европски либерал. Као њак у Паризу возио се с Едуаром Лабулеом, једним од теоретичара француског либерализма, и, како сам каже, „запајао се његовим идејама“. Он је преводио на српски Бенжамена Констана, чији су списи били библија европског либерализма. Његов теоријски либерализам, као и његово русофилство у спољашњој политици, и уз то његово поштовање према Ристићу, који му је био дугогодишњи старешина, — све то вукао је Симића либералима, и он се дуго времена рачунао као њихов. Он се разишао с њима тек у Краљичином питању: Ристић је био за Краља Милана, а Симић за Краљицу Наталију. Држећи се Краљице, он се све више одвајао од либерала и приближавао радикалима, од којих се Краљица трудила начинити династијску странку.

Постављен Двором на чело владе, он је више био посредник између Краља и радикала, него шеф владе. Као посланик Србије у Бечу, он је већ навикао да одржава везу између две стране чија су се гледишта често сударала. Са много дипломатском такта, ублажавао је све што би у радикалним погледима било непријатно Краљу, и у Краљевим погледима непријатно радикалима. Симић, који већ од природе није био јак човек, изгубио је услед дугогодишњег канцеларијског живота, сваку иницијативу, и навикао се да ради по туђим упутствима и да препричава туђа мишљења. Пошто би на ублажен начин рекао Краљу шта мисле радикали и радикалима шта мисли Краљ, он би сматрао свој задатак као свршен; од своје стране није имао ништа да каже. Ако је хтео ломити радикале у коме питању, Краљ је морао сам то чинити: исправни и мирољубиви Симић био је за такав посао неподесан.

III.

Симићева влада стављала је у своје програму на прво место промену Устава. Краљ Александар, који је од доласка

Краљице Наталије у земљу, изгледао бар у пола решен на уставну промену, поколебао се у тој одлуци у последње време. Краљ Милан свратио му је пажњу да свака уставна промена извршена у споразуму с радикалима, мора донети један Устав, ако не онако слободоуман као Устав од 1888, а оно за цело више слободоуман него Устав од 1869. Каква потреба за Краља да мења Устав од 1869, под којим је могао радити што је хтео? После заваде са напредњацима, Краљ Александар је остао без оне политичке групе која је требала бити противтежа радикалима у уставном питању; та околност такође је утицала на њега да застане с уставном променом. Још новембра 1896, он је добио од Пашића пристанак да се због спољашњих заплета уставна промена одложи до маја идуће године; по својој неповерљивој природи, он је увек сумњао да радикали покрећу уставно питање само ради обраћања Новаковићеве владе. После разговора с Пашићем њему је изгледало да ће радикали, када буду дошли на владу, много мање навалјивати да се Устав промени, — и за све време Симићеве владе он је са нарочитим задовољством кушао радикале докле ће, ради власти, пристати на одгађање уставне промене. Као разлог за одгађање узета је тешка спољашња ситуација створена Критским уставком, који је свакога часа могао изазвати грчко-турски рат; сваки рат на Балкану претио је отварањем целог Источног питања. Грчко-турски рат доиста је избио априла 1897, — али он је остао ограничен на Грчку и Турску; Русија и Аустрија нису допустиле отварање Источног питања, — и после тога рата који је трајао свега месец дана, Симићева влада могла је, ако је хтела, приступити уставној промени. Она, међутим, није почињала ништа, — није учинила ни онолико колико Новаковићева влада, која је бар спремила нацрт новог Устава и споразумела се са странкама о саставу уставног одбора. Симићевој влади није оскудевала добра воља за покретање уставног питања, али оскудевала је Краљу, а Симићева влада није имала ни снаге ни куражи да његов отпор лопи. У разговору с министрима, Краљ је наговештавао да, када дође време уставне промене, најбоље је издати нови Устав Краљевим прогласом, као што је 1894 био повраћен Устав од 1869. Радикални министри нису више били противни октронању Устава; они су приста-

јали на све, само да се дође до новог Устава.¹⁾ Али Краљ ни после њиховог пристанка на октронање није хтео покретати уставно питање.

Међу радикалима Таушановић и Ђаја налазили су да се у уставном питању попустило сувише. Прво се одустало од успостављања Устава од 1888, и пристало на издавање другог Устава који ће бити слободнији него Устав од 1869, а конзервативнији него Устав од 1888. Затим се одустало и од издавања тога другог Устава; радикални министри мирне душе владали су по октронаном Уставу од 1869, и могло је изгледати да се цела радикална странка помирила са државним ударом од 1894. Шта је онда значила њена хвала да, на супрот Милановом деспотизму, представља строгу и чисту уставност?

Поред уставног питања било је још једно питање у коме су радикали морали попустити Двору; то је питање Краља Милана. У пролеће 1895 Краљ Милан је отишао сам из Србије, јер се наљутио на сина; његова љутња брзо је прошла, и он је хтео да се врати, али му Краљица Наталија и Новаковићева влада нису дали. Он је три пута молио Новаковићеву владу да му допусти повратак и два пута нудио измирење Краљици Наталији. У писмима своје сину цвилно је да тешко подноси прогонство и да му је дојадило потуцање од хотела до хотела. Њега је издерало присуство Наталијино у Београду, и у исто време у њему се поново пробудила политичка амбиција. Хтео је да опет жари и пали у Србији; титула је била споредна, и он који је био краљ, пристајао је да буде министар-председник свога сина. Почео је стварати своју клику међу официрима; Краљ Александар се жалио да има официра који га за Миланом рачун шпио-нишу. Ако га не пусте натраг у Србију, Милан је претио великим скандалом; објавиће у стравој штампи такве ствари о Краљици Наталији да она неће моћи остати у земљи. Краљица се смејала на ове претње, али Александар се уплашио. Да би стижао Милана, он га је позвао да му о Божићним празницима дође у госте. О овоме Краљ Александар није ништа помињао Симићу и његовим друговима, чак ни онда

¹⁾ Мишиковићева забелешка од 6 маја 1897. Има и једно Вујићево писмо Симићу из 1901, како се помиња на октронање Устава као што се помињало и 1897.

када су они своје примање власти изречно условили Милановим бављењем на страни. Није прошло ни пет дана од састава Симићеве владе, а Краљ је саопштио Влади, да ће Милан доћи у Србију да заједно с њиме божићује. Влада је била пренеражена. Испрва је гледала да Милана одврати од његове намере; тога ради слала је у Пешту, где се он бавио, његовог ујака Александра Катарџи и Николу Пашића. Милан је био непоколебљив; изговарао се да је свој пут у Србију већ објавио пријатељима у Бечу и Паризу, и да би „његово достојанство трпело,“ ако од тога пута не би било ничега. Наравно, није хтео рећи да је свој пут у Србију само стога расталамбасао, што је предвиђао да се његов син може предомислити, па је хтео отсећи одступницу и џему и себи.

У једном тренутку Влада је помишљала на оставку. Али када је изашла пред Краља, он је, вели Симић у својим мемоарима, „показао толико слабости и страдања да је изазвао опште сажаљење.“ Он је рекао министрима: „Ви добро видите, да сам ја болестан младић. До тога ме је довео несрећан живот мојих родитеља и непрекидна борба између љубави коју дугујем мојим обојим родитељима. Ја осећам да не могу даље издржати ову борбу и волим се уклонити са престола, него силом спречавати моје родитеље да дођу у Србију...“ Министри су попустили, али пристајући на Миланов долазак, поставили су ове услове: 1) његово бављење неће трајати дуже од петнаест дана, и он неће више долазити у Србију докле се не сврши промена Устава; 2) одмах по Миланову одласку, доћи ће у Србију Краљица Наталија, и остаће ту све док се не сврши промена Устава.

Милан је допутовао 27 децембра, а отпутовао 24 јануара, — остао, дакле, место петнаест дана скоро месец дана. При поласку наговестио је да ће у марту опет доћи. Јамачно, да би га приволео на одлазак, Краљ Александар дао му је задатак, да се у Бечу на двору и код владе обавести о дипломатској ситуацији насталој услед Критског устанка.¹⁾ О овоме Краљ није ништа рекао министрима.

Тек што је Милан отпутовао, а Наталија је допутовала (7 фебруара). Докле се он бавио у Србији, она није смела да се миче из Биарица. Имајући Краљицу Наталију у Србији,

¹⁾ Дневник Саве Грујића, 17 фебруара 1897.

Симићева влада била је обезбеђена од Миланових посета. Ниједна од ове две завађене стране није хтела или није смела долазити у Србију, када је ту била она друга.

Између Милана и Наталије била се опет распламтела стара мржња и инат. Милан је говорио сину: „Ја сам дао оставку због Наталије; она је упропастила мене, па ће упропастити и тебе“. Наталија; је опет причала, да је Милан за добру апанажу хтео продати земљу Аустрији.¹⁾ Између таквих родитеља Краљ Александар био је на живој муци. Отац га је подстицао прогиву мајке, а мајка противу оца, а он није желео да се замери ни оцу ни мајци.

Поновна појава Миланова у Србији шкодила је радикалима у очима света. Почетком 1894, на сам глас о његовом доласку, једна њихова влада дала је оставку. Сада, друга радикална влада пустила је Милана у земљу. Она га је пустила истина на кратко време, али ко је јемчио да га други пут неће пустити и на дуже време? Изгледало је да је Двор сломио кичму радикалима као и другим странкама.

IV.

Јануара 1897 на острву Криту, где је већ маја прошле године било крвавог сукоба између хришћана и муслимана, избио је грађански рат. Муслимани су у вароши Канеји spalили велики део хришћанског кварта; хришћани су прогласили сједињење Крита са Грчком; један грчки официр са 1500 људи искрцао се на Крит да би заузео то острво у име грчкога краља. Ради спречавања грчко-турскога рата, Велике Силе изврше блокаду Крита: нити су хришћани могли добијати помоћ из Грчке, нити муслимани из Турске. Али Грчка влада, повучена националистичком струјом, стала је бацати чете у Македонију и у Епир, када их није могла бацати на Крит. Порта је сматрала да ће јој бити лакше тући грчку војску у редовној битци, него савладати устанак на Криту. Узимајући за повод грчке чете у Македонији и у Епиру, она огласи 6 априла рат Грчкој. Рат је трајао од прилике месец дана. Грци су били потучени, и турској војсци пут за Агину отворен. Онда су се Силе умешале и склониле ратујуће стране на примирје.

¹⁾ Наведено по записима Јована Мишковића.

Једно три месеца, од краја јануара, када је проглашено сједињење Крита са Грчком, па до краја априла, када је пораз Грка постао несумњив, у Београду владала је велика забринутост да се поводом грчко-турског сукоба не отвори цело Источно питање. Грци су бацали чете у Јужну Македонију. Шта онда ако се буна рашири и по осталим деловима Македоније? Бугари зацело не би остали мирни, — и да ли бисмо ми смели бити прости посматрачи њихове радње у Македонији?

Најгоре је по нас било то, што нисмо били спремни за рат. Пушчане муниције имали смо само за пушке Маузер-Кокине којима је била наоружана активна војска, па ни те муниције нисмо имали колико је баш требало. За пушке берданке, којима је био наоружан први позив, имали смо свега 250 метака на пушку, а требало је да имамо бар 500 метака. Батерије и ескадрони нису имали ни онолико коња колико им је било потребно за мирнодобну службу. Артиљерија је оскудевала у муницији; утврђења подигнута последњих година око Зајечара и Ниша нису имала ниједнога позицијскога тона; економна спрема била је сасвим недовољна, а санитарска управо ништавна.

После оставке Краља Милана, настао је застој у наоружању војске и у ратној спреми. Радикали су набавили 75.000 берданки; подigli нову барутану у Обилићеву, поправили утврђења у Зајечару и Пироту, — и то је било све. Доцније владе неутралне и напредњачка нису урадиле ни толико. 1895 и 1896 штампа је свраћала пажњу на недостатке наоружања. Ми смо једина земља, писали су и владини и опозициони листови, која нема савремену брзометну пушку, т. зв. магацинку, — и која нема тешких опсадних топова. Ови недостатци наоружања имали су за узрок рђаво финансијско стање, које је чинило немогућим ванредне издатке на војску.

Ни Русија ни Аустрија није налазила рачуна да поводом Критских догађаја отвара цело Источно питање. Обе те силе поручивале су нам да будемо мирни, и ми смо првих дана фебруара обећали нашу неутралност, али под условом да се испуне наши ранији захтеви на Порти: постављење српског владике у Скопљу, допуштење српских школа у битолском и солунском вилајету, признање српске народности у турским пописним списковима.

На Бугаре је чињен исти притисак од Русије и Аустрије

као и на нас. Они су тражили споразум с нама, и предлагали да заједно покренемо питање о аутономији Македоније. Када смо то одбили, они су предложили да покренемо макар само питање о реформама у Македонији. Ми смо одговорили, да би пре тога ваљало разграничити између нас и њих сфере утицаја; по нашем мишљењу, граничну линију ваљало је повући вододелницом Струме и Вардара. Бугарска влада није оспоравала постојање српских интереса у Македонији, али је сматрала да још није време за разграничење сфера. Ипак за то када је у фебруару наш Краљ долазио у Софију да врати посету кнезу Фердинанду, начињена је нека врста српско-бугарског споразума. То је била т. зв. „угодба“ од 19 фебруара. Она је садржавала ове тачке: „1) сва питања која се тичу интереса српског и бугарског народа у Отоманској империји, обе владе — српска и бугарска — расправљаће споразумно; 2) ниједна од поменутих влада неће предузимати једнострано и без предходног сагласија с другом ништа што би могло пореметити данашњи status quo на Истоку, дакле никакву ни политичку ни војничку акцију; 3) докле се узајамним сагласијем не утврде сфере интереса српских и бугарских у земљама Отоманске империје, обе владе обвезују се да, у питањима националним, црквеним и школским у тим земљама, једва другој не чине сметње, него да се узајамно потпомажу.“

Угодба од 19 фебруара личила је донекле на оне споразуме које су Русија и Аустрија једна са другом правиле, кад се нису могле погодити о подели сфера на Балкану: оне су онда потписивале изјаву да бар status quo неће мењати једна без друге. Ми смо сматрали да је добит од угодбе за нас у томе, што смо добили бугарско признање једне макар још неразграничене српске сфере у Македонији, и што смо сваку бугарску војну радњу на Балкану условили нашим претходним пристанком.

У угодби је предвиђено, да ће се и Црна Гора позвати да је потпише. Кнез Никола није имао ништа противу угодбе, али кад му је, априла, Краљ Александар долазио у походе, он је покренуо питање о посебном српско-црногорском споразуму, којим би се српска и црногорска сфера у Отоманској царевини разграничиле. Кнез Никола предлагао је „да граница иде средином Новопазарског савцака, тако да Нова Варош, Сјеница и Нови Пазар припадну Србији, а Плевље и Пећ

Црној Гори. Од границе Новопазарског санџака имала би се повући једна што правија линија на југ која би оставила Србији Скопље, Тетово и Охрид, а Црној Гори Баково, Призрен и Дибру. На југу од Охридског језера српска граница имала би поћи к Истоку, обухватити Битољ, Водену и Јенице-Вардар, и спустити се на Егејско море испод Солуна, остављајући Солун Србији, а црногорска граница ишла би западно на Јадранско море у правцу Авлоне¹⁾. Као што су Бугари сматрали да још није време за разграничење српске и бугарске сфере, тако смо ми сматрали да још није време за разграничење црногорске и српске сфере. До посебног српско-црногорског споразума није стога дошло.²⁾

Пошто смо обећали Русији и Аустрији да нећемо напасти Турску, и пошто смо се обвезали према Бугарима да без споразума с њима нећемо почињати никакву војну радњу, нама није остајало ништа друго, него да покушамо дипломатским путем добити од Порте задовољење наших захтева.

Узнемирена нашим споразумевањем са Бугарима, Порта нас је, у првој половини фебруара, питала, какво ће бити наше држање: „прво, у случају рата између Турске и Грчке, друго, за невероватан случај, ако Бугарска што предузме против Турске.“ Ми смо 17 фебруара одговорили, да ће наше држање бити исправно, под условом да Порта испуни наше раније постављене захтеве.³⁾ Порта је обећала све, али испуњење наших захтева одлагала је све докле није заратила са Грчком. Тада је урадила две ствари: 1) допустила је отварање српских школа у битољском и солунском вилајету, — и на основу тога ми смо у току 1897 отворили школе у Водену, Јенице-Вардару, Дојрану (солунски вилајет), и у Битољу, Прилепу, Крушеву, Кичеву (битољски вилајет).

2) Грчки владика Амвросије, кога је Патриаршија послала у Скопље и преко воље нашега народа, био је протеран од турских власти. Као што је раније речено, ми смо непрестано захтевали од Патриаршије да уклони Амвросија из Скопља; Патриаршија је постављала као услов да Порта пре тога да Амвросију берат. Порта му није давала берат само због наших протеста, које је подупирала руска амбасада. За

¹⁾ Садржина угодбе од 19 фебруара и предлога Кнеза Николе узета је из писма Ђорђа Симића.

²⁾ Владан Ђорђевић, *Србија и Турска*, стр. 246—250.

Патриаршију је било важно да се утврди да њеним владицима Порта мора дати берат, и на крају крајева њој је било више стало до Амвросијева берата него до његова останка у Скопљу. Ми смо се бојали да Патриаршија, после добивена берата, не задржи Амвросија у Скопљу, и зато нисмо пристајали да се Амвросију, пре његовог уклањања из Скопља да берат само форме ради. Изговарајући се на нас, Порта је и даље одуговлачила с бератом, и чекала да се ми и Патриаршија погодимо. Грчко-турски рат се приближавао; ми смо наваливали на Порту да реши питање скопљанског владике; Порта, која није имала права постављати владике, није могла довести у скопљанску епархију Србина, али је могла уклонити одатле Грка. 14 априла она је ухватила Амвросија, бацила на дресину, и отпустила у Велес.

Ово још није било решење питања скопљанског владике; Амвросије, и ако протеран, остао је и даље, са гледишта Патриаршије, носилац скопљанске епископије. Ствари су се могле уредити само путем преговора између нас и Патриаршије. Патриаршија предложила је овај споразум. Ми ћемо јој помоћи да добије берат за Амвросија, али она Амвросија неће враћати у Скопље, него ће поставити кога Србина за привременог администратора епархије. После некога времена Амвросије би био премештен у другу епархију, а тај Србин администратор утврђен за владика у Скопљу. Ми смо ово примили, јер, пошто је Амвросије протеран, није више било опасно дати му берат.

Тако се дошло до привременог решења: ми нисмо добили у Скопљу Србина владика, него само Србина администратора, који је тек после некога времена имао бити посвећен за владика. Тај администратор био је архимандрит Фирмилијан, ректор београдске богословије, који је претходно прешао у турско поданство и ступио у службу Патриаршије.

У питању школском и црквеном ми смо имали несумњива успеха; у питању признања народности нисмо имали успеха никаква; наша народност остала је и даље без своје рубрике у турским пописним списковима.

Као год што је Новаковићева влада своје успехе на пољу Македонске политике постигла захваљујући Јерменским покољима, тако је Симићева влада своје успехе постигла захваљујући Критском устанку, из кога се излегао Грчко-турски

рат. Оба пута Порти је требала наша неутралност, и ми смо јој ту неутралност дали за школе и владике. Руска дипломатија потпомагала је Симићеву владу исто онако енергично као и Новаковићеву владу: обе те владе имале су у њеним очима заслугу да су држале Милана далеко од српске политике.

V.

И ако су успеси Симићеве владе на пољу Македонске политике били знатни, они су тек упола задовољили јавно мњење. У нас се веровало да смо приликом Грчко-турскога рата могли добити од Порте све што бисмо тражили, и Симићевој влади замерено је што није поставила наше највише захтеве. Ти највиши захтеви били су одвајање наше националне цркве од Патриаршије. Када се уместо националне цркве добио само администратор у Скопљу, свет је имао утисак да је Симић дао Турцима нашу неутралност буд за што.

Држало се да је одвајање наше националне цркве од Патриаршије лака ствар. Наша национална црква, која је носила име Пећке патриаршије, била је у XVIII веку припојена султановим ферманом Цариградској патриаршији. Зашто сада када је заратио са Грцима, Султан не би својим ферманом исто онако одвојио нашу цркву од грчке као што ју је некада с њоме спојио?

Успостављење Пећке патриаршије није било тако велика добит као што је јавном мњењу изгледало. У ферману којим се Пећка патриаршија припајала Цариградској, тачно су обележене њене границе. Од оног земљишта које је некада стајало под њеном духовном влашћу, већи део истргнут је у току времена из састава Отоманске царевине, и припао у политичком погледу било Србији, било Бугарској, било Аустрији као окупаторки Босне и Херцеговине. Она област Пећке патриаршије која је још остала у оквиру Отоманске царевине, поклапала се у главном са границама косовског вилајета. Ван обновљене Пећке патриаршије остали би баш они делови Македоније, — битолски и солунски вилајет, — око којих се водила главна борба између нас, Грка, и Бугара.

Ето зашто, поред оних који су тражили успостављење Пећке патриаршије, било је и других који су тврдили да нашу националну цркву ваља основати угледом на Бугарску егзархију. Када је 1870 Егзархија основана, њој нису додељене

границе некадашње бугарске националне цркве, т. зв. Трновске патриаршије, него је речено да свака православна епархија у којој би две трећине пастве то желеле, може добити егзархијскога владика. Према томе могло се десити да у истој епархији буде две владике: један за егзархијску већину, — други за патриаршијску мањину. Између грчке и бугарске цркве није извршено разграничење; некада везане свака за тачно омеђену област, оне се нису више везивале за област, него за народност, — једна за грчку, друга за бугарску, — и вршиле су духовну власт једна поред друге на истом земљишту. Зашто бисмо ми обнављали нашу националну цркву у границама Пећке патриаршије? Зар није било боље тражити једну цркву без граница, — цркву за Србе где год их буде?

Али било да се пође путем успостављања Пећке патриаршије било да се пође путем оснивања српског егзархата, ствар је била тешка. Ма у каквом виду да се стварала српска црква у Отоманској царевини, она је морала бити призната од турских власти. Признање српске цркве Порти би врло нерадо дала, због неприлика и заплета које би имала са двама супарничким црквама, — Цариградском патриаршијом и Бугарском егзархијом. Портин отпор у тако важном питању ми нисмо могли сломити без снажне потпоре руске амбасаде. Цело је питање било у томе, да ли нам је руска амбасада хтела дати ту потпору? Руски амбасадор имао је упутства да нас помаже само у питању скопљанскога владике. Стварање засебне српске цркве није се слагало са начелом јединства православља кога се Русија у то доба држала. Она је баш тада тражила начина како би Бугарску егзархију, своју властиту творевину, измирила и сјединила са Патриаршијом. Пустити Србе да се и они по примеру Бугара одвоје од Патриаршије, значило је место једне велике православне цркве начинити на Балкану три мале националне цркве. Православље би, са својим јединством, изгубило и своју снагу; уместо да спаја словенске народности у једну вишу, верску заједницу, оно би се и само поцепало на народности. Задржати Србе под Патриаршијом; вратити, ако могуће, под Патриаршију и Бугаре, то је била руска политика онда када смо ми правили планове о засебној цркви. Очеvidно, на руску потпору нисмо могли рачунати.

Било је политичких људи који су говорили да ми, са

руским одобрењем или без њега, треба да се цепамо од Патриаршије. Стаavimo Порту и Русију пред свршени чин! Ако не одмах, а оно после некога времена тај ће чин бити признат. Али, да би смо се могли оцепити од Патриаршије, требало је да имамо бар три епископа, колико се по канонима тражило за оснивање самосталне цркве. Ми пак имали смо у целој патриаршијској јерархији свега једнога епископа, — рашко-призренског митрополита Дионисија. Уосталом, велике покрете црквенога цепња не праве владике, него прави паства која уза њих пристане. Наша пропаганда била је тек у повоју; покрет за српску цркву могли смо изазвати у косовском вилајету, али не и у солунском и битолском; уосталом ни у косовском вилајету није било сигурно да би народни покрет, једном изазван, могао довољно дуго трајати. Оцепљење од Патриаршије било је једна врста буне; као у свакој буни, тако је и ту било главно истрајати. Несигурни са борбеним моћима нашега народа у Македонији, ми нисмо смели напуштати у црквеном питању дипломатски пут; на томе путу пак нисмо се смели одвајати од Русије, од чије је потпоре наш успех зависио; све те околности принудиле су нас да место националне цркве тражимо само владика у Скопљу.

У држању Симићеве владе било је некога колебања и збуњености. Она је изгубила доста времена у претресању питања, шта је за нас боље: Пећска патриаршија или Српски егзархат. Најзад се одлучила за Пећску патриаршију, али без повлачења граница, — другим речима, под именом Пећске патриаршије требало је ипак основати егзархат. Од ове одлуке која је донета на седници министарскога савета од 30 априла, Влада је одустала чим је наишла на прве тешкоће код Руса. Под руским утицајем, она је свела наше црквено питање на питање скопљанскога владике, и пристала на оно половно решење које нам је Патриаршија понудила. Колебања Симићеве владе између Пећске патриаршије и Српског егзархата нису се могла сакрити од света. Симић је имао једну несрећну реч; упитан шта мисли с успостављењем Пећске патриаршије, рекао је да је ствар још једнако „у фази студирања.“ Њему је замерано, да онда када је ваљало делати, он је студирао. На Симићевом месту, прибранији и одлучнији човек зацело би брже нашао свој пут и смелије ударио њиме, али вероватно ни он не би добио ни Пећску патриаршију ни

Српски егзархат, него би, у најбољу руку, место администратора који је Симићу дан, добио владика у Скопљу.

Политику Симићеве владе критиковао је, с једне стране Јован Ристић, а с друге Владан Ђорђевић. Месеца марта, у времеу између српско-бугарскога споразума и грчко-турскога рата, Јован Ристић писао је Краљу Александру да се, ради преговора са Портом и Патриаршијом, пошље у Цариград сам Краљ Милан. Ту исту мисао изнео је после и у једном новинарскоме чланку у коме се доказивала потреба послати у Цариград „мисију вишега ранга и тежег ауторитета.“ Ристић, богат дипломатским искуством, сећао се без сумње оних изванредних изасланика које су Велике Силе упућивале порти у тренутцима кризе да би јој дали осетити сву озбиљност својих захтева. Са гледишта дипломатске технике, Ристићевом предлогу није се имало шта приговорити; питање је могло бити само о личности нашег изванредног изасланика. Поред свих особина које су га оспособљавале за дипломатске мисије, Краљ Милан био је у овој прилици неупотребљив. Он је стајао не може бити горе код Руса, који су били наш главни заштитник и на порти и на Патриаршији. Из ината према Милану, Руси су били кадри отказати нам одједном сваку потпору у македонским стварима, — као што су на пр. крајем те исте 1897 учинили на сам глас о повратку Милановом у земљу. Без руске потпоре, Краљ Милан са својом личношћу мајсторијом не би ништа испословао, — нарочито, ако се има на уму да његов углед није био велики код султана Абдула Хамида, који му је, како изгледа, 1893 помогао да плати карташке дугове, а 1894 да добије натраг писма писана Артемизи. Мисија вишега ранга и тежег ауторитета? о којој је писао Ристић, није била рђава ствар, али Милан, кога је Ристић за ту мисију изабрао, имао је само потребан ранг, а не и потребан ауторитет.

Владан Ђорђевић слагао се с Ристићем, да је 1897 у преговорима са Портом ваљало употребити изузетна средства. Ристић је мислио на изузетна *дипломатска* средства: Ђорђевићева изузетна средства нису била дипломатске него војне природе. У два маха, у марту и у априлу 1897, он је предлагао мобилизацију двеју дивизија са концентрацијом на српско-турској граници. У својим мемоарима Ђорђе Симић каже: „Ми нисмо могли усвојити тај предлог једно с тога што се наша

војска налазила у томе тренутку у тако неспремном стању, да је била неспособна за сваку акцију; друго стога што су наше финансије биле у тако рђавом стању, да не би имали чиме издржати ни месец дана две мобилисане дивизије, и треће стога што је Европа међутим била изјавила своју тврду одлуку да се не ремети status quo на Истоку, и што наша мобилизација не би на Порту учинила никакав ефекат, а нама би само навукла ремонстрацију од стране великих сила.¹⁾

Симићева влада затекла је земљу без новаца и војно неспремну: под таквим околностима она се у спољашњој политици морала задовољити оним половним успесима који се путем дипломатских преговора могу добити. Јавно мњење незадовољно тим половним успесима осуђивало је Симићеву владу због невештине, као да се чисто дипломатском вештином могла накнадити оскудица војне и финансијске снаге.²⁾

VI.

Грчко-турски сукоб у 1897 имао је за последицу српско-бугарско зближење. Када су 1889 дошли на владу, радикали су одмах тражили споразум са Бугарима, али споразум је онда био немогућ због тога што су се радикали држали Русије, докле је шеф бугарске владе Стамболов стајао према њој у отвореном непријатељству. Симићева влада затекла је повољније прилике за српско-бугарски споразум. Бугарски кнез Фердинанд, пошто је отпустио Стамболова, измирио се са Русијом. Ова промена бугарске спољашње политике осетила се још за Новаковићеве владе, приликом Фердинандове посете нашем Краљу. За разлику од Новаковићеве владе, која је хтела добре односе са Бугарима, али без писмених обвеза, Симићева влада закључила је са Стоиловљевом владом, која је тада била у Бугарској, писмени споразум, — т. зв. угодбу од 19 фебруара 1897. Угодба је имала првен-

¹⁾ Ако наша Влада није претрпела Турцима мобилизацијом, то су учинили Бугари. Њихов посланик изјавио је једнога понедељника Султану да, ако „до идућег петка, и то до 4 ч. по подне не изда небројено пута обавезане берате за Кукуш, Мелник и Струмицу, Бугарска ће морати да мобилизира своју војску.“ Ни поред ове претње Бугарска није у одређеном року добила берате, него само Султаново обећање да ће се њене жеље испунити после савршена грчко-турскога рата.

²⁾ В. прилог VI.

ствено у виду заједничку радњу Србије и Бугарске у случају да грчко-турски рат изазове веће заплете на Балкану. Догађаји су се развијали тако да нека заједничка радње било војна било дипломатска није се показала потребна.

Грчко-турским ратом користили смо се и ми и Бугари да изнудимо од Порте што веће уступке. Ми смо тражили школе у битољском и солунском вилајету и владику у Скопљу. Бугари су тражили пет нових владика у Македонији. Нити смо ми помагали Бугарима у њиховом послу нити они нама у нашем; и ми и они радили смо сваки на своју руку. Наша опозиција тврдила је да су нам Бугари подвалили, и да су после споразума с нама закључили споразум с Турцима, који им је донео нове владике. Чак се знао и датум тога споразума: 8 март. По нашим дипломатским документима, ево шта је било у ствари. На неколико дана после угодбе од 19 фебруара, Бугари су покренули на Порти питање о пет нових владика, и то у Кукушу, Мелнику, Струмици, Битољу, Дебру. По савету руског амбасадора, одустали су од Битоља и Дебра. Ми смо знали за бугарске захтеве нових владика, и пошто су ти захтеви ограничени на Кукуш, Мелник, Струмицу, ми им нисмо били противни. У угодби од 19 фебруара није било ничега што би забрањивало Бугарима да траже нове владике, као што није било ничега што је забрањивало нама да тражимо, ако хоћемо, нашу засебну цркву. У бугарском поступку била је само ова неисправност: месеца априла, без претходног споразума с нама, Бугари су претили Турској мобилизацијом, ако се њихови захтеви у одређеном року не испуне. Ово је без сумње било противно гласу угодбе, којом смо се и ми и Бугари обвезивали да нећемо предузимати никакву једнострану војну радњу. Али бугарска претња мобилизацијом није била озбиљна, и Турци се нису од ње много уплашили. У кратко, Бугари нису иза наших леђа правили споразум са Портом, него су без нашег знања извршили једну претњу мобилизацијом која је промашила дејство.

После угодбе од 19 фебруара, између нас и Бугарске закључен је 8 марта 1897 трговински уговор, коме се приписивала велика политичка важност, јер су се раније Бугари устезали да такав уговор потпишу.

Као сметња правом и искреном српско-бугарском споразуму стајало је још увек македонско питање. Стоиловљева

влада признавала је постојање српских интереса у Македонији, али није примила предлог Симићеве владе о разграничењу сфера, јер бугарско јавно мњење још није било на то припремљено. Последњег дана бављења нашега Краља у Софији, Стоилов је из небуха изнео мисао о успостављењу Пећске патриаршије и о њеном спајању са Бугарском егзархијом. Спајање би се извршило на тај начин, што би у епархијама са бугарском већином владика био Бугарин, а викар Србин, а у епархијама са српском већином владика Србин, а викар Бугарин. Овај предлог о спајању цркава био је у толико чудан што је претпостављао оно разграничење сфера за које је Стоилов раније рекао да још није могуће. Вероватно, Стоилов није мислио са спајањем цркава озбиљно, јер кад смо доцније затражили од њега накнадних објашњења, он нас је оставио без одговора.

У угодби од 19 фебруара била је једна тачка, да у Македонији наша и бугарска пропаганда неће једна другој сметати, него ће се узајамно помагати. Ми смо одмах наредили консулима у Македонији да се у будуће показују помирљивији према Бугарима, и да српско-бугарску борбу, колико то од нас зависи, држе у границама културне утакмице. Какав су упутства из Софије отишла бугарској пропаганди, ми не знамо; у сваком случају, после угодбе, бугарска пропаганда није постала помирљивија него насртљивија. Једне недеље у априлу, када се нико није надао, Бугари навале на нашу цркву у Куманову и отму је. Скопљански консул јављао је да можемо повратити цркву противнападом, али под условом да противнапад учинимо одмах идуће недеље, док наше људе још држи гнев и жудња за осветом. У место противнапада, наша Влада више је волела учинити представку у Софији, од које није било никакве вајде. Бугари су задржали нашу цркву, а ми смо морали издати нову.

Отмици кумановске цркве следовало је убијање наших људи у Македонији. Убијања су чињена по плану једнога друштва образованог у Солуну. Чим су нам турске власти допустиле отварање школа у битолском и солунском вилаету, Бугари су покушали то спречити убијањем оних људи који су на отварању наших школа радили; тим терором требало је већ у клици угушити жељу за српским школама. Ово је био први пут да је између нас и Бугара у Македонији

почела да ради бомба и кама; наше јавно мњење било је изненађено и разгневно, и због наступа бугарског тероризма у Македонији стало сумњати о могућности српско-бугарскога споразума у опште.

Покушаји српско-бугарскога зближења под Новаковићевом и Симићевом владом објашњују се тиме што је у Бугарској пао Стамболов, што је из Србије отишао Милан, и што је руски утицај завладао и у Београду и у Софији. Симићева влада радила је са много више одушевљења на зближењу, него Новаковићева влада која је све нешто заирала од Бугара. Угодба од 19 фебруара и трговински уговор од 8 марта били су први писмени споразуми између нас и Бугара после вишегодишњег узајамног туђења и неповерења. Одмах се видело да ће због македонскога питања споразумевање с Бугарима ићи врло тешко; ипак Симићева влада била је решена да продужи започето дело, али када је она пала у јесен 1897, према Бугарима окренут је други лист.

Симићева спољашња политика разликовала се од Новаковићеве само у нианси; у главним цртама то је била иста политика: наклон на Русију, споразумевање са Бугарском и Црном Гором, мирољубива и исправна политика према Порти. Симић је био обазривији према Аустрији него Новаковић, и избегавао је бар у спољашњим начинима све што би ту силу могло увредити. Ипак ни он је није могао задовољити, јер општи правац његове спољашње политике није се слагао са њеним интересима. Аустрија није одобравала ни наше подвање руском утицају ни нашу присност са Софијом и Цетињем. Не могући обуздати своје негодовање, а не смејући отворено рећи своје замерке, Аустрија је поводом ситуација заметала с нама кангу. У једној нашој службеној публикацији, *Прегледу наше спољашње трговине за 1896*, речено је за забрану увоза свиња у Угарску да је била произвољна и ничим неоправдана. Ово је било просто понављање онога што смо ми у толико прилика били рекли у најслужбенијим представкама Бечком кабинету; ипак зато аустријски посланик протестовао је противу наведене реченице у *Прегледу*, и Симићева влада морала се извињавати.

VII.

Унутрашња политика Симићеве владе вођена је у духу радикалне странке. Симићева влада повратила је, пре свега,

у државну службу оне радикале које су ранији неутрални режими одатле уклонили. Под Новаковићевом владом, радикали су изгубили скоро све општине; сада су их једну за другом повраћали; за кратко време, од 1300 општина, 1200 било је у радикалним рукама. Радикално заузимање општина извршено је како где, негде милом, негде силом. Ако власт не би похитала да по законским прописима нареди нов избор општинских часника, народ је дошао с моткама, па најурио напредњачке кметове и регенте. Овде онде десило се и по које личовање које је опозиција стављала на рачун радикалним букачима, а радикална штампа хајдуцима, — али то су биле осамљене појаве. У својој дипломатској стили који је као неким велом застирао стварност и прикривао њене рапавости, Симић, у својим мемоарима, овако описује радикални јуриш на општине: „Ми смо успели да у року од два три месеца извршимо полагање и без икаквих потреса измену општинских власти у целој земљи. А да су избори били правилни и слободни, најбољи је доказ у томе, што није било скоро никаквих тужаба, ни пред министарством унутрашњих дела ни пред Државним Саветом“. Тужби без сумње није било, али то још није значило да је промена општинских власти извршена без потреса и неправилности. Новине су на пр. много писале о случају једнога напредњачкога кмета кога су неки нагарављени људи просто прегукли. Кмет је имао мушко дете које је тек пошло у школу; то дете склопило је руке пред зликовцима и молило их да му не дирају оца, а он ће им дати и буквар и таблу, — све што је тај малишан свога имао.

Пошто је Симићева влада поново увела радикале у државну и у општинску службу, она је 22 јуна извршила нове скупштинске изборе. Пошто је промена Устава одложена, избори нису вршени за уставотворну него за обичну Скупштину. Напредњаци, који су били растурили странку, нису учествовали у изборима. Тако исто нису учествовали ни либерали, који су свом неучешћу давали значај протеста противу спољашње политике Симићеве владе и противу њенога одлагања уставне промене. Како изгледа, либерали нису рекли своје праве побуде. Они су хтели умањити морални углед Скупштине тиме што ће је оставити без опозиције. На тај начин вратили би жао за срамоту радикалима,

који нису хтели да братски поделе с њима портфеље приликом састава Симићеве владе.¹⁾

Изајавивши сами на изборе, радикали су добили сва посланичка места, што се дотле ниједној странци није десило. По Уставу од 1869, Краљ је постављао један број чланова Скупштине. Он је поставио 25 радикала, 15 либерала, 7 напредњака, 14 неутралаца.²⁾ Краљ Александар, постављајући своје посланике из свих странака, хтео је посведочити своју верност према ванстраначкој политици коју је повео 9 јануара 1894. Он је чак и Симићеву владу волео да приказује као једну у основи неутралну владу, у којој је, на име доказа о потпуној Краљевој непристрасности, дано неколико места и радикалима.

Помоћу краљевих посланика, Симићева влада створила је себи ону опозицију коју на изборима није могла добити. Терет опозиције пао је у главном на либерале. То су били они либерали који су се, 1894, под Јевремом Андоновићем оцепили од главнине либералне странке. У пролеће 1897 чињен је покушај да се Андоновићева група врати у крило странке: Ристић је то желео, али је ствар покварио Рибарац својом искључивошћу. Андоновићева група, под именом „независних либерала“, продужила је водити своју засебну политику. Према Краљевим неутралним владама, то је била као нека од Краља откомандована неутрална опозиција.

Скупштина од 1897 имала је да одобри ванредни војни кредит од девет милиона. Грчко-турски сукоб обратио нам је пажњу на нашу војну спремност, и ми смо тек онда видели колико је она непотпуна. Министар војни, генерал Јован Мишковић навалио је да је попуни. У крагујевачкој тополиници стала се израђивати пушчана и топовска муниција. За пушке берданке руска влада поклонила нам је 22 $\frac{1}{2}$ милиона метака (250 метака на пушку), у вредности од 2 $\frac{1}{2}$ милиона динара. У Француској код фабрике Шнајдерове и др. поручено је, за три милиона динара, 44 позицијска топа са муницијом. Са француском и руском владом почели су преговори о набавци 110.000 пушака магацинака рускога

¹⁾ Живановић, *Историја*, III, 397—399.

²⁾ Ове бројеве даје Симић. Мишковић каже да је међу краљевим посланицима било 27 радикала, 15 либерала, 9 напредњака, 12 неутралаца.

система: пушке су имале да буду израђене у француским државним фабрикама, а муниција са бездимним барутом у руским државним фабрикама. Тиме би се попунила велика празнина у нашем наоружању: наша војска била је једна од оних ретких војски у Европи које још нису биле снабдевене вишеметном пушком малог калибра, т. зв. магацинком. Осим набавке муниције за берданке и поручбине позицијских топова, Симићева влада набавила је 1500 коња у Угарској и Русији, и попунила економну и санитетску спрему великим набавкама материјала.

Војне набавке, како оне које су учињене тако и оне које су се имале учинити, претпостављале су ванредни кредит од 25 милиона. Министар финансија Вујић ставио је министру војном одмах на расположење 9,239.129 дин. из оних сума које су нам поверилачке банке дале у напред на рачун још неоствареног зајма од 1896. Тај ванредни кредит Скупштина је накнадно одобрила. Осим тога она је годишњи унос у оружни фонд повећала од 400.000 на 1,700.000 (закон од 10 јула 1897), због чега је стални државни прирез подигнут од 62% на 75% (закон од 11 јула 1897).¹⁾ Ово је било знатно оптерећење пореског обвезника, али Скупштина је сматрала ту жртву као неопходно потреби за наоружање војске. Сума од 1,700.000 колико је сада износио годишњи унос у оружни фонд, била је довољна за исплату годишњине зајма од 25,000.000 милиона који се, ради покрића нових издатака на војску, намеравао касније закључити.

После ванредног војног кредита, Скупштина је имала да се забави финансијским питањем. Новаковићева влада, која је успела смањити укупну годишњину државнога дуга, није успела решити питање летећег дуга. 1896 она је закључила четворопроцентни зајам од 70,460.600 номиналних. Од овога зајма остварила је одмах само 16,000.000, по курсу од 66%. Остатак зајма, подељен на четири дела, имао се остварити тек доцније, у одређеним размацима времена, али његово остварење није било за банке обавезно. Пре него је стигао

¹⁾ Оружни фонд установљен је после турских ратова законом од 19 јануара 1879. У тај фонд уносиле су се уштеде општег војног буџета и прирез од једног динара. Приликом измена пореског закона од 1883 и 1886 прирез је укинут, и на место њега уносило се у оружни фонд, из редовних државних прихода, 400.000 динара годишње.

рок за остварење осталих делова зајма од 1896, Новаковићева влада заложила је њихове обвезнице, осем једнога малог дела од три милиона динара, код поверилачких банака. Половину вредности тих обвезница банке су јој дале као привремену позајмицу. Симићева влада, због критичних прилика на Истоку, које су обориле курс наших хартија (за време грчко-турскога рата он је пао на 61%), није могла склонити банке да у предвиђеним роковима остваре остатак зајма од 1896, али на рачун тога остатка Симићева влада добила је од банака привремену позајмицу од шест милиона. На ту позајмицу, као и на позајмице учињене за Новаковићеве владе, ми смо плаћали 6½%. Вујић је сматрао да је боље остварити један део зајма од 1896 и по нижем курсу него што је предвиђен, — него у ишчекивању онога курса који је предвиђен плаћати на привремене позајмице велики интерес. 27 јуна 1897 он је једној лондонској групи уступио 25,000.000 из зајма од 1896. Париска берза била је засићена нашим вредностима; на берлинској берзи такође смо имали тешкоћа; Вујић је стога сматрао за велики успех што нам је отворио лондонску берзу. У место курса од 71% предвиђеног уговором од 1896, ми смо се морали задовољити курсом од 68%. Скупштина је одобрила снижење курса, али Симићева влада је пала пре остварења лондонскога зајма.

У Скупштини је отворена дебата о спољашњој политици Симићеве владе. Либерална опозиција доказивала је да за време грчко-турског сукоба Симићева влада није била на висини догађаја. У изузетној прилици она није умела употребити изузетне мере. У чему би се те мере састојале? Да ли у једној мисији вишега ранга и тежег ауторитета? Да ли у делимичној мобилизацији? О томе мишљења су била подељена. Наслоњена на огромну радикалну већину, Симићева влада лако је победила малобројну либералну опозицију, али, ако се оправдала пред Скупштином, није се оправдала пред јавним мњењем, које је и даље кривило Симића да за време последње источне кризе није имао духа и куражи да изиђе из оквира обичних дипломатских представака: тада је био потребан један државник смелијег подухвата, а не један шаблонски дипломат као Симић.

Од закона решених на Скупштини од 1897 ови су били најважнији:

1) Закон о изменама и допунама у закону о српској државној класној лутрији за привредне циљеве од 13 јула 1897. Класна лутрија, установљена под радикалним режимом ради потпомагања народне привреде, била је дужна према прописима закона од 1897 издвајати 25% свога чистог прихода за образовање једнога фонда из кога ће се помагати земљорадничке задруге. Величина фонда утврђена је на два милиона динара. Позајмице су се одавде чиниле задругама преко њиховог савеза, — на солидарно јемство свих задругара, и то само у природи (у пољопривредним машинама и справама, у крупној и ситној стоци, у људској и сточној храни итд.).

Закон од 13 јула 1897 спадао је у низ оних мера којима су наше владе већ неколико десетина година покушавале решити питање сељачкога кредита. Хипотекарна банка, установљена шесетих година у Београду, показала се корисна само већим земљовласницима, јер је давала кредит на основу непокретне залог. Мали земљовласници били су упућени на новчане заводе који су давали зајмове на покретности: задуживање код новчаних завода имало је ту незгоду, што се у случају неиспуњене обвезе заложена покретнина продавала за рачун повериоца, — и земљорадник је често остајао без предмета најпотребнијих за своје послове. Стога се дошло на мисао да се поред кредита на непокретности и кредита на покретности установи за земљорадника и кредит на личност. Ради веће сигурности повериоца, тај се кредит није давао ниједном земљораднику посебно, него се давао већем броју земљорадника удружених у задругу. Задругари су јемчили сви за једнога и пазили један на другог да се добивени кредит употреби производно. Овакве земљорадничке задруге, раширене по Европи, пресадио је код нас Михаило Аврамовић. Он је проучавао њихово уређење у Немачкој и Италији, и писао је о њима још 1892 у једном смедеревском пољопривредном листићу. Он је ишао по подунавским и поморавским селима да умесност задруга објашњава и усмено, али, како сам вели, сељацима је тешко ишло у главу „да сељак може сељаку помоћи“. Прва земљорадничка задруга основана је марта 1894 у селу Вранову, код Смедерева. Та прва задруга, као и оне које су јој непосредно следовале, била је кредитна задруга, која се другим пословима

осим давања кредита, на пр. набавкама и продајама, бавила тек узгред, јер у то време у сељака је највећа потреба била за новцем. Испрва задруге су добијале свој капитал од једног смедеревског новчаног завода, „Подунавске окружне задруге“; преко хиљаду акција тога завода уписао је самоуправни окружни одбор да би му омогућио давање зајмова земљорадничким задругама. Кредит који су задруге добијале код смедеревске банке, показао се недовољан; осем тога банка је ограничавала свој делокруг на смедеревски округ, а задружни покрет ширио се и по осталим окрузима, — наиме, у окрузима крагујевачком, пожаревачком, београдском, моравском. Јула 1895 одлучено је да се све задруге, растурене по разним крајевима, доведу у међусобну везу; тако је постао *Савез земљорадничких задруга*. Тек пошто је задругарство створило себи средишњи орган, оно је добило државну помоћ законом од 13 јула 1897. Овај закон учинио је много за развитак задругарства. Од задруга које су раније створене, ни половина са оскудице капитала није могла проградити. Помоћу чланских улога капитал се у задругама стварао споро; новчани заводи нерадо су се упуштали у послове са задругама; преко је било потребно да се држава умеша и пружи задругарима почетни капитал¹⁾.

(2) Закон од 11 јула 1896 о ковању 10,000.000 златника. Овај закон стајао је у вези са планом радикалних финансиста о уређењу наше валуте. Они су осуђивали напредњачку владу што је опозвала њихов закон од 1893 и поново допустила Народној Банци издавање сребрних новчаница на основу како сребрне тако и златне подлоге. Они су предвиђали услед тога повећање сребрних новчаница и пораст ажије на злато. Ова предсказивања нису се обистинила. У место да се пење, ажија је падала. Било је неколико узрока ове појаве: добра година, поновно отварање границе нашим свињама, прилив злата услед зајма од 1896. И ако је ажија падала, Симићева влада хтела је да ковањем нових златника поправи валуту. Закон од 11 јула 1897 остао је неизвршен; у место њега извршен је један други закон, донет још 15 марта 1890, о ковању шест милиона сребрника. Извршење овога закона стављено је у дужност Народној Банци. По-

¹⁾ Мих. Аврамовић, *Тридесет година задружног рада*, стр. 72—78.

требно сребро за ковање сребрника Банка је имала да купи из своје златне готовине; у накнаду за издато злато, она је добијала сребрнике с урачунатом ажијом. Закон од 1890 правдан је потребом да се рђав бакарни новац замени бољим сребрним новцем; осем тога држава је на ковању сребрника имала зараду од три милиона. Сребрници се нису одржали у саобраћају, него су се враћали Народној Банци, пошто су њени дужници радије исплаћивали своја дуговања звечећим сребром него новчаницом. На основу тога сребра које се код ње нагомилавало, Банка није могла издавати нове сребрне новчанице; највећи могући број тих новчаница утврђен је законом једном за свагда, — и није се могао повећавати сразмерно сребрној подлози. Практично дејство закона од 1890 било је то, да се у металној подлози Народне Банке однос између сребра и злата променио у корист сребра. Раније, сребрна новчаница била је покривена више златом него сребром, а сада више сребром него златом, — другим речима, добила је подлогу од мање вредности.

(3 Законодавно решење од 18 јула 1897 које је гласило овако: „да би се земљиште Краљевог Двора могло заокруглити, те да сам двор добије изглед, какав обично имају владаочеви дворови, то потписати предлажемо Народној Скупштини да изволи решити, да се земљиште које лежи на југозападном углу Краљевог Двора, а између улица Краља Милана, Кнеза Михаила и улице Господар Јевремове експроприше и споји с осталим земљиштем Краљевог Двора, те да се на тај начин створи један правилан квадрат између четири улице, — а експроприсано земљиште да се исплати из државне касе.“

Ово решење предложено од Николе Пашића и 119 радикалних посланика сматрало се као поклон који радикална странка — о државном трошку — чини Краљу Александру.

Мисао о овоме поклону приписивала се Николи Пашићу, који је имао око за добре плацеве и умео да их заокругљује. За Новаковићеве владе, напредњачка Скупштина смањила је цивилну листу на тај начин што је решила, наравно са Краљевим пристанком, да се цивилна листа не издаје цела у злату, него пола у злату а пола у сребру. На против, радикална Скупштина, за Симићеве владе, поклонила је Краљу један велики плац ради подизања двора на четири лица. Никола Пашић није погодио какав ће утисак његов

поклон учинити на Краља. Краљ не само није осећао никакву захвалност према радикалној странци, коју је после два три месеца отерао с власти, него је чак и решење од 18 јула оставио неизвршено.

Скупштина од 1897 прошла је на миру, и ако су многи предсказивали да ће радикали оборити Симићеву владу, која је била полу неутрална, полу радикална, па тражити чисто радикалну владу под Пашићевим председништвом. Преко свакога очекивања, радикална Скупштина пристала је да ради са Симићевом владом. Међу радикалима постојала је једна група незадовољника, вођена Ђајом и Таушановићем, али Пашић је стишао те незадовољнике још пре састанка Скупштине Таушановић није одобравао одлагање уставне промене на које је већина радикалнога главнога одбора, саветована Пашићем, пристала. Да цена странку на том питању, Таушановић није смео или није хтео. Остајући у главноме одбору, он се није хтео кандидовати на изборима од 1897, — и то је био сав његов протест противу Пашића и Пашићеве политике.

Пашић је помагао Симићеву владу отворено, и, како се чинило, врло искрено. Он је примио од Владе председништво београдске општине (које се по ондашњем закону није добијало избором него указом), — и пристао је да буде председник Скупштине. Према Двору показивао се гибак и попустљив. У публици се говорило да је Пашић променио природу и од револуционара постао опортунист. Био је претурнио педесет, имао жену и децу, куповао куће, вадио рударске повластице, бавио се и другим привредним предузећима. Њега су рачували у богате, чак врло богате људе. Његово широко лице у оквиру велике владичанске браде добило је ведар озарен изглед срећног домаћина и великога газде. Природно је, говорили су људи, што он није расположен за борбу с Круном, него више воли да се с њоме „равна“: он њој плац на четири лица и одлагање уставног питања: ова њему четири места у влади и радикалну већину у Скупштини.

Ова оцена Пашићева држања била је површна. Пашић је морао своје држање пре свега подешавати према расположењу своје странке. Радикална странка била је прилично обесхрабрена услед државног удара од деветог маја. Међу радикалима из народа имало је још борбених људи који су

говорили о бунама и заверама, али трговци и интелектуалци странке били су клонули, и повратак на власт очекивали само од погодбе с Двором. Затежући сувише према Двору, Пашић је ризиковао да изгуби поверење већег дела странке, и да се нађе бачен на њено крајње лево крило. Осем тога он је водио рачуна и о расположењима Руса. После свога пута у Русију од 1891, он се толико припио уз Русе да не само у спољашњој политици, него ни у унутрашњој није хтео чинити ништа што не би њима било по вољи. Руски став у нашој унутрашњој политици био је овај: према Милану стално непријатељство; према Александру, ако би се од оца одвојио, благонаклоно држање. Сасвим у духу ове руске политике, Пашић је затезао према Милану, а попуштао према Александру. То је у осталом био једини начин да се син одвоји од оца, и да се Милану онемогући повратак у земљу: повлађивање Александру било је само нов облик борбе противу Милана. Најзад, у Пашића је расло интересовање за питања спољашње политике: да би ту могао одржати свој правац, био је готов попуштати у питањима унутрашње политике. 1896 и 1897 њему је спољашња ситуација изгледала опасна. Он се бојао да се услед грчко-турског рата не отвори цело Источно питање. Ми смо били војно-неспремни, и у очима Сила вредили смо много мање од Бугара. Ако би се Источно питање отворило, нас је могла спасти само руска потпора, и ништа друго. Руска потпора зависила је међутим од једне личне околности: да ли је Краљ Милан у Србији или ван ње; Руси су се заузимали за наше националне захтеве само докле докле је Милан био ван Србије. Према томе било је од највеће важности не пуштати за време грчко-турског сукоба Краља Милана натраг у Србију; Симићева влада била је решена да га не пушта, али њен властити опстанак висно је о концу чим би навалила да се уставно питање реши, Краљ Александар би је оборио. Из тога разлога Пашић је првстао да се уставна промена одгоди. Испрва се мислило да уставна промена буде одгођена само за време грчко-турског сукоба, али када се једном почело попуштати Краљу, његова отпорност бивала је све већа, — и зато се питање уставне промене није могло покренути ни после окончаног грчко-турског сукоба.

VIII.

У јесен 1897 цела Србија говорила је само о једном великом хајдучком претресу који је држан у Чачку. Новоковићева влада била је прегла да хајдучију пошто пото истреби. Захваљујући министру унутрашњих дела Димитрију Маринковићу и његовим начелницима, међу којима се нарочито истакао чачански начелник Светозар Шурдиловић, главни хајдучи су побијени или похватани у току 1895 и 1896. Од главних хајдука последњи је ухваћен Милан Бркић (октобра 1896). Родом из округа ужичког, Бркић је своју хајдучију раширио на четири округа, починио многобројна разбојништва, убиства и друге злочине, и опет изгледао неухватим због јатака које је на све стране имао.

У јесен 1897, чачански суд имао је да суди Бркићу и неким другим хајдучима, као и њиховим јатацима, за неких 180 кривичних дела учињених у току последњих пет година. На оптуженичким клупама седело је деведесет и шест људи и четири жене; више него икада хајдучија је изгледала зараза читавих крајева, а не злочин појединих људи.

У току претреса обелоданило се да на једног хајдука долази по неколико јатака, јер без јатака хајдук се не може одржати. Врло често јатак, а не хајдук, био је главни добитник хајдучије; он је исцрпљивао хајдука као јавну женску њен газда или газдарица. Код Бркића, који је дизао пљачку из четири округа, нађено је, у тренутку његова хватања, само седам дуката; код другог једног хајдука и његове дружине само један грош. Хајдук је морао да мити јатака, да га он не би ради уцене издао; што је уцена била већа, то је и хајдук морао више давати јатаку. Његова зависност од јатака осећала се нарочито зими, када би морао сићи на зимовник; за то време његова глава била је у јатачким рукама. Око појединих хајдука гамизало је читаво село јатака: та гомила паразита неосетно је развлачила хајдуку његов крвави хар; осем златних тока и богата оружја њему није ништа друго остајало.

Било је примера да су хајдучи постајали проста оруђа јатака, убијали и арали по њиховом налогу, па чак за њихов рачун чинили дела личне и политичке освете. Међу јатацима било је сеоских шпекулваната, који су сматрали хајдучију као командитно друштво у коме би они били тајни другари, а

било је и сеоских политичара, који су се служили хајдуцима као најамницима за сатирање противника.

Као што је хајдук имао јатаке, тако је полиција имала потајнике. Граничну линију између ове две групе било је тешко повући; та два подземна света имала су доста додирних тачака: јатак се за час претварао у потајника, а потајник у јатака. Ни хајдуци ни полиција нису се могли поуздати у своје помагаче. Неки пут јатак и потајник стапали су се у једно мешовито биће, које је варало обе стране, и хајдука и полицију.

У те замршене хајдучко-јатачко-потајничке односе уплеле су се још и родбинске везе и размирице. Хајдучија је правила нове родбинске везе, а кварила старе. Било је јатака који су ради утврђивања своје јатачке заједнице тражили да се један с другим ороде. Било је породица које је хајдучија разјединила и разорила; из родбинске солидарности један је део породице заклањао свога члана хајдука; други део, угушујући родбинске осећаје, одрицао га се и чак потказивао власти. И у једном и у другом случају дешавале су се читаве породичне трагедије.

Пера Тодоровић, који је присуствовао као новинарски извештач на хајдучком претресу у Чачку, оставио је под именом *Хајдучије* огромну грађу и о економској и о моралној страни тога друштвеног зла. Ту има извода из аката, а има и скица хајдука и јатака узетих с природе за време претреса. Тодоровићев извештаји учинили су јак утисак на публику, која није ни слутила какве се мрачне и крваве ствари дешавају у нашим селима, која смо ми замишљали у стању патриархалне непокварености.

Политичаре је највише копкало, колико је хајдучија помешана с политиком. Без сумње, то је била басна да су се хајдуци јављали као осветници народне слободе противу насилничких влада, али у сенци хајдука кретали су се многобројни јатаци; међу њима је, као што смо већ видели, било сеоских политичара који су се служили хајдуцима за своје страначке обрачунае. Да ли је међу тим политичарима-јатацима био когод од крупнијих политичара из народа? То је оно о чему се међу нашим странкама највише разбијало. Напредњаци су тражили међу јатацима радикалне кметове и посланике; радикали су тражили напредњачке кметове и по-

сланике; ко ће коме приденути хајдучију, то је у борби напредњака и радикала постала главна брига. Било се ушло у траг једном напредњачком газди који је јатаковао и по чијем су наговору хајдуци убили једног радикала. Ова напредњачка брука поклопљена је много већом радикалном бруком, када се чуло да је у Бркићевој хајдучији улетен и велики радикални трибун Ранко Тајсић.

Затворен убрзо после Бркићева хватања, Тајсић је оптужен за саучешће у последњем великом разбојништву Бркићевом. 24 августа 1896, у село Моравице, срез качерски, округ руднички, пао је Бркић са дружином. Пошто је дигао сав наплаћени порез из општинске суднице и покупио све што је било код сељака готова новца и ствари од вредности, Бркић је ухватио учитеља Марка Бацковића, везао за плот и стрељао. Говорио је да је то казна Бацковићу за једну књигу у којој се ружио црногорски кнез Никола и сејала омраза између Срба и Црногораца.

Сумњало се да је у Бацковићевом убиству Бркић био само извршилац воље Ранка Тајсића. Зашто? Зато што Бацковићево убиство није било обичан пуштањук него казна за увреду црногорскога кнеза, са којим Бркић није имао везе али је имао Тајсић. Пред убиство, Бркић се налазио у рипи и теснацу. Дружина му похватана или изгинула, а он уцењен са 15.000 динара, — највећа дотадашња уцена за хајдучку главу. Са таквом уценом он није смео ниједном јатаку на зимовник за 15.000 дин. сваки би га издао власти. Не смејући заузмићи у Србији, Бркић је замолио Ранка Тајсића да га пребаци у Црну Гору. Поузданик Кнеза Николе, Тајсић је имао своје сигурне људе који су носили његову пошту и поруке за Црну Гору. Тајсић је пристао да пребаци Бркића, али је постављао као услов да Бркић убије прво Бацковића, који је у једном напису увредио Кнеза Николу. Та је увреда тим пре тражила освету што је Бацковић био Црногорац.

Кривица Тајсићева није се могла доказати. Њега су теретили само Бркић и још један хајдук, али на главном претресу и они су порекли своје исказе. Првостепени суд ослободио је Тајсића из недостатка доказа. Пре него је његова ствар прошла кроз све судске надлежности, Симићева влада падне, — и из бојазни да под промененим политичким пра-

ликама судска пресуда не испадне на његову штету, Тајсић умакне децембра 1897 у Црну Гору.

Крив или некрив, Тајсић је ишчезао из Србије: тај велики сељачки беседник на нашим Скупштинама могао је у будуће учествовати у политичком животу само као избеглица-завереник. Ранко Тајсић прогањао се целога века са властима, почевши од Краља па до срескога писара, — и није подносио никакву дисциплину, чак ни ону властите странке. Био је вечити „интерпелант“ и неуморни букач. У његовоме крају око њега су се купили сви страдалници и незадовољници; међу њима било је невиних жртава полицијске обести, али тако исто и ровашених људи, — сељачких паликућа, хајдучких јатака, политичких смутљиваца. Ранкова је кућа била пуна оружја; људи су ту непрестано долазили и одлазили, неки дању, неки ноћу. Када би се појавио у срезу, затурен на своме белцу, Тајсић је изгледао прави кеседија који се „не боји ни цара ни везира“. После дугогодишњег рвања са влашћу и истеривања неке народне правде, нашао се заједно са хајдучима на оптуженичкој клупи. Може бити није био крив за Бацковићево убиство, али за њега је био рђав знак, да се у опште могло поверовати да је кадар дати стрељати политичког противника из хајдучких пушака.

Радикални противници су ликовали: Ето наличја једног радикалног трибуна: хајдучки јатак! Наивни људи мисле, да радикални трибуни држе народ очинским старањем о његовим потребама; сада се показало да га држе терором: ко неће с њима, ето му угарак у сено, или хајдук у кућу! И зар је сада поштеније истеривати већину хајдучима него полицијом?

Радикали су оставили Ранка Тајсића његовој судбини. Он им је већ дојадио својим роптањем на вођство странке, својим ударањем у страну, својим радом противу династије. Врх свега још дошло је и ово упадање у хајдучију. Радикали нису хтели више да се залажу за њега. Ранко, када је то осетио, јаукуо је на своје другове: „Да сам један од њихових лифераната, потрчали би сви да ме бране, овако ни један ни да мрдне“.

IX.

Краљ Милан радио је противу Симићеве владе као што је радио противу Новаковићеве владе, јер су обе биле под-

једнако противне његовом бављењу у Србији. Одлазећи из Србије у јануару, он је говорио о своме повратку у марту; Симићева влада поручила му је, — ако дође, она га неће дочекати са краљевским почастима. Он није дошао. Краљица се међутим вратила у Србију, — и Милану се чинило да га ње ради не пуштају у земљу.

Обарајући Новаковићеву владу, Краљ Милан је имао план да на место ње доведе владу Белимарковића, у којој не би било ниједнога радикала. Полурадикална влада Симићева није била ни најмање по његовом укусу. Да би његову љутњу стишао, Краљ Александар послао га је у Беч у дипломатској мисији: он је ту имао да се обавести о политици Сила у грчко-турском питању. Долазећи као изасланик Краља Александра, он је примљен не само од аустро-угарскога министра иностраних дела Голуховскога, него и од самога цара Франје Јосифа, који га неких осам година није примао. Милан се не само обавештавао код Аустријанаца о грчко-турском питању, него је обавештавао и он њих о нашим приликама, и оцрнио Симићеву владу као панславистичку.

У фебруару покушавао је да одвоји министра војног Мишковића од осталих чланова владе и тиме изазове кризу. Крајем априла састао се у Бечу са Краљем Александром и министром Симићем. Јако раздражен, испијајући чашице коњака једну за другом, напао је у Краљевом присуству Симића као карађорђевац; Симић је донекле слушао Миланове грдне; најзад му је прекипело, и изашао је из собе не рекав Милану ни збогом. Да Краљ Александар није умирио Симића, он би још ту у Бечу дао оставку. Крајем маја цариградски посланик Владан Ђорђевић упутио је Краљу Александру једно писмо у коме је необично оштро критиковао Симићеву спољашњу политику. Ђорђевић је имао обичај да критикује и исмева своје ministre, али то је чинио обично после њихова пада. За овакав напад на Симића, докле је он био још у власти, Ђорђевић је морао добити миг од Краља Милана.

Либерали, осећајући Миланово нерасположење према Симићевој влади, хватали су му се за скут. Начелник округа нишкога Ђорђе Генчић, један од „независних либерала“, уде-сно је, фебруара, једну адресу Нишлија којом се Краљ Милан позивао натраг у Србију. Због те адресе Генчић је изгубио службу. У марту Ристић, с којим је Краљ Милан најзад успео

да се измири, предложио је да се Краљ Милан пошаље у дипломатској мисији у Цариград. Преко лета Милану је дошла једна депутација Нишљиа, а дошла су и два бивша либерална министра, од којих један Рибарац. Око Милана облећу либерали обе боје, — и Ристић-Рибарчеви и Андоновићеви. У борби са Симићевом владом он се може похвалити да у Србији има бар једна политичка група која жели његов повратак: то су либерали.

Краљ Александар није примао дословно све оно што му је отац говорио противу Симићеве владе; ипак његово поверење према њој слабило је. Консервативан по својим погледима, он се тешко слагао са радикалима; говорио је о политичкој незрелости нашега народа готово истим речима као Кнез Михаило и Краљ Милан, желео строгу полицијску управу, и замерао радикалима што држе народ на „свиленим уздама.“ И зато када се решио крајем 1896 на споразум са радикалима, оц им није дао владу самима, него их је уоквирио неутралцима. Неутралци нису одговорили његовим очекивањима; уместо да обуздавају радикале, они су се дали повући у њиховом правцу. Краљ је корио Симића да се он, постављен на чело владе као неутралац, сасвим порадикаливо.

Краљ је био незадовољан држањем Симићеве владе за време грчко-турскога сукоба као недовољно енергичним. Писање либералне штампе, а нарочито извештаји Владана Ђорђевића, уверили су га да смо са мало више одважности у одсудном часу могли добити самосталну народну цркву у Турској.¹⁾ Он је толико био незадовољан Симићевом спољашњом политиком, да је у јуну или у јулу хтео оборити Симића, и довести на владу поново Новаковића, за кога му се чинило да је у македонским стварима био увиђавнији и енергичнији од Симића.²⁾

Када је Краљ Александар долазио у априлу на Цетиње, Кнез Никола почео је разговор о разграничењу српске и црногорске сфере у Отоманској царевини; за црногорску сферу

¹⁾ У лето 1897 ја сам био примљен од Краља Александра. И ако нисам више био на служби у министарству иностраних дела, он је све време говорио о нашем црквеном питању у Турској, и није ми сакрио своје уверење да је Симићева влада била неодлучна и невестна.

²⁾ Ово је забележио сам Симић у записима о својем другом министровању.

тражио је неоступно. Призрен; Краљу Александру ово није било право, јер му се чинило да Никола тражи стару Душанову престоницу само ради истицања старешинства династије Петровића над династијом Обреновића. Министри Симић и Вујић, који су се налазили уз Краља, одбили су Николине захтеве, али на помирљив дипломатски начин. Краљ се доцније жалио да су Симић и Вујић били млативи у одбрани Призрена, па су чак једног тренутка били готови жртвовати то место: он је морао тако рећи сам да се носи са Кнезом Николом.¹⁾ Призренско питање било је од утицаја на његову одлуку да обори Симићеву владу.²⁾

Нападана од Милана, а већ јако заљуљана код Александра, Симићева влада била је на двору заштићавана само од Краљице Наталије. Али ни Краљица није била сасвим сигурна са сином. Она је стрепила да га Милан једнога дана опет не привуче к себи. Краљ Александар уопште тешко је могао одбити коме шта у очи; према оцу и матери, нарочито, био је у усменом разговору неотпоран; Краљ Милан је то знао, и зато се могло десити да приликом првог састанка с њиме измами једно обећање које ће покварити све Краљичине планове. Краљица је морала одвојити сина од оца коначно; иначе њено бављење у Србији, и цео политички систем који је хтела утврдити, могли су свакога часа доћи под питање.

Да би одвојила Александра од Милана, Наталија је смислила да ожени Александра ћерком Кнеза Николе, највећег Милановога душманина. Милан је толико мрзио Николу да би га женидба његова сина Николином ћерком до срца заболела као нека врста оцеубиства. После тога између њега и Александра било би све свршено. Краљица Наталија имала је сигурно женско осећање за најболније место код човека, — и гађала је свога бившега мужа баш ту.

Мисао о Александровој женидби она је саопштила ћеркалу Сави Грујићу још почетком 1896. Због те женидбе

¹⁾ В. прилог VII.

²⁾ У Симићевим хартијама има забелешка о разговору са Краљем Александром од 26 септембра 1900. Краљ био је тала у добрим односима са Симићем, и претресајући с њиме старе успомене, говорио је и о томе за што је 1897 оборно Симићеву владу. Међу узроцима тога свог поступка поменуо је држање Владе у питању наше самосталне цркве и у питању Призрена.

склонила је Александра да обнови са Николом прекинуту преписку; тек после те обнове преписке Николин долазак у Београд јуна 1896 постао је могућан, — и пало је у очи да Краљица која, месец дана раније, није присуствовала дочеку бугарскога кнеза, нашла је за потребно да присуствује дочеку црногорскога кнеза.¹⁾

Све су то биле припреме за просидбу црногорске принцезе. Та просидба имала је да се изврши у априлу 1897, када је Краљ Александар нишао у госте Кнезу Николи.

Али од просидбе није било ништа. Краљ Александар није одбијао Краљичине предлоге: пристајао је на женидбу са црногорском принцезом, наравно под условом да му се девојка допадне када је буде видео на Цетињу. По свој прилици, он је само заваривао матер. Заљубљен у Драгу, он је бежао од женидбе ма с којом другом. Та црногорска принцеза коју му је мајка намењивала, била је најмлађа Николина кћи, Ксенија. Он ју је видео на Цетињу, и наравно није му се допала. Идући до краја у претварању, он се готово удварао њеној већ испрошеној сестри Ани. Да је Ксенија као Ана, говорио је својим министрима, испросио бих је одмах, — али шта може он, када она која му се допада, није више слободна, а Ксенија, која је слободна, њему се не допада. Срцу се не заповеда...

Какво је било држање Кнеза Николе? Да ли је он био вољан дати Ксенију за Александра? Испрва је изгледало да је вољан. Ксенија, када је први пут изишла пред Александра, била је у дугој сукњи удаваче. После тога она је одједном променила тоалету и појавила се у краткој сукњи девојнице. Кнез Никола је сада говорио како је Ксенија још дете, — и како је не мисли удавати. Његову игру није лако проићи. Свакојак, министар Вујић, који је био у пратњи Краља Александра, имао је утисак да се између две тоалете Ксенијине Никола предомислио, и да није хтео Александра за зета.

После пропалог плана са црногорском принцезом Краљица Наталија осећала се полупобеђена. Њен син могао је се свакога часа измаћи: отуда њени очајнички напори да

¹⁾ Забелешке Саве Грујића од 19 фебруара и 30 јуна 1896. Краљичино писмо Александару од 11/23 априла 1896: Sais-tu enfin exactement quand viendra le Roi de Montenegro? Pour lui je tiens à ne pas le manquer, tu le sais déjà.

спречи његово виђење са Краљем Миланом које је имало да буде тога лета. После свршетка Скупштине у јулу, Краљ Александар требао је ићи у Карлсбад на лечење. Тек у очи поласка на пут, признао је мајци да је још раније обећао оцу да ће у Карлсбад ићи заједно с њиме. „Краљица Наталија“, вели Симић у својим записима, „била је тако индигнирана овим притворством свога сина да му је у присуству моме и ђенерала Мишковића чинила најјаче прекоре за његову притвореност и слабост карактера, и тражила од нас да спречимо одлазак Краљев, предсказујући нам да ће у противном случају Краљ Милан доћи са сином у Београд и срушити цело тадање стање“¹⁾. Влада је држала да не може спречавати Краљев одлазак у Карлсбад, који је био потребан ради његова здравља. Краљ је обећао матери да ће из Карлсбада доћи к њој у Биарици, па ће се одатле вратити заједно с њоме у Београд.

У Карлсбаду, у четири ока са Краљем Александром, Краљ Милан је брзо дотерао ствари на своју ђунију. Александар му је обећао да ће се с њиме, а не са мајком вратити из јесен у Србију, — и да ће онда отпустити Симићеву владу, и променити и у спољашњој и у унутрашњој политици онај правац који је био усвојио под мајчиним утицајем. После тога Краљ Александар отпутовао је у Биарици. При његовом повратку из Биарице, Краљ Милан имао је да га дочека у Паризу, одакле би пошли заједно у Београд.

У Биарици прела је и последња веза која је постојала између Краља Александра и Краљице Наталије. Већ одавно он је желео бити уз мајку више ради њене дворске госпође Драге Машин, него ради ње саме. Што се Александар већма заљубљивао у Драгу, Наталија је према њој постајала све набуситија, — и однос између две жене био је доста мучан. У Биарици Краљица је за ручком, у присуству Краља Александра и његове пратње, рекла Драги нешто осорљиво. Она је то примила к срцу и дала оставку. Осмог октобра објављено је да је г-ђа Машин разрешена дужности дворске госпође. Одвојена од Краљице Наталије, Драга Машин могла је доћи за Краљем Александром у Београд, баш ако би Краљица Наталија, због политичке несугласице са сином, остала и даље у Биарици.

¹⁾ У истоме смислу и забелешка Јована Мишковића од 22 јула 1897.

У сукобу са Краљицом Драга се наша увеређена поводом једне не баш тако крупне ствари; претпоставка је допуштена да је Краљичин испад био само изговор за једну одлуку коју су она и Александар раније донели о њеном иступању из Краљичине службе¹⁾.

Из писама Александрових Драги може се извести да је његово удварање трајало више од две године, и да му је Драга постала милосница тек у пролеће 1897. Од тога тренутка њих двоје сматрали су Краљицу Наталију као главну сметњу њихове „среће“. Колико је год докле Александар желео да због Драге буде заједно са мајком, толико је сада, опет због Драге, желео држати мајку што даље од себе. Да ли је већ тада Александар помишљао на женидбу са Драгом? По његовим писмима има се утисак да је он био тако лудо заљубљен у Драгу да је могао помишљати и на женидбу. 1900, када се већ венчао с њоме, он је говорио Љубомиру Каљевићу да је мислио на венчање још 1897, — али је одустао од ове намере када је видео да Симићеве министарство, које је требало бити „свадбено министарство“, стоји под утицајем Краљице Наталије. Ово би се слагало и с оним што је у исто време говорио самоме Симићу, да је његову владу оборно између осталог и зато што се она наслањала на Краљицу Наталију, а не на њега лично.²⁾

Докле је Краљица Наталија спремала његову женидбу са црногорском принцезом која би га одвојила од Краља Милана, он сам спремао је своју женидбу са Драгом Машин, знајући врло добро да ће га та женидба раздвојити од мајке. Симићева влада, подупрта радикалном Скупштином, била је згодна да код јавног мишљења протурџи женидбу са Драгом. За пакост, та влада била је толико предана Краљици да се Александар није смео у њу поуздати. Пре него што би сковао други план о извођењу своје женидбе, он се одвојио од мајке,

¹⁾ Очевидац један овако прича о Краљичином испаду. За време ручка Краљица је упитала Драгу да ли је написала не знам какво писмо. Драга је одговорила да није. На то Краљица: „Боже мој! Откуда ја енергична и вредна да нађем ову Драгу, која је тако лена!“ Ово није био први пут да се Краљица жалила на Драгину леност. О тој лености има помена и у Краљичиним писмима Александру.

²⁾ Краљеве разговоре са Каљевићем и Симићем забележио је Симић у записима о женидби Краља Александра.

за коју је држао да би била безусловно противна женидби, и приближио се оцу, за кога се надао да ће према његовој љубавној страсти бити у сваком случају нешто попустљивији. Промена политичког правца коју ће Александар извршити у јесен 1897, имала је према томе поред политичких узрока и један врло важан лични узрок. И код Александра, као код његовог оца, љубав се мешала с политиком; код Милана је био још и један трећи састојак: новац. Александар је у новчаним стварима био исправан и чист; његова политичка линија, када би се искривила, то никада није било због новца, него само због љубави.

Још пре Краљева повратка у Београд, Симићева влада могла је осетити да су јој дани избројани. Она је била послала подпуковника Дамјана Влајића ради набавке пушака. Краљ је телеграфисао из Париза да поруџбину пушака не треба почињати, докле се не нађу средства олакше ће се пушке платити. Влада је одговорила да ће се пушке платити из зајма који се на основу повећаног оружног фонда имао закључити у Француској. На самом повратном путу, са француске границе, Краљ је телеграфисао наново, да се према финансијским приликама у Француској зајам за наоружање неће моћи остварити, и да је стога обуставио Влајићеву мисију. По његовим речима, та мисија није носила довољно озбиљан карактер и учинила је на њега веома неповољан утисак. Поподом ове несагласнице између Краља и Владе, по Београду се разнео глас да је Влада учинила према Краљу грубу неискправност, шаљући без његова знања у Париз једнога вишег официра по једном војном послу. Чисто је изгледало да Симићева влада води у питању наоружања неку антидинастијску политику.

7 октобра ујутру, Краљ Александар је стигао у Београд. Заједно с њиме изишао је из железничких кола и Краљ Милан. Министрима који су га гледали унезверени, рекао је подругливо: „Јесте ли ради гостима?“ Не чекајући да Влада поднесе сама оставку, Краљ Александар позвао је око 10 часова пре подне министра унутрашњих дела, и рекао му „да жели оставку кабинета због његова поступања по питању наоружања, и да је жели одмах без свакога одлагања“. Према томе Симићева влада није образложила своју оставку Милановим повратком, него тиме што се уверила да не ужива

више Краљево поверење. Привидно, Симићева влада пала је због Влајићеве мисије.

X.

Са падом Симићевог министарства завршен је један одсек у влади Краља Александра. Прве године своје владе стајао је под утицајем свога васпитача Докића. Од краја 1893 до пролећа 1895 он је под утицајем Краља Милана. Од пролећа 1895 до јесени 1897 он је под утицајем Краљице Наталије. Онда долази поново под утицај Краља Милана. Ни тај утицај неће трајати стално, али ослобођен очева утицаја, он се неће више враћати под мајчин утицај. Краљица Наталија, како је у лето 1897 отишла из Србије, није се више у њу враћала. Њена политичка улога била је одиграна.

За време бављења у Србији, она је имала своју одређену политику, која се битно разликовала од Миланове политике. Милан је био аустрофил и непомирљиви противник радикала. Она је била русофил и хтела да измири Краља Александра са радикалима. Њени противници нападали су је да из чиста ината саветује своме сину једну политику која се у свему супротавља са Милановом. То не стоји. Она је увек, и пре заваде са Миланом, била за Русију, и замерала Милану што се подаје аустријским утицајима. У унутрашњој политици она је, испрва, више из личних симпатија него из политичких разлога, нагињала напредњацима. 1891 радикали су је протерали, и она је имала права да се на њих љути. Али, после првог априла када је Краљ Александар ступио на владу, она је била готова да заборави радикалима све, јер је држала да се њен син неће одржати на престолу ако не буде не само споља него и унутра водио народну политику: закрвљен са радикалима, најјачом странком у земљи, он би био принуђен пре а после на оставку као и његов отац. Да је послушао савете своје мајке, Краљ Александар би по свој прилици изишао на онај правац и у спољашњој и у унутрашњој политици којим је после њега ударио Краљ Петар.

Краљичина политика није одговарала ни назорима ни карактеру Александровом. У спољашњој политици он није био онакав аустрофил као његов отац, али није био ни онакав русофил као његова мајка. Његовој обазривој и колебљивој природи највише је одговарало вртање између Русије и Ау-

стрије. У унутрашњој политици његова несагласност са мајком била је још осетнија него у спољашњој. Поред све своје превртљивости он је имао стално уверење — својствено уосталом свима Обреновићима — да државом треба да управља сам Краљ лично. Он није осећао према радикалима ону болесну одвратност и неповерење које његов отац, али радикални парламентаризам по коме државом није управљао Краљ него клуб скупштинске већине, — тај парламентаризам одбијао је постојано. Краљица Наталија примала је уз радикале и њихов парламентаризам; Краљ Александар тражио је од њих да ради споразума с Круном парламентаризам жртвују.

Краљица Наталија, докле год у Србији, кретала се на врло танком леду. Александар није био везан за њу ни великом синовљом љубави ни сагласношћу политичких погледа. Једина јака спона између њих била је Драга Машин. Да се Краљица уортачила са својом дворском госпођом, њен би утицај на двору био учвршћен за дуже времена. Краљици њен понос и њено поштење нису допуштали ортаклуке ове врсте, — и зато слом њених политичких планова био је неизбежан.

XI.

Физиономија Краља Александра, у току првих пет година његове владе, променила се неколико пута у очима света. До првог априла, он је изгледао озбиљан младић, који је прионуо за књигу, и у кога се још никакве рђаве страсти нису јавиле. Од првог априла 1893 до 9 маја 1894, он је изгледао млад владалац славољубив и одважан, који се сав предао државним пословима, али се још није одлучио од младићског брзања и претеривања. После 9 маја настаје извесна клонулост: он се престаје интересовати за државне послове онако живо као дотле. Он говори о политичким стварима врло зрело за своје године, и у преговорима са странкама има стрпљења, смотрености, па чак и вештине. Али он нема политичке енергије. Он је вреднији од свог оца, али способности за свакодневни канцеларијски рад и за удубљивање у административне послове нема ни он. Што му такође недостаје, то је сталност и одређеност правца. Сви његови поступци после 9 маја изгледају неки огледи и покушаји. За пет година своје владе променио је седам кабинета. Ни са једним од њих није се

овако изједначио као краљ Милан са либералном владом од 1876 или са напредњачком владом од 1880. Између њега и његових влада било је увек неке преграде; он им није саопштавао своје праве намере; оне нису znale докле ће он с њима истрајати, и осећале су се обезвољене и обесхрабрене. Привременост и несигурност постајали су обележје његовог режима. Он је имао једну реченицу која се понављала као припев: „Јед' те, ово овако не може дуго трајати?“ И доиста код њега није ништа могло дуго трајати, јер се он ништа није могао да уживи.

Он је изгледао хладна и равнодушна природа: није био ни зао ни мрзовољан; напротив, имао је ведрине, благости, шале, али на дну дна није могао ни за шта да се загреје и одушеви; са својим наочарима и млитавим покретима изгледао је један стармали. Патио је од неке нарочите духовне спорости: својих разговора са људима сећао се испрва као кроз маглу; постепено, сећање је бивало све живље и одређеније; најзад, могао је поновити цео разговор готово од речи до речи: овај процес трајао је неки пут недељама.¹⁾ Обећавања је давао лако, тек полусвестан њиховога домашаја, због чега је после чинио нечувене напоре да се како било измигољи. На непријатности није се одмах одазивао; требало му је времена да их у свести прекува, и зато је сматран за злопамтила. Своје планове носио је дуго у глави, враћајући се на њих и дубећи их непрестано. Његове одлуке с муком су се учвршћивале; кад би се једном учврстиле, оне су имале нечега потуљеног и јогунастог; он је месецима и годинама могао да вреба zgodну прилику.

Његов нервни систем није ваљао. Један бечки лекар који га је прегледао 1897, нашао је код њега „катар стомака и једну велику нервозност (eine hochgradige Nervosität), која је претила да растроји цео организам и захтевала озбиљан режим живота“.²⁾ 1897 ево какав је изгледао. Изнад главоболнога чела са покупљеним кратковидим погледом, дизао се бућ црне косе; браду је скинуо, али доњи део лица остао је покривен брковима који су падали као у Краља Милана: на тој физиономији било је сакривено све, — и поглед очију, и

¹⁾ Ово је казивао сам Краљ Александар пук. Љубомиру Лешјанину, своме маршалу двора.

²⁾ Записи Ђорђа Симића о његовом другом министровању.

игра усана. Приступао је човеку као слеп, несигуран на ногама као да ће се спотаћи; руковање му је било хладно и млитаво, — као његов дух, тако ни његова рука није стезала ништа. Његова мушка прса, а женски кукови, његов глас час врло дубок, а час врло танак, његова потпуна влада над мишићима лица, а болесна нервозност руку, — све је то чинило утисак нечега неодређеног, противуречног, несигурног. У то време о њему се говорило као о болесном младом човеку, премореном владалачким напорима које је пре времена натоварио на себе, — и коме је било потребно да се врати на ново у малолетство.

ПРИЛОЗИ.

I. — ЧЕТРНАЕСТИ МАЈ.

Догађаји од четрнаестог маја не изгледају једна од оних олуја гомиле које се саме дижу. Сви очевидци тврде да је мајске изгреде правила мангупарија; има две околности које би то потврђивале: када су изгредници продрли у Велику пивару, њима је први посао био да поједу напредњачки ручак, — а када су продрли у гостионицу *Касину*, њима је први посао био да испразне чекмеце са дневним пазаром. Да се ова мангупарија дигла на напредњаке зато што није одобравала њихову политику, није врло вероватно. Тај олош морао је неко напујдати. Непосредно после догађаја од четрнаестог маја говорило се да је напујдач био сам управитељ вароши Глиша Ђорђевић. Њега је оптуживао и министар унутрашњих дела Коста Таушановић.¹⁾

Али, ако је иза мајских изгредника стајао Глиша Ђорђевић, ко је стајао иза Глише? Глиша је био један од оних полицајаца који су готови на све, — али по наредби некога старијег. У радикалним круговима говорило се да је Глиша био оруђе Краља Милана и намесника Ристића, — и као доказ наводило се то што Ристић није пристао на Глишино забачење које је Таушановић одмах после 14 маја захтевао Противу радикалне претпоставке о кривци Краља Милана и Ристића стоји ово: (1) Краљ Милан је још месеца марта отпутовао за Света Места; није вероватно да је он чак из Палестине управљао личовањем напредњака на Теразијама. (2) Ристић је могао гонити своје противнике до истраге, али судским путем, поштујући форму закона. У навикама тога старог

¹⁾ *Тасин дневник*, I, 124. — В. такође Таушановићево писмо од 19 септембра 1859 објављено у књизи Брашна Петровића, *Јован Ристић*, стр. 106.

бирократа није било да на своје противнике диже руљу: мајски изгреди не носе његово обележје. Ако није дао да се Глиша Ђорђевић одмах збаци, то је, изгледа, било стога што није сматрао њега за јединога кривца; по Ристићевом мишљењу, били су криви још и један радикални министар и један радикални кмет.²⁾

Тај радикални министар биће јамачно Коста Таушановић. Као што су радикали покушавали да одговорност за мајске изгреде пребаце на Глишу, либерали су покушавали да је пребаце на Таушановића. Да су, ако не баш Таушановић, а оно неки радикали били умешани у мајским изгредима, постоје ови „основи подозрења“: (1) У очи 14 маја *Одјек* је објавио како су, у своје време, напредњаци примили од Бонтуа шест милиона мита. Ово је био навод из памфлета Тасе Ивковића *Бомбе*, који ће тек после неколико месеца изаћи из штампе. Зашто ово ускорено цитирање, и то баш у очи напредњачког збора, ако се није имала намера да се већ пре збора надражи публика противу напредњака? (2) *Одјеково* писање после 14 маја било је сумњиво: *Одјек* је за камењање напредњака чинио на све могуће начине одговорнима саме напредњаке. Гомилу која је на њих насрнула и чије је мангупске физиономије уочио цео Београд, *Одјек* је описивао као скуп ђака и омладинаца који нису дирани напредњаке докле их ови нису стали изазивати. (3) У допису који је један радикал послао *Agramer Tagblatt*-у стоји од речи до речи „да је демонстрација од 14 маја била спремљена ствар, али нико није помишљао да ће она узети онолике размере какве је узела услед изазивајућег држања чланова збора.“

По нашем мишљењу, саопштење *Agramer Tagblatt*-а биће тачно. 14 мај је спремљена ствар, — спремљена од управитеља Глише и неких радикала, вероватно са знањем Таушановићевим, чијој су букачкој природи овакве ствари више одговарале него Ристићевим бирократским навикама. Нико живи није ни предвиђао ни желео онакав лом и окршај какав се десио 14 маја. Глиша и његови радикални сарадници намеравали су само да начине напредњацима једну малу пакост, пуштајући на њих мангупарију која ће им викати „уа!“ и покварити збор. Они нису слутили да ће се овај шендук ман-

²⁾ Живановић, *Историја*, III, 37.

гупарије изметнути у каменање напредњака и у разваљивање теразијских кавана. Када су догађаји отишли много даље него што је било у програму, и Таушановић и Глиша су се збунили и изгубили главу, и требало им је времена док су из улоге приређивача нереда прешли у улогу чувара реда.

II. — ЈОВАН ЂАЈА.

Случај Јована Ђаје занимљив је по томе, што се Ђаја уздигао врло високо у радикалној странци, па одједном пао. До Тимочке буне Ђаја је био мало познат. Млад професор гимназије привучен радикалним покретом, он се није издвајао од других младих интелектуалаца који су нагињали радикализму. 1883, приликом Тимочке буне, он је као члан радикалног главног одбора изведен пред преки суд у Зајечару; суд га је ослободио као невини; ипак сам тај чин да је стајао пред преким судом, дао му је један углед у странци који дотле није имао. 1884, он је са Стојаном Протићем и Андром Николићем основао *Одјек*, први радикални лист после буне; *Одјек* је убрзо постао главни тумач опозиције, и изнео Ђају на глас као изврсног новинара. Под тадашњим врло строгим законом о штампи, Влада се могла критиковати само заобилазним путем. Ђаја, дубровчанин католик и васпитаник класичне гимназије, имао је сву потребну стилистичку вештину за ту увијену врсту критике. Неуспех Краља Милана у Бугарском рату повратио је стари значај радикалној странци, и за њу се поставило питање, да ли ће продужити борбу с Краљем Миланом, или ће гледати да се с њиме погоди. Ако се радикална странка најзад одлучила за оно прво, то је заслуга Косте Таушановића и Јована Ђаје. Ђаја је био један од твораца либерално-радикалног савеза од 1886, који је потпуно одговарао његовом уверењу да режим Краља Милана ваља рушити пошто пото, и ма с ким у савезу, али, кад је либерално-радикални савез дошао 1887 на владу, Ђаја је највише допринео да се он раскине; слободњак и доктринар, Ђаја се није могао сложити са старовремским полицијским начинима либералног министра Радивоја Милојковића. У чисто радикално министарство које је затим састављено, Ђаја није ушао због Краља Милана, који је све нешто на њега сумњао. Своје време Ђаја је дочекао тек после Миланове оставке. Министар унутрашњих дела и у Грујићевој и у Пашићевој

влади, један од главних радикалних говорника у Скупштини, врло вредан и вољан да се меша у све послове владе, Ђаја је био душа радикалних кабинета. Као дошљак и кабинетски човек, он се није могао такмичити са Пашићем у вођству странке, али по своме образовању и интелигенцији изгледало је да се може такмичити с њиме у вођству владе. С пролећа 1892, он пада с власти, и то није обичан пад него потпун слом. Ђаја је тако изгубио углед у странци да идућих избора није кандидован ни за посланика. Са његовом посланичком и министарском кариером било је свршено за свагда. У јавном животу он ће још много година учествовати, али готово искључиво као новинар, и то новинар све мање везан за радикалну странку.

Узроци Ђајина бродолома остали су замотани тајанственошћу. Говорило се да се Ђаја срушио на Краљичином питању. Протеривање Краљице Наталије било је врло непопуларно; радикалима је требао, као што Св. Писмо вели, један јарац за грех, и изгледало је најприличније да тај јарац буде Ђаја, који је као министар унутрашњих дела руководио Краљичино протеривање. Од своје стране, Пашић је учинио све да се одговорност свали на Ђају, јер иначе она би пала на њега као председника владе. По другом казивању, Краљичино протеривање без сумње је наудило Ђаји, али њега је коначно сломила друга ствар, о којој се много шапутало по буџацима, а мало писало по новинама. Као министар унутрашњих дела, наредио је полицијским властима да саставе списак карађорђеваца у земљи; тај списак показао је намесницима, а намесници Краљу Милану. Карађорђевци су принадали махом радикалној странци; Ђајин поступак изазвао је стога међу радикалима буру незадовољства као једна прста издајства према странци. . . Како је смео он потказивати намесницима људе који су, истина, рђави династијаши, али добри радикали. . .

Јована Ђају пратило је од увек сумњичење и неповерење публике. Био је састављен од чудних противуречности. Умео је о свему да говори, а нико није знао шта је управо учио. Био је потпуно чистих руку, и на пр. није хтео једновремено примати министарску плату и посланичку дневницу, него је ову другу уступио *Одјеку*. С друге стране, био је рђав платиша и грцао у дуговима. По својим чланцима, изгледао је строго начелан и несавитљив човек; у личном саобраћају, био

је снебивљив и претерано услужан, дајући с великом лакоћом обећања која је одмах заборављао. Са те лакомислене љубазности брзо је проиграо кредит код људи.

Поред тих противуречности, било је у Ђаје још и нечега туђинскога што Шумадинци нису разумевали ни одобравали. Не само спољашњом појавом, у којој је било нечега од брката босанска фратра, него и духовним бићем, он је изгледао Шумадинцима по мало језуит. Тај приморац брзомислен и лепорек, са читавим ватрометом фраза и идеја, имао је и сувише духовне тупкости за Шумадинце. Они су му се дивили као са мора мајстору, али му нису веровали.

Његови противници сумњичили су на првом месту његову искреност и поштење. У томе су грешили: изузимајући два три случаја разочараности и клонулости под притиском материјалних невоља, Ђаја је био савршено поштен; у политици није тражио ништа за себе лично, и сав век провео је у борби за начела. Ако је према њему ваљало бити обазрив, то није било због његова карактера, него због његове интелигенције, у којој је имало нечега нереалнога. Ђаја је патио од књишкога гледања на ствари и од једне врсте психолошке неосетљивости. Тиме се објашњују и његови политички неуспеси.

Узмимо само основне мисли које су руководиле Ђају. Једна је била да нам се у спољашњој политици ваља угледати на Пијемонт, и повести борбу с Аустријом као главним противником нашега народног уједињења. Друга је била да нам се у унутрашњој политици ваља угледати на Енглеску, и повести с Круном борбу за уставност и парламентарност. Ни начело народности ни начело уставности није било само по себи погрешно, али Ђаја је грешно у толико што је тим начелима приписивао неку мађијску моћ, — као да је онај ко би се тих начела држао, био потпуно сигуран с успехом, па ма какве му препоне стајале на путу. Ђаја није обраћао довољно пажње на тешкоће једне ситуације, — и са својим доктринарством био несигуран, па чак и опасан вођ у оним приликама када би те тешкоће биле врло велике. Он је и тада гурао смело напред са самопоуздањем месечара.

У спољашњој политици био је од оних преодушевљених родољуба који држе да је за акцију сваки тренутак добар, и да је важније *сметати* него *моћи*. 1889, као начелник ми-

нистарства иностраних дела, он је покушао да путем штампе покрене Босанско питање. Остављајући на страну то, да ли је Босанско питање било од оних питања која се могу покренути путем штампе, извесно је да 1889 прилике за покретање тога питања нису биле повољне, из простог разлога што је дипломатски положај Аустрије био врло јак, а дипломатски положај Русије врло слаб. 1897, пред грчко-турски рат, ја сам се нашао у возу заједно са Јованом Ђајом и Љубомиром Јовановићем. Целе ноћи, уз лупу точкова, Ђаја је доказивао да се Отоманској царевини приличи последњи часови, да треба само прећи границу, па заградити... На месту наше Владе, један Бисмарк или један Кавур не би оклевао, него би групоу с војском у Македонију и ставио Европу пред свршени чин. Ђајине мисли јуриле су брзином воза, и у полуосветљеним колима, онако дугачак и црно обучен, са живим приморским покретима и са непрестаним одскакањем од седишта, он је изгледао прави мађионичар, кадар за тили час пребацити Македонију из Султанова цела у наш... Преко дипломатских и војних тешкоћа Ђаја је прелазно као да их нема. Турска је, у то време, била сигурна, не само с потпором Тројнога савеза него и с потпором Русије. Балканске државе, због македонског питања, било је тешко сложити на заједничку радњу противу ње. Она је војно била спремна, као што је убрзо у рату с Грчком показала; ми пак нисмо имали колико треба ни пушака ни толова... Ништа од свега тога није збуњивало Ђају. Он је мислио: треба само поћи напред, — *avanti, Savoia!* као у италијанском уједињењу.

Исти претерани оптимизам показивао је и у унутрашњој политици. Наша борба за уставност чинила му се завршена Уставом од 1888; ударање назад вије више било могуће, — и када је још, 1892, изгласан закон о прогонству Краља Милана, Ђаја је победнички кликнуо да је на Миланову владавину наваљена гробна плоча.¹⁾ Прогонство Миланово значило је за нашу уставност оно што за Енглеску уставност прогонство Стјуарта... Догађаји су брзо и сверепо оновргли Ђају. Милан се вратио у Србију и поред закона од

¹⁾ Потпун текст гласи: „Ми ту владавину данас сахрањујемо, и хоћемо јој гроб да добро запечатимо, како не би никад више из гроба ускрснула“.

1892; Устав од 1888 збрисан је Краљевим указом; Ђаја бачен у пензију исто онако као после Тимочке буне; изненађење се ређало за изненађењем, и све је изгледало друкчије него у Енглеској.

У теорији, Ђаја је зидао на народу, његовим правима и његовој суверености. У пракси, имао је врло мало на њуха како ће који његов поступак одјекнути у народу и бити примљен од света. Он није саосећао са нашом друштвеном средином, и психолошки такт није био његова најјача страна. Он зацело није мислио ништа рђаво са списком карађорђеваца; хтео је смелим потезом скинути једном за свагда са радикалне странке сумњу да она са карађорђевцима шурује: доиста, зар би један радикални министар дао из руку списак карађорђеваца да је радикална странка имала чега помешаног са карађорђевцима... Ово Ђајино умовање почивало је на потпуном неразумевању нашега народа; радикални посланици из народа нису осетили мудрост Ђајине тактике; њима је његов поступак изгледао полицијско шпионисање за рачун намесника и Краља Милана, — шпионисање какво се могло разумети код једног напредњачког или либералног министра, али не и код једног радикалног...

Приликом протеривања Краљице Наталије Ђаја је, ако могуће, учинио још грубљу психолошку погрешку. Да тај чин мора дирнути публику у најтањи живац, Ђаја није схватио, не само пре извршенога протеривања, него ни после. Говор у коме се правдао у Скупштини, изненађује својом наивношћу. Краљичино протеривање било је у његовим очима, ако не по своме извођењу, а оно по својој замисли, ремек-дело које је требало да га двојако прослави, — и као пријатеља народне слободе који гони крунисане главе, — и као енергичног вршиоца власти који по потреби оружјем савлађује отпор гомиле: Јакобинац који има начела, али има и песницу. Ђаја није разумео да насиље извршено према жени, и то према Краљевој мајци, и врх свега још праћено крвопролићем, мора бити непопуларно, — и да нема тих разлога који ту ствар могу просечном грађанину оправдати. У Ђаје је било много комбиновања и умовања, а мало душевне споне са средином у којој је делао. Због тога логичког оштроумља, а психолошке неосетљивости, правио је планове који су изгледали готово препредени, а били готово наивни.

Свој јавни рад Ђаја је завршио као новинар, остајући до краја веран идеалима своје младости, — народном уједињењу и уставној држави. Као што је био постојан у идејама, тако је дуги низ година изгледао непроменљив у спољашњој појави: врло младолик за своје године, увек једнако обучен, — реденгот и цилиндар, — увек са новинама у џепу и под пазухом, — дугачак и кракат као да не осећа земљу коју гази, и поглед његове затурене главе изгубљен у даљини.

III. — ДЕВЕТИ АВГУСТ.

Сви савременици који су оставили забелешке о 9 августу, — Живан Живановић (*Политичка Историја Србије*, III, 178-189), Бранко Петровић (*Јован Ристић*, стр. 185), Раша Милошевић (*Политика*, 28 фебруар 1928), — слажу се да је криза од 9 августа настала услед несагласице између намесника Ристића и министра председника Пашића. Ристић је тражио да Намесништво и Влада унапред утврде круг кандидата између којих ће Скупштина имати да бира новог намесника на место умрлога ђенерала Протића. Пашић је одбијао Ристићев захтев, јер је, по његовом мишљењу, избор намесника био надлежност скупштинска, у коју Намесништво и Влада нису имали права да се мешају.

Једини од савременика који друкчије објашњава кризу од 9 августа, то је сам Пашић. У једном одломку аутобиографије који је *Политика* објавила (8 април 1927), Пашић каже: „Влада... предложи Намесништву да се сазове ванредна Скупштина за попуњење места умрлог намесника, и том приликом наменује неколико кандидата и да неће избор намесника нићи ван тих кандидата, и узеше (радикални министри) личну одговорност на себе, да ће само један од оних предложених бити изабран. Намесништво није поклонило потпуно вере и услед тога је створена криза кабинета“. Докле и Живановић и Петровић и Милошевић тврде, да радикална влада није хтела да пре Скупштине утврди са Намесништвом листу намесничких кандидата, Пашић један каже да је радикална влада предложила Намесништву листу кандидата, али Намесништво није веровало у искреност радикалне владе. Пашићево казивање не може се примити не само стога што постоје три супротна казивања, него се не може примити ни стога што је сам Пашић, непосредно

после 9 августа, говорио сасвим друкчије, него у својој аутобиографији. „Ми нисмо могли, рекао је тада дописнику једнога бечког листа, пристати на намесничко захтевање, да именујемо извесан круг личности, из којег би нови намесник могао произаћи, пошто су се таквом поступку противили извесни обзири умесности, и пошто ми, с друге стране, нисмо смели обећати ништа што можда не бисмо могли испунити“.

Као год што изгледа сигурно да Пашић није хтео пре Скупштине утврдити са Намесништвом листу намесничких кандидата, исто тако изгледа сигурно да намесници Ристић и Белимарковић нису пристајали на Пашићеву кандидатуру. Живановић наводи како је Ристић помињао као намесничке кандидате Саву Грујића, Николу Пашића, Лазара Докића, Перу Велимировића. Ово је без сумње тачно у толико што Ристић, доиста, није се јавно и отворено изражавао противу Пашићеве кандидатуре. Каква су била његова присна осећања, имамо ове две забелешке. Ристићев секретар Бранко Петровић каже да су оба намесника, и Ристић и Белимарковић „били на чисто с тиме да Пашић ни у коме случају не сме бити намесник“¹⁾. То исто потврђује и други један либерал, Коста Јездић, коме је у очи кризе од 9 августа Стојан Рибарац говорио да „Ристић ни под којом погодбом неће да прими за трећег намесника Николу Пашића“²⁾.

IV. — КРАЉ АЛЕКСАНДАР У ТОПОЛИ.

Краљев долазак у Тополу и полагање венца на Карађорђево гроб стајали су у вези са једним планом о измирењу двеју династија, који је, како изгледа, потицао од проте Милана Ђурића, вођа ужичких радикала и великог карађорђевица. По томе плану, Карађорђевићи признали би династију Обреновића, после чега би им био допуштен повратак у Србију, и дана накнада за добра која су им одузета после убиства Кнеза Михаила. Може бити, ишло би се још и даље, па би они били примљени, са титулом принчева, у војну и грађанску службу³⁾. Овај план, ако га је у истини било, по-

¹⁾ Јован Ристић, стр. 182.

²⁾ Стојан Рибарац, стр. 46.

³⁾ Немачки посланик у Петрограду 25 октобра 1893. Аустро-угарски посланик у Београду 9 децембра 1893.

кварио је у самом почетку сам Петар Карађорђевић. У једном писму датираном 27 августа, дакле, сутрадан после тополског догађаја, Петар Карађорђевић нашао је за потребно да порече *Виделово* саопштење, као да је он у разговору са једним сарадником тога листа изјавио: „да се одриче свакога политичког рада.“... После неколико дана, 4 септембра, он је послао Краљу Александру депешу захвалности за венац положен на Карађорђево гроб. Али, после исправке од 27 августа, било је јасно да је та депеша захвалности прост акт учтивости, из кога се не може извести да, ради једнога венца, Карађорђевићи повлаче своје право на српски престо.

Остало је спорно, да ли је Петар Карађорђевић, 27 августа, када је на Цетињу писао исправку на *Виделово* саопштење, знао за оно што се десило у Тополу 26 августа. По једном објашњењу, он није о тополском догађају још ништа чуо; то је била пука случајност да он сутра дан после тога догађаја напише писмо у коме ће поново истаћи своја династијска права. По другом објашњењу, он је не само знао за тополски догађај, него је баш поводом њега и написао писмо од 27 августа. Њему је било незгодно да у депешини захвалности Краљу Александру истиче своја династијска права; зато је то учинио у нарочитом писму које није било одговор Краљу Александру него уредништву *Видела*.

V. — СВЕТОМИР НИКОЛАЈЕВИЋ

То је био крупан снажан човек, са широким словенским лицем, плаве косе и браде, нешто мало налик на руског цара Александра III. Ход му је био чврст и стамен, са лаганим сељачким њихањем, рамена уздигнута, штап утурен у џеп од капута. Говорио је доброћудно, дубоким гласом, „с неба па у ребра.“

Мишљења о њему била су врло подељена. Радикали су га нападали јако. Ево на пр. шта је *Одјек* писао о њему у једној оцени која је, бар привидно, тежила за објективношћу: „...Конфузни појмови, крајња сујета, застрта привидном добродушношћу... Воли да брани што цео свет напада, а да напада што цео свет брани. Превртљив. Неслагање ни с ким ни у чем. Фразаста дикција, симпатично опхођење и пријатан глас доприносили су да су површни познаваоци

узимали његове парадоксе за дубоко проницавање, његово неслагање ни с ким за самосталност*.

Николајевићеве пријатељи истицали су његов патриотизам, његову несебичност, његову кураж мишљења. То је био редак пример политичког Самарићанина. 1883, заузимао се код аустријског посланика за затворене чланове главног радикалног одбора; 1889, заклањао је од руље Гарашанинову породицу; 1894, био је члан владе која је дала амнестију либералним министрима... Николајевићу су његови пријатељи замерали само једно, а то је да сувише верује Краљу Милану, који злоупотребљује његово одушевљење и његову борбеност.

У свом политичком раду Николајевић је прошао кроз неколико фаза:

(1) Од оснивања радикалне странке до Бугарског рата био је један од радикалних првака. Он се брзо одвојио од својих другова на питању тактике; није одобравао претераности радикалне опозиције, и, после Тимочке буне, саветовао је радикалној странци споразум и мирење са Краљем Миланом.

(2) После Бугарског рата, сав се предао националном раду и основао друштво Св. Саве. Осуђивао је страначку борбу као просту јагму око власти, услед које је ослабила у нас и национална свест и осећање човекољубља. Тај нови правац навукао му је нападе радикала, и ако је он осуђивао странке уопште, а не радикале посебно. По мишљењу радикала, режим Краља Милана могао се оборити само фанатизмом радикалне странке; гасити огањ тога фанатизма из неких виших побуда патриотизма и хуманизма, значило је спасавати Краља Милана.

(3) После доласка радикала на владу, а нарочито после 14 маја, који је гледао својим очима, и који га је јако узбудио, Николајевић се околио свом снагом на радикализам. Радикализам изгледао му је демагошко шарлатанство, дивље странчарство, рушење државе путем безалашћа. Код њега избијају конзервативне идеје о прикупљању уједно свих људи „од знања и имућности“, који би спасавали државу од не-свесне и разуздане гомиле. Проникнут овим идејама, он укида Устав од 1888, који је, по његовом мишљењу, имао само тај значај што је озакоњено владу радикализма.

Кроз сав његов политички рад провлачи се иста тежња, а то је отпор странчарству. Радикал, он не одобрава стран-

чарске претераности властите странке; после Бугарског рата, истиче националну мисао на супрот странчарској мисли; као министар, укида Устав од 1888, који му је изгледао прављен само за једну странку.

Николајевић је имао периоде потпуне политичке нерадње, периоде пљивовања, да не кажемо обломовштине, па онда одједном периоде велике политичке радљивости, нагле и бујне. То је био као један облак који се, после дугог томилања и ваљања, од једном просуо у пљусак. Обично, његове идеје имале су за полазну тачку један догађај који је учинио јак утисак на њега: његов национализам распламтео се под утиском Бугарског рата; његова мржња на радикализам под утиском 14 маја. Када би тај јак утисак наишао на његову енергију накупљену у периодима нерада, експлозија би била неизбежна. Као све експлозије, тако и ова Николајевићева била је исто толико претерана колико и неизбежна. Полазећи од једне у главном тачне идеје, он је готово увек терао у њеном правцу одвећ далеко. Тражити после Бугарског рата обуставу страначке борбе, било је исто тако претерано као огласити после 14 маја радикализам за владу руље. Ни укидање Устава од 1888 није било довољно образложено; за непосредни повод узето је то што Касациони суд не признаје један указ који је требао да заштити Краља Милана од новинарских напада; укинути цео Устав због радикалних листића који су задиркивали Краљева оца, било је у најмању руку несразмерно. Николајевићеве противници говорили су да он с прљавом водом просипа и дете из корита.

По својој способности да се сав уживи у једну идеју, Николајевић је био велики покретач; захуктавајући себе, он је захуктавао и друге. Његова енергија оставила је трага, не само на политичком пољу, него такође на националном и на културном. Његов први замах био је необично снажан, али после тога његова је енергија попуштала; пред сметњама није губио кураж, али је губио стрпљење; тешкоће које не би могао пребити, није умео превити, — изврстан у јуришима, али не и у опсадним војнама.

С историјског гледишта, он је занимљив као пример о томе како се наша интелигенција тешко прилагођавала странчарству. Право и велико странчарство нису створили ни напредњаци ни либерали, него тек радикали. Њихова главна

мисао била је да у политичку борбу ваља увести велике масе; маса, међутим, без страначког фанатизма не ставља се у покрет. Пред радикалним странчарством узбунила се и либерална и напредњачка интелигенција, као да је предосећала да ће политичка преоћ интелигенције бити одувана најездом фанатизованих гомила. Либерали противстављали су страначком фанатизму националну идеју, а напредњаци идеју савремене културне државе. Николајевић је спојио те две идеје у једно, са намером да око овог либерално-напредњачког амалгама окупи све конзервативне елементе друштва за једну одсудну битку противу радикала и њихова странчарства.

VI. — ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ И ЂОРЂЕ СИМИЋ.

Исцрпну критику Симићеве политике за време грчко-турског сукоба дао је Владан Ђорђевић у писму писаном Краљу Александру 26 маја 1897 (Оштампано у Ђорђевићевом делу *Србија и Турска*, стр. 310-338). Ђорђевић је имао допуштење писати Краљу непосредно мимо министра; он се тиме користио да противу свога министра Симића поднесе праву оптужницу. Смисао писма од 26 маја јесте овај: Ђорђевић је све на време предвидео, и предлагао у одсудном часу најенергичније мере, али Симић је изгубио драгоцену време у јаловом размишљању, одлажући енергичне мере све докле им није прошло време.

У писму од 26 маја тачно су забележена Симићева колебања и неодлучност. Што се из тога писма мање јасно види, то је властита Ђорђевићева политика. Он је 18 марта 1897 јавио Симићевој влади, да се Султан нада „да ће српски народ и даље остати веран своме старом и традиционалном пријатељству и искрености, и да ће у даном тренутку учествовати и у војним операцијама отоманске војске.“ Свопштавајући Султанову поруку, Ђорђевић је додао као своје лично уверење да на ту поруку ваља одговорити, ако не мобилизацијом целе војске, а оно мобилизацијом двеју дивизија. Трогодишње искуство показало нам је да се на Султанова обећања не смемо ослонити, и да наше пријатељство Порте не уме да цени. У месту споразума са Турском, Ђорђевић је још 6 фебруара предлагао „што скорији и што интимнији савез за заједничку одбрану и напад између Србије, Црне Горе и Бугарске.“ Довде политика Ђорђевићева сасвим је јасна: од

Порте се ништа не може добити лепим начином него само војном претњом; да би та претња имала дејства, треба да је Срби и Бугари учине заједно; иначе Порта ће противу Срба употребити Бугаре, а противу Бугара Србе.

Али, и ту сада његова политика постаје неразумљива, Ђорђевић, који је био присталица што присвијег српско-бугарског савеза, — у оптужници од 26 маја непрестано критикује Симића што је веровао Бугарима, и није видео да они хоће да нам подвале. Бугарског министра-председника Стоилова Ђорђевић назива „препреденим мелезом татарско-словенским“, и криви га да је хтео изиграти наше покушаје успостављења Пећске патриаршије. У ствари Ђорђевић је исто тако мало веровао Бугарима као и Турцима. Не верујући у искреност Султанових обећања, он је могао предлагати употребу принудних мера противу Турске, — али како није веровао ни у искреност бугарског савезништва, он није могао предлагати да се у својој антитурској политици што присвијег удружимо с Бугарима. У две речи ово је његова политика: Од Порте, која нас једнако заваљава празним обећањима, не може се ништа добити без притиска, али тај притисак треба да учинимо заједно с Бугарима, за које је очевидно да хоће да нам подвале... Ово не изгледа врло логично.

По Ђорђевићевом писму од 26 маја могло би се мислити да је приликом грчко-турског рата мало требало, па да добијемо успостављење Пећске патриаршије: да је само Симић хтео дати Ђорђевићу упутства да почне рад у том правцу, ствар би била свршена: Ђорђевић се скоро приказује у положају једног команданта армије који жудно очекује наредбу за покрет, али је не добија. По актима, међутим, које је сам Ђорђевић објавио, ево како ствар стоји: 16 фебруара 1897 руски амбасадор Нелидов изјављује да ће радити на успостављењу Пећске патриаршије. 20 фебруара Нелидов се поколебао, и место Пећске патриаршије нуди само владику у Скопљу. Ипак зато Ђорђевић 28 истог месеца тражи упутства „да отпочне рад на васпостављању Пећске патриаршије.“ Како би изгледао тај рад без руске потпоре, то не каже. 8 априла Ђорђевић покушава уверити Нелидова да је „сада или никада моменат да дођемо до задовољења наших народних захтева.“ Нелидов одговара да је добио упутства да нас потпомаже, али само у питању скопљанске митрополије.

Између 11 и 12 истог месеца Ђорђевић депешира у Београд да „Русија неће нас никада помагати за автокефалну српску цркву у Турској.“ Зато предлаже „као најсигурније и најпрактичније решење споразум о спајању српске и бугарске цркве у Турској, па онда заједничку пресију Србије, Бугарске и Црне горе на Султана са готовом или делимичном мобилизацијом наших војска.“ У исто време саветује да се тражи дипломатска помоћ Немачке, која би, забринута српско-бугарском мобилизацијом за целокупност Турске, саветовала Порту да нам поврати Пећску патриаршију.

Између Симића и Ђорђевића била је разлика у томе што је Симић сматрао да питање Пећске патриаршије не вреди покретати без руске потпоре, докле је Ђорђевић сматрао да нам у случају споразума с Бугарима руска потпора не треба, јер онда се не би више дејствовало дипломатским нотама, него мобилизацијама, од којих се не би забринула само Порта, него и Немачка.

Ђорђевић је увиђао и сам да би се питање Пећске патриаршије, покренуто у договору са Бугарима, одмах претворило у друго једно питање, а то је питање о спајању наше и бугарске цркве. Да би нам Бугари хтели чак мобилизацијом помоћи да повратимо Пећску патриаршију, није могао нико озбиљан мислити. Могло је бити само речи о томе да ми подведемо нашу цркву под њихов Егзархат, или да они подведу своју цркву под нашу успостављену Патриаршију. И једно и друго било је могућно само онда ако би се претходно утврдило у којим ће епархијама заједничке цркве бити српске, а у којима бугарске владике. Другим речима, ваљало је разграничити сфере између нас и Бугара у Македонији, или још простије, ваљало је окончати цео Македонски спор између нас и Бугара. Још пре него је то Ђорђевић саветовао, Симићева влада почињала је с Бугарима разговор о разграничењу сфера. Бугари су одговарали да је још рано покретати то питање.

По Ђорђевићевом мишљењу, ми смо приликом грчко-турског рата могли добити нашу националну цркву у Турској само да је Симић урадио оно што му је Ђорђевић предлагао. Кад се извуче језгра Ђорђевићевих предлога, онда се види да је он тражио што бржи и што тењи споразум Срба и Бугара у македонском питању. Да ли је српско-бугарски

споразум добра политика, о томе није реч; него је реч да ли се тај споразум могао остварити 1897 онако потпуно и онако на пречац како је то Ђорђевић предлагао у својим задиханим депешама. О овоме је сумња допуштена. Симићева влада, поред свега свог бугарофилства, није могла склонити Софијски кабинет на разграничење сфера у Македонији. А када је после Симићева пада нову владу саставио Владан Ђорђевић, односи између нас и Бугара постали су тако затегнути да су у Бечу и Петрограду зевли од српско-бугарског рата.

VII. — ПРИЗРЕНСКО ПИТАЊЕ.

Краљ Александар жалио се да су Симић и Вујић, приликом цетинских разговора о разграничењу српске и црногорске сфере у Отоманској царевини, били готови уступити Призрен Црногорцима. Да ли су и колико ови прекори основани?

У записима о своме другом министровању, Симић каже да су први разговори о разграничењу сфера вођени између њега и Вујића, с једне стране, и црногорског министра иностраних дела Гавре Вуковића, с друге стране. И Симић и Вујић су налазили да се црногорским захтевима „не може одрећи основаност“, али су предвиђали да ће давање Призрена Црногорцима изазвати из династијских разлога отпор Краља Александра. Вуковић је напоменуо да „његов господар неодступно настојава на Призрену“. Услед тога Симић и Вујић решили су се „поднети Краљу на увиђај и евентуално одобрење“ црногорске захтеве.

Краљ Александар пристајао је дати своје црногорскоме брату, ако хоће, целу Метохију, — само Призрен не. Кнез Никола поновио је, прво, Симићу и Вујићу, па онда и Краљу Александру да од Призрена прави питање. Краљ је тражио савета у својих министара. Они су рекли да би, ради српско-црногорске слоге, ваљало жртвовати, ако није друкчије, и сам Призрен. Краљ Александар није усвојио ово гледиште. Министри су се поклонили пред његовом одлуком, и помогли су му да „изиђе из непријатне ситуације“. Они су изјавили Кнезу Николи, „да из обзира према скрупулама краљевим њих двојица не могу и не смеју саветовати му да пристане на предложени споразум“.

У одбрани Симићевом ово је главна тачка: он и Вујић били су доиста за уступање Призрена, али то мишљење нису

заступали у преговорима са Кнезом Николом и његовим министром Вуковићем, него у поверљивим разговорима са Краљем Александром. Пред црногорским кнезом они су покривали свога краља, тврдећи да му њих двојица не могу саветовати уступање Призрена.

Како из самих Симићевих речи излази, Симић и Вујић нису покрили Краља довољно. Доиста, они су рекли Кнезу Николи, да не могу саветовати Краљу уступање Призрена, — с обзиром на *његове* скрупуле. Другим речима, — ми му не можемо саветовати уступање Призрена, не стога што ми то не одобравамо, него што знамо да он то не одобрава. Ако су хтели покрити Краља, Симић и Вујић имали су изјавити Кнезу Николи да не могу саветовати Краљу уступање Призрена због *својих* скрупула, а не због *његових*.

Остављајући на страну начин на који су Симић и Вујић извучили Краља из једне „непријатне ситуације“, важно је то, да су њих двојица саветовала Краљу жртвовање Призрена, али он их није хтео послушати. Тврђња Краљева да би по њима двојици Призрен био за нас изгубљен, одговара чињеницама онаквим како их је забележио сам Симић.

Призренско питање било је питање династијскога престижа између Петровића и Обреновића. Симић и Вујић, који су ради српско-црногорске слоге прегорели Призрен, показали су се добри родољуби, а рђави политичари. Њихова политичка наивност огледа се у томе, што су држали да могу склонити Краља на попуштање у Призренском питању, — и што нису предвидели да ће се њихово заступање црногорског гледишта објашњавати слабошћу њихових династијских осећаја. Они су се понашали на Цетињу, рекао је Краљ Александар, као да би били црногорски министри, а не српски.

Симић и Вујић учинили су још једну погрешку. При растајку са Кнезом Николом они су га пољубили у руку, јер су хтели „да му по српском обичају одају ону почаст коју народ српски одаје владоцима“.³⁾ Ту почаст Симић и Вујић нису одавали Краљу Александру, због чега је он могао закључити да они осећају мање поданичке верности према њему него према Кнезу Николи. Када је чуо за Цетињски рукољуб, Милан је приметно саркастично, да радикални ми-

³⁾ Навод из Симићевих записа о његовом другом министровању.

нистри, у односима с њиме, нису се сећали на какав начин српски народ одаје почаст својим владоцима; њега нису љубили у руку, и њихови монархијски осећаји будили су се тек на Цетињу.

VIII. — ПЛАНОВИ О ЖЕНИДБИ КРАЉА АЛЕКСАНДРА.

Краљ Александар имао је свега један озбиљан женидбени план, — то је да се ожени Драгом. Први зачетак тога плана пада по свој прилици већ 1897, убрзо пошто му је Драга постала милосница.

Краљица Наталија намеравала је испрва да га ожени руском принцезом. О томе је говорила са руским царем још 1887. Цар јој је свратио пажњу на грчке и црногорске принцезе. 1893, Пашић, као наш посланик у Петрограду, распитивао је да ли би се могла добити руска принцеза за Краља Александра: руска царица скренула је разговор на црногорску принцезу. 1895, Краљица Наталија учинила је још један покушај, и то код руског посланика у Београду: ни тај покушај није имао успеха. Тада се она, како изгледа, одлучила на црногорску принцезу.

Краљ Милан још од 1894 препоручивао је женидбу Краља Александра са којом немачком принцезом, — и од ове идеје није више одустајао.

У времену од 1893 до 1897 ниједна се влада није толико бавила Краљевом женидбом колико Новаковићева влада. Та влада која се иначе није слагала са Краљем Миланом, усвојила је његову идеју о немачкој принцези. Нашем посланику у Бечу писано је да се преко немачког амбасадора извести да ли би се за Краља могла добити Сибила принцеза Хесенска. После неколико недеља исти посланик је добио упутства да се распита о једној сестричини цара Вилхелма, — Федори, принцези Саксен-Мајнингенској. Новаковић није био срећан са немачким принцезама, и ако их је по две у исти мах добио. Одговори које је добио, учинили су на њега утисак да због распре Краљевих родитеља неће моћи оженити Краља у Немачкој. Зато када је о Ускрсу 1895 Краљ пошао у посету грчкоме двору, Новаковићева влада није „до душе мислила за прошевину“ али је мислила да ће се „или Краљ Александар допасти кћери грчкога краља, принцези Марији, или она

њему.¹⁾ У нашим грађанским породицама, младићи су пре просидбе долазили девојачкој кући у једну мање обавезну посету, — „ради гледања.“ Такву посету ради гледања требао је, по Новаковићевој замисли, Краљ Александар да учини грчком двору. Како изгледа, грчки двор, који није знао за наше обичаје, уплашио се од Краљеве формалне просидбе; уочи његовог доласка буде објављена веридба принцезе Марије за једног руског великог кнеза, — и Краљ Александар имао је у Атини изглед полу одбијенога просиоца.

¹⁾ Новаковић, *Двадесет година*, стр. 201.

РЕГИСТАР ЛИЧНОСТИ.

- Абдул Хамид, султан 373
 Авакумовић, Јован 118—121, 126, 183
 до 185, 197, 201—203, 228—231,
 234, 245, 256—258, 292, 294, 341,
 342
 Аврамовић, Михаило 382
 Александар III, цар 176, 285, 329
 Амвросије, митрополит 331, 332, 368,
 369
 Андоновић, Јеврем 264, 282, 294, 341,
 342, 379, 392
 Балугџић, Живојин 260
 Барјактаровић, прота Милоје 39
 Батенберг, кнез Александар 328
 Бацковић, Марко 389
 Велимарковић, Јован 115, 118, 180 до
 183, 202, 203, 206, 207, 391, 410
 Бедчев 87
 Бедхот 344
 Богићевић, Антоновије 203, 206, 207,
 232
 Богићевић, Милан 245
 Богосављевић, Адам 39
 Бонту 403
 Бошковић, Јован 185, 187
 Бркић, Милан 387, 389
 Васкљевић, Алимпије 143
 Векерле 79
 Велимировић, Пера 112, 181, 238,
 359, 410
 Величковић, Живојин 119, 183, 184
 Весић, архимандрит Иларион 332
 Весић, Миленко 235
 Влајић, Дамјан 397, 398
 Вујић, Михаило 56, 59, 74, 75, 79, 106,
 112, 222, 224—228, 239, 240, 244,
 245, 247, 274, 249, 250, 380, 381,
 393, 394, 417, 418
 Вуковић, Гавро 417, 418
 Вуковић, Павле 111
 Гагарин, кнез 193
 Гарашанин, Милутин 123—130, 144,
 156—159, 165, 186, 198, 199, 218,
 237—239, 245, 247, 256, 257, 261,
 262, 282, 300, 314, 356, 357, 412
 Генчић, Ђорђе 391
 Гершић, Глиша 106, 119, 120, 269
 Гирс 96, 97
 Голуховски, граф 337—339, 391
 Грујић, Сава 97, 112—114, 156, 181,
 183, 202, 216, 219, 240—242, 245,
 247—249, 253, 257, 260, 280, 293,
 345—348, 393, 404, 410
 Данић, Риста 143, 144
 Динић, Коста 288, 287
 Двоносије, митрополит 330, 372
 Дохић, Лазар 151, 181, 205, 217—219,
 228, 238—245, 247, 358, 398, 410
 Дреновац, Арса 103
 Дучић, Нићифор 89
 Ђаја, Јован 2, 60, 77, 112, 114, 119,
 120, 124, 133, 164, 165, 169, 172,
 174, 175, 177, 289, 343, 344, 347,
 348, 353, 363, 385, 404—409
 Ђаковић, Сима 285, 286
 Ђорђевић, Андра 258, 259, 264, 273,
 274

- Борђевић, Владан 94, 277—279, 332, 373, 391, 414—417
 Борђевић, Глиша 402—404
 Борђевић, Јован 198
 Борђевић, Михаило 112, 284, 285, 291, 359
 Бурић, Прота Милан 111, 410
- Живановић, Живан 25, 123, 176, 203, 351, 409, 410
 Жичковић, Љубомир 212
 Жујовић, Алекса 285
- Здравковић, Стеван 258, 259
 Змај 143
- Ивковић, Таса 403
 Игњатијевић, граф 83, 96
 Игуманов, Симо 89
 Илић, Драгутин 78
- Јанковић, Младен 171
 Јездић, Коста 410
 Јовановић, Јован Ж. 62, 103
 Јовановић, Лазар 264, 282
 Јовановић, Љубомир 407
 Јосовић, Маринко 132, 133
- Калај 89, 365
 Калноки, граф 78—81, 85, 88, 245, 246, 275
 Каљевић, Љубомир 395
 Карађорђевић, кнежевћ Петар 176, 296, 293, 398, 411
 Кари 56, 57
 Карић, Владимир 95, 100—102, 185
 Катарина, Александар 364
 Катић, Димитрије 4, 43, 44, 48, 57, 103, 104, 111, 114, 133, 134, 175, 202, 242, 345
 Каћански, Стеван 78
 Касрић, Љубомир 369
 Кићанка, Лена 168
 Комаров 96
 Констан, Бенжамен 361
 Крстић, поп Стојан 93, 98
 Куздовић, Велизар 119
- Лабуле, Едуар 361
 Лешјанин, Милојко 143
 Лобанов, кнез 329
 Лозанић, Сима 258, 259, 264, 307
- Максимовић, Пера 240
 Мале, Албер 251, 252
 Марија, принцеза грчка 419, 420
 Маринковић, Димитрије 387
 Маринковић, Милован 241, 242
 Марковић, Јелена 159
 Марковић, Светозар 54, 55, 136, 291
 Маршал 51, 52, 58
 Машин, Драга 304, 347, 395, 396, 399, 419
 Мелентије, митрополит 330, 331
 Методије, митрополит 331
 Мијатовић, Чедомиљ 258, 259, 263, 264
 Милетић, Радован 171
 Миловановић, Милија 48
 Миловановић, Милован 172—174, 194, 230, 234, 269, 359
 Милојевић, Милош 89, 98
 Милојковић, Радивоје 404
 Милосављевић, Светозар 240, 241, 254
 Милошевић, Раша 230, 240, 241, 409
 Минчовић 87
 Михаило, митрополит 37—39, 76, 77, 82—84, 152—154, 256, 261, 262, 327, 328
 Мишковић, Јован 151, 251, 252, 358, 359, 379, 395
 Мишковић, Милутин 207
- Недић, Љубомир 251
 Недељко 415
 Ненадовић, Јаков 286, 287
 Нешић, Димитрије 258, 259, 264
 Никола, кнез црногорски 176, 289, 334, 335, 342, 343, 345, 367, 389, 392—394, 417, 418
 Никола II, цар 329
 Николајевић, Светомир 86, 99, 129, 149, 245, 258, 259, 264—268, 270 до 272, 274—276, 279—284, 288, 294, 411—414

- Николић, Андра 106, 119, 120, 240, 247, 359, 404
 Ничић, Арон 355
 Новаковић, Ђорђе 286, 287
 Новаковић, Стојан 90, 94, 95, 97, 101, 247, 256, 257, 282, 283, 300, 307 до 315, 327—330, 332, 333, 335—341, 343—347, 349—357, 362, 363, 369, 370, 374, 377, 378, 380, 381, 390 до 392, 419, 420
- Обреновић, Краљ Александар 80, 85, 96, 124, 139—142, 150, 156, 161, 174—176, 205—211, 213—215, 217 до 219, 242—258, 260, 261, 263, 267, 270, 276—279, 282—286, 288, 289, 291, 293, 294, 296, 301—311, 314, 315, 333, 334, 340, 342, 344, 346, 347, 349—351, 353—356, 358, 359, 361—365, 367, 373, 379, 384 до 386, 391—401, 410, 411, 414, 417—420
 Обреновић, Краљ Милан 1, 37, 38, 40, 54, 75—77, 82, 83, 86, 90, 98, 113, 116—118, 124, 125, 136, 139—165, 170, 174—180, 203, 204, 211—219, 236, 240, 243—249, 251, 255—258, 260—268, 270—272, 275 до 280, 282—285, 288, 289, 293, 296, 300—307, 309, 311, 312, 314, 328, 329, 345, 346, 354, 355, 361 до 366, 373, 377, 386, 390—393, 395 до 398, 400, 402, 404, 405, 407, 408, 412, 413, 418, 419
 Обреновић, Кнез Милош 83, 95
 Обреновић, Кнез Михаило 95, 392
 Обреновић, Краљица Наталија 114, 139—145, 148, 151—172, 174, 175, 177—179, 212—219, 243, 250, 251, 253, 255—257, 265, 279, 293, 301 до 306, 308—312, 314, 328, 344 до 347, 349, 351, 354, 355, 361, 363 до 365, 391, 393—395, 398, 399, 405, 408, 419
- Павловић, Ђорђе 143
 Павловић, Милован 258, 259
 Павловић, Сима 166, 167
- Пашић, Никола 80, 82—88, 96, 112 до 114, 117, 126, 154, 161, 162, 164, 165, 169—172, 174, 175, 181—185, 192—194, 203, 217, 234, 239—242, 246—249, 253, 260, 263, 280, 281, 303, 305, 347, 348, 353, 354, 359, 360, 362, 364, 384—386, 404, 405, 409, 410, 419
 Пачу, Лазар 115
 Персани 183, 184, 192, 193
 Петровић, кнегиња Ана 394
 Петровић, Бранко 409, 410
 Петровић, Вукашин 239, 245, 264, 274, 275, 290, 297—301, 304, 305, 315
 Петровић, кнегиња Ксенија 394
 Поповић, Михаило 119—121
 Поповић, Риста 103, 111, 259, 260
 Поповић, Стеван Д. 305, 310, 315
 Поповић, Стеван Р. 56—58
 Протић, Коста 115, 150, 180, 409
 Протић, Стојан 115, 194, 241, 343, 344, 404
- Радовић, Димитрије 266
 Рашић, Михаило 207
 Рибарић, Стојан 6, 119—121, 123, 126, 170, 174, 183, 184, 186—194, 196, 198, 200—202, 217, 231—238, 256 до 258, 266, 268, 292, 294, 341, 342, 379, 392, 410
 Рицов 88
 Ристић, Јован 36, 40, 76, 77, 81—85, 89, 96, 113, 115—117, 123, 131, 143, 150, 151, 153, 156—159, 161, 162, 164, 169, 170, 172, 175, 176, 180 до 183, 191, 192, 196, 201—203, 205, 206, 208, 210, 218, 219, 253, 254, 256, 262, 342, 343, 348, 350, 355, 360, 361, 373, 379, 391, 392, 402, 403, 409, 410
 Ристић, Михаило 89, 332
 Ружић, Добра 286, 287
- Сибилла, принцеза Хесенска 419
 Стоић, Ђорђе 258—264, 307, 337, 340, 341, 358—365, 369, 370, 372, 374, 376—381, 383—386, 390—393, 395 до 398, 414—419

- Сизмић, Стојан 360
 Спесије, владика 92
 Солабери, лорд 329
 Срећковић, Панта 89
 Стамболов 83—87, 92, 95, 97, 276, 278, 328, 333, 374, 377
 Станојевић, Аца 286—289
 Стевановић, Ђорђе 291
 Стојков 374, 376, 415
- Тајсић, Ранко 48, 61, 62, 71, 103—105, 111, 163, 175, 195, 196, 237, 241, 286, 287, 289, 389, 390
 Таушановић, Коста 58—60, 79, 112, 114, 126, 128—131, 133, 192, 193, 220, 240—242, 281, 286—288, 303, 347, 348, 353, 363, 385, 402—404
 Темел, барон 77—79, 244—246, 256
 Теодосије, митрополит 152, 153, 156, 213
 Тодоровић, Пера 107, 112, 125, 126, 136, 148, 261, 262, 343, 388
 Туцаковић, Тодор 202
- Ђурић, Илија 205—207, 218
- Федора, принцеза Саксен-Мајнингенска 419
 Фердинанд, кнез бугарски 84, 85, 87, 333, 334
 Фирмилијан, архимандрит 369, 374
 Францковић, Драгутин 143, 218, 247, 310, 314
 Фрања Јосиф, цар 391
- Хорватовић, Бура 143
 Хоскије 64—66, 263, 316, 318
 Христић, Артемиза 145—147, 151, 153, 211—213, 279
 Христић, Љубомир 207
 Христић, Милан 145—147
 Христић, Никола 66, 156, 284, 285, 290—294, 296, 297, 307, 309, 355
 Хуњали, граф 164
- Чебинац, Михаило 267, 284—290, 293
- Шисл 354
 Шнајдер 379
 Шрамова, Љерка 268
 Шурдиловић, Светозар 387

ПОГРЕШКЕ.

- Стр. 75 десета врта озго место *пошто* треба *која*.
 Стр. 208 девета врта озго место *врачно* треба *облачно*.
 Стр. 268 дванадесета врта озго изоставити *тада*.
 Стр. 379 шеста врта оздо изоставити *и др*.
 Стр. 386 осма врта оадо после *концу* ставити две тачке.